

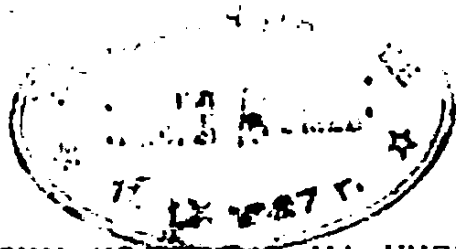
ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ

УЧЕБНИК

ТРЕТО ПРЕРАБОТЕНО
И ДОПЪЛНЕНО ИЗДАНИЕ

ПАРТИЗДАТ • СОФИЯ 1973

15468v

АВТОРСКИ КОЛЕКТИВ НА УЧЕБНИКА
ПО ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ

Проф. Ю. Бахнев (Въведение, гл. II, III, IV, V, XV, § 1, 2); проф. д-р Т. Минков (гл. I и X); доц. Ив. Йорданов (гл. VI, VII, VIII, IX, XI); ст. н. с. Т. Вълчев (гл. XII, XV, § 3, 4); доц. Цв. Цанев (гл. XIII, XIV); доц. Ив. Костов (гл. XVII, XXVIII, XXXII, § 4, XXXIII); доц. В. Диновска (гл. XVI, § 1, XVIII, § 1, 2, 4 и 5, XIX, § 7, XXXI); проф. Ж. Аройо (гл. XVI, § 2, 3, XXV, XXIX, XXXII, § 1, 2, 3); проф. Ил. Хаджилиев (гл. XXII, XXX); проф. В. Нисифоров (гл. XIX, § 1, 2, 3, 4, 5, 6); доц. Ал. Колев (гл. XXI, § 2, XXIII); доц. Ст. Цветев (гл. XVIII, § 3, XXI, § 1 и 3, XXIV, XXVI, XXVII); доц. Йорд. Бойчев (гл. XX).

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Отговорен редактор — проф. Кр. Добрев,
член-кореспондент.

Редактори — проф. Ю. Бахнев, проф. Ж. Аройо

ПРЕДГОВОР

Марксистко-ленинската политическа икономия е **със-**тавна част от марксизма-ленинизма. Тя играе особено **важна** роля във формирането на научния марксистко-ленински миросглед на народа.

Изучаването на политическата икономия от нашите партийни, държавни и стопански кадри, от студентите в различните висши учебни заведения и от широките трудещи се слоеве на народа им позволява правилно да усвоят научните основи на строителството на социализма и комунизма, да се ориентират добре в новите процеси и явления в развитието на съвременния капитализъм, да водят борба против различните направления в буржоазната икономическа мисъл, против антикомунизма и империалистическата идеологическа диверсия, против погрешните възгледи на съвременния ревизионизъм и догматизъм.

Първото издание на учебника по политическа икономия, написан от български автори, излезе през 1967 г. Той е предназначен преди всичко за изучаващите **проб-**лемите на политическата икономия в системата на партийната просвета — теоретически семинари, вечерни партийни школи и университети и др. В основата на учебника са поставени произведенията на класиците на марксизма-ленинизма. Освен това бяха взети под внимание важни документи като: Декларацията и Заявлението на съвещанията на представители на комунистическите и работническите партии от 1957 и 1960 г., решенията на XX, XXII и XXIII конгрес на КПСС и особено Програмата на КПСС, документите на VII, VIII и IX конгрес на нашата партия и други партийни документи.

В раздела „Капиталистически начин на производств

во" е отделено особено внимание на изучаването на проблемите на империализма и общата криза на капитализма на съвременния етап. Акцентира се върху най-новите явления и закономерностите на развитието на капитализма и на съвременните теории на буржоазната политическа икономия.

Изграждането на материално-техническата база на социализма и пълното построяване на социализма в нашата страна изискват още по-задълбочено изучаване действието на икономическите закони на социализма, на закона за стойността и свързаните с тях икономически категории. Затова при разработването на отделните глави на политическата икономия в раздела „Социализъм и комунизъм“ е направен опит от авторите да се излезе от най-общото описание на икономическите закони и категории сами за себе си и да се покаже как да се използват те за осъществяване на плановото ръководство на народното стопанство при решаването на различните народностопански проблеми в нашата страна. В учебника са намерили място най-актуалните въпроси на нашата социалистическа икономика — новата система на ръководство на народното стопанство, понататъшното ускорено икономическо развитие по пътя на техническия прогрес и непрекъснатото повишаване на производителността на труда, увеличаването на националния доход и повишаването на жизненото равнище на народа, мястото на нашата страна в световната социалистическа система, проблемите на изграждането на социализма и на създаването на предпоставки за прехода към комунизма и т. н.

Още със своето първо издание учебникът оправда напълно своето предназначение, поради което се наложи неговото второ издание. Във второто издание на учебника се взеха под внимание редица нови моменти, произтичащи от решенията на БКП и особено на Юлския (1968 г.) и Септемврийския (1969 г.) пленум на ЦК на БКП и от документите на Московското съвещание на комунистическите и работническите партии (5—17 юни 1969 г.), по-ярко бяха подчертани някои закономерни тенденции в развитието на социалистическата икономика. Наред с това се направи по-пълна и по-аргументирана критика на съвременните десни и „леви“ ревизионистически „теории“ за социализма.

Във връзка с решенията на XXIV конгрес на КПСС и на X конгрес на БКП се наложи и настоящото, трето издание на учебника по политическа икономия. Десетият конгрес на БКП прие Програма на партията, чието главно съдържание е изграждането на развито социалистическо общество в нашата страна. Както в отчетния доклад на ЦК, изнесен от др. Т. Живков, така и в Програмата на партията се разкриват закономерностите и се посочват пътищата за изграждането на развитото социалистическо общество у нас. Заедно с това решенията на конгреса са израз на творческо развитие на марксистко-ленинската икономическа теория. Всичко това трябваше да бъде отчетено и отразено при подготовката на новото издание на учебника, което авторите извършиха главно в раздела „Комунистическият начин на производството“. В тази част на учебника почти във всички глави са включени нови моменти, произтичащи от решенията на X конгрес на БКП. Освен това написана е нова глава „Фази и етапи в развитието на комунистическият начин на производството“, в която особено внимание е отделено на етапа на изграждането на развитото социалистическо общество, в пълно съответствие с постановките, дадени в Програмата на БКП.

По въпроса за прехода от социализма към комунизма са дадени редица важни теоретически постановки, залегнали в решенията на XXIV конгрес на КПСС.

В раздела „Комунистически начин на производство“ са направени редица други подобрения с оглед повишаването на теоретическото равнище на учебника. Внесени са известни структурни изменения с оглед осигуряването на по-добра последователност в изучаването на въпросите на политическата икономия.

В раздела „Капиталистически начин на производство“ също са включени редица нови моменти, произтичащи главно от решенията на XXIV конгрес на КПСС.

Учебникът е написан под общата редакция на проф. Кръстю Добрев.

ВЪВЕДЕНИЕ

ПРЕДМЕТ НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ

1. Общественото производство

Производството на материални блага — основа на живота на обществото

За да живеят, хората преди всичко трябва да имат храна, облекло, жилище и други материални блага. Обществото не може да престане

да потребява материални блага и тъкмо затова то не може да престане да ги произвежда. Ето защо създаването на материални блага в процеса на труда е основа на живота на човешкото общество.

Процесът на труда включва три прости момента: самия труд, предмет на труда и средства на труда.

Трудът е процес на целесъобразно изразходване на физическа и умствена енергия на човека, насочена към създаване на необходимите му материални блага. Трудът, разгледан независимо от конкретните форми, в които се изразходва, е „преди всичко процес между човека и природата, процес, в който човекът чрез своята собствена дейност опосредствува, регулира и контролира обмяната на веществата между себе си и природата“¹. Трудът е изразходване на *работната сила* на човека за производството на необходимите му блага. Под работна сила се разбира способността на човека да се труди, т. е. съвкупността на неговите физически и духовни сили, които той пуска в действие в процеса на производството.

Предмет на труда са всички неща, които са подложени на въздействието на човешкия труд с цел да бъдат превърнати в блага, годни да задоволяват разнообразните потребности на хората.

Предметите на труда биват два вида. Първо — *предмет*

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, Изд. на БКП, 1955, стр. 204.

мети на труда, направо дадени от природата, всички неща, които трудът направо откъсва от непосредствената им връзка със земята. Второ — *суровини*, предмети на труда, които вече са минали през филтъра на труда. С изключение на добивната промишленост, която намира своя предмет в природата, всички отрасли на промишлеността обработват такъв предмет, който е суров материал, т. е. такъв предмет на труда, който вече е филтриран през процеса на труда и сам вече е продукт на труда.

Различаваме два вида сурови материали: основни материали, когато суровите материали са главното вещество съдържание на даден продукт, например металът в машината, и — спомагателни, когато суровите материали спомагат за производството на даден предмет — коксът за топенето на метал и т. н.

Средството на труда е нещо или комплекс от неща, с които човек въздейства върху предметите на труда: Хората използват механическите, физическите, химическите и биологическите свойства на нещата, които в процеса на материалното производство, по волята на човека, съобразно неговата цел, са заставени да действуват като сили върху външната природа. Средствата на труда се усъвършенствуват и разнообразяват с развитието и усложняването на трудовия процес. По това, с какви средства на труда си е служил човек в производството на продукти, ние съдим за всяка епоха на общественото производство и за характера на изчезналите общественно-икономически формации, за развитието на работната сила и за характера на производствените отношения, в рамките на които е протичал производственият процес. „Икономическите епохи, пише К. Маркс, се различават помежду си не по това, какво произвеждат, а по това, как произвеждат; с какви средства на труда... А между самите средства на труда механическите средства на труда, чиято съвкупност може да се нарече костна и мускулна система на производството, носят в много по-голям размер решаващите характерни белези на дадена епоха на общественото производство, отколкото такива средства на труда, които служат само като съдове за предметите на труда и чиято съвкупност изобщо може да бъде наречена кръвоносна система на производството, като например

тръби, бъчви, кошници, гърнета и т. н. Едва при химическата фабрикация те играят значителна роля.¹

Различаваме видове средства на труда. *Оръдия на труда* са всички механически средства на труда, като се почне от най-простите инструменти и се стигне до най-сложните машини, които човекът използва в процеса на производството на материални блага. Развитието и усъвършенствуването на оръдията на труда е определящ признак за техническия прогрес в човешкото общество, за степента на обществената производителност на труда, за степента на овладяване стихийните сили на природата от самия човек.

Освен горните видове средства на труда трудовият процес в по-широк смисъл включва всички предметни условия, необходими за неговото осъществяване. Предметните условия не влизат непосредствено в трудовия процес, но без тях той или не може изобщо да се осъществи, или протича в несъвършен вид. Земята е всеобщо средство на труда от такъв вид. Към средствата на труда се отнасят и такива като фабрични постройки, съоръжения, жп линии, шосета, канали и др.

Процесът на труда угасва в продукта на труда. В сложния процес на производството на продукти вещите могат да играят различна роля, да бъдат предмети на труда, средства на труда, в зависимост от мястото, което заемат в този процес. *Средствата на труда и предметите на труда, взети заедно, съставят средствата за производството.* Решаващ елемент на средствата за производство са оръдията на труда.

Средствата за производство обаче са куп мъртви вещи, ако не бъдат приведени в действие от живия човешки труд.

В материалното производство активна и определяща роля играе функциониращата работна сила на човека, защото за да започне трудовият процес, работната сила трябва да приведе в движение средствата за производство.

Така че процесът на труда включва средствата за производство и самия човешки труд, който в случая действува като, производителен труд.

---

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 206—207.

Две страни
на общественото
производство.
Производителни сили
и производствени
отношения

Производството на материални блага е възможно само в условията на човешкото общество. „Всяко производство, пише К. Маркс, е присвояване от индивида на природните предмети в рамките на определена обществена форма и чрез нея.“¹ Производството на материални блага, разгледамо в неразривна връзка с обществената форма, в която се осъществява, е цяло, което има две страни: производителни сили и производствени отношения. Това е така, защото в производството на материални блага обективно съществуват два вида отношения: 1) отношения на хората към външната природа и 2) отношения между хората. Между тези два вида отношения съществува вътрешна взаимна връзка и взаимодействие. Определящата роля в тези отношения принадлежи на отношенията на хората към външната природа.

Производството на материални блага изпъква пред нас преди всичко като процес на взаимодействие на работната сила със средствата за производство. Работната сила и създадените от хората средства на труда, с които те въздействуват върху външната природа и я приспособяват за задоволяване на своите потребности, са производителните сили на човешкото общество.

Работната сила е главният елемент на производителните сили. Трудещите се маси произвеждат материални блага, подчиняват природата, обуздават нейните сили и ги заставят да служат на човека.

Развитието на производителните сили лежи в основата на цялостния живот на обществото. По степента на развитието на производителните сили ние преди всичко съдим за развитието на материалната и духовната култура и богатството на една или друга обществено-икономическа формация, на една или друга страна.

В процеса на производството хората действуват по определен начин, влизат в определени връзки и отношения помежду си. *Обществените отношения на хората в производството се наричат производствени отношения.*

Производствените отношения обхващат: 1. Формите на собственост върху средствата за производство:

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., т. 12, стр. 713.

2. Формите на разпределение на произведените продукти.

Формите на собственост са исторически определени форми на присвояване на материалните блага, преди всичко на средствата за производство. Средствата за производство могат да бъдат частна и обществена собственост.

Например в робовладелския обществен строй робовладелците са собственици на средствата за производство и на самия роб, затова те експлоатират робите, при феодализма феодалите са собственици на земята и затова експлоатират крепостните селяни, в буржоазното общество капиталистите са собственици на средствата за производство, а наемните работници са лишени от тях, затова капиталистите експлоатират наемните работници.

Средствата за производство могат да принадлежат на цялото общество. В социалистическото общество, където средствата за производство са обществена собственост, няма експлоатация на човек от човека.

Формите на собственост върху средствата за производство изразяват същността на производствените отношения на една или друга общественно-икономическа формация. От формите на собственост върху средствата за производство зависят всички други страни на производствените отношения, нещо повече, зависят всички обществени отношения.

Формите на собственост върху средствата за производство определят *положението на класите, социалните групи и техните взаимоотношения*, определят положението и мястото на хората в общественото производство, класовата структура на обществото.

Формите на разпределение на продуктите произтичат от формите на собствеността върху средствата за производство. Ако средствата за производство са собственост на експлоататорските класи, то и разпределението на продуктите ще се извършва в полза на тези класи и във вреда на трудещите се маси. Когато средствата за производство са обществена собственост, както е в социалистическото общество, то разпределението се извършва в полза на трудовия народ. В този случай разпределението на продуктите способствува за повишаването на материалното и културното равнище на не-

посредствените производители на материални блага, на членовете на социалистическото общество.

Разпределението на продуктите, което е само момент на производството, е свързващо звено между производството и потреблението на материални блага. Различаваме два вида потребление: *производително и лично потребление.*

Производителното потребление е самият трудов процес, в който се използват, потребяват средства за производство и работна сила, физическа и умствена енергия на човека. В резултат на производителното потребление се създава продукт.

Личното потребление е задоволяването на потребностите на хората, тяхното потребление на храна, облекло, жилище и т. н. То се извършва извън пределите на производството.

В обществено-икономическите формации, в които съществува стоково производство, разпределението се осъществява чрез размяна на стоки. Производството, разпределението, размяната и потреблението са тясно свързани помежду си, те са съставни части на едно цяло.

На производството принадлежи определящата роля за развитието и изменението на разпределението, размяната и потреблението. Това е така, защото преди продуктите да бъдат разпределени, те трябва да бъдат произведени. Измененията и развитието на общественото производство предизвикват и съответни изменения на разпределението, размяната и потреблението. От своя страна тези последните оказват обратно въздействие върху самото производство. Производството е началната точка на движението на продукта, потреблението — неговата крайна точка. Но тъкмо затова потреблението на продуктите стимулира обществото **към** производство на нови продукти. Производството намира своя смисъл в потреблението. Разпределението и размяната също оказват въздействие върху производството, като способствуват например за неговото разширяване или свиване.

Производителните сили и производствените отношения, взети в тяхното единство, образуват *начина на производството*. Всеки начин на производство изисква съответен начин на разпределение на материалните блага.

На капиталистическия начин на производство, в който господства капиталистическата частна собственост, съответствува капиталистически начин на разпределение на произведената продукция. Лъвският пай от продукцията се присвоява от буржоазията, собственик на средствата за производство. На социалистическия начин на производство съответствува социалистическият начин на разпределение на материалните блага. Произведените материални блага принадлежат на социалистическото общество, на социалистическите труженици, защото те са собственици на средствата на производството. Между начина на производство и начина на разпределение на материалните блага съществува вътрешна връзка и взаимодействие, но определящата роля принадлежи на начина на производството.

Взаимоотношения
между производител-
ните сили
и производствените
отношения

Начинът на производство исторически се развива. „В общественото производство на своя живот — пише К. Маркс — хората влизат в определени, необходими, независими от тяхната воля отношения, производствени отношения, които отговарят на определено стъпало от развитието на техните материални производителни сили.“¹ Производителните сили са най-подвижният и революционен елемент на материалното производство, защото хората, като въздействуват върху природата, непрекъснато усъвършенствуват и развиват оръдията на производството, своята работна сила, обогатяват своя производствен опит и трудови навики, постоянно развиват производителните сили на обществото.

Производителните сили на обществото се развиват в най-тясна връзка, в единство с производствените отношения, но в сложното взаимодействие между тях определяща роля играят производителните сили. Развитието на производителните сили довежда с обективна необходимост до изменението на производствените отношения, защото на всяко стъпало на развитието на производителните сили съответствува определена съвкупност от производствени отношения в човешкото общество.

¹ К. Маркс, Към критиката на политическата икономия, Изд. на БКП, 1949, стр. 8—9.

От своя страна производствените отношения не са пасивен елемент спрямо производителните сили. Производствените отношения оказват активно въздействие върху производителните сили, могат да съдействуват или да спъват тяхното развитие. Производителните сили най-бързо се развиват, когато производствените отношения съответствуват на тяхното стъпало на развитие, когато двете страни на общественото производство се намират в съответствие една към друга. Например социалистическите производствени отношения активно въздействуват върху производителните сили, разкриват практически неограничени възможности за тяхното непрекъснато, неотклонно и бурно развитие, защото съответствуват на стъпалото на развитието на производителните сили в социалистическото общество.

На определено стъпало на развитие производителните сили надрастват рамките на господстващите производствени отношения, които се превръщат в окови за по-нагаташното им развитие. Производителните сили встъпват в противоречие с производствените отношения, което противоречие неизбежно се разрешава със смяна на старите производствени отношения с нови производствени отношения, съответстващи на стъпалото на развитието на производителните сили. Ето защо смяната на старите производствени отношения с нови, способстващи развитието на производителните сили, е обективна необходимост. Тя се осъществява на основата на изискванията на закона за съответствието на производствените отношения на съответното стъпало на развитие на производителните сили, открит от К. Маркс.

В класовите обществено-икономически формации, базирани се на експлоатацията на човек от човека, конфликтът между производителните сили и производствените отношения се разрешава по пътя на непримирима класова борба, довеждаща до социална революция. „На известно стъпало от своето развитие — пише К. Маркс — материалните производителни сили на обществото влизат в противоречие със съществуващите производствени отношения, или — което е само юридически израз на същото — с онези отношения на собственост, в границите на които те са се движили дотогава. От форми на развитие на производителните

сили тези отношения се превръщат в ~~огон~~ ~~за~~ ~~същето~~.
Тогавя настъпва епоха на социална революция.“¹

Производствените отношения съставят *икономическата структура* или икономическата база на обществото.

„Съвкупността на производствените отношения образува икономическата структура на обществото, реалната база, върху която се издига една правна и политическа надстройка, на която отговарят определени обществени форми на съзнанието.“² Икономическата база на обществото се намира в постоянно взаимодействие със своята надстройка. Базата определя надстройката, но и надстройката оказва своето обратно и активно въздействие на икономическата база.

Начинът на производството и надстройката, взети заедно, в единство и взаимодействие, образуват обществено-икономическата формация.

В историята на човешкото общество са известни пет начина на производство: първобитно-общинен, робовладелски, феодален, капиталистически и комунистически, с двете негови фази — низша (социализъм) и висша (комунизъм).

Икономически закони Политическата икономия изучава икономическите закони, които управляват общественото производство, разпределението, размяната и потреблението на материалните блага в различните етапи от развитието на обществото. Икономическите закони са същността на икономическите явления, тяхната съществуема, постоянна причинна връзка и взаимозависимост. Те са обективни и не зависят от волята и съзнанието на хората. Но хората могат да ги опознаят, могат да съдействуват за разширяване или ограничаване на тяхното действие. В класовите общества, които се базират на частната собственост върху средствата за производство и експлоатацията на човека от човека, икономическите закони действуват стихийно, зад гърба на самите производители. В социалистическото общество, базиращо се върху обществената собственост на средствата за производство, икономическите закони се използват като осъзната необходимост за

¹ К. Маркс, Към критиката на политическата икономия, стр. 2

² Пак там.

развитието и ръководството на социалистическото народно стопанство.

Икономическите закони се различават от природните по това, че имат исторически характер, и затова са сравнително краткотрайни, действието им засяга пряко интересите на обществените класи и социални групи в производството и разпределението на материалните блага.

Различаваме три групи икономически закони: *първа, всеобщи закони*, които действуват във всички обществено-икономически формации, изразяващи вътрешната връзка между различните начини на производството — закона за съответствието на производствените отношения на стъпалото на развитие на производителните сили, за производителността на труда, за възпроизводството; *втора, икономически закони*, които действуват само в няколко обществено-икономически формации — например закона за стойността; *трета, специфични икономически закони*, които действуват само в една обществено-икономическа формация. Например законът за принадлежната стойност е специфичен икономически закон на капиталистическото стоково стопанство.

Всеки начин на производство има свой, нему присъщ *основен икономически закон*, който изразява най-пълно неговата същност. Всички останали икономически закони изразяват една или друга съществена страна на дадени производствени отношения. Икономическите закони действуват не изолирано един от друг, а в тясна връзка и взаимодействие помежду си. Най-важната роля обаче принадлежи на основния икономически закон на обществено-икономическата формация, той е закон на движението на дадено общество.

2. Предмет на политическата икономия

Политическата икономия като наука.
Определение на предмета на политическата икономия

Политическата икономия изучава обществените отношения между хората в производството, т. е. производствените отношения. В. И. Ленин подчертава, че „предметът на политическата икономия съвсем не е „производството на материални ценности“, както че-

ето казват (това е предмет на технологията), а обществените отношения на хората в производството“¹.

Политическата икономия е наука, която разкрива действието на икономическите закони в човешкото общество на различните стъпала на неговото развитие. „Политическата икономия, пише Ф. Енгелс, по своята същност е историческа наука. Тя се занимава с исторически, т. е. постоянно изменящ се материал; тя изследва преди всичко особените закони на всяко отделно стъпало на развитието на производството и размяната и едва в края на това изследване може да установи малкото най-общи закони, които имат валидност за производството и размяната въобще.“²

Марксистко-ленинската политическа икономия изучава производствените отношения в тяхното възникване, развитие и смяна с други, по-прогресивни производствени отношения, разкриващи по-широк простор за развитието на производителните сили в човешкото общество.

К. Маркс и Ф. Енгелс изследваха главно икономическите закони на капиталистическата обществено-икономическа формация. Те са създателите на марксистката политическа икономия, разкриваща преди всичко икономическите закономерности и противоречия на капитализма. К. Маркс и Ф. Енгелс можаха да определят само в общи черти икономическите закономерности на бъдещото комунистическо общество. Но политическата икономия в широкия смисъл, подчертава Ф. Енгелс, е „наука за законите, които управляват производството и размяната на материалните средства за съществуване в човешкото общество“³. Ние изучаваме политическата икономия в широкия смисъл — икономическите закони и тяхното действие във всички обществено-икономически формации.

Най-разпространени определения на предмета на политическата икономия, застъпени от мнозинството буржоазни икономисти, са: „наука за „народното стопанство“, за „производството“, за „народното богатство“.

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 2, стр. 181—182.

² Ф. Енгелс, Анти-Дюринг, Изд. на БКП, 1950, стр. 169—170.

³ Ф. Енгелс, Анти-Дюринг, стр. 169.

наука за „постигане най-добри резултати с най-малко разходи“ и т. н.

Към каквито школи и да принадлежат буржоазните икономисти, каквито и определения да дават за предмета на политическата икономия, те в една или друга форма се стремят да прикрият противоречивата същност на капитализма, да скрият от нашия поглед недъзите на буржоазния обществен строй, да докажат недоказуемостта — опроверганата от марксистко-ленинската политическа икономия и от самия живот теза за вечното съществуване на прогнилия и изживял себе си капиталистически обществен строй.

Класово-партиен
характер
на политическата
икономия

Политическата икономия има класово-партиен характер, защото засяга жизнените интереси на различните класи и социални групи в човешкото общество. Например, като разкрива характера на капиталистическото производство и разпределение, марксистко-ленинската политическа икономия доказва, че националният доход се разпределя в интерес на буржоазията. Това разобличава лъжливите твърдения на буржоазните икономисти за равното участие на капиталиста и на наемния работник в производството и разпределението на материалните блага в буржоазното общество.

Историята на политическата икономия, нейното възникване и развитие, ни убеждава, че тя винаги е служила на интересите на една или друга класа в обществото. Само такъв исторически подход може да ни разкрие действителното развитие на политическата икономия като обществена наука.

Политическата икономия винаги има класово-партиен характер, но не винаги има научен характер. Тя е наука, когато служи на интересите на прогресивна класа, заинтересована в развитието на обществото напред. Политическата икономия престава да бъде наука, когато се превърне в оръдие на интересите на реакционна класа, стремяща се да спъне настъпателното развитие на човешкото общество по пътя на прогреса и културата.

Буржоазната политическа икономия възниква и се развива като наука с развитието на капитализма, когато буржоазията беше прогресивна класа.

С изострянето на класовата борба между пролетариата и буржоазията се туря край на буржоазната политическа икономия като наука. В 1830 г. настъпва веднъж завинаги решаваща криза в буржоазната политическа икономия като наука. „Оттогава — пише К. Маркс — класовата борба приема, на практика и на теория, все по-ярко изразени и по-застрашаващи форми. С нея настъпи смъртният час на научната буржоазна икономия. Въпросът вече не беше в това, дали тази или онази теорема е правилна, а дали тя е полезна или вредна за капитала, дали е удобна или неудобна, дали е забранена от полицията или не. На мястото на безкористните изследвания идват препирните на платени драскачи, на мястото на безпристрастното научно изследване — недобросъвестната, угодническа апологетика.“

Но обстоятелството, че буржоазната политическа икономия отдавна престана да съществува като наука, съвсем не означава, че политическата икономия престава да се развива като такава. По-нататъшното развитие на политическата икономия като наука се извършва от пролетарската политическа икономия, създадена от К. Маркс и Ф. Енгелс. Основните принципи и същността на пролетарската политическа икономия са изложени в гениалния труд на Карл Маркс — „Капиталът“.

Марксистката политическа икономия получи по-нататъшно развитие в трудовете на В. И. Ленин, основател на КПСС и съветската държава, продължител на делото на К. Маркс и Ф. Енгелс. В. И. Ленин изследва редица явления в капиталистическото стопанство, особено новия етап от развитието на капитализма — империализма; определи главните черти и същността на общата криза на капитализма; разви Маркс-овата теория за социалистическата революция в условията на империализма; разви и обогати Марксовото учение за пътищата и формите за построяване на комунистическото общество.

Марксистко-ленинската политическа икономия, която изразява и защитава интересите на работническата класа и на трудещите се маси и е мощно оръжие на пролетариата в борбата му против господството на капитала и победата на социалистическата революция, защитава в същото време интересите на цялото прогресивно човечество. Коренните интереси на работническата класа за унищожаването на капитализма диктуват унищожаването изобщо на експлоатацията на човек от човека и построяването на безкласовото комунистическо общество, осигуряващо по-нататъшния прогрес на самото човешко общество.

Днес интересите на пролетариата съвпадат с обек-

тивните потребности на историческото развитие на обществото. Ето защо само марксистко-ленинската политическа икономия може да бъде наука не само на пролетариата, но и на цялото човечество.

- Марксистко-ленинската политическа икономия като всяка наука се намира в постоянно развитие. Тя се обогатява с нови изводи от научното изследване на възникналите проблеми на съвременното обществено развитие.

ДОКАПИТАЛИСТИЧЕСКИ НАЧИНИ НА ПРОИЗВОДСТВО

1. Първобитно-общинен начин на производство

Възникване на човешкото общество През миналия век великият учен Чарлз Дарвин доказва произхода на човека от маймуната. Малко по-късно Карл Маркс и Фридрих Енгелс разкриха решаващата роля, която трудът изиграва за превръщането на маймуната в човек. Появяването на човека е напълно завършено, когато в процеса на труда прадедите на човека започват да си служат с произведения от тях оръдия: трудът става целесъобразна дейност, а човек започва да господства над външната природа, като я заставя да служи на неговите цели. Развитието на труда способствува за по-тесното сплотяване на хората, чиято съвместна трудова дейност поражда нуждата от поява и развитие на членоразделната реч.

Развитието на обществото води до усъвършенстване на оръдията на труда, подобряване жизнените условия на човека и формирането на производствените отношения на първобитното общество.

Производителни сили и производствени отношения в първобитно-общинния строй Производителните сили в първобитното общество се намират на много ниско равнище. Оръдията на труда са примитивни, производствените знания, навици и умения — незначителни, поради което производителността на труда е съвсем малка. Производителните сили се развиват, но много бавно.

Първоначално първобитните хора употребяват груби, неизгладени каменни оръдия, пригодени за удар, рязане, копане и други твърде прости действия. Откриването на огъня има огромно значение, тъй като то дава възможност на човека да се защитава от живот-

ните и студа, да подобри приготвяването на своята храна, да усъвършенствува оръдията на труда. Голяма роля за развитието на производителните сили изиграва изобретяването на лъка и стрелата. С тяхната поява ловът става по-производителен и започва да доставя повече средства за живот. С развитието на лова започват да се опитомяват и отглеждат някои животни, което довежда до зараждане на скотовъдството. Събирането на плодове и корени пък довежда до възникване на земеделието.

Ниското равнище на производителните сили определя, по израза на Маркс, *слабостта на отделната личност*. Оттук произтича необходимостта от колективен труд, от обществена собственост върху средствата за производство и върху продуктите на труда. Икономическата основа на първобитното общество — обществената собственост върху средствата за производство, е ограничена в рамките на малки колективи. Обща собственост са земята, жилищата, лодките, животните, селскостопанските оръдия и пр. Наред с нея съществува лична собственост върху някои оръдия за производство, които служат и за защита от хищните зверове.

Основната форма на труда на първобитната група е простата кооперация — едновременно прилагане на повече или по-малко работна сила за изпълнение на еднородни работи. В някои случаи сътрудничеството има характер на колективно извършване на работи, които не са по силата на отделния човек — задружна защита или лов на силни и опасни зверове. В рамките на такава кооперация се появява известно разделение на труда, което първоначално се основава на различията по пол и възраст.

Първобитните хора произвеждат съвместно, за собствено потребление, поради което тяхното стопанство е натурално. Произведените продукти се разпределят между членовете на колектива така, че всеки получава, колкото да задоволи своите жизнени потребности.

При ниско стъпало на развитие на производителните сили и съответстващите на тях производствени отношения целта на производството е да се задоволят най-насъщните потребности на членовете на колектива. Изхождайки от това, основният икономически закон на първобитния начин на производство може да се форму-

лира по следния начин: задоволяване на насъщните потребности на първобитната община и на всеки отделен неин член чрез производството на жизненонеобходимите средства за съществуване с помощта на примитивни оръдия за производство, на основата на колективния труд.

Хората се обединяват в отделни колективи върху основата на съществуващите между тях кръвни връзки. Стадната форма на обществената организация на първобитното общество е заменена с родовата организация. Основната нейна клетка е родът, който се състои от хора, свързани с кръвно родство и водещи колективно стопанство. Няколко родствени рода се обединяват в племе. По-късно се оформяват и родово-племенни съюзи. Първоначално родството върви по майчина линия -- матриархат. По-късно, в периода на упадъка и разложението на първобитното общество, родството преминава по бащина линия -- патриархат.

Разложение и гибел
на първобитно-
общинния строй

Съществуващите производствени отношения създават условия за развитие на производителните сили.

От грубите каменни оръдия се преминава към изгладени. По-късно започва обработката на металите и на тази основа се извършва преходът от каменните оръдия към металическите -- бронзови и железни. Едновременно с развитието на оръдията на труда нарастват производствените павици на хората, техните познания и опит. Когато производителните сили се издигат на по-високо равнище, производствените отношения на първобитното общество започват да се превръщат в спирачка за тяхното по-нататъшно развитие. Тогава възниква необходимостта да се заменят производствените отношения, основаващи се на колективната собственост, с други производствени отношения, основаващи се на частната собственост. Това довежда до разложение и гибел на първобитно-общинния строй.

Нарастването на производителните сили постепенно обуславя замяната на колективния с индивидуалния труд, който по онова време има известни предимства и увеличава производителността на труда.

Преминаването от колективно към индивидуално производство от своя страна обуславя заменянето на колективната собственост с частна собственост върху средствата за производство. Така се подкопава основата на

производствените отношения, които характеризират първобитното общество.

Възникването на частната собственост е резултат от развитието на производителните сили и общественото разделение на труда. Отделянето на пастирските племена от земеделските е първото крупно обществено разделение на труда. В общините се отделят хора, които започват да се занимават само с промишлена дейност. Отделянето на занаята от земеделното е второто крупно обществено разделение на труда. Така се появява необходимостта от размяна. Първоначално размяната се извършва между родови общини. Но постепенно тя започва да прониква и вътре в общината, като ускорява процеса на преминаване от колективно към индивидуално производство и от обществена към частна собственост върху средствата за производство. Проникнала вътре в родовата община, на базата на започналото разделение на труда и появата на обособени индивидуални частни производители, размяната сама създава условия за затвърдяване и развитие на частната собственост, тъй като става възможно обособилите се малки индивидуални стопанства чрез нея да се снабдяват и с ония продукти, които сами не могат да си произведат. Първоначално главен предмет на размяната е добитъкът. Поради това най-рано добитъкът започва да се превръща в частна собственост. След това постепенно всички оръдия на производството се превръщат в частна собственост. От всички средства за производство земята най-продължително време остава обща собственост.

Развитието на производителните сили и появата на частната собственост създават условия за възникване на експлоатация на човек от човека и на класите. С нарастването на производителността на труда започват да се увеличават произведените продукти от отделния производител. Това обстоятелство увеличава принадлежния продукт, т. е. продукта, произведен в повече от необходимия за съществуването на непосредствените производители. Така се създава обективната възможност произведеният от едни принадлежен продукт да се присвоява от други, възможност за възникване на експлоатация на човек от човека и за разделяне на обществото на класи с непримиримо противоречиви класови интереси. Та-

кава възможност е свързана и с появата на имуществено неравенство, което неизбежно възниква и се задълбочава на базата на частната собственост. Забогатялата родова върхушка започва да се стреми към експлоатация на своите съплеменници и особено на военнопленниците. Това постепенно довежда до възникване на робството.

Появата и развитието на имущественото неравенство и разделянето на обществото на класи неизбежно довежда до криза и разпадане на родовия строй. Родовата организация, възникнала върху базата на първобитно-общинните производствени отношения, влиза в противоречие с новите производствени отношения, основаващи се на частната собственост върху средствата за производство. Всичко това налага разпадането на родовата организация и нейното заместване с робовладелската държава, която укрепва робовладелския строй и създава условия за неговото съществуване и развитие.

Така върху базата на частната собственост и имущественото неравенство хората се разделят на експлоатирани и експлоататори, на угнетени и угнетители. Появяват се първите класи на човешкото общество: роби и робовладелци.

2. Робовладелски начин на производство

Възникване на робовладелския начин на производство

Първобитно-общинният строй загива в резултат на собственото му развитие. На мястото на първобитно-общинния строй възниква нов — робовладелският. Робовладелските производствени отношения се основават на частната собственост върху средствата за производство и върху работната сила — роба. Тяхното възникване обективно представлява прогресивно явление, тъй като те създават условия за по-бързо развитие на производителните сили в обществото. Робовладелският начин на производство открива нова епоха в развитието на човешкото общество — епоха на класово господство и експлоатация.

Робството преминава през два етапа:

1) патриархално, или домашно робство и 2) класи-

ческо робство. Последното се среща в две главни форми: ангично робство и източно, или азиатско робство.

Патриархалното робство възниква и съществува в недрата на първобитно-общинния строй в периода на неговото разложение. Важна особеност на този начален етап от развитието на робството е, че робският труд още не е станал основа на общественото производство, а има повече помошен характер. Робите са още сравнително малко. В патриархалното семейство робите се използват в качеството на домашна прислуга, но робски труд се прилага и в селското стопанство, обикновено за най-трудната физическа работа. Основната работа обаче още се извършва от свободните хора.

Патриархалното робство съществува у всички цивилизовани народи, но само в някои от тях то се превръща в класическо робство, където робският труд съставлява оснoвата на производството. Типични робовладелски държави са създадени в Гърция, Рим, Персия, Картаген, Египет и др.

Голямо значение за победата на робовладелството има обработката на металите и създаването на железни оръдия на труда. Това дава тласък на развитието на селското стопанство и на такива отрасли на производството като минаното и ковашкото дело, тъкачеството и други занаяти.

Задълбочаването на възникналото при първобитното общество разделение на труда довежда до по-нагаташно развитие на стоковото производство и размяната. Появяването на парите усилва развитието на търговията. Така възниква третото крупно обществено разделение на труда — отделянето на търговците като посредници между производителите и потребителите. Във връзка с разпространението на паричните отношения и кредита възниква и лихварството, което започва да играе голяма роля.

При такива условия значението на робството постоянно нараства. Робите се превръщат от допълнителна в главна работна сила. Робовладелците вече престават да вземат непосредствено участие в производствения процес. Обществото се разпада на две противоположни класи — рабовладелци и роби. Патриархалното робство се превръща в класическо робство, а първобитно-общин-

ният строй се заменя с робовладелския. Така постепенно се формира робовладелският начин на производство.

Характерни черти
на робовладелския
обществен строй

В робовладелското общество робовладелската класа не взема участие във физическия труд, като постепенно се откъсва и от организатор-

ската дейност в производството.

Масата от непосредствените производители е превърната в роби. Те са сведени до позорното положение на говорещи оръдия на производството. Такова безправно положение на робите предизвиква у тях ненавист към труда, израз на което е лошата им работа и тяхното грубо отношение към оръдията на труда. Попълването на работната сила по правило не става чрез естественото размножение на робите, защото то струва скъпо. Главният източник на робите са военнопленниците. В роби се превръщат и част от разорените дребни собственици. В робовладелското общество съществуват пазари на роби. Цената на робите постоянно се колебае в зависимост от търсенето и предлагането на роби. Общо взето тя е твърде ниска. Обикновената цена на един роб в гръко-римската епоха се равнява на цената на четири-пет вола.

В производствения процес робите са длъжни безпрекословно да се подчиняват на волята на робовладелците или на поставените от тях длъжностни лица. Всичко произведено от робите по право принадлежи на техните господари. Робът получава необходимия продукт — оскъдни средства за живот, като храна, облекло, жилище и др., необходими за възстановяване на неговата работна сила. А останалата част — принадлежният продукт, се присвоява от робовладелеца. Същността на основния икономически закон на робовладелското общество се заключава в производството на принадлежен продукт за задоволяване на постоянно нарастващите потребности на робовладелците.

При такава оголена форма на експлоатация, каквато съществува в робското общество, извъникономическата принуда е необходимо условие, за да може да се извършва производственият процес.

В робовладелското общество освен двете основни класи — роби и робовладелци, съществуват свободни дребни собственици: селяни и занаятчии. От тях главно

се **набира войската** на **робовладелската държава** и на **тях** се основава нейното военно могъщество.

Развитието на занаятите и размяната довежда до възникване на градовете. Отделянето на града от селото през робовладелството все повече се задълбочава и се превръща в противоположност между тях. Градовете нарастват и се превръщат в центрове, където се съсредоточава робовладелската класа, търговците, лихварите, държавните чиновници, които по различни начини експлоатират селското население.

Робовладелският строй създава възможност да се развиват производителните сили и да нараства производителността на труда. При него се развива едрото производство, където се проявяват предимствата на кооперацията и разделението на труда. В Рим съществуват големи земеделски имения — латифундии, където работят стотици, дори хиляди роби. В Гърция има големи занаятчийски работилници — ергастерии, в които работят десетки роби.

При робовладелския строй върху основата на класовото деление и класовата експлоатация възниква противоположност между физическия и умствения труд, която в следващите класови формации се задълбочава.

Робовладелското стопанство е натурално, макар част от произведените продукти да приемат стокова форма. Обикновено потребностите на робите се задоволяват с произведената от тях продукция. Една част от потребностите на робовладелците се задоволяват също със собствена продукция, но друга част от тях — с продукти, купени от пазара. Поради това само една неголяма част от произведените продукти приемат стокова форма. Обект на търговията са преди всичко луксозни предмети, които робовладелците потребяват.

Разложение и гибел
на робовладелския
строй

В робовладелството се проявяват две противоположни тенденции. Между производителните сили и производствените отношения настъпва остър конфликт, който непрекъснато се задълбочава. За да се развиват производителните сили, започва да става все по-необходимо непосредственият производител да бъде повече заинтересован в запазването на средствата на труда и в тяхното по-ефективно използване. Така възниква историческа необходимост от за-

мяна на робовладелския начин на производство с нов, по-прогресивен начин на производство.

Разложителният процес се проявява в изостряне на противоречията както между робовладелците и робите, така и между робовладелците и дребните свободни производители, между кредиторите и длъжниците. Притиснати от тежките данъци и от безконечните войни за набирание на роби, селяните и занаятчиите започват да се разоряват масово и да се превръщат в роби или в безделници. Това подкопава както икономическата, така и военната мощ на робовладелската държава и ускорява гибелта на робовладелското общество.

Голяма роля за гибелта на робовладелското общество изиграва класовата борба, която се води между робите и робовладелците, между послелчните и дребните производители, особено селяните. Упадъкът на робовладелството води до влошаване положението на робите, до изостряне на тяхната класова борба против робовладелската класа. Въстанията на робите стават все по-чести явления. Към въстаналите роби започват да се присъединяват и недоволни селяни.

Въстанията на робите са жестоко потушавани. Те не могат да съборят робовладелския строй и да го заменят с друг, по-прогресивен. Независимо от това борбата на робите изиграва прогресивна роля, доколкото подкопава мощта на робовладелската държава и подготвя условията за заменянето на робовладелския начин на производство с феодалния.

В условията на настъпилото разложение на робовладелското общество крупните латифундии започват да се раздробяват на дребни парцели, които едрите робовладелци раздават под аренда (срещу заплащане) на дребни селяни. При такива условия последните се превръщат в селяни-колони. Те постепенно загубват своята свобода и самостоятелност и попадат под зависимост на поземлените собственици.

Във връзка с превръщането на робския труд във все по-нисизгоден някои робовладелци започват да раздават отделни парцели земя на свои роби за индивидуално обработване, като прибират част от продукцията. Този начин на експлоатация на робите се оказва поизгоден за робовладелците, защото създава известна заинтересованост у производителите, а е предпочитан и от

робите. Ето защо той започва да се практикува все по-често и да придобива масов характер. Така постепенно робите се превръщат също в колони.

Първоначално съществува разлика между колониге-селяни и колоните-роби. Тази разлика обаче постепенно намалява. Зависимостта на свободните колони се увеличава, а тази на робите се намалява. Стига се до заличаване на разликата между двете групи колони. Така възникват колоните — дребни селски стопанства, които имат свое самостоятелно селско стопанство на държавна или на частна робовладелска земя и имат определени задължения. Това всъщност са зачатъци на феодализъм, които се създават в недрата на робовладелския строй.

Робовладелското общество в резултат на своето собствено развитие върви към упадък и разложение. Неговите сили отслабват. То не само не може повече да разчита на успешни нападателни войни за набавяне на необходимите му роби, но все по-трудно започва да се отбранява от постоянните нахлувания на съседните „варварски“ племена. При такива неблагоприятни вътрешни условия например старата робовладелска Римска империя не може да устои и окончателно рухва под напора на външни сили: германски, славянски и други племена. Тяхната победа довежда до гибелта на робовладелския строй в земите на Римската империя и до неговото заменяне с феодалия начин на производство.

Гибелта на робовладелския строй не означава, че робството напълно изчезва. Остатъци от робството продължават да съществуват в разни страни и периоди. Възникването, победата и развитието на капитализма в Европа се съпровождат с въвеждане на робството в колонните. Остатъци от робство и сега съществуват в някои колонии на империалистическите държави. В голяма степен те се проявяват в расовата дискриминация, която провеждат управляващите кръгове на редица империалистически страни.

Робовладелството
у югоизточните
славяни

Славяните, населяващи земите, върху които се образува славяно-българската държава, познават робството. Робите у тях обаче не достигат до голям брой. Затова техният труд има второстепенно значение. Това показва, че у югоизточните славя-

ни се появява патриархалното робство, което не прераства в робовладелския начин на производство. Когато у славяните започва процесът на образуване на класите, робовладелството като общественно-икономическа формация вече изиграва своята роля и преживява последните си дни. Неговото вътрешно развитие довежда до заменянето му с феодализма — новата формация, която създава по-благоприятни условия за по-нататъшното развитие на производителните сили. При такава особена обстановка възникналите робски отношения у славяните не се развиват напълно, а първобитно-общинният начин на производство се заменя не с робовладелство, а с по-прогресивния, съществуващ вече феодален начин на производство. Затова с основаването на славяно-българската държава се слага началото не на робството, а на феодализма в България.

3. Феодален начин на производство

Възникване
на феодализма

Зачатъците на феодалните производствени отношения възникват още в недра на загиващото робовладелско общество. За формирането на феодалните производствени отношения в Западна Европа, където се създават в класически вид, известна роля изиграва и военната организация на варварите, под напора на които рухва античното робовладелско общество. Римската империя е разгромена от племената на германците, галите, славяните и други народи, които се намират в периода на разложение на първобитно-общинния строй. Голяма роля в живота на тия племена играе селската община, която притежава още значителна част от стопанисваната земя. Начело на племената завоеватели стоят военачалници, които заедно със своите дружинници разполагат с голяма част от земята. Властта на военните вождове се усилва, докато те се превръщат в пълновластни крале. Последните раздават заграбената земя на своите подчинени военачалници. Земята се раздава заедно със селяните, които изпадат в лична зависимост от новите си господари, към които трябва да извършват редица повинности. Върху развалините на Римската империя се образуват редица нови държави, начело на които стоят крале.

Основата на феодалните производствени отношения е феодалната поземлена собственост. Земята — това основно средство за производство в земеделието, което при феодализ-

ма играе преобладаваща роля — е собственост на феодалната аристокрация. Земята обаче фактически се разделя на две части. Едната част се раздробява на дребни поземлени участъци, които се стопанисват от крепостниците или зависимите селяни. Другата част не се раздробява и се стопанисва от поземлените собственици. Останалата част от средствата за производство — оръдия на труда, работен и продуктивен добитък, селскостопански сгради и съоръжения, семена и пр. — са собственост не само на феодалите, но и на селяните, които приглежават свое частно стопанство, основано на личния труд.

Селяните обработват предоставените им парцели със свои средства за производство. Произведената продукция принадлежи на тях и с нея те задоволяват потребностите на семействата си. Затова фактически трудът, употребен в тия стопанства, представлява необходимия труд. Принаденият труд при феодалния начин на производство се прилага за обработка на останалата част от земята, която феодалите оставят за себе си.

При феодализма производството се раздробява и кооперацията на труда, доколкото се създава в робовладелското общество, се заменя с труда на селянина и на неговото семейство. Това се отнася не само за производството на дребните селски стопанства, но и за едрите феодални стопанства. В последните земята е обединена в едри блокове, които обаче селяните обработват със собствените си оръдия на труда. При феодализма принадлежният труд се отделя по време и по място от необходимия труд. Селяните знаят, че когато работят в своето дребно стопанство, те работят за себе си, и затова са заинтересовани да работят добре. Самъ при изпълняването на ангарията, когато работят за феодалите, такава заинтересованост липсва, поради което се налага тогава те да бъдат зорко надзиравани. Тъй като крепостниците и зависимите селяни работят и в своите стопанства, и във феодалните имения със собствени оръдия на труда, те са заинтересовани да ги пазят и

усъвършенствуват. В това се състоят главните предимства на феодализма пред робовладелството.

Във феодалното общество присвояването на принадлежащия продукт от феодалната аристокрация се свързва с нейното положение на поземлен собственик. Поради това при този начин на производство целият принадлеен продукт приема форма на поземлена рента. При феодализма съществуват три форми на поземлената рента: рента в труд, рента в продукти и парична рента.

Рентата в труд преобладава в ранния феодализъм. При тази форма на феодална рента селянинът работи със собствени оръдия за производство само една част от своето време, а в останалото той работи даром в имението на поземления собственик.

С развитието на феодализма рентата в труд започва да се заменя с рента в продукти. При нея селянинът изразходва целия си труд в своето дребно стопанство. С част от произведените продукти той задоволява своите и на семейството си потребности, а другата част е длъжен да предоставя на феодала. Това дава възможност да се ускори развитието на производителните сили в селското стопанство, защото създава по-голяма заинтересованост у селяните. Едновременно с това пряката зависимост на производителите от феодалната аристокрация намалява.

По-късно, когато размяната получава сравнително широко развитие, феодалите започват все по-често да искат от селяните пари вместо продукти. Така възниква паричната рента, която започва да преобладава в епохата на разложението на феодализма и възникването на капиталистическите производствени отношения. Наред с паричната рента често продължават да съществуват и нейните по-стари форми.

Личната зависимост на селяните от феодалите и извън икономическото принуждение съставляват типична особеност на феодалния строй. Феодалът има право да принуждава крепостния и зависимия селянин да му доставя поземлената рента, а също да го съди и наказва. Такава зависимост съществува навсякъде при феодализма, но нейните степени и форми са най-различни.

Феодалното стопанство е натурално. Своите потребности феодалите задоволяват с продукти, които се произвеждат в тяхното стопанство или се доставят от се-

дяните. Селяните също задоволяват своите потребности с продукти, които те сами си произвеждат. Затова типично за феодализма е съчетаването на земеделския с домашния занаятчийски труд. Само една неголяма част от потребностите, особено на феодалите, се задоволява с продукти, получени чрез размяна.

Получаването на феодална рента с цел да се задоволяват материалните и културните потребности на господстващата феодална класа е същността на основния икономически закон на феодализма.

Развитие на производителните сили при феодализма

Феодалните производствени отношения създават по-благоприятни условия за развитието на производителните сили в сравнение с робовладелския строй. Поради това след тяхното окончателно формиране се забелязва подем на производството, което в епохата на разложението на робовладелското общество се намира в упадък. Производителните сили, макар и бавно, но постоянно нарастват. Усъвършенствуват се някои земеделски оръдия, което позволява по-добре и по-лесно да се обработва земята. Значително се разширява обработваемата земя. Възникват и се разпространяват по-съвършени земеделски системи — двуполната и триполната система. Появяват се нови земеделски култури. Известно развитие получават и различните отрасли на скотовъдството. Развитието на производителните сили обаче се извършва главно в друго направление: отделяне на промишлената дейност от земеделието, задълбочаване на общественото разделение на труда, което довежда до развитие на занаятчийството, размяната, търговията и на средновековния град.

Занаятчините постепенно се отделят от останалото земеделско население, започват да бягат от селото и да се концентрират в градовете, поради което последните нарастват.

Икономическата база на средновековния град, построен върху земята на феодала, е занаятчийското производство. Занаятчийството е организирано в своите цехови организации, които обединяват занаятчиите от отделните отрасли. Всеки занаятчия работи самостоятелно в своята малка работилница със собствени средства за производство, като използва ограничен брой чираци и калфи. В работилницата почти не съществува

разделение на труда, но такава съществува между отделните отрасли, които постоянно нарастват. Това обуславя известен технически прогрес — специализация на труда и на работните инструменти, усъвършенствование на трудовите похвати и пр.

Градовете са и търговски центрове. В тях са съсредоточени търговците, които заедно с развитието на търговията нарастват и забогатяват. Търговците се обединяват в гилдии. Възниква и широко започва да се разпространява лихварството. Развитието на търговията, лихварството и занаятчийството води до натрупване на крупни капитали, които се прилагат в производството. Възниква и се развива манифактурата — едро капиталистическо предприятие, основано на ръчен труд и разделение на труда. Така във феодалистическото общество се зараждат и развиват новите, капиталистически производствени отношения, които съответствуват на достигнатото по-високо равнище на производителните сили.

През феодализма противоположността между града и селото, между физическия и умствения труд се развива и задълбочава.

Разложение и гибел на феодализма и възникване на капиталистическите производствени отношения

Развитието на стоково-паричните отношения ускорява разложението и гибелта на феодалистическите производствени отношения, които продължават да господствуват в селското стопанство. Развитието на размяната

довежда до заменяне на натуралната рента с парична. Това способствува за постепенното освобождаване на селяните от пряката им зависимост от феодалите. Личните отношения между феодалите и крепостните селяни, характерни за феодализма, постепенно се превръщат в обикновени договорни отношения между тях. Феодалните отношения се разлагат и в тяхната крепост — селското стопанство.

Така в недрата на феодалистическия строй се зараждат нови, капиталистически производствени отношения, които създават по-голям простор за развитието на производителните сили. Феодалните отношения обаче продължават още да съществуват, тъй като се крепят от феодалистическата аристокрация. Те спъват развитието на производителните сили на обществото. Настъпилото противоречие между производителните сили и феодалистическите произ-

водствени отношения довежда до криза на феодализма, до изостряне на класовата борба, до буржоазнодемократични революции. Тези революции унищожават феодалните производствени отношения, които се заменят с капиталистически производствени отношения. Целевите организации в градовете, които спъват развитието на капитализма, се премахват. Така старият феодален начин на производство се заменя с нов, капиталистически начин на производство. Капиталистическият начин на производство възниква във феодалното общество.

Образуването на безимотните пролетарии и на богатите капиталисти — двете антагонистични класи на капитализма — се извършва чрез ограбване и насилие в недрата на феодализма. Насилнето изиграва ролята на акушерка, която ускорява раждането на капиталистическия начин на производство. Отделянето на производителите от средствата на производство, което е главното условие за възникването на капиталистическия начин на производство, се съпровожда от грабежи, жестокости, беззакония и най-брутални насиллия. Този процес се нарича първоначално натрупване на капитала, което не е резултат на капиталистическия начин на производство, а е негова изходна точка.

Основата на първоначалното натрупване на капитала е експроприацията на земята на селяните. В Англия това става по разни начини, при което насилието играе главна роля. Разорените и ограбени селяни образуват тълпи от скитници, просяци и бездомници. Държавата издава кървави закони срещу експроприациите, за да ги приучи към дисциплината и лошите условия на наемния труд.

За възникването на капитализма е необходимо още и натрупване на големи богатства в ръцете на малко хора. Такива парични богатства се натрупват главно от търговците и лихварите. В главните капиталистически страни обаче голяма част от капиталите се образуват чрез жестоко ограбване на колоните, чрез търговия с роби, чрез различни начини на ограбване на държавата и др.

Феодализмът
в България

При феодализма в България земята се концентрира все повече в ръцете на родовата аристокрация, заграбваща земята на селяните. След покръстването на

българите се създава нова форма на феодалното стопанство — църковно-монастирското. По този начин към средата на X в. в България напълно се формира феодалният начин на производство: земята се намира главно в ръцете на царете, болярите и висшето духовенство, а селячеството изпада в крепостна и полукрепостна зависимост. Феодализмът обаче получава пълен разцвет след освобождението на България от гръцко робство.

Огромната част от зависимото население са селяните. Има три категории селяни: башиници, парици и отроци. Башиниците имат своя земя, която се наследява от техните деца. Тия селяни не са крепостни, но не са и напълно свободни. Те живеят на територията на някой феодали, затова плащат данъци и изпълняват повинности към господаря. Париците не са собственици на обработваната от тях земя. Те принадлежат на феодала, Париците са закрепостени, те не могат да бъдат продавани и отстъпвани от техните господари. Извън земята, Отроците се намират в най-тежко положение. Те работят в земеделските стопанства или в къщите на феодала. Те са безправни и по своето положение се доближават до робите.

Тежката експлоатация на народа от феодалната класа предизвиква протести и борба. Израз на такава класова борба е богомилското движение, което в религиозна форма се опълчва срещу господстващата феодална класа — царете, болярите и висшето духовенство. Класовата борба се проявява и в редица селски движения, които имат стихийен характер. Най-масовото селско движение е въстанието, ръководено от Ивайло, който произлиза от най-потиснатата част на селяните — отроците.

След завладяването на България от турците феодализмът не е премахнат, а заменен с турски феодализъм, който има някои особености. Българската феодална класа е ликвидирана, но нейното място е заето от турските феодали. Завоюваните земи султанът, който се считал за техен собственик, раздава на спахиите. Спахилъкът става основата на турската феодална система. Спахията не е собственик, а пожизнен владетел на земята, който се ползва от нейните приходи.

Българският народ е превърнат в рая — подчинена и експлоатирана класа. За разлика от раята на господ-

Глуващата нация положението на българската рая е много по-тежко. Тя е натоварена с някои данъци и повинности, от които турските селяни са освободени. В резултат на развитието на гурския феодализъм спахийството се заменя с чифликчийство. Окончателно спахийската система е ликвидирана с аграрната реформа през 1834 г. Чифлиците са преходни земеделски стопанства. В тях съществуват феодални и полуфеодални форми, които се преплитат с нови, капиталистически форми.

Феодализмът в България окончателно е ликвидиран по радикален начин през времето на нашето освобождение от турско робство. Руско-турската война довежда до създаването не само на българска национална държава, но и до пълно премахване на феодалния начин на производство. Премахват се всякакви остатъци от феодална и полуфеодална зависимост, които са тежали върху българското население до Освобождението. Премахват се ограниченията и пречките, които еснафите създават за развитието на капитализма. Земята на турските феодали по различни начини преминава в ръцете на българските селяни. Затова у нас Руско-турската война фактически изиграва ролята на буржоазно-демократична революция.

КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ НАЧИН НА ПРОИЗВОДСТВО

ГЛАВА ВТОРА

СТОКОВО ПРОИЗВОДСТВО

Стоковото
производство —
изходен пункт
за възникване
на капитализма

Стоковото производство възниква още през периода на разложение на първобитното общество, по-нататъшно развитие получава в робовладелския и феодалния обществен строй, но висша степен на развитие достига при капитализма, когато производството и размяната на стоки става господстваща и всеобхватна форма на стопанската дейност.

Стоковото производство е производство на продукти за *размяна*, а не за задоволяване потребностите на самия производител. Общи исторически условия и предпоставки за възникване на стоковото производство са *общественото разделение на труда и обособяването* на отделните производители като собственици на средства за производство и на произведения продукт.

В досоциалистическите общественно-икономически формации различаваме два вида стоково производство — просто и капиталистическо.

Простото стоково производство и капиталистическото стоково производство са *еднотипни*. *Първо, те имат обща основа* — общественото разделение на труда, частната собственост върху средствата за производство. Частната собственост е причина за появата и задълбочаването на конкуренцията между стокопроизводителите. В резултат на конкурентната борба една незначителна част от дребните стокопроизводители преуспяват, обогатяват се и се превръщат в капиталисти, експлоататори на чужд труд, а мнозинството се разоряват и в крайна сметка се превръщат в наемни работници. Така че простото стоково производство неизбежно пораж-

да капиталистическо стоково производство. Простото стоково производство исторически и логически предшества капиталистическото стоково производство. Но между тях съществува различие. Простото стоково стопанство се базира върху личния труд на стокопроизводителя и върху труда на неговото семейство, а капиталистическото стоково производство има за своя основа експлоатацията на чужд труд, на труда на наемния работник от страна на капиталиста.

В капиталистическото стопанство господства производството на стоки. „Богатството на обществата, в които господства капиталистически начин на производство, се явява като „грамадно натрупване на стоки“, а отделната стока — като негова елементарна форма. Поради това — пише К. Маркс — нашето изследване започва с анализа на стоката.“¹

1. Стока

Стоката и нейните
две страни

Стоката е продукт на труда, произведен за размяна. За да бъде един продукт на труда стока, той трябва да отговаря на изискванията на размяната. *Първо*, стоката трябва да задоволява известни потребности на хората. Те купуват хляб, някой роман, за да задоволят своите материални или духовни нужди. Стоката изпъква пред нас преди всичко като външен предмет, нещо, което със своите свойства задоволява човешки потребности от някакъв вид. „Полезността на един предмет — пише К. Маркс — го прави потребителна стойност“². Стоките като потребителна стойност могат да задоволяват нуждите на личното и производителното потребление. Например захарта задоволява личните потребности на човека, машината — потребностите на производството. С помощта на машината хората произвеждат продукти, най-различни материални блага.

Потребителната стойност е съвкупност от физически и химически свойства на продуктите на труда, по които те се различават помежду си.

¹ К. Маркс, Капиталът, т. 1, стр. 69. Изд. на БКП, 1955.

² Пак там, стр. 70.

Потребителната стойност на вещите, нещата, се развива с развитието на производителните сили на обществото. С прогреса на науката и техниката човек открива в нещата и вещите все нови и нови свойства и начини за тяхното използване. Някои вещи, неща, обладават свойството да задоволяват човешки потребности, те са потребителна стойност, но не са стока, защото не са плод на човешки труд, например водата в извора, ягодите и гъбите в гората и други. Продуктите на труда ще задоволяват потребностите на хората в комунистическото общество, ще са потребителни стойности, но няма да бъдат стока, защото ще изчезне стокното производство. „Потребителните стойности съставят вещественото съдържание на богатството, каквато и да е неговата обществена форма.“¹

В условията на стокното производство потребителната стойност има някои характерни черти. Преди всичко стоката е потребителна стойност не за своя производител, а за своя купувач. Освен това тя е веществен носител на *разменната стойност*, която е преди всичко количественото отношение, в което един вид потребителна стойност се разменя с друг вид. Оттук и *второто* изискване на размяната — стоката да обладава *разменна стойност* (или просто *стойност*).

Да разгледаме по-подробно разменната стойност на стоката.

Защо дадено количество стока от един вид се разменя с определено количество стока от друг вид?

На пръв поглед разменните стойности на стоките изглеждат като случайност. Редица буржоазни икономисти обясняват количественото съотношение, в което се разменят стоките, като случаен резултат от действието на закона за търсенето и предлагането. Обаче изменението в търсенето и предлагането на стоките може да обясни само колебанията на разменните стойности на стоките, но не и това — защо в даден момент стоките се разменят в дадено, а не в друго количествено съотношение. Нанстина как и с какво може да се обясни количественото отношение в размяната на две различни по потребителна стойност стоки, когато търсенето и предлагането за тях съвпада? Очевидно е, че в то-

---

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 70.

зи случай търсенето и предлагането нищо не може да обясни и буржоазните икономисти предпочитат по този повод да мълчат. Тук задачата е да се намери обективна основа за определяне количествената размяна на стоките, да изясни тяхната разменна стойност не като случайно явление, а като *закономерност*, която да определя *пропорциите* в количествената размяна на един вид стока с друг вид стока.

Много буржоазни икономисти се стремят да докажат, че в основата на количественото съотношение при размяната на стоките лежат техните физически, химически и биологически свойства, т. е. тяхната потребителна стойност. Стоките се различават именно по своята потребителна стойност. Различieto на потребителните стойности на стоките може да обясни защо стоките се разменят помежду си, но не може да даде отговор на въпроса, защо дадено количество потребителна стойност се разменя с определено количество друга потребителна стойност. Ето защо обяснението на буржоазните икономисти, че количественото съотношение при размяната на стоките има за своя основа потребителната стойност на стоките, т. е. техните физически, химически и биологически свойства, не е убедително.

Съществува ли в такъв случай общо обективно свойство за всички стоки, независимо от различieto на потребителните им стойности? Да, съществува. *Общото свойство*, общага качествена основа за всички стоки, върху която се гради количественото им съотношение при размяната, е, че те са *плод на изразходвания за тяхното производство човешки труд*.

Стоките се разменят помежду си по количеството на овеществения в тях обществен труд. А овещественият в стоката обществен труд на стокопроизводителите образува *стойността на стоката*. Ако един костюм може да се разменя с два чифта обувки, то е, защото за тяхното производство е изразходвано равно количество човешки труд, т. е. защото са равни по стойност.

И така, за да бъде една веш стока, тя трябва да е, от една страна, потребителна стойност, а от друга — стойност. Материалните блага, които са потребителна стойност, но не са плод на човешкия труд, нямат стойност, не са стоки. Например въздухът, девствената го-

ра не са стоки и нямат стойност, защото не са продукт на труда.

В размяната на една стока срещу друга, в тяхната разменна стойност се проявява общото, което прави стоките съпоставими — овещественият в тях обществен труд, т. е. стойността. От това следва, че въплътеният в стоката труд е субстанцията (същност) на стойността, а разменната стойност е форма на проявление на субстанцията на стойността.

В размяната на стоките фактически се приравняват не вещите, а различните видове труд на стокопроизводителите, които чрез размяната влизат в определени отношения помежду си. Тези отношения са производствените отношения между стокопроизводителите, които се проявяват чрез размяната на стоките.

Двоякият характер на труда, въплътен в стоката

Възниква въпросът: какъв, кой труд лежи в основата на размяната на стоките? Трудът на стокопроизводителите се изразходва в най-раз-

лична форма, един е шивашки труд, друг е общарски труд, хлебарски, дърводелски и т. н. Задачата е да намерим общото и в самите различни видове труд. Тази задача за пръв път в историята на политическата икономия е разрешил К. Маркс, който открива *двоякия характер на труда*, създаващ стоката.

Всяка стока изпъква пред нас със своите две страни — от една страна, тя е потребителна стойност, затова е търсена на пазара, а от друга — стойност, която е основа за размяната на стоките. Тъй като стоката се създава от труда, то очевидно е, че и трудът има две страни, има двояк характер — като създател на потребителна стойност и като създател на стойност.

Трудът, изразходван в определена, конкретна, целесъобразна форма, се нарича *конкретен труд*. Конкретният труд създава потребителната стойност.

Може ли конкретният труд да лежи в основата на размяната на стоките? Очевидно е, че не може. Конкретният труд показва качествената нееднородност на труда на стокопроизводителите, той разединява труда на различни видове, а не го обединява в един общ, еднакъв, еднороден труд за всички стоки. Но на практика на пазара се разменят най-различни стоки, създадени от различни видове конкретен труд. Самото приравня-

ване на стоките от различен вид означава, че зад различните конкретни видове труд, създали стоките, се крие нещо общо, което фактически прави стоките съпоставими. Общото, присъщо на всички видове конкретен труд, е това, че те са разновидност на човешки труд изобщо, в смисъл на изразходвана физическа и умствена енергия на човека. „Ако се абстрахираме от определеността на производителната дейност, а следователно и от полезния характер на труда, то от него ще остане само това, че той е изразходване на човешка работна сила... изразходване на човешки мозък, мускули, нерви, ръце и т. н.“¹ Трудът на стокопроизводителите, който се проявява като труд изобщо, независимо от конкретната форма на неговото изразходване, К. Маркс нарича *абстрактен труд*. Абстрактният труд е качествено еднороден, който се различава само по своето количество. В основата на размяната на стоките лежи качествено еднородният абстрактен човешки труд.

И така, абстрактният и конкретният труд са две страни на въплътения в стоката труд. „Всеки труд — пише К. Маркс — е, от една страна, изразходване на човешка работна сила във физиологически смисъл и в това си качество на еднакъв човешки или абстрактно-човешки труд той образува стоквата стойност. Но, от друга страна, всеки труд е изразходване на човешка работна сила в особена целесъобразна форма и в това си качество на конкретен, полезен труд той създава потребителни стойности.“²

Обективната причина, основата за съществуването на двоякия характер на труда е обособяването на производителите като собственици на средствата за производство и на произведения продукт.

В простото стоково стопанство конкретният труд изпъква непосредствено като *частен труд*, принадлежащ на един или друг обособил се частен стокопроизводител. Докоякото отделните частни стокопроизводители се специализират в производството на един или друг вид стока, те се нуждаят от други стоки, други потребителни стойности, които получават чрез размя-

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 78.

² К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 80.

ната. Оттук следва, че в системата на общественото разделение на труда в стоковото стопанство трудът на отделните частни стокопроизводители е частичка от труда на цялото общество, има *обществен характер*. Като частичка от обществения труд той се прочвява в размяната. Когато една стока се продаде на пазара, това означава, че тя е нужна на обществото, на някой друг стокопроизводител, а трудът, изразходван за нейното производство, получава обществено признание. Само когато стоката се продаде, трудът на стокопроизводителя се включва в системата на обществения труд на стоковото стопанство.

Простото стоково стопанство, което се гради върху частната собственост на средствата за производство, се характеризира със своето основно противоречие — противоречието между *частния и обществения* характер на труда. Противоречието е в това, че, от една страна, трудът е частен, а от друга — той трябва да получи обществено признание в размяната. Всеки частен стокопроизводител изразходва своя труд за производството на дадена стока, съобразявайки се със своите собствени интереси, без да знае нуждае ли се обществото от даден вид стока или не. Това стокопроизводителят узнава на пазара. Само в процеса на размяната на стоките се разкрива общественият характер на труда на стокопроизводителите.

В стоковото стопанство, базиращо се върху частната собственост на средствата за производство, приравняването на конкретните видове труд към абстрактния труд, превръщането на частния труд в обществен труд, проявата на обществения характер на труда е стихийен, непланов процес.

Величина
на стойността.
Общественонеобходим
труд

По своята същност стойността е овещественият, кристализирал в стоката абстрактен човешки труд. Тъй като трудът се изразходва в определено работно време, *величи-*

ната на стойността се определя от величината на изразходваното за нейното производство работно време или труд. Колкото повече труд се изразходва за производството на стоката, толкова по-висока е нейната стойност. Но стокопроизводителите произвеждат стока от един и същ вид при най-различни производствени условия: едни

прилагат своя ръчен труд, работейки с примитивна техника, други използват модерната техника, един стокопроизводител е по-сръчен в работата си, друг е по-малко сръчен и т. н. Оттук следва, че стоките от един и същ вид имат различна *индивидуална стойност*.¹ Обществото обаче признава общественонеобходимия труд. *Обществената стойност на стоката се определя не от индивидуалното количество труд* на отделния стокопроизводител, а от *общественонеобходимия труд* за нейното производство. Оттук „само количеството на общественонеобходимия труд или общественонеобходимото работно време за произвеждането на една потребителна стойност определя величината на нейната стойност“.²

Общественонеобходимият труд е количеството труд, необходим за произвеждане на стока при средни обществено нормални условия на производството, т. е. при средно равнище на обществената техника на производството, при средна производителност и интензивност на труда и средна сръчност на работната ръка в даден отрасъл на производството. Общественонеобходимото време за произвеждане на стоката се определя от производствените условия, при които се създава преобладаващата маса стоки от даден вид.

Общественонеобходимото за произвеждане на стоката работно време се променя с развятието на техниката на производството и производителността на труда.

Производителността на труда е степен на плодотворността на труда като целесъобразна производителна дейност на хората в течение на определено работно време — час, ден, седмица, месец, година. Производителността на труда се измерва с количеството продукция, произведена за единица работно време. Отношението на количеството произведена продукция към количеството изразходван за нейното производство труд изразява степента на производителността на труда. Количеството продукция, която се създава за единица труд или работно време, се променя с усъвършенствуване на техниката на производството, сръчността на работната ръка

---

¹ Индивидуална стойност — количеството изразходван абстрактен човешки труд за производството на стоката в отделно предприятие.

² К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 73.

и редица други фактори. Това значи, че с едно и също количество труд се произвежда в едно и също време повече потребителна стойност. Но тъй като в едно и също време с едно и също количество труд се произвежда едно и също количество стойност, то с повишаването на производителността на труда се намалява стойността на единица продукция.

Интензивността, или напрегнатостта на труда, означава изразходваното количество труд за единица време. Повишаването на интензификацията на труда води до увеличаване количеството труд, изразходван за единица време, при което се създава повече стойност, въплътена в по-голямо количество потребителна стойност. Обществената стойност на единица стока не се променя, ако съответно с увеличаването на масата на новосъздадената стойност се увеличи и потребителната стойност. Но капиталистът, както ще видим, има пълна изгода от повишаването на интензивността на труда, защото не повишава в същата степен работната заплата на наемния работник.

Прост и сложен труд   За производството на стоките се изразходва труд от различна квалификация. Различаваме *прост*, или *неквалифициран* труд, когато не се изискват предварителни разходи за подготовка на работниците, и *сложен*, или *квалифициран* труд, когато се изисква предварителна подготовка и разходи. Сложният, или квалифицираният труд е степенуван прост труд. Например, 1 час квалифициран труд е равен на 2, 3 и повече часове неквалифициран труд. Затова стойността на стоката се измерва от количеството изразходван за нейното производство прост труд. „Една стока — пише К. Маркс — може да бъде продукт на най-сложен труд, но нейната *стойност* я прави равна на *продукта* на най-простия труд и следователно самата стойност представлява само определено количество прост труд.“¹ В едно и също време сложният труд създава повече стойност, отколкото простият труд. Величината на стойността се определя в крайна сметка от общественонеобходимия абстрактен прост човешки труд. Свеждането на сложния труд към простия труд се извършва в стоковото стопанство, ба-

¹ К. Маркс, Капиталът, т. 1, стр. 78.

зиращо се върху частната собственост на средствата за производство, стихийно, неорганизирано, зад гърба на стокотроизводителите.

2. Развитие на формата на стойността

Проста форма на стойността   Проявата на същността на стойността чрез разменната стойност е исторически процес на развитието на стоковата размяна. Най-простата форма на размяна, оттук и най-простата форма на стойността, е стойностното отношение на една стока към една единствена разнородна стока, безразлично коя. Например X количество от стоката A е равно на Y количество от стоката B , или 1 овца = 10 кг мед.

Простата форма на стойността е исторически първа форма на проява на стойността. Исторически тя е първа, защото се проявява още в периода на разложението на първобитното общество, с появата на размяната.

В първобитното общество размяната се извършва продукт срещу продукт. Тази размяна е случайна, единична. Разменят се излишъци от продукти. Например разменя се една овца срещу десет килограма мед. Тук равенството е съвсем приблизително, но вече е налице необходимото условие за проява на стойността — наличието на две стоки с различна потребителна стойност.

Простата форма на стойността крие в себе си тайната на всяка форма на стойността, затова ще се спрем на нея по-подробно.

В равенството 1 овца = 10 кг мед двете стоки се намират в определено отношение. Една овца се разменя срещу десет килограма мед. Стоката овца изразява своята стойност в потребителната стойност на друга стока, на стоката мед. В същото време стоката мед изразява стойността на стоката овца. Стоката, която изразява своята стойност в потребителната стойност на друга стока, се намира в *относителна форма на стойността*, защото изразява своята стойност относително — в потребителната стойност на друга стока, различна по своя характер от нейната потребителна стойност. Стоката, която изразява стойността на друга стока, се намира в *еквивалентна форма, е еквивалент (равностойност)*. Ак-

тивна роля играе стоката, която се намира в относителна форма на стойността, защото тя изразява своята стойност в потребителната стойност на друга стока, а пасивна — стоката, която изразява стойността на друга стока (еквивалента), защото тя като огледало изразява чужда стойност. „И така — пише К. Маркс, — дали една стока се намира в относителна форма на стойността или в противоположната ѝ еквивалентна форма — това зависи изключително от мястото, което заема всеки път в стойностния израз, т. е. зависи от това, дали тя е стока, стойността на която се изразява, или стока, в която се изразява стойността.“¹

От гореказаното могат да се направят някои изводи.

Първо. За проявата на стойността са необходими най-малко две стоки с различна потребителна стойност. Стойността се проявява в чужда, различна потребителна стойност, в потребителната стойност на стоката-еквивалент. Ето защо една и съща стока не може да се явява едновременно в двете форми — в относителна форма на стойността и в еквивалентна форма, да бъде еквивалент.

Второ. Относителната форма на стойността и еквивалентната форма „са моменти, които са свързани помежду си, обуславят се взаимно и са неразделни, но същевременно са взаимно изключващи се или противоположни крайности, т. е. полюси на един и същ стойностен израз“².

Относителната форма на стойността и еквивалентната форма имат своите особености.

Относителната форма на стойността има качествена и количествена определеност. *Качествената* страна на относителната форма на стойността означава, че стоките, които имат различна потребителна стойност, са качествено еднородни като стойности, че те имат нещо общо помежду си — овеществения в тях еднакъв човешки труд, абстрактен труд. *Количествената* определеност на относителната форма на стойността означава, че стоката, която се намира в тази форма, трябва да изразява своята стойност не само изобщо, но и като количествена определена стойност или величина на стой-

---

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 83.

² К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 82.

ността. Количествената определеност на относителната форма на стойността се променя с промяната на производителността на труда. Ако се промени общественонеобходимият труд за производството на разменящите се помежду си стоки, ще се промени количествената определеност на относителната форма на стойността. Например, ако се повиши производителността на труда за производството на обувки два пъти, то общественонеобходимият труд за производството на 1 чифт обувки ще се намали два пъти. В същото време да приемем, че производителността на труда за производството на 1 костюм не се променя, следователно не се променя и общественонеобходимият труд за неговото производство. В такъв случай 1 костюм ще се разменя срещу 4 чифта обувки. Тук са възможни различни случаи на повишаване или намаляване производителността на труда и за двете разменящи се стоки -- в една или друга степен и насока, вследствие на което ще имаме различна количествена определеност на относителната стойност. „Относителната стойност на една стока може да се изменя, макар нейната стойност да остава постоянна. Нейната относителна стойност може да остава неизменна, макар нейната стойност да се изменя, и, най-сетне, съвсем не е нужно да съвпадат едновременните промени във величината на стойността и в относителния израз на тази величина на стойността.“¹

Особеностите на еквивалентната форма са следните:

Първо. Потребителната стойност на еквивалента става форма на проявление на своята противоположност, на стойността на стоката, която се намира в относителна форма на стойността.

Второ. Тъй като потребителната стойност се създава от конкретния труд, то конкретният труд на еквивалента става форма на проявление на своята противоположност, на абстрактния труд на стоката, която се намира в относителна форма на стойността.

Трето. Частният труд на еквивалента става форма на проявление на своята противоположност, на обществения труд на стоката, която се намира в относителна форма на стойността. Това означава, че частният труд на производителя на стоката-еквивалент удостоверява

---

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 88.

в размяната, че трудът на производителя на една стока е частица от целия обществен труд в стоковото производство, е общественополезен труд. Така в процеса на размяната частният труд на производителя на стоката получава обществено признание. Оттук следва, че трудът на един частен стокопроизводител може да получи обществено признание, а самият стокопроизводител може да купи други стоки само тогава, когато друг частен стокопроизводител се съгласи да купи неговата стока. Така скритият от нашия поглед обществен характер на труда намира своята проява в размяната на стоките. Противоречието между обществения и частния характер на труда, което е основно противоречие на простото стоково производство, намира своята проява в противоречието между потребителната стойност и стойността на стоката. За да се прояви стойността, необходимо е да се разменят две стоки с различна потребителна стойност. Но в същото време, за да се консумира потребителната стойност, предварително е необходимо да се реализира стойността на стоката, т. е. да се разменят помежду си две стоки, обладаващи различна потребителна стойност.

Пълна, или
разгъната форма
на стойността

С развитието на производителните сили, на общественото разделение на труда, например с отделянето на скотовъдството от земеделието,

се развива и усложнява размяната, развива се и се усложнява формата на проявата на стойността. Преминва се към *пълна, или разгъната* форма на стойността, когато една стока има няколко еквивалента. Тук стоката изразява своята стойност в потребителната стойност на няколко стоки. Овцата например започва да се разменя за риба, жито, кожи, платно, всяка от които поотделно е еквивалент на стоката овца, или:

= 50 кг жито
1 овца = 20 кг мед
= 20 м плат
и т. н.

Но с по-нататъшното развитие на размяната на стоките изпъкват редица недостатъци на разгънатата форма на стойността. Получава се един безкраен ред на разменни отношения с множество еквиваленти, при което, за да се задоволи например нуждата на собственика

На овца от плат, той трябва да намери на пазара купувач на своята стока, при условие че купувачът на овцата продава плат. Ако купувачът на овца продава друга стока, то и двамата стокопроизводители трябва да търсят друг стокопроизводител, който се нуждае от плат или овца, и т. н. Недостатъкът на разгънатата форма на стойността е в това, че сделката между притежателите на овцата и плата в случая не може да стане чрез непосредствената им размяна. Притежателят на овцата е принуден да търси на пазара такава стока, например сол, която все по-често влиза в разменни отношения с други стоки, за да размени овцата срещу солта, да предложи солта на притежателя на плата, който ще размени получената сол срещу необходимата му стока. Сложната форма на стойността затруднява размяната на стоките, става пречка за по-нататъшното развитие на производството на разнообразните материални блага в обществото. Така постепенно в размяната започват да се търсят стоки, които по-често влизат в разменни отношения с други стоки. Размяната на стоките се улеснява, а оттук се улеснява проявлението и реализирането на стойността на стоките.

Всеобща форма
на стойността

С развитието на производството на материални блага в обществото непосредствената размяна на една стока срещу друга се заменя с размяна на две стоки чрез посредничеството на стока, която се превръща в общ изразител на стойността на всички други стоки. Така с развитието на стоковата размяна се идва до *всеобщата форма на стойността*, когато всички стоки имат един общ еквивалент. Всички стоки получават една външна форма на проява на своята стойност. Всеобщата форма на стойността приема следния израз:

50 кг жито =
20 кг мед = 1 овца
20 м плат =
и т. н.

На пръв поглед горепосоченото равенство изглежда като че ли е просто обърнато в сравнение с равенството при разгънатата форма на стойността. Всъщност появата на всеобщата форма на стойността е свързана с цял един етап от развитието на производителните сили, на общественото разделение на труда и стоковата

размяна в човешкото общество. Ролята на всеобщия еквивалент в различните страни по света са изпълнявали различни стоки: в Сибир — кожата на катеричката, в Нидерландия — кравата, в Средна Азия — овенът, на Балканския полуостров — солта и овцата. При всеобщата форма на стойността ролята на всеобщ еквивалент все още не се изпълнява от една определена стока.

Всеобщата форма на стойността има редица предимства пред другите предшестващи я форми на проявление на стойността. Външното, веществено изразяване на стойността се извършва от една стока, която става всеобщ еквивалент. Всички стоки изразяват своята стойност в една потребителна стойност, във всеобщия еквивалент. Овещественият в стоките абстрактен човешки труд се проявява само в един вид конкретен труд, а общественият труд — в един вид частен труд, труда, вложен във всеобщия еквивалент. Равенството на стоките, тяхната размяна срещу равно количество овеществен в тях обществен абстрактен човешки труд, става все по-точно.

Парична форма
на стойността

Но размяната продължава да се развива, развива се и формата на стойността. Общественото разделе-

ние на труда се усложнява, занаятите се отделят от земеделието, започва се добиване на метали. Размяната започва стихийно да изтиква една стока като всеобщ еквивалент, а всички други еквиваленти престават да бъдат такива. Когато ролята на всеобщ еквивалент започват да играят постоянно само златото и среброто, тогава всеобщата форма на стойността прераства в парична форма на стойността, появяват се парите.

В историята на стоквата размяна ролята на парите са играли различни метали — мед, сребро, злато и др. Но особено в среброто и златото са изразени всички предимства на металите пред другите всеобщи еквиваленти, които ги правят най-пригодни за изпълнение обществените функции на всеобщия еквивалент, на парите. Златото се превръща във всеобщ еквивалент поради редица свои превъзходства пред другите еквиваленти. Златото има висока стойност, не се променя под въздействието на атмосферните фактори, не влиза в химическа реакция с другите елементи, то е леко пре-

носимо и има висока икономическа делимост. Например, ако разделим един къс злато от 10 грама на 10 равни части, то стойността на 1 грам злато ще е равна на $\frac{1}{10}$ част от стойността на целия къс злато. Не е така напр. със стоката овца, тя не обладава такава висока икономическа делимост, каквато обладава стоката злато. С превръщането на стоката злато във всеобщ еквивалент, в пари, формата на стойността се унифицира, сраства се със златото, „позлатява“ се. Златото се превръща в пари.

С появата на парите стоковият свят се разделя на два противоположни полюса. На единия полюс на равенството

50 кг жито =
 20 кг мед = 5 г злато
 20 м плат =
 и т. н.

се съсредоточават всички стоки, които, имайки собствена стойност, противостоят на златото-пари със своята потребителна стойност, а на другия полюс — златото със своята стойност, като всеобщ еквивалент.

Паричната форма на стойността има решителни предимства пред всички предшестващи я форми на проява на стойността. Появата на парите улеснява размяната на стоките помежду им, разширява връзките на стоковото стопанство и размяната на стоки в най-различни части на земното кълбо, способствува за развитието на световната търговия и разширяването на стокового производство.

Като проследява историческото развитие на размяната, а отгук и на формата на стойността, К. Маркс за пръв път в историята на политическата икономия разкрива тайната на парите, решава въпроса за тяхната същност.

Парите са стока, която изразява обществения абстрактен труд, и следователно изразяват производствените отношения на стокопроизводителите. Златото като стока, като метал, има своя потребителна стойност, то задоволява известни технически нужди, служи за украшение и т. н., но като всеобщ еквивалент, като пари, то задоволява обществената потребност в стоковото стопанство — да изразява стойността на всички стоки. Това свойство на златото-пари е неговата втора, наречена от К. Маркс обществена потребителна стойност.

3. Пари

Функция на парите Същността на парите като всеобщ еквивалент се проявява чрез техните функции в стоковото стопанство. Функциите на парите са пет: 1) Мярка на стойността. 2) Средство за обръщение. 3) Средство за натрупване, или съкровище. 4) Платежно средство. 5) Световни пари. Всички функции на парите са свързани помежду си и в тази си взаимна връзка изразяват една или друга страна на същността на парите.

Мярка на стойността В условията на развитото стоково производство размяната на стоката се извършва посредством парите. Стоково-паричната размяна е единствената форма на осъществяване икономическите връзки между частните, обособили се стокопроизводители, налага изразяването на величината на стойността на стоката да се извършва посредством приравняване стойността на стоките към всеобщия еквивалент — златото-пари. Това приравняване на стойността на всички стоки към парите се извършва стихийно, мислено, както посочва К. Маркс. Парите-злато изпълняват функцията мярка на стойността мислено, защото вече са станали всеобщ еквивалент и функционират в процеса на размяната като пари. С това се обяснява защо ние узнаваме цената на стоката, без тя да е продадена. Мярката на стойността е основна функция на парите.

Цената на стоката е паричният израз на стойността. Парите изпълняват функцията мярка на стойността чрез *мащаба на цените*. За мащаб на цените служи паричната единица с нейните деления. Тъй като стоките изразяват своята стойност в определено количество злато, налага се държавата да определи тегловното съдържание на златото в паричната единица. От мащаба на цените зависи числовият израз на цените на стоките в дадена държава. Например паричната единица в САЩ — доларът, съдържа 0,888 г злато, 1 чифт обувки = 18,2 г злато = 25 долара. Държавата не е в състояние да определя и изменя произволно стойността на стоката, в това число и стойността на стоката злато, но тя е в състояние да променя мащаба на цените, като определя друго тегловно съдържание на своята парична единица,

с което ще се измени и числовият израз на самите цени. Разбира се, че цените на стоките могат да се менят в зависимост от промяната на техните стойности, във връзка с повишаването на производителността на труда или други фактори, но това е вече промяна на цените на стоките, която не е резултат от изменението на мащаба на цените.

Парите като
средство
за обръщение

Функцията на парите като *средство за обръщение* способствува за размяната на стоките. Чрез парите се извършва покупко-продажбата на стоките на пазара. Когато стоката се продава, това означава, че тя става собственост на купувача, но срещу това продавачът получава съответен паричен еквивалент. Ето защо за изпълнението на функцията на парите като средство за обръщение са необходими налични пари.

Парите при размяната на стоките се движат в посока, обратна на посоката на движението на стоките. Продадените стоки излизат от сферата на обръщението и навлизат в сферата на личното, или производтелно потребление, а парите остават постоянно в сферата на обръщението, за да обслужват размяната на други стоки, които постъпват на пазара. Така че парите като средство за обръщение изпъкват пред нас като посредник, който способствува за стоковата размяна, за преминаването на стоката от собственост на продавача в собственост на купувача. И като такива те не се задържат в ръцете на стокопроизводителите, които, продавайки своята стока, използват парите за закупуване на друга стока, която да задоволи техните потребности.

Парите като средство за обръщение първоначално са функционирали във вид на отделни кюлчета злато и сребро. Покупко-продажбата на стоките се е извършвала, като срещу продадената стока се давало съответно количество злато или сребро. Постепенно обаче се преминава към сечене на монети. *Монетите* са късчета злато, насочени по мащаба на цените, със знак за стойност. Монетата служи като средство за обръщение. В процеса на обръщението металическите пари се изтъркват, губят част от своята стойност, но както показва практиката, продължават да изпълняват функцията средство за обръщение, защото стокопроизводителите ги приемат по техния знак.

Когато изтърканите монети циркулират в обръщението наравно с пълноценните монети, това означава, че изтърканите монети вече не съдържат толкова количество злато, колкото е обозначено, а изпълняват същата служба, както и пълноценните монети. Така монетите практически се превръщат в *знак на стойността*, в представител на златото-пари, необходимо за обръщението, превръщат се просто в *парични знаци*.

Количеството пари, необходимо за обръщението на стоките в течение на определен отрязък от време, зависи от два фактора: първо, от сбора на цените на всички стоки, продадени на пазара, и, второ, от скоростта на обръщението на едноименната монета. Колкото по-голям е сборът на цените на продадените стоки, толкова повече пари са необходими за реализацията на стоките на пазара. Но колкото по-бърже парите извършат своето обръщение, толкова по-малко пари са необходими за обръщението на стоките. Оттук следва, че количеството пари, необходими за обръщението на стоките, е равно на сбора на цените на стоките, продадени на пазара, разделен на скоростта на обръщението на едноименната монета.

В развитите капиталистически страни, където скоростта на обръщението на едноименната монета е по-голяма, отколкото в изостаналите аграрни страни, се изисква при равни други условия по-малко количество пари за обръщение на стоките, отколкото в аграрните страни. В капиталистическото стоково стопанство регулирането на количеството пари, необходимо за обръщението на стоките, се извършва стихийно, непланово.

Функционирането в сферата на обръщението на непълноценните монети като заместници на пълноценните златни и сребърни пари дава основание тези последните да бъдат заменени с книжни парични знаци, т. е. *книжни пари*.

Книжните пари нямат собствена стойност (ако не се счита стойността на книгата и разходите по напечатването им), но изпълняват функцията средство за обръщение като заместници на златните пари, необходими за обръщението на стоките на пазара. *Книжните пари са вид пари, които са породени от функцията на парите като средство за обръщение*, пускат се от държавата, имат принудителен курс, наложен от държавата, циркулират

само в рамките на дадена държава. Те не се разменят срещу злато; пуснати в обръщение, те постоянно остават в сферата на обръщението. Когато книжните пари се пускат в количество, превишаващо необходимото количество златни пари в обръщението, пада тяхната покупателна сила. Извънредно голямото количество книжни пари, пуснати в обръщение свързва необходимото количество златни пари за обръщението, води към *инфлация*.

Инфлацията означава покачване на цените на стоките, изразени в книжни пари, от което страдат работници, трудещи се селяни, служещи, пенсионери, чиито заплати и доходи не се покачват съобразно с покачването на цените на стоките. Днес инфлацията се е превърнала в хроническо явление в капиталистическото стопанство, в средство за постоянно ограбване на труда на народните маси, в средство за прехвърляне тежестта от грабителски войни и стопански кризи върху плещите на народа. Ето защо *инфлацията има строго определено класово съдържание — начин за допълнителна експлоатация на трудещия се народ от страна на капиталистическата класа*. Разбира се, инфлацията разстройва финансите и стопанството на самите капиталисти. Те прибягват към ликвидиране на инфлацията. Инфлацията се ликвидира в капиталистическите страни, като се прибягва до *нулификация* на съществуващите книжни пари, т. е. до обявяване за невалидни циркулиращите в обръщението книжни пари, като обикновено капиталистическата държава пуска нови книжни пари. За ликвидиране на инфлацията често пъти се прибягва и до *дефлация*, т. е. до изземване от каналите на обръщението — чрез усилено събиране на данъци и други начини — излишното количество книжни пари. В условията на съвременния капитализъм буржоазната държава все по-често прибягва към *девалвация*, т. е. към обезценяване на парите чрез известно намаляване на съдържанието на златото в паричната единица на дадена държава.

С появата на парите като средство за обръщение размяната, която преди това се изразяваше с формулата Стока—Стока (С—С), приема следния вид: Стока—Пари—Стока (С—П—С). Обръщението на стоките ~~се~~ разделя на две части — на продажба, С—П, и покупка, П—С. Характерното тук е обособяването на продажбата

и покупката, които могат да не съвпадат по време. Стокопроизводителят, който е продал стоката, може да изразходва получените пари не веднага, а след месец, два и повече. Продавачът, след като продаде стоката, е независим от купувача. Разкъсването на акта продажба и покупка, предизвикан от функцията на парите като средство за обръщение, създава възможност за стопански кризи на свръхпроизводство.

Парите като средство за натрупване, или съкровище

Функцията на парите като средство за натрупване, или съкровище, изпълняват само пълноценните пари — златни, сребърни. Кога-

то по редица причини се окажат излишни пари за обръщението, то те излизат от обръщението и се превръщат в резерв, в съкровище на капиталиста. Когато пък се започне разширяването на производството или търговията, тогава парите-съкровище отново се превръщат в пари, функциониращи в сферата на стоково-паричното обръщение.

Функцията на парите като средство за натрупване, или съкровище, могат да изпълняват не само златните монети, но и златни и сребърни кюлчета, украшения и предмети.

Парите като платежно средство

Функцията на парите като платежно средство е свързана с продажбата на стоките на кредит. В такъв случай стоката преминава в ръцете на купувача, но продавачът не получава съответния еквивалент. Когато настъпи срокът на плащане за взетите на кредит стоки, тогава парите изпълняват функцията на платежно средство. Парите служат като платежно средство и при заплащане на данъци, поземлена рента, работна заплата и т. н.

От функцията на парите като платежно средство се пораждат друг вид пари — банкноти, които съществено се различават от книжните пари. Банковият билет функционира като вид пари, защото зад тях в касата на банката се намира реално количество злато. Банкнотите са кредитни пари, които имат златно покритие и като правило се разменят за злато. Банкноти, пуснати в повече, отколкото може да погълне сферата на обръщението,

автоматически излизат от обръщението, връщат се в мисионните банки.

Ако разгледаме функциите на парите като платежно средство и средство за обръщение, взети заедно, ние трябва да допълним формулата за количеството пари, необходимо за обръщението на стоките на пазара. Освен сбора на цените на стоките и скоростта на обръщението на едноименната монета трябва да вземем под внимание сбора на цените на стоките, продадени на кредит, а също така и други кредитни сделки. Така че формулата за количеството пари, необходимо за обръщението на стоките, ще приеме следния вид:

$$K = \frac{A - B + B - \Gamma}{D}, \text{ където}$$

- K — количество пари, необходими за обръщението;
- A — сбора на цените на стоките, продадени на пазара;
- B — сбора на цените на стоките, продадени на кредит;
- Γ — сбора на платежите, на които изтича срокът за дадения период;
- D — средния брой обороти на едноименната монета.

Да приемем, че сборът на цените на стоките, продадени за една година, е 100 млн. лева, сборът на стоките, продадени на кредит за същия период от време, е 20 млн. лв., сборът на платежите, на които е изтекъл срокът на плащане през годината, е 10 млн. лв.; сборът на взаимопогасяващите се платежи е 10 млн. лв. и скоростта на обръщението на лева е 10 оборота за година. В такъв случай количеството пари (необходимо за обръщението на стоките за една година) ще е равно:

$$K = \frac{100 - 20 + 10 - 10}{10} = 8 \text{ млн. дол.}$$

Световни пари

Функцията на парите като световни пари изпълнява само златото, независимо от монетната си форма. На световния пазар златото е всеобщ еквивалент, който изпъква непосредствено с тегловното съдържание на златото като метал. Когато една страна дължи на друга и по някаква причина не може да заплати със стоки, тя може да заплати своя дълг само в златни кюлчета по тегло, при което се държи сметка за действителното количество чисто злато.

Парите като икономическа категория изразяват производствените отношения между стокопроизводителите в сферата на обръщението.

4. Законът за стойността

Законът за стойността е обективен икономически закон на стокото производство, съгласно който производството и размяната на стоки се извършват върху основата на общественонеобходимия абстрактен човешки труд. Стоковото производство, основано върху частната собственост на средствата за производство, се развива стихийно, непланово. Всеки стокопроизводител изхожда от собствените си интереси, произвежда стоки на своя собствена отговорност и риск, без да знае нужна ли е на обществото произвежданата от него стока. Това той узнава на пазара, след като вече е изразходвал своя труд и е произвел стоката. При дадена покупателна способност на купувачите, ако стоката е нужна на обществото, тя се продава на пазара, ако пък не е нужна, остава непродана. Всеки стокопроизводител се стреми да произвежда стока, която той разчита изгодно да продаде на пазара. Зависимостта на стокопроизводителите от пазара се засилва, пазарът започва да диктува и насочва средствата и труда на стокопроизводителите в един или друг отрасъл на производството. Всичко това се извършва в условията на залъбочаваща се конкуренция и анархия на производството. Конкуренцията и анархията на производството са непреодолими в стокото стопанство, почиващо на частната собственост върху средствата за производство, те са негови икономически закони, които действуват като сляпа необходимост за стоките производители. В тези условия *законът за стойността играе ролята на стихийен регулатор на производството*. Законът за стойността проявява своето действие чрез стихийното и постоянно колебание на цените около стойността. Когато цените от даден вид стоки под въздействието на търсенето и предлагането се покачат над тяхната стойност, тогава стокопроизводителите преливат своите средства и труд в дадения отрасъл. Колесанието на цените около стойността стимулира производството на стоките. Например, когато цените на

обувките се покачват (търсенето превишава предлагането), производителите увеличават производството им. Когато пазарът се насити с такива обувки и цените им започнат да падат, намалява тяхното производство. Когато цената на обувките падне под стойността, за производителите става по-изгодно да произвеждат други стоки, чиято цена, под въздействието на изменението се съотношение на търсенето и предлагането, значително превишава тяхната стойност.

Колебанието на цените около стойността е своеобразен показател за стокопроизводителите да увеличават или не производството на даден вид стока.

Законът за стойността е икономически закон за развитието на стоковото стопанство. Стокопроизводителите, които работят с по-модерна техника на производството, произвеждат стоки с по-ниска индивидуална стойност. Те се оказват в по-изгодно положение в конкурентната борба на пазара, получават повече стойност, отколкото е индивидуалната стойност на тяхната стока, стремят се по-нататък да усъвършенствуват техниката на производството. Така постъпват и другите стокопроизводители. Под действието на закона за стойността в стоковото стопанство стихийно се развива техниката на производството.

Действието на закона за стойността води към обогатяване на едни и обедняване и разоряване в конкурентната борба на масата дребни стокопроизводители. При определени исторически условия действието на закона за стойността води към възникване на капиталистическите производствени отношения.

Законът за стойността действа от седем до пет хиляди години, но той не е вечен икономически закон. Неговото действие е обусловено от стоковото производство и той ще изчезне, когато изчезне самото стоково производство.

Стоков фетишизъм В стоковото производство, основата на което е частната собственост върху средствата за производство, икономическите връзки между стокопроизводителите се осъществяват чрез размяна на стоките. От това, ще се продаде или не, по каква цена ще се продаде произведената стока, зависи по-нататъшната съдба на стокопроизводителя. Изгодно продадената стока може да стане източник за забъ-

гатыване на производителя, но **стоката** може да е и **причина** за неговото разоряване, ако се продаде по цена, много по-ниска от нейната стойност. Произведените от хората вещи, стоките, започват да господствуват над собствените си творци. Отношенията между вещите в размяната забулват действителните отношения между производителите. Всъщност чрез размяната на вещите производителите разменят помежду си своя труд, който те са изразходвали за производство на самите вещи. Така производствените отношения на отделните частни стокопроизводители се проявяват чрез размяната на вещите, приемат вещна обвивка, овеществяват се, а произведенията от хората вещи започват да изпълняват обществена служба — да бъдат носители на производствените отношения между стокопроизводителите. И като такива — вещите, продуктите на труда, стават стока.

В стоковото стопанство, на повърхността на икономическата действителност, изпъква размяната на стоки. Тяхното движение на пазара, покупко-продажбата, започва да господствува, стихийно да регулира производствената дейност на хората, да определя тяхното материално и обществено благополучие. Стоките получават власт над хората, които започват да им приписват свойства, каквито те като вещи, като продукти на човешкия труд, не обладават. Хората започват да се прекланят пред собствените си произведения, подобно на първобитния човек, който се прекланя пред направения от него идол, фетиш, или на религиозния човек, който се прекланя пред иконата, направена и нарисувана от самия него.

Коя е причината за тайнствения характер на вещите, когато приемат стокова форма. Загадъчният характер на стоката се крие в самата стокова форма, в това, че стоката изпълнява ролята на огледало, което отразява в съзнанието на хората обществения характер на техния собствен труд като вещен характер на продуктите на труда. „Но стоковата форма и стойностното отношение на продуктите на труда, пише К. Маркс, в което тя се проявява, нямат абсолютно нищо общо с тяхната физическа природа и с вещните отношения, които произтичат от нея. Това е само определено обществено отношение между самите хора, което приема за тях фантастичната форма на отношение между нещата...“

Това нещо аз наричам фетишизъм, който е присъщ на продуктите на труда, когато те биват произведени като стоки, и който затова е неотделим от стокското производство.“¹

Производствените отношения между хората се овеществяват, приемат веществена форма на проявление и не могат да бъдат външно изразени иначе, освен чрез и с помощта на вещите, на продуктите на труда на самите производители. Обективната основа на това е частната собственост върху средствата за производство. Затова стокният фетишизъм може да бъде ликвидиран, да изчезне само с ликвидирането на частната собственост върху средствата за производство. Ето защо в социалистическото стопанство, което има за своя основа обществената собственост върху средствата за производство, е ликвидиран стокният фетишизъм.

Голямата заслуга на К. Маркс се състои в това, че той разбули тайната на стокния фетишизъм, доказа, че зад отношенията между вещите, продуктите на труда, станали стока, се крият отношенията между хората в стокното стопанство, базиращо се върху частната собственост на средствата за производство. С това К. Маркс докрай разкри същността на стойността, доказа, че стойността не съдържа нито атом природно вещество, че тя не е вещ, а овеществено производствено отношение между стокпроизводителите, производствено отношение, което приема веществена форма на проява. Затова стоката и свързаните с нея икономически категории — стойност, пари, цена и т. н., са исторически преходни категории, които ще изчезнат с изчезването на стокното производство.

Критика на буржоазните теории за стойността и парите

Класиците на буржоазната политическа икономия, като изследваха икономическите закони на капитализма, дойдоха до извода, че стойността на стоката се създава от труда. Уилям Пету (1623—1687), Адам

Смит (1723—1790) и Давид Рикардо (1772—1823) са основоположници на трудовата теория за стойността. Уилям Пету изтъква положението, че стойността на стоката се определя от количеството труд, който се съдържа в нея. Адам Смит — че стойността на стоката се определя от количеството труд, изразходван за нейното производство. Но в теорията на А. Смит има непоследователност.

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 105.

Когато А. Смит разглежда капиталистическото стоково стопанство, той защитава друго становище, че стойността на стоката се образува от доходите — работната заплата, печалбата и рентата. Буржоазната трудова теория за стойността достига своята връхна точка на развитие в теорията на Д. Рикардо, който защитава тезата, че стойността на стоката се създава от труда на работника, а се *разпада* на доходи — работна заплата, печалба и рента.

Класиците на буржоазната политическа икономия не разрешаха докрай въпроса за труда, създаващ стойността на стоката, те даже не поставиха въпроса за двоякия характер на труда в стоковото стопанство. Адам Смит можа да дойде до разбирането на индивидуалния труд, като го смесва най-често с конкретния труд.

Представителите на вулгарната политическа икономия, като отричат трудовата теория за стойността, изтъкват положението, че стойността на стоката се определя от закона за търсенето и предлагането. Но те не могат да отговорят на най-простия въпрос — ако търсенето и предлагането на стоката съвпадат, тогава как ще се определи стойността на стоката? Очевидно е, че законът за търсенето и предлагането влияе на колебанието на цените около стойността, но не определя стойността на стоката. Когато търсенето и предлагането съвпадат, цената на стоката съвпада с нейната стойност, а стойността на стоката се определя както доказва К. Маркс, от общественонесобходимия абстрактен човешки труд.

Субективната теория за ценността, т. н. теория за „предельната полезност“, определя ценността на едно благо (стойността на стоката — бел. ред.) с „предельната полезност“ на дадено благо за субекта. С други думи, стойността на стоката се определя, например според Бьом Баверк, от субективната оценка на човека за полезността на единица стока, която задоволява в най-малка степен настоящите потребности на даден индивид при наличния запас от стоки от даден вид. Това обяснение не може да задоволи никого. Дадена стока може да има най-различно значение за отделни индивиди. На това основание стока от един и същ вид би трябвало да има най-различни стойности. Всъщност една стока има една обществена стойност, независимо от субективните оценки на продавачите и купувачите.

По въпроса за произхода, същността и функциите на парите съществуват множество буржоазни теории, от които най-широко са застъпени: металическата, номиналистическата и количествената теория за парите.

Последователите на металическата теория за парите считат, че златото и среброто са пари по силата на естествените си свойства като метал. *Металическата теория* за парите фетишизира златото и среброто като метал, приписва им свръхестествени свойства, каквито те не притежават. Златото като стока предшествва златото-пари, то се превръща в пари, става всеобщ еквивалент само на определена степен от развитието на стоковата размяна. Златото ще престане да бъде всеобщ еквивалент, пари, когато изчезне стоковото производство. Металическата теория за парите не разкрива тяхната същност, техния исторически преходен характер.

Номиналистическата теория не признава парите като стока, като всеобщ еквивалент, който има собствена стойност и измерва стойностите на всички стоки. В средата на буржоазните икономисти особено е разпространена т. н. държавно-номиналистическа теория на

Кнап. Съгласно теорията на Кнап, парите са създаване на „правовия порядък“, а покупателната способност на парите се определя от държавата. Парите са само знак на стойността. Кнап твърди, че книжните пари, които се пускат от държавата, са равнозначни на металическите пари и че държавата въобще няма нужда от злато. Тя може да пуска книжни пари и да определя тяхната покупателна способност. Анализът на същността и появата на парите показва обаче, че те са продукт на развитието на стоковата размяна, че държавата не създава пари. Пускайки книжни пари, капиталистическата държава определя законната сила на тяхното обръщение, но не и тяхната покупателна способност. Книжните пари, които нямат собствена стойност, са само заместници на златото, необходимо за обръщението на стоките. Книжните пари светят с отразената светлина на златото.

Съществува още и количествена теория за парите. Представителите на металическата и номиналистическата теория за парите се стремят да отговорят на въпроса, що е пари, какви е тяхната същност. Представителите на *количествената теория* за парите се стремят да определят покупателната сила на парите, да разкрият факторите, които я обуславят. Основното положение на количествената теория за парите е, стойността на парите се определя от тяхното количество. Класовият смисъл на тази теория е да оправдае инфлацията и покачването на цените на стоките като средство за ограбване на трудещите се маси.

ГЛАВА ТРЕТА

КАПИТАЛ И ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

Въпросът за капитала и принадлежната стойност заема централно място в марксистко-ленинската политическа икономия. В. И. Ленин нарече учението за принадлежната стойност крайъгълен камък на икономическата теория на К. Маркс. В учението за капитала и принадлежната стойност К. Маркс разкрива тайната на капиталистическата печалба, нейния източник — незаплатения труд на наемния работник.

1. Превръщането на парите в капитал

Обща формула на капитала   В простото стоково стопанство парите играят скромната роля на посредник при размяната на стоките. Целта на дребните стокотърговци е да произвеждат стока, с която, като я продадат срещу пари, да купят друга стока, с друга потребителна стойност, за да задоволят своите

производствени или лични потребности. Съвсем друга е целта на капиталиста. Капиталистът купува необходимите му за производството средства за производство и работна сила, организира производството на стоки, за да получи повече пари, отколкото е изразходвал за тяхното производство. Отгук и разликата във формулите на движението на простото стоково производство и капиталистическото стоково производство:

C (стока) — P (пари) — C (стока);

P (пари) — C (стока) — P^1 (пари + прираст от пари).

Между формулата $C-P-C$ и формулата $P-C-P^1$ съществува сходство и различие. Сходството е в това, че двете формули се състоят от едни и същи елементи — от стока и пари. Те са формули на два вида стоково производство, които имат обща основа — частната собственост. Различието между тези две формули се състои в това, че парите заемат в тях различно място. Да разгледаме по-подробно това различие. Движението на стойността във формулата $C-P-C$ започва с продажба и завършва с покупка. С получените пари от продадената стока стокопроизводителят купува стока с друга потребителна стойност, задоволяваща неговите нужди. Целта е да се произведе и размени стока, за да се задоволят потребностите на стокопроизводителите. Двата крайни члена на формулата са равни по стойност и различни по потребителна стойност.

Формулата на движението на капитала $P-C-P^1$ ни показва, че то започва с покупка. Капиталистът се явява на пазара като купувач. Той е натрупал необходимото количество пари, за да купи средства за производство и наеме работна ръка. Капиталистът организира производството на стоки и се явява на пазара като продавач. Движението на стойността като капитал завършва с продажба. С продажба на стоката капиталистът е постигнал своята цел — получил е повече пари, отколкото е изразходвал за нейното производство. Тук двата крайни члена са различни по стойност и еднакви по потребителна стойност. Стоката става средство за извличане на повече пари. Когато парите се включват във формулата $P-C-P^1$, те се превръщат в капитал, в стойност, която донася на капиталиста прираст от стойност над първоначално вложената за производството на

стоката стойност. Прираства от стойността над първоначално вложената за производството на стоката стойност K . Маркс е нарекъл *принадена стойност*. Следователно парите се превръщат в капитал само когато са средство за извличане на принадена стойност.

Противоречия
на общата формула
на капитала

Общата формула на капитала е $P - C - P'$, защото всички капиталисти — индустриалци, търговци или банкери — влагат своите капи-

тали в производството, търговията или банковото дело с едничката цел да извличат повече стойност, отколкото са вложили. Капиталът не може да съществува, без постоянно да нараства. Движението на стойността по формулата $P - C - P'$ е безкраен ред от повтарящи се процеси на нарастване на стойността, без собственикът на парите непосредствено да участва в трудовия процес. Капиталът е самонарастваща стойност.

Възниква въпросът: откъде идва, кой е източникът на принадлежната стойност?

На така поставения по-горе въпрос буржоазните икономисти не дават или не желаят да дадат научнообоснован, задоволителен отговор. Те се стремят да докажат, че излишъкът над вложената за производството на стоката стойност се създавал в сферата на обръщението. Наистина, капиталистът извлича от сферата на обръщението повече стойност, отколкото е вложил за производството на стоките, обаче неправилно е да се направи изводът, че този излишък от стойност възниква в сферата на обръщението. Стойността на стоката се създава не в процеса на обръщението, а в процеса на производството, а законът за стойността изисква стоките да се разменят по тяхната стойност. Следователно принадлежната стойност не може да възникне в сферата на обръщението. И все пак принадлежната стойност се получава от капиталиста в сферата на обръщението по формулата $P - C - P'$. Налице е явно противоречие между формулата на движението на капитала и закона за стойността. Ако пък предположим, че капиталистът продава своята стока на цена, по-висока от нейната стойност, то оттук следва, че купувачът би изгубил. Печалбата на продавача е загуба на купувача. Сумата на цените на всички стоки е равна на сумата на техните стойности.

От друга страна, няма класа в буржоазното общество, която само да продава или само да купува.

Но може ли принадлежната стойност да възникне и извън сферата на обръщението? Очевидно, че не. Движението на капитала по формулата $P-C-P'$ започва и завършва в сферата на обръщението. Първо, капиталистът трябва да купи на пазара необходимите му за производството на стокага средства за производство и работна сила. Второ, той трябва да продаде стоката на пазара, за да си възвърне изразходвания капитал и получи принадлежна стойност. Капиталистът трябва да влезе в определени разменни отношения с други капиталисти и собственици на стоки, за да може да извлече от сферата на обръщението повече стойност, отколкото е вложил за производството на стокага. Тук изпъква противоречието на общата формула на капитала: капиталът не може да възникне в сферата на обръщението, но в същото време той не може да възникне и извън сферата на обръщението. На пръв поглед противоречието на общата формула на капитала изглежда неразрешимо. Всички буржоазни икономисти не са могли да дадат научнообоснован, задоволителен отговор на въпроса за самонарастването на капитала. Пръв в историята на политическата икономия К. Маркс дава единствено вярно, научнообосновано решение на този въпрос.

Работната сила
като стока

Да разгледаме решението на К. Маркс за произхода на принадлежната стойност. Условието на поставената задача ние намираме в определението на К. Маркс за противоречието на общата формула на капитала: „Превръщането на парите в капитал, пише К. Маркс, трябва да бъде изведено въз основа на закони, които са иманентни на стоквата размяна, така че за изходна точка да важи размяната на еквиваленти. Нашият притежател на пари, който е още какавида на същински капиталист, трябва да купува стоките по тяхната стойност, да ги продава по стойността им и все пак в края на процеса да извлече повече стойност, отколкото е вложил в нея. Превръщането му в пеперуда трябва да се извърши в сферата на обръщението и същевременно не в сферата на обръщението. Това са условията на задачата.“¹

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 193—194.

Следователно поставената задача за произхода на принадлежната стойност трябва да се решава, като се изхожда от условието, че всички стоки се купуват и продават по тяхната стойност. Капиталистът трябва да намери всички стоки, необходими за организиране производството на стоки на капиталистическа основа. Но трябва да намери на пазара и такава особена стока, която в процеса на производството да има свойството да създава стойност, и то по-голяма, отколкото е нейната стойност. Тази особена стока на пазара е *стоката работна сила*.

Под работна сила К. Маркс разбира съвкупността от физическите и духовните способности, с които разполага човек и които той пуска в действие всеки път, когато произвежда потребителни стойности. Пуснатата в действие сила се проявява като труд, като процес на целесъобразно разходване на физическата и умствената енергия на човека, процес, който завършва с определен резултат — с произведения продукт. Така разгледаната работна сила е съставен елемент на производителните сили, независимо в рамките на какви производствени отношения те се развиват. Но само в една общественоекономическа формация — при капитализма — работната сила на човека се превръща в стока. За да се превърне работната сила в стока, за да продава своята способност да се труди, човекът в обществото трябва да бъде преди всичко юридически свободна личност, формално свободен човек, който сам разполага със своята работна сила. Но това не е достатъчно. Необходимо е работникът, непосредственият производител на материалните блага, да бъде лишен от всякакви средства за производство, да няма никаква възможност производително да приложи своя труд, освен като се насеме да работи у капиталиста. При тези условия работната сила се превръща в стока, в обект на покупко-продажба работникът става *наеман работник*. С превръщането на работната сила в стока човечеството навлиза в епохата на капитализма.

С превръщането на работната сила в стока на пазара се появяват две нови икономически фигури: капиталистът — притежател на пари, готов да насеме работника за известно време, за да му работи, и наемният работник — притежател на своята работна сила, ико-

номически принуден да се труди за капиталиста срещу определено възнаграждение. Между тези два самостоятелни и независими на пръв поглед стокoprитежатели се извършва покупко-продажба на стоката работна сила според принципа на еквивалентната размяна. Следователно капиталистът купува на пазара *стока работна сила*. Като всяка друга стока тя има стойност и потребителна стойност. Да разгледаме как се определя стойността на стоката работна сила.

Стойността на стоката работна сила се определя като стойността на всяка друга стока от общественонеобходимия абстрактен човешки труд. Стойността на стоката работна сила се определя от сбора на стойностите на необходимите средства за поддържане живота на работника и на неговото семейство, за възпроизводството на работната сила и за поддържане на нормалната работоспособност на работника. В стойността на стоката работна сила се включват също така и необходимите средства за образование и квалификация на работника. Капиталистите се нуждаят от работници, които умеят да работят със сложни машини; включват се също така необходимите средства за задоволяване културните потребности на работника, отговарящи на обичайния начин на живот.

Стойността на работната сила зависи в крайна сметка от степента на развитието на материалните производителни сили и културното равнище на населението в дадена страна. С развитието на производителните сили в капиталистическото общество се развива и работната сила, променят се потребностите на работника и на неговото семейство. В съвременния капитализъм за работника става необходимо да изразходва средства за такива потребности, които не са даже познати за работниците от XVIII или XIX век. От друга страна, повишаването на интензивността на труда изисква от работника да изразходва повече средства за възстановяване на нормалната си работоспособност.

Следвайки условието на задачата, поставено от К. Маркс, ние ще приемем, че капиталистът заплаща напълно стойността на стоката работна сила. Като всеки купувач капиталистът купува стоката работна сила с цел да използва нейната потребителна стойност. Да се

обърнем към потребителната стойност на стоката работна сила.

Потребителна стойност на стоката работна сила

Потребителната стойност на стоката работна сила е свойството ѝ да създава нова стойност, по-голяма от нейната собствена стойност, т. е. да бъде източник на принадена стойност. Потреблението на потребителната стойност на стоката работна сила е самият процес на труда. В процеса на труда се създават стоки с нова потребителна стойност и нова стойност. Оттук и първата особеност на потребителната стойност на стоката работна сила — да създава стоки с нова потребителна стойност и нова стойност. Процесът на труда е процес на функциониране на тази способност на работника. Но *решаващата отличителна черта* на потребителната стойност на стоката работна сила се състои в това, че работникът със своя труд е способен да създаде *повече стойност*, отколкото е стойността на неговата работна сила. Капиталистът като частен собственик на средствата за производство и на произведения продукт само се ползва от тази способност на работната сила.

Капиталистът е сключил изгодна сделка, той е намерил именно особената стока, която ще му създаде очакваната от него печалба. Той се е погрижил да построи фабриката, да купи и инсталира машините и съоръженията, да закупи необходимите суровини и спомагателни материали. Работникът съединява своята работна сила с оръдията на производството, с помощта на които потребява предмета на труда. Започва се капиталистическият производствен процес, процесът на създаване на принадена стойност. Да разгледаме капиталистическия производствен процес, неговите характерни черти.

2. Производството на принадена стойност

Двойният характер на капиталистическия производствен процес

Капитализмът се появява на определено, високо стъпало от развитието на производителните сили в човешкото общество, когато е достигната висока производителност на труда, позволяваща на работника да изразходва само част от работния

ден за създаване необходимите продукти за задоволяване на своите нужди и нуждите на своето семейство.

Работният ден на работника се дели на две части — на необходимо работно време, в което се създава стойност, равна на стойността на работната сила, и принадлежно работно време, в което се създава принадлежната стойност. Трудът на работника, изразходван през работния ден, се дели също на две части: на необходим труд, количеството труд, необходимо за създаване на стойност, равна на стойността на стоката работна сила, и принадлежен труд, който създава принадлежната стойност. Продуктът, създаден от труда на наемния работник, се дели също на две части: на необходим продукт, необходим за поддържане живота на работника и неговото семейство, и на принадлежен продукт, в който е представена принадлежната стойност.

Да приемем, че работният ден е 8 часа, а на работника са необходими само 4 часа, за да създаде стойност, равна на стойността на неговата работна сила. Но капиталистът е наел работника за 8 часа и предварително се е погрижил да набави необходимите средства за производство, така че работникът производително да изразходва своя осемчасов труд. Да допуснем, че в 1 час работно време работникът създава стойност, равна на два лева. За 8-часов работен ден работникът ще създаде нова стойност, равна на 16 лева. Тъй като приехме, че за възпроизводството на стойността на работната сила на работника са необходими само четири часа труд, стойност, равна на 8 лв., то останалите 4 часа труд и създадената стойност от 8 лв. ще представляват излишък от стойност над стойността на работната сила. Като имаме предвид поставеното условие, че капиталистът заявява напълно стойността на стоката работна сила, работникът ще получи от създадената от него стойност само една част — 8 лв., другата част от 8 лв. ще отиде безплатно в ръцете на капиталиста във вид на принадлежна стойност.

Капиталистът като собственик на средствата за производство и на работна сила присвоява целия продукт на труда, в това число и принадлежната стойност.

Той продава произведената стока по нейната стойност. Изважда от получената сума изразходвания капитал за производство на стоката — изразходваният

парична сума за средствата за производство, които са използвани за производството на стоката, а също така заплатената на работника работна заплата от 8 лева. Остатъка на новата стойност — 8 лв., капиталистът присвоява¹
безплатно по силата на това, че той е собственик на средствата за производство и на създадения от работника продукт. Така, без да се нарушава законът за стойността, условието, което бе поставено за разрешаване на задачата — всички стоки се купуват и продават по тяхната стойност, се получава принадлежна стойност, излишък от стойност над първоначалната сума стойност, вложена за производството на стоката. Източникът на принадлежната стойност е незаплатеният труд на работника. Принадената стойност е създадена от труда на наемния работник и се присвоява от капиталиста.

Тайната на източника на принадлежната стойност се състои в това, че процесът на образуване на стойността се продължава отвъд пределите на времето, необходимо за създаване на стойност, равна на стойността на стоката работна сила. Това е така, независимо от времетраенето на грудовия процес. Ако работникът работи 1 час, той се дели на необходимо и принадлежно време. Производството на принадлежната стойност се започва от самото начало на капиталистическия трудов процес. Следователно стойността на работната сила, която работникът получава от капиталиста съгласно приетото условие, и стойността, която работникът създава със своя труд в процеса на производството, са две различни величини. Затова, ако капиталистът заплати напълно стойността на стоката работна сила, ще има принадлежна стойност, но ако заплати напълно стойността, създадена от труда на работника, тогава принадлежна стойност няма да има.

Капиталистическият производствен процес изпъква пред нас като процес на образуване и нарастване на стойността. „Като единство на трудовия процес и на процеса на образуване на стойност — пише К. Маркс — производственият процес е процес на производство на стоки; като единство на трудовия процес и на процеса на нарастване на стойността той е капиталистически производствен процес, капиталистическа форма на стокското производство.“¹

---

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 223.

Капиталистическата форма на експлоатация на чужд труд се различава от робовладелската и феодалната форма на експлоатация по това, че тя е замаскирана. Тя създава привидността, че целият труд на работника е заплатен труд, че капиталистът и работникът се равни стокоприитежатели, които разменят своите стоки по тяхната стойност. Но зад това привидно равенство се крие истинско неравенство, крие се експлоатацията на работника от капиталиста, крие се безплатно присвояването от капиталиста труд на наемния работник.

Основният
икономически закон
на капитализма

Производството на принадена стойност е основен икономически закон на капиталистическия начин на производство. От принадлежната стойност,

от незаплатения труд на наемния работник, живеят всички експлоататорски класи в буржоазното общество — класата на капиталистите (индустриалци, търговци и банкери) и класата на едрите земевладелци. Без производството на принадена стойност не е възможен самият капиталистически строй. Постоянното производство и присвояване на принадена стойност е условие за съществуване на капитала. Капиталистът, присвоявайки принадлежния труд на работника, го превръща в средство за извличане на повече пари, отколкото е вложил в производството на стоката. Част от тези пари той изразходва за лични нужди, друга част влага в производството, за да получи отново принадена стойност. „Производство на принадена стойност — пише К. Маркс, — или обогатяване — такъв е абсолютният „закон на този начин на производство“.¹

Законът за принадлежната стойност изразява противоречивата същност на капиталистическия начин на производството, отношението на експлоатация на работническата класа от страна на капиталистическата класа. Основният икономически закон на капитализма обуславя растежа и задълбочаването на всички негови противоречия, преди всичко задълбочаването и изострянето на непримиримите, антагонистични противоречия между труда и капитала, между двете основни класи в буржоазното общество — работническата и капиталистическата класа.

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 626.

Със своята теория за принадлежната стойност К. Маркс нанесе унищожаваш удар върху апологетите на буржоазния обществен строй, представящи го като най-съвършен и вечен обществен строй; доказа, че зад паравана на буржоазните принципи за „свобода, равенство и братство“ се крие свободата на капиталиста безгранично да експлоатира наемния работник, равенството на капиталистите в разделение на печалбите, братството на капиталистите да потискат експлоатираните народи от целия свят.

В теорията за принадлежната стойност К. Маркс до дъно разобличи фалшивите твърдения на буржоазните идеолози за хармонията на класовите интереси на пролетариата и буржоазията, доказа непримиримите, антагонистическите противоречия между пролетариата и буржоазията, диаметрално противоположните им класови интереси; разкри перспективите за развитието и за дълбочаването на класовата борба между тях, борба, която ще доведе до унищожаването на експлоататорския буржоазен строй и победата на новия комунистически обществен строй. С това той въоръжи работническата класа с мощно идейно оръжие в борбата ѝ за социално освобождение, за освобождение от игото на капитала.

Критика
на буржоазното
определение
на капитала

Буржоазните икономисти определят капитала като вечна икономическа категория, във и независимо от производствените отношения, които господствуват в една или друга обществено-икономическа формация. Така например Франсоа Кеце, физиократ, разглежда капитала като вещество, като материя; Адам Смит — като средства за производство, които се използват за по-нататъшно производство. Давид Рикардо счита за капитал даже примитивните оръдия на първобитния човек — камъка и тоягата, с които си е добивал средства за съществуване.

Всички определения на капитала, дадени от буржоазните икономисти, скриват неговата експлоататорска същност, произход и исторически преходен характер.

Пръв К. Маркс даде научно определение на икономическата категория капитал. Според него средствата за производство стават капитал само при определени обществено-икономически условия — когато те принадлежат на частни собственици, които не участвуват в

трудения процес, а непосредственият производител на стоки е лишен от собствени средства за производство и е принуден да продава своята работна сила на собственика на парите и средствата за производство — на капиталиста.

Така че средствата за производство са капитал, защото те са средство за експлоатация на наемния работник. Капиталът изчезва като икономическа категория, когато средствата за производство престанат да бъдат средство за експлоатация, когато се превърнат в собственост на цялото общество. Оттук става ясно, че капиталът не е вещ, а специфично производствено отношение, характеризиращо определена общественно-икономическа формация — буржоазното общество. Капиталът изразява основното производствено отношение при капитализма — отношението между капиталистите и наемните работници, експлоатацията на наемния работник от страна на капиталиста.

Всички буржоазни икономисти фетишизират капитала, разглеждат средствата за производство, парите, стоките като вещи, които сами по себе си имат чудотворната сила да бъдат източник на капиталистическата печалба. Само К. Маркс разкри истинската природа на капитала: „Капиталът е мъртъв труд, който като вампир оживява само когато всмуква жив труд, и живее толкова по-пълно, колкото повече жив труд поглъща“.¹

Ние вече се спряхме на определенето на капитала като икономическа категория от гледна точка на нарастването на стойността, на разкриване източника на произведената стойност. От тази гледна точка ще разгледаме по-подробно структурата на капитала, делението на капитала на постоянен и променлив капитал.

3. Структура на капитала

Постоянен и променлив капитал

Делението на капитала на постоянен и променлив за пръв път е дадено от К. Маркс, който установи различната роля на средствата за производство и работната сила в процеса на образуването на стойността на стоката.

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 257.

Капиталът действа в процеса на производството като средство за производство и работна сила. Без тези елементи е невъзможен трудовият процес, който е и процес на нарастване на стойността. Обаче различните съставни части на капитала — постройките, машините, суровините, спомагателните материали и работната сила — играят различна роля в процеса на образуване на стойността на произвежданата стока.

Капитала, вложен в сгради, машини, суровини и спомагателни материали, К. Маркс нарича *постоянен капитал*, защото в процеса на производството не променя своята величина. Той не може да бъде източник на повече стойност, защото всички средства за производство са кристали на известно количество вече изразходван предшестващ човешки труд, известно количество мъртъв труд. Стойността на средствата за производство не може да се променя, тя е толкова, колкото е. Стойността на средствата за производство се пренася от конкретния труд на работника в стойността на новопродуцираната стока, без да променя своята величина. Работникът със своя конкретен труд, създавайки стока с нова потребителна стойност, едновременно пренася стойността на постоянния капитал в стойността на новосъздадената стока.

Капиталистът изразходва част от своя капитал за купуване на работна сила. Тази част на капитала, която е превърната в работна сила, К. Маркс нарича *променлив капитал*, защото в процеса на производството именно тя променя своята величина, излиза от производството нараснала със създадената от работника принадлезна стойност. След като се завърши производственият процес, работникът вече е създал за капиталиста нова стойност, която е по-голяма от стойността на стоката работна сила.

Делението на капитала на постоянен и променлив съществува обективно в капиталистическия производствен процес, но теоретическо обяснение на това обективно явление даде само К. Маркс. Така чрез делението на капитала на постоянен и променлив К. Маркс неопровержимо доказва, че източникът на принадлезна стойност не е целият вложен в производството капитал, а само променливият капитал, превърнатата в работна сила част от капитала, създаваща нова стойност, която е по-

голяма величина, отколкото е стойността на стоката работна сила, т. е. експлоатацията на работническата класа при капитализма?

Норма и маса на принадлежната стойност

К. Маркс означава постоянния капитал с латинската буква *c*, променливия капитал с *v*, принадлежната стойност с *m*.¹

Величините *v* и *m*, т. е. променливият капитал и принадлежната стойност, образуват новата стойност, създадена от труда на работника. Тъй като създадената от абстрактния труд на работника нова стойност се дели на две части: на стойност, която остава за възпроизводството на стоката работна сила (*v*), и на незаплатена от капиталиста част от новата стойност — принадлежната стойност (*m*), то от отношението между тези две части на новата стойност узнаваме степента на експлоатацията на работника от капиталиста. За да определим степента на експлоатацията на работника от капиталиста, трябва да съпоставим платеното и неплатеното работно време.

Ако в един 8-часов работен ден е създадена нова стойност от 16 лв., а едnodневната стойност на стоката работна сила е равна на 8 лв., то двете части на новата стойност — частта, която отива за възстановяване стойността на работната сила, и частта, която отива безплатно в ръцете на капиталиста, т. е. принадлежната стойност, ще се намират в отношение 1:1.

Нормата на принадлежната стойност е отношението на масата на принадлежната стойност към променливия капитал, изразено в проценти. Тя се изразява чрез формулата:

$$m' = \frac{m}{v} = \frac{8 \text{ лв.}}{8 \text{ лв.}} \cdot 100 = 100\%$$

Обикновено нормата на принадлежната стойност се изчислява в процент, който в нашия пример е 100%. Това означава, че работникът получава само половината от създадената от него стойност, другата половина като незаплатен труд се присвоява от капиталиста във вид на принадлежната стойност.

¹ *c* — начална буква на „constantes Kapital“ (постоянен капитал); *v* — начална буква на „variables Kapital“ (променлив капитал); *m* начална буква на „Mehrwert“ (принадена стойност).

Нормата на принадлежната стойност изразява степента на експлоатацията на работническата класа, но не разкрива абсолютната величина на експлоатацията. С развитието на капитализма нормата на принадлежната стойност расте както във всяка отделна капиталистическа страна, така и в цялото световно капиталистическо стопанство. Но нараства и масата на принадлежната стойност. Масата на принадлежната стойност е абсолютната величина на принадлежната стойност. „Масата на произведената принадлежна стойност — пише К. Маркс — е равна на величината на авансирания променлив капитал, умножена с нормата на принадлежната стойност, или се определя от сложното отношение между броя на едновременно експлоатираните от един капиталист работни сили и степента на експлоатацията на отделната работна сила.“¹

В условията на съвременния капитализъм нормата на принадлежната стойност в редица страни възлиза на 300 и повече на сто, например в САЩ. Такова е положението във всички капиталистически страни. Например в Англия в 1958 г. нормата на принадлежната стойност е възлизала на 300%, във Франция в 1952 г. — на 315%.

4. Абсолютна и относителна принадлежна стойност

Абсолютна принадлежна стойност

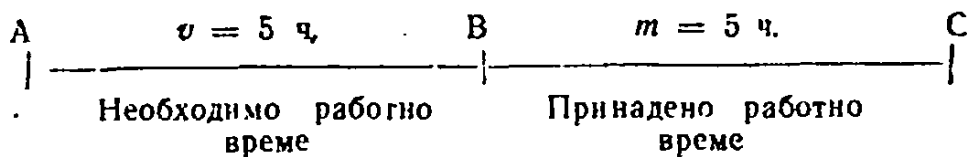
Всеки капиталист се стреми да увеличи експлоатацията на работниците, за да получи повече принадлежна стойност, а с това да увеличи своя капитал. Исторически пръв начин за увеличаване производството на принадлежната стойност е абсолютната принадлежна стойност.

В условията, когато производителността на труда в първите капиталистически предприятия не се е различавала много от производителността на труда в обикновените занаятчийски работилници, защото техниката на производството е била същата; когато капитализмът още не е извършил революция в производителността на труда, решаващо значение за увеличаване при-

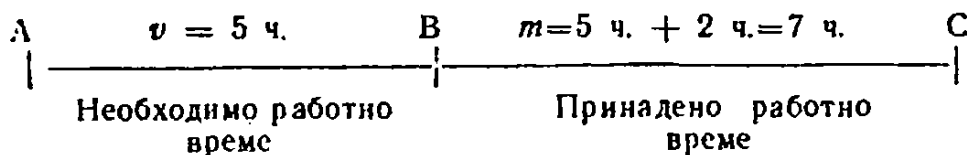
¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 325.

надената стойност е имало удължаването на работния ден. Да вземем пример: работният ден е равен на 10 часа, необходимото работно време — 5 часа, принадлежното работно време — 5 часа. Капиталистът, за да увеличи принадлежната стойност, увеличава работния ден от 10 на 12 часа. Плащайки на работника предишната му заплата, равна на 5 часа необходимо работно време, капиталистът увеличава принадлежното работно време с 2 часа и с това получава с два часа повече принадлежна стойност, отколкото е получавал от работника при 10-часов работен ден.

I. Работен ден = 10 часа

II. Работен ден = 12 часа

Принадената стойност, която се получава чрез удължаване на работния ден, без да се намалява необходимото работно време, К. Маркс нарича абсолютна принадлежна стойност. Работен ден се нарича времето от денонощието, през което работникът работи. Капиталистите се стремят да удължат работния ден колкото е възможно повече, но работният ден има своите физически и морални граници. На работника е необходимо време от денонощието, за да задоволи своите физически потребности — да се нахрани, да почива, да спи и т. н. Той трябва да възстанови своята работоспособност за следващия работен ден. С това се определят физическите граници на работния ден. Но освен това на работника е необходимо време от денонощието, за да задоволи своите културни и обществени потребности, време за образование, за кино, театър, за четене на вестници и художествена литература, за общуване с хората и др. Необходимостта на работника да разполага с време за задоволяване на обичайните културни и обществени потребности определя моралните граници на работния ден.

Работническата класа води борба против стремежите на капиталистите да удължават работния ден отвъд границите на нормалния работен ден, който осигурява възстановяването на нормалната работоспособност на работника за всеки работен ден. Тя е водила винаги упоритата борба за съкращаването на работния ден. Из историята на работническото движение се вижда как например английските работници са водили борба за намаляване на работния ден от 14 на 13, 12 и 8 часа.

Въпреки упоритата съпротива на буржоазията против намаляването на работния ден, тя е принудена да отстъпи пред натиска на работническата класа. Но намаляването на работния ден от 14 на 13, 12 и 8 часа не означава намаляване на принадлежната стойност на капиталиста.

Относителна
принадена стойност

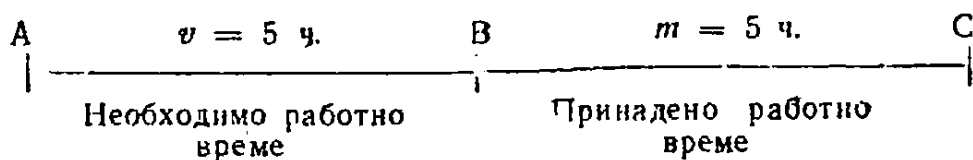
Капиталистът има възможност да уведочи производството на принадлежната стойност, като намали необходимото работно време, без да удължава работния ден.

Принадената стойност, която се постига чрез намаляване на необходимото работно време, без да се променя работният ден, К. Маркс нарича *относителна принадлежната стойност*. Тя се постига чрез повишаване на производителността на труда. Този начин на увеличаване на производството на принадлежната стойност е свързан с революцията в производителността на труда в капиталистическата промишленост, с преминаването ѝ към машинния стадий на развитие.

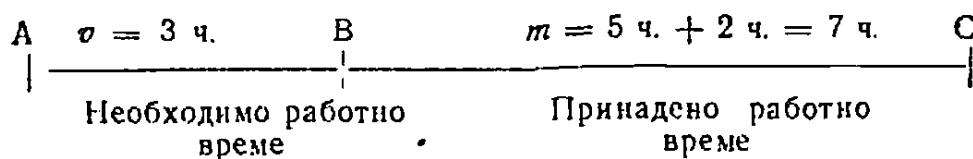
Така, когато се увеличи производителността на труда във всички основни отрасли на производството, особено в отраслите, които произвеждат средства за потребление и средства за производство, намалява се стойността на стоките, които са необходими за поддържане живота на работника и на неговото семейство, намалява се стойността на работната сила. В нашия пример (виж схем.) за възпроизводство на намалената стойност на работната сила вече не са необходими 5 часа, а по-малко, да допуснем — 3 часа. Но тъй като за същите 10 часа труд работникът ще създаде същото количество нова стойност, например 16 лева, то през намаленото необходимо работно време, равно на 3 часа, ще се създаде нова стойност, равна на намалената стойност на работната сила — 4,8 лева, а принадлежната

стойност, която присвоява капиталистът, ще нарасне от 8 лева на 11,2 лева.

Работен ден = 10 часа

Работен ден = 10 часа

Производството на относителна принадена стойност не отменя съществуването на абсолютната принадена стойност. Нещо повече, те имат една обща основа — високата производителност на труда, която позволява необходимото работно време да се ограничи само върху част от работния ден. Абсолютната и относителната принадена стойност са два начина за увеличаване производството на принадена стойност. Капиталистът прилага едновременно и двата начина, като не се отказва нито от единия от тях. Освен това абсолютна принадена стойност капиталистът получава, като повишава интензивността на труда на работника, без да удължава работния ден. Капиталистът заставя работника да изразходва повече труд за единица време. Количеството труд, което работникът е изразходвал по-рано, например за 12 часа, сега го изразходва за 10-часов работен ден. В такъв случай работникът ще създаде за 10 часа толкова стойност, колкото е създавал по-рано за 12-часов работен ден. Капиталистът обаче ще получи по-голямо количество принадена стойност, защото не увеличава съответно работната заплата. Увеличаването на принадлежната стойност, постигнато чрез повишаване интензивността на труда, без да се удължи работният ден и да се увеличи работната заплата, е замаскирана форма на абсолютната принадена стойност.

На практика повишаването на производителността на труда и на интензивността на труда е трудно различимо, те си съпътствуват и са свързани помежду си.

Грудно е да се различи относителната принадлежна стойност от замаскираната форма на абсолютната принадлежна стойност.

Добавъчната принадлежна стойност е разновидност на относителната принадлежна стойност. Когато някой отделен капиталист внедри в своето производство по-модерна техника, отколкото в другите предприятия от даден отрасъл, той постига по-висока производителност на труда в своето предприятие в сравнение с равнището на производителността на труда в повечето от предприятията на отрасъла. Оттук индивидуалната стойност на неговата стокова продукция ще бъде по-ниска от нейната обществена стойност. Цената на стоката се определя от обществената ѝ стойност. Капиталистът, продавайки стоката по нейната обществена стойност, ще получи по-висока норма на принадлежна стойност в сравнение с обикновената за отрасъла, ще реализира една разлика между по-високата обществена стойност на стоката и нейната по-ниска индивидуална стойност, което ще състави добавъчната принадлежна стойност.

Получаването на добавъчна принадлежна стойност играе голяма роля в развитието на производителните сили в капиталистическото общество. Всеки капиталист се стреми да получи колкото е възможно повече принадлежна стойност. Поради това внедряването на по-модерна техника в производството се извършва стихийно и в другите предприятия. Ето защо получаването на добавъчна принадлежна стойност в капиталистическата промишленост е временно явление, тя се появява в едно предприятие, за да изчезне, когато другите капиталисти внедрят също такава модерна техника в своите предприятия, тя се появява за друго предприятие, което е внедрило още по-модерна техника, и т. н. Но резултатът за работническата класа от повишаването на техниката на производството е един — повишаване на нейната експлоатация от страна на цялата капиталистическа класа.

5. Три стадия в развитието на капитализма в промишлеността

К. Маркс, като анализира производството на относителната принадлежна стойност, изяснява и въпроса за

историческите етапи на развитието на капиталистическата промишленост като етапи на развитието на производителните сили, на производителността на труда при капитализма. Изследвайки особеностите на стadiите на развитието на капитализма в промишлеността, той разкрива развитието на капиталистическите производствени отношения, развитието и усложняването на формите на производството на принадлежната стойност.

К. Маркс различава *три* стадия в развитието на капитализма в промишлеността: 1) простата капиталистическа кооперация на труда; 2) капиталистическата мануфактура; 3) машини и едра промишленост.

Проста кооперация Простата капиталистическа кооперация на труда се характеризира с това, че наемните работници във взаимно сътрудничество изпълняват еднородни трудови операции под командата на капиталиста. Кооперацията на труда означава планомерно участие на много лица в един и същ производствен процес или в различни процеси на труда, свързани помежду си. Като такава простата кооперация на труда е съществувала и в докапиталистическите обществено-икономически формации. Но простата капиталистическа кооперация на труда се отличава от предишните форми на простата кооперация на труда по това, че трудовият процес протича под командата на капиталиста, средствата за производство са собственост на капиталиста, негов е и резултатът от повишената производителност на труда. Главното тук е, че простата кооперация на труда намалява разходите за производството на единица стока, икономисва средства на труда, средства за помещение, осветление, отопление, осигуряващи нормалния трудов процес на работещите заедно работници. Всичко това изисква по-малко средства, отколкото средствата, необходими за същите условия на работа, ако всеки работи поотделно, и т. н.

Още през стадия на простата кооперация на труда се проявяват редица превъзходства на капиталистическата работилница пред обикновената занаятчийска работилница. При съединяването на труда на много хора в производствения процес възниква нова производителна сила на труда, невъзможна в дребното стоково стопанство, която по своята същност е резултат от обобществяването на труда. Тази сила е, посочва К. Маркс, ма-

сова сила, която капиталистът присвоява съвсем безплатно, тъй като заплаща стойността на работната сила на всеки отделен работник, а се ползва от повишените резултати от масовата сила на обединения труд. Тази нова сила изпъква пред нас като *производителна сила на капитала*.

Манифактури

От стадия на простата кооперация на труда капиталистическата промишленост преминава в *манифактурния* стадий на своето развитие. Манифактурата (господствувала в Европа през XVI—XVIII в.) е капиталистическа кооперация на труда, която се основава на техническото разделение на труда вътре в предприятието. Но основата на манифактурното производство продължава да е ръчният труд.

В процеса на производството на дадена стока в манифактурната работилница всеки работник се специализира в изпълнението на определена трудова операция или на отделни части на дадена стока. Различаваме два вида манифактура: *хетерогенна* и *органическа* манифактура. Двете форми на манифактура възникват в зависимост от технологията на производството. При хетерогенната манифактура работниците се специализират в производството на отделни части на даден продукт.

Но решаваща роля за развитието на капиталистическата промишленост, за нейното преминаване на стадия на машинното производство, е изиграла *органическата* манифактура. При органическата манифактура всеки работник се специализира за изпълнение на отделни трудови операции, свързани последователно, *органически* помежду си по време, в резултат на което се получава даден продукт.

Манифактурата, която е също кооперация на труда, има това преимущество пред простата кооперация на труда, че по силата на техническото разделение на труда вътре в манифактурната работилница се повишава обществената производителност на труда. Необходимо е да се отбележи, че при манифактурата, макар че има известно усъвършенствуване на оръдията на производството, все пак нейната техника не се е отличавала коренно от занаятчийската техника. Капитализмът още не е извършил революция в производителността на труда. При манифактурата се повишава зависи-

мостта на работника от капиталиста, но все още тази зависимост е формална.

Манифактурата е подготвила всички необходими условия за преминаването на капиталистическата промишленост към машинния стадий на развитие. Главното е в това, че специализирането на оръдията на производството в манифактурата и свеждането на отделната манипулация до просто движение довежда непосредствено до изнамерването и въвеждането на машината, с което се извършва промишленият преврат в капиталистическите страни (за Европа — втората половина на XVIII в. до средата на XIX в.).

Машинна индустрия В машинния стадий на развитието си капитализмът създава своя техническа база, бързо заменя ръчния труд с машинен. В основата на производството лежи вече машинният труд на наемния работник, който се превръща в придатък на самата машина. Капиталът фактически подчинява наемния труд. Буржоазното общество се разделя на две основни класи — на капиталисти и наемни работници, между които се разгръща непримирима, ожесточена класова борба.

На машинния стадий от развитието на капитализма работническата класа осъзнава своите класови интереси, диаметрално противоположни на интересите на буржоазията.

В икономическо отношение машинният стадий на развитие на капитализма в промишлеността се характеризира с решително превъзходство на едрото капиталистическо стоково производство над дребното занаятчийско производство, означава използването от капиталиста на машинната техника за повишаване степента на експлоатацията на работническата класа, за извличане на все по-голяма маса принадлежна стойност. Така че от техническия прогрес се ползва именно буржоазията за увеличаване на своите богатства.

Внедряването на машинната техника не само не отменя и не ликвидира противоречията на капиталистическата система, но още повече ги изостря, изостря борбата за пазари, зачестяват икономическите кризи, задълбочават се, както подчертахме, класовите противоречия между пролетариата и буржоазията, подготвят се материалните предпоставки за социалистическата революция на работническата класа.

1. Същност и форма на работната заплата

Същност на
работната заплата

В предидущата тема видяхме, че работната сила при капитализма се превръща в стока и като всяка стока има стойност. Сега ще разгледаме проявата на стойността на работната сила. Стойността на работната сила, изразена в пари, е нейната цена. Но цената на работната сила има някои особености в сравнение с цената на всички други стоки. Покупко-продажбата на работната сила създава впечатлението, че се купува и продава трудът на работника. Капиталистът наема работника, за да му работи. Въз основа на това капиталистът плаща на работника уговореното възнаграждение, работникът получава работна заплата. Паричната сума, която работникът получава от капиталиста, външно изглежда като *цена на труда*, а не като цена на работната сила. Оттук стойността на работната сила се представя като стойност на труда.

Стойността се създава от труда, но самият труд обаче няма стойност. Той е процес на целесъобразно изразходване на физическа и умствена енергия на човека, а стойността е вече овеществен в стоката абстрактен човешки труд. Трудът няма стойност и следователно няма цена. Зад т. н. „стойност на труда“ и „цена на труда“ се крият стойността и цената на работната сила. При капитализма работната заплата е превърнатата форма на стойността, респективно на цената на стоката работна сила.

Капиталистическите производствени отношения, изразяващи експлоатацията на работника от капиталиста, се забулват от работната заплата. Когато външно работната заплата се представя като заплата за труда на работника, тогава не остава място за експлоатация. И наистина, ако един работник се наема да работи на капиталиста и договорът между тях се сключва за 8 ч. работно време — за 8-часов труд, — капиталистът се задължава да заплати на работника например 8 лева. Работната заплата изглежда като заплата за из-

разходвания труд на работника в течение на уговорните 8 часа. Работната заплата маскира делението на работния ден на необходимо и принадлежно време, като цялото работно време изглежда заплатено. Забулване на необходимото и принадлежното време имаме в робовладелското общество, само че в него целият работен ден на роба изглежда незаплатен, защото робът не получава работна заплата, а сам е собственост на робовладелеца.

Работната заплата при капитализма изглежда като форма на проява на „стойност и цена на труда“, а не като стойност и цена на работната сила, защото работникът първо изразходва своя труд, а след това получава работна заплата. С това се създава измамното впечатление, че работната заплата е заплата не за стойността на работната сила, а за нейната функция — за труда на работника. Необходим е бил научният анализ на К. Маркс, за да се докаже, че капиталистът купува на пазара не труд, а стока работна сила. Само това изходно положение в анализа на К. Маркс дава възможност да се разкрие маскиращата роля на работната заплата. Така че „стойност и цена на труда“ са мними категории, ирационални изрази, зад които се крият стойността и цената на стоката работна сила.

Основни форми на работната заплата

Работната заплата при капитализма има две основни форми: 1) заплата по време и 2) заплата на парче (сделна). Работната заплата по време е форма, при която работникът получава възнаграждение в зависимост от времето, през което е работил — час, ден, седмица, месец

Работната заплата по време дава възможност на капиталиста да увеличава принадлежната стойност, като удължава работния ден и фактически да намалява т. н. цена на един час труд.

От друга страна, т. н. цена на 1 час труд може да се намали, ако работната заплата за ден се увеличи в по-малка степен, отколкото се удължава работният ден.

Особено трябва да отбележим фактическото спадане на т. н. цена на труда за един работен час, когато се увеличава интензивността на труда. В този случай работният ден може да остане непроменен, но количеството

воту на труд, изразходван за един час работа, да се увеличи. Тук се увеличава стойността на работната сила, защото на работника са необходими повече средства за живот, за да възстанови интензивно изразходваната си работна сила. В съвременния капитализъм особено се засилва именно интензификацията на труда на работника във всички отрасли на капиталистическото стопанство, която всъщност повишава стойността на стоката работна сила.

При работна заплата по време работникът не е заинтересован от крайните резултати на своя труд, от повишаването на производителността и интензивността на труда, защото в крайна сметка той получава уговорената с капиталиста работна заплата. Капиталистът е принуден да поддържа цвят от надзиратели, които заставят работниците да работят по-интензивно, да уплътняват своето работно време.

Капиталистите се стремят да намерят нови начини за повишаване експлоатацията на работника, като го заинтересуват в резултатите на своя труд. Често те предпочитат да плащат на работника за изработеното количество продукция.

Работната заплата на парче (сделна) е такава форма на работна заплата, при която размерът на възнаграждението на работника е в зависимост от количеството изработена от него продукция или броя на извършените операции.

При работната заплата на парче работникът е заинтересован да изработи повече продукция, за да получи по-голямо възнаграждение. Но при определяне *разценката на парче* капиталистът изхожда от едnodневната работна заплата по време и средния брой на изработените изделия или детайли от работника за един работен ден. Капиталистът определя и нормите на изработка. Ако например едnodневната работна заплата е 8 лева, нормата на изработка за 1 работен ден е 4 чифта обуца на ден, то разценката за един чифт обуца ще е равна на 2 лева. Така че капиталистът се стреми да заплати средно на работника толкова, колкото е получавал при работната заплата по време. Затова работната заплата на парче „е само превърнатата форма на заплатата по време, също както заплатата по време е превърнатата

форма на стойността или на цената на работната сила.“¹

Когато мнозинството работници достигнат по-висока производителност на труда и произвеждат повече продукция, тогава капиталистът намалява разценката на парче и работниците пак получават фактически едnodневната си работна заплата, каквато са получавали по време. Но положението на работника не е същото, както преди. При намаляване на разценките на парче той трябва да работи по-интензивно, да произвежда повече продукция, за да получи предишната си едnodневна заплата.

Работната заплата на парче още повече, отколкото заплата по време, маскира експлоатацията на работника от капиталиста. Наистина всеки работник се стреми да изработи повече продукция и да получи повече пари. Създава се измамното впечатление, че заплата на работника зависи направо от количеството труд, че работникът продава на капиталиста не работна сила, а труд. Оттук и впечатлението, че работната заплата е заплата за труда, а не за стойността на работната сила. Всъщност работната заплата на парче е също такава превърната форма на стойността и цената на работната сила, както и работната заплата по време.

Работната заплата на парче е средство за още по-интензивно изсмукване на принадлежна стойност от работническата класа. Тази форма на работната заплата е предпочитана от капиталистите, защото ги освобождава от необходимостта да издържат цял щат надзиратели, тъй като самата система на заплащане на парче заставя работниците да работят все по-интензивно за капиталиста.

При работната заплата на парче за капиталиста се улеснява и контролът над качеството на изработената продукция. Капиталистът намалява разценките или нищо не заплаща на работника за недоброкачествено изработената продукция.

Работната заплата на парче има най-разнообразни форми. Например всички разценки се установяват по най-производителните работници. Когато мнозинството работници достигнат нормата на изработка за най-про-

---

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 559.

изводителните работници, капиталистът повишава нормата на изработка според изработката на още по производителен работник, като прави отбив от разценката за неизпълнена норма. Получава се изгоден за капиталиста резултат — повечето работници не могат да изпълнят повишената норма, дават обаче повече продукция, получават по-ниски разценки, по-ниска заплата. Работната заплата на мнозинството работници се намалява.

Честите намалявания на разценките предизвикват съпротивата на работниците, те водят отбранителни и настъпателни стачки, изостря се класовата борба на пролетариата против буржоазията. Освен това не при всички производства за капиталистите е изгодна работната заплата на парче.

В съвременния капитализъм се проявяват тенденции към по-широко разпространение на работната заплата по време, което се обяснява с автоматизацията на производството, когато усиленият темп на производствения процес зависи не от отделните работници, а от скоростта на самите автоматически линии, системи и т. н.

„Потосмукачни“
системи на заплащане
на работната заплата

При капитализма възникнаха редица системи на заплащане на работната заплата, които имат за цел да извличат от работническата класа максимум принадлежна стойност, без да се държи сметка за здравословното състояние на работниците. Тези системи носят общото название *потосмукачни системи на работната заплата*. Една от първите потосмукачни системи е системата на Тейлор. Тейлор изучавал чрез хронометраж всяко отделно движение на работника при изпълнение на дадена трудова операция. Наблюденията се водят за най-сръчните работници, които показват най-висока производителност на труда. Целта е да се съкратят излишните движения на работника и да се повиши производителността на труда. Дотук изследванията му са положителни. Отрицателното е, че в приложението им се вземат за основа производителността на труда на най-сръчните работници. В съответствие с показаните резултати от наблюденията се определят норми на изработка съгласно изработката на най-сръчния работник. В същото време се определят два вида раз-

ценкп: повишена — за работниците, които изпълняват и преизпълняват установената висока норма на изработка, и занижена — за заплата на работниците, които не изпълняват нормата на изработката. Всички работници се стремят да изпълняват и преизпълняват нормата и когато мнозинството от работниците започва да изпълнява и преизпълнява нормата, тогава Тейлор намира още по-сръчен работник и повишава нормата на изработката. Стига се дотам, че така определените нови норми на изработка стават невъзможни за изпълнение за мнозинството от работниците, те произвеждат повече, а получават занижени разценки, в крайна сметка понижена работна заплата.

След Втората световна война широко се разпространи в редица капиталистически страни т. н. аналитическа система за определяне разценките за отделна работа или трудова операция в дадено предприятие. Всяка отделна трудова операция получава своеобразна оценка във вид на точки. При сумирането на резултатите се установяват не само няколко, а множество разреди и разценки. В САЩ, ГФР, Франция и др. капиталистически страни работниците се разделят на десетки разреди. Капиталистите преследват и целта да разединят работниците в самото предприятие и да отслабят тяхната солидарност в защита на своите класови и икономически интереси. Характерно за тази система е, че при определяне разредите и разценките по отделните видове работи се включват множество показатели — физическа сила, умствено развитие, опит, отговорност за изпълнение на дадена работа, вредност на производството и т. н. Например в стоманената промишленост в САЩ са определени 32 групи отделни работи, които имат свои тарифни показатели.

Хитрините на капиталистите за ограбване труда на работника цямаат край. Всички системи на работна заплата са построени именно на принципа за изсмукване повече безплатен труд от работника. В последно време разредите и разценките се използват и при работната заплата по време, преминава се към системата на заплащане по „фактически изразходвано време“. Когато работникът изготви даден детайл за повече време, отколкото е предвидено по нормата, той получава по-малка заплата и т. н.

2. Номинална и реална работна заплата

Паричната сума, която работникът получава от капиталиста за своя едночасов, еднодневен, седмичен и т. н. труд, е неговата номинална работна заплата. Номиналната работна заплата не изразява най-пълно фактическото положение на работника в капиталистическото общество, неговото реално участие в разпределението на произведения продукт. Например при повишаване цените на стоките за лично потребление номиналната работна заплата може да остане същата, но работникът ще купи на пазара по-малко продукти, отколкото е купувал. Номиналната работна заплата може да се повиши, но цените на стоките, които купува работникът, могат да се повишат в по-голяма степен. В този случай работникът пак ще купи на пазара по-малко продукти, отколкото е купувал. По-точна представа за положението на работника в буржоазното общество дава реалната работна заплата.

Реалната работна заплата е работна заплата, изразена в съвкупността от средства за съществуване, които работникът може да купи с номиналната си работна заплата.

Реалната работна заплата показва действителното участие на работника в разпределението на продукта, произведен от самия него. Тя показва какво количество хранителни продукти, вещи и други неща и услуги, необходими за поддържане живота на работника и на неговото семейство, може да се купи, като се изхожда от неговата парична работна заплата.

Въпросът за равнището и движението на номиналната и реалната работна заплата е един от възловите въпроси на класовата борба на пролетариата против буржоазията.

Буржоазните икономисти се стремят да докажат, че работната заплата при капитализма бележела значително увеличаване. За „доказателство“ те вземат движението на работната заплата само на високо квалифицираните работници, като към тях причисляват и заплатите на директорите на фабрики, на тръстове, банки и др. високоплатени служещи на буржоазията или на принадлежащите към нея прослойки на техническа и друга интелигенция. Движението на работната за-

плата на високоплатените работници и служещи не характеризира действителното състояние на работната заплата на мнозинството от работническата класа. Работната заплата на цялата работническа класа е фактически на значително по-ниско равнище, отколкото се стремят да го представят буржоазните икономисти.

В съвременния капитализъм продължава остро да стои жизненият за работническата класа въпрос за равнището и движението на номиналната и реалната работна заплата. Но особено важен е въпросът за реалната работна заплата, защото тя като правило изостава от растежа на номиналната работна заплата.

Много и разнообразни са факторите, които определят равнището и движението на реалната работна заплата, но два от тях са главни — височината на номиналната работна заплата и равнището на цените на стоките, които работникът купува на пазара. Колкото по-висока е номиналната работна заплата, при равни други условия — например при непроменено равнище на цените на стоките, които купува работникът, — толкова по-висока е реалната работна заплата. Колкото по-високи са цените на купуваните от работника стоки, толкова при равни други условия — например при непроменена номинална работна заплата — ще бъде по-ниска реалната работна заплата. Съществуват обаче редица други важни фактори, които оказват различно влияние на движението на реалната работна заплата. Едни от тях влияят за намаляване на реалната работна заплата, други — за нейното повишаване. Например под въздействието на производителността на труда се намалява стойността на работната сила, намалява се работната заплата. При капитализма женският и детският труд се заплащат по-ниско от труда на мъжа. С въвличането на женския и детския труд в производството общата сума на получаваната от работническото семейство работна заплата често пъти не превишава или незначително превишава предишната заплата на мъжа работник. Расовата дискриминация, която провеждат империалистите в колоните и в собствените си страни, води до намаляване на работната заплата. В условията на съвременния капитализъм се наблюдава масово изтласкване на неквалифицирана и квалифицирана работна ръка от сферата на материалното производство. Повечето от

неквалифицираните и даже някои от квалифицираните работници са принудени да работят при понижена работна заплата. Реалната работна заплата се намалява във връзка с повишаването на цените на продукти от първа необходимост, с повишаването на квартирните наеми, на заплащането на електрическа енергия и на други комунални услуги. Квартирният наем в капиталистическите страни достига до 20—25% от работната заплата на работника. Неимоверното нарастване на данъците, които работникът плаща на капиталистическата държава, в значителна степен намалява реалната работна заплата. Продължителността на работния ден, нарастването на глобите за „недисциплинираност“ на работника в производството също водят до намаляване на реалната работна заплата.

Има обаче редица важни фактори, които изискват повишаване на реалната работна заплата. С развитието на техниката на производството при капитализма възниква и нараства необходимостта от по-висока квалификация на работната сила. Това от своя страна повишава стойността на работната сила, което изисква и повишаване на реалната работна заплата. В условията на съвременния капитализъм особено се повишава интензивността на труда. Работникът изразходва много повече физическа и умствена енергия, което от своя страна изисква повече материални средства за възстановяване нормалната работоспособност на работника. Оттук и необходимостта от повишаване на реалната работна заплата.

Всички фактори, които влияят на движението на работната заплата в една или друга насока, действуват едновременно. Ето защо в движението на реалната работна заплата се наблюдава голяма неравномерност.

Реалната работна заплата може да спада до известни граници. Долната граница на спадането на реалната работна заплата е т. н. физиологически минимум, който осигурява на работника и на неговото семейство само най-необходимите продукти, облекло и квартира, без да обезпечава задоволяването на културните и другите обществени нужди на работника. Но в този случай според израза на К. Маркс работната сила увяхва, работоспособността на работника пада, което не е изгодно даже на самия капиталист. От друга страна, са-

мата долна граница се променя с развитието на производителните сили в капиталистическото общество, повишават се също така културните и обществените потребности на работника и на неговото семейство. Практически реалната работна заплата много рядко спада до равнището на физиологическия минимум, до своята долна граница.

От историята на капитализма се убеждаваме, че движението на реалната работна заплата обхваща периоди на спадане и повишаване. В неравномерното движение на реалната работна заплата се проявява действието на закона за стойността на работната сила. Той осъществява своите изисквания чрез класовата борба на пролетариата против буржоазията.

В условията на съвременния капитализъм, след Втората световна война, в редица империалистически страни се наблюдава известно повишаване на реалната работна заплата. През 1960 г. в ГФР, Япония, Италия реалната работна заплата е превишавала равнището на реалната работна заплата преди Втората световна война. В Англия средната реална работна заплата за периода 1955—1960 г. е превишавала с 20% равнището на реалната работна заплата през 1938 г. За периода 1953—1961 г. реалната работна заплата в САЩ се е увеличила със 17%. В същото време печалбите на капиталистите са се увеличили 4 пъти в сравнение с предвоенния период. В съвременния капитализъм империалистическата буржоазия по силата на редица причини, но главно под натиска на борбата на работническата класа беше принудена да направи редица отстъпки, в това число да повиши до известна степен номиналната работна заплата, което доведе в някои капиталистически страни до повишаване, макар и незначително, на реалната работна заплата.

Борбата на пролетариата за повишаване работната заплата

Класовата борба на пролетариата против буржоазията има голямо значение за повишаване на номиналната и реалната работна заплата.

Тази борба противодействува на стремежа на капиталистите да доведат реалната работна заплата до нейната долна граница. Но професионалната борба на работническата класа сама по себе си, откъсната от политическата борба за премахване капиталистическа-

та експлоататорска система на производство и разпределяне на материалните блага, не е в състояние коренно да промени положението на пролетарната и трудещите се маси в условията на капитализма, да премахне веднъж завинаги експлоатацията на човек от човека. Това може да се постигне само по пътя на революционната политическа борба против буржоазията за премахване диктатурата на капиталистическата класа и установяване диктатурата на пролетарната и изграждане на новото, социалистическото общество.

Една от особеностите на работната заплата като цена на стоката работна сила е тази, че тя се колебае като правило под стойността на работната сила. Тук особено влияние оказва нарастващата при капитализма безработица. Фактически се получава едно постоянно превишаване на предлагането на работната сила над нейното търсене. Капиталистите, като се ползват от усиленото предлагане на работната сила, получават възможност да купят на пазара работна сила по цена, по-ниска от нейната стойност. За колебанието на работната заплата под стойността на работната сила оказват влияние посочените по-горе редица фактори, които действуват в насока на понижаването на работната заплата. Но даже когато реалната работна заплата се повишава, тя като правило се колебае под стойността на работната сила, защото в същото време може да се повишава стойността на работната сила в по-голяма степен. В условията на съвременния капитализъм, когато се наблюдава известно увеличаване на реалната работна заплата, самото нейно равнище силно изостава от стойността на стоката работна сила. Реалната работна заплата за мнозинството от работниците не осигурява задоволяването на растящите материални и културни потребности на работника и на неговото семейство.

**Национални различия
в работната заплата**

Равнището на работната заплата не е еднакво в различните капиталистически страни. Различията в

равнището на работната заплата в капиталистическите страни са свързани с редица особености на тяхното историческо развитие. Капитализмът, като започва своето развитие, получава в наследство от феодализма различно равнище на производителните сили и производителност на труда в една или друга страна, различен

културен уровень на народа, различна структура на оформилите се в историята на народа необходими жизнени средства за работническата класа и т. п. Оттук и националните различия в стойността на работната сила и работната заплата.

Важен фактор за определяне националните различия в работната заплата е нееднаквата степен на производителността и интензивността на труда в съвременните капиталистически страни, в резултат на които в едно и също работно време работниците в различните страни създават различно количество продукция и стойност. В САЩ и в редица други капиталистически страни производителността и интензивността на труда се намират на високо равнище, затова и работната заплата в тези страни е сравнително на високо равнище.

В икономически изостаналите страни, в колониалните, зависимите и полузависимите страни, работната заплата е на ниско равнище, главно поради ниската степен на развитието на производителните сили, производителността и интензивността на труда.

Въпросът обаче е в това, че капиталистите използват националните различия в работната заплата като средство за добавъчна експлоатация на работниците от различни националности и расова принадлежност, които работят в техните предприятия. Например в САЩ е широко разпространена расистката теория и практика за определяне на равнището на работната заплата на работниците от различните националности и раси. За една и съща работа, по качество и количество, за един и същ труд най-висока заплата получават висококвалифицираните работници от американски и английски произход, най-ниска — работниците негри. Расовата и националната дискриминация в работната заплата разединява работниците, създава търкания, отслабва тяхната класова солидарност в борбата им против общия експлоататор — капиталистическата класа.

Марксизмът-ленинизмът учи, че само по пътя на обединението на всички работници, независимо от тяхната национална или расова принадлежност в обща революционна политическа и икономическа борба за крайното унищожаване на капитализма като обществено-икономическа формация, могат да се освободят окончателно от игото на капитала и да построят новото безкласово комунистическо общество.

3. Критика на буржоазните теории за работната заплата

Всички буржоазни теории за работната заплата имат за цел да прикрият експлоатацията на работника от капиталиста, да създадат илюзията, че работната заплата е заплата за труд, а не превърната форма на стойността, респективно на цената на работната сила.

Съвременните буржоазни икономисти продължават в нови форми да защитават интересите на буржоазията по въпроса за работната заплата. От съвременните буржоазни теории особено са разпространени: теорията за „пределната производителност“, „социалната“ теория за работната заплата и теорията за „регулираната“ работна заплата.

Теорията „за пределната производителност“, разви-та първо от английския буржоазен икономист А. Маршал, получава своя завършен вид в трудовете на аме-риканския буржоазен икономист Дж. Б. Кларк. Съг-ласно теорията на Дж. Б. Кларк при непроменено ко-личество средства за производство увеличаването на заетата работна ръка в производството води до нама-ляване на производителността на труда на всеки по-следващ работник. Работната заплата за всички работ-ници ще се определя от най-ниската производителност на труда на последния нает работник, наречен от Дж. Б. Кларк „пределен“ работник. Оттук Дж. Б. Кларк прави извод, че работната заплата за всички работници зависи от самите работници. Колкото по-голямо коли-чество работници са заети в производството, при не-променено количество средства за производство, тол-кова по-ниска ще бъде работната заплата за всеки един работник, толкова по-ниско ще е следователно общото равнище на работната заплата. Така че според Дж. Б. Кларк отговорността за ниската заплата на работни-ците пада върху самите работници. Според теорията на Дж. Б. Кларк продуктът, създаден от „пределния работник“, покрива неговия труд, следователно и него-вата заплата. Оттук и тезата на Дж. Б. Кларк, че всичко, което се произвежда свръх продукцията на труда на „пределния работник“, е резултат от дейст-вието на капитала. Но ако работникът създава със своя труд продукт, равен на неговата заплата, капитали-

стът не би получил принадлежна стойност и не би наел самия работник. Целта на теорията за „пределната производителност“ е да се „докаже“, че източникът на печалбата на капиталиста не е незаплатеният труд на наемния работник, а самият капитал, и по този начин да се отрече експлоатацията на работника от капиталиста. Освен това Дж. Б. Кларк, служейки на монополистическата буржоазия, се стреми теоретически да „обоснове“ нейния стремеж да застави работниците да работят по-интензивно, да повишават производителността на труда, рисувайки им фалшивата перспектива за повишаване производителността на труда на „пределния работник“, а оттук и на „средната“ работна заплата. Всъщност теорията за „пределната производителност“ „обосновава“ стремежа на монополистическия капитал към повишаване експлоатацията на работническата класа в условията на съвременния капитализъм. Теорията за „пределната производителност“ безрезервно се поддържа и от буржоазния икономист Д. М. Кейнс, който твърди, че с ликвидирането на безработицата ще се увеличи заетостта на работниците, ще се намали производителността на „пределния“ работник, а оттук ще се намали работната заплата. Намаляването на работната заплата в условията на съвременния капитализъм според Кейнс е неизбежно закономерно явление, нормално състояние на работната заплата. Не е трудно да се забележи, че теорията за „пределната производителност“, като оправдава и „доказва“ „неизбежното“ намаление на работната заплата, служи на монополистическата буржоазия, която се стреми да намали работната заплата и с това да увеличи експлоатацията на работническата класа.

„Социалната“ теория за работната заплата се разработва от редица буржоазни икономисти, социалреформисти и ревизионисти на марксизма-ленинизма. Тази теория за работната заплата изхожда от невярното положение, че равнището на работната заплата се определя от два фактора — от производителността на обществения труд и от обществената сила на работническата класа, т. е. от съотношението на силите между работническата класа и капиталистическата класа при разпределението на годишния продукт. Оттук и вредната илюзия, която се стремят да внедрят в съзнанието

ла работническата класа поддръжниците на „социалната“ теория за работната заплата, че работникът е заинтересован наравно с капиталиста да повишава производителността на труда, да увеличава годишния продукт, защото при неговото разпределение може да увеличи своя дял. Съгласно поддръжниците на тази „теория“ работниците могат да увеличават в своя полза дела си в годишния продукт в зависимост от степента на своята професионална организираност и борба, в зависимост от изменението в своя полза съотношението на силите между пролетариата и буржоазията. Някои буржоазни икономисти и социалреформисти, като френския десен социалист Пиер Рембер, се стремят да „докажат“, че работникът може да получи даже целия създаден от него продукт. Един от теоретичите на английската лейбъристка партия Д. Стречи също така твърди, че работническата класа може да присвоява плодовете на своя труд, резултатите от повишаването на производителността на труда чрез профсъюзна борба и използването на буржоазната държава. Но самият живот опровергава и тази буржоазна и реформистка теория за работната заплата. От практиката ние виждаме, че незначителните увеличавания на работната заплата далече не компенсират нарастването на годишния продукт, че лъвският пай от този годишен продукт, създаван от работническата класа, се присвоява от монополистическата буржоазия. На дъното на „социалната“ теория за работната заплата лежи старата теория на руския буржоазен икономист М. И. Туган-Барановски за разпределението. Съгласно тази теория, ако от създадения годишен продукт извадим стойността на изразходваните средства за производство, ще остане частта, която отива за обществено потребление. Тази част от обществения продукт е предмет на класова борба между пролетариата и буржоазията. Всяка класа се стреми да получи по-голяма част от продукта за общественото потребление. Каква ще бъде тази част за всяка класа, зависи от нейната социална сила, зависи в чия полза ще е съотношението на силите между тези две класи. Не е необходим широк анализ, за да се убедим, че поддръжниците на „социалната“ теория откъсват работната заплата от стойността на работната сила, откъсват производството от

разпределението и прехвърлят центъра на въпроса за противоречията между пролетариата и буржоазията от сферата на производството в сферата на разпределението на произведения продукт. Те създават вредната илюзия, че в сферата на производството възникват условия за единство на интересите на пролетариата и буржоазията за производство на по-голям годишен продукт, за да получи всеки партньор повече в разпределението на годишния продукт.

В периода след Втората световна война особено разпространение в средата на буржоазните икономисти намери теорията за „регулиране“ на работната заплата. Теорията за „регулиране“ на работната заплата се поддържа от буржоазни икономисти, които са последователи на Д. М. Кейнс. Тази теория изхожда от положението на Д. М. Кейнс, че работната заплата се определя от договорните отношения между профсъюзи и капиталисти, че капиталистическата държава трябва да се намеси и регулира работната заплата. Всъщност последователите на тази теория се стремят чрез капиталистическата държава да „заковат“ работната заплата и с това да увеличат експлоатацията на работническата класа по пътя на повишаване на производителността и интензивността на труда. Теорията за „регулиране“ на работната заплата е пряка апология на държавномонополистическия капитализъм. Не е трудно да се забележи, че поддръжниците на теорията за „регулиране“ на работната заплата отричат всякакви обективни икономически закони, определящи работната заплата при капитализма, че представят като решаващ фактор държавата и нейните учреждения. Така английският буржоазен икономист Джонсон твърди, че равнището на работната заплата и на цените трябва да се разглежда като съвкупно определяемо от икономическата политика, осъществявана от правителството. Американският буржоазен икономист Данлоп твърди, че правителствената дейност много широко е навлязла в силите, определящи работната заплата.¹ Теорията за „регулиране“ работната заплата се стреми да представи капитализма като непричастен към движението на работната заплата, а капи-

¹ Критика буржоазных экономических теорий, М., 1950, стр. 105.

Ралистическата държава като арбитър между труда и капитала. Но самата практика показва, че намесата на капиталистическата държава в конфликтите между труда и капитала е винаги в полза на капитала, а не на труда, че капиталистическата държава защитава винаги интересите на буржоазията, а не на работническата класа.

Каквито и да са буржоазните теории за работната заплата, те имат една и съща класова същност и предназначение — да забулват експлоатацията на работническата класа, да притъпяват класовото съзнание на пролетарната.

ГЛАВА ПЕТА

НАТРУПВАНЕ НА КАПИТАЛА И ОБЕДНЯВАНЕ НА ПРОЛЕТАРИАТА

Теорията на К. Маркс за натрупването на капитала е пряко продължение на неговата теория за принадлежната стойност. Един от основните въпроси на темата е въпросът за положението на работническата класа при капитализма, както и въпросът за историческата съдба на капиталистическия обществен строй.

1. Възпроизводство и натрупване на капитала

Производство и възпроизводство   Производството на материални блага е основата на живота на човешкото общество. И за да живее, обществото не може да не възобновява производството на необходимите му материални блага. „Затова всеки процес на общественото производство, разглеждан в неговата непрекъсната връзка и в постоянния поток на неговото възобновяване, е същевременно и възпроизводствен процес.“¹

Възпроизводството, както и производството на материалните блага, има две страни — възпроизводство на

---

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 575.

материалните условия на производството, а не само на необходимите продукти за потребление, и възпроизводство на производствените отношения, в рамките на които протича производственият процес. Възпроизводството, както и производството, винаги има обществен характер и изразява единството на производителните сили и производствените отношения във всяка обществено-икономическа формация.

Във всички обществено-икономически формации съществува просто и разширено възпроизводство. Простото възпроизводство е повторение на производството в предишния му размер; разширеното възпроизводство е възпроизводство на разширена основа, повторение на производствения процес в по-големи мащаби, когато обществото произвежда повече средства за производство и средства за потребление.

За всички докапиталистически обществено-икономически формации е характерно *простото* възпроизводство, за капитализма и социализма — *разширеното възпроизводство*.

Капиталистическо
просто
възпроизводство

Простото възпроизводство е основа на всяко възпроизводство, но когато говорим за *капиталистическо просто възпроизводство*, необ-

ходимо е да посочим неговата особеност. При капиталистическото просто възпроизводство производственият процес се повтаря в предишния му размер, а *принадената стойност*, създадена от работника, изцяло се изразходва за задоволяване личните нужди на капиталиста. Капиталистическото просто възпроизводство исторически и логически предшества разширеното възпроизводство, защото докато производственият процес не достигне предишните размери, не може да има разширено възпроизводство. Анализът на капиталистическото просто възпроизводство ни дава възможност да разкрием някои специфични черти на възпроизводството на капиталистическите производствени отношения. Във всеки производствен процес наемният работник създава принадлежна стойност за капиталиста. Капиталистът изразходва за свои лични потребности цялата принадлежна стойност и всеки път започва отново производството на стоки с капитал в предишния му размер.

При анализа на простото възпроизводство на ка-

питала ние разкриваме отношението на капиталиста и работника към създадения от него продукт. Буржоазните икономисти се стремят да „докажат“, че капиталистът авансирал работника, като му изплащал уговорената работна заплата, без още да е реализирал стока на пазара, че работникът трябвало да бъде „благодарен“ на капиталиста, който му давал работа и средства за съществуване. Всъщност работникът авансира капиталиста. Работникът отначало работи, изразходва своя труд, създава принадлежна стойност за капиталиста, а след това получава работна заплата. Възниква въпросът: откъде се вземат парите на капиталиста, за да заплати заплатата на работника? Очевидно е, че от продукта на труда, създаден в предишния производствен процес. Така че работната заплата на работника не е нищо друго освен бележка, която той получава от капиталиста и с която купува част от продукта, създаден от самия него. Всичко, което остане в ръцете на капиталиста, е незаплатен труд на работника, принадлежна стойност. Не капиталистът храни работника, а работникът храни капиталиста. Колкото се отнася до това, че работникът не можел да съществува без капиталиста, то е толкова вярно, колкото и обратното — капиталистът не може да съществува без работника. Докато съществува капиталистическият начин на производство, ще има капиталисти и наемни работници. Това са два антипода, два противоположни полюса на едно противоречиво единство, в рамките на които се разгръща непримирима класова борба, изхожда от която е премахването на капиталистическия начин на производство и заменянето му с нов, социалистически начин на производство.

Простото капиталистическо възпроизводство е и възпроизводство на капиталистическите производствени отношения. Наемният работник влиза в производството със своята работна сила, която той е продал на капиталиста за известен отрязък от време. Капиталистът влиза в производството като собственик на средствата за производство. Работникът, принуден да работи под командата на капиталиста, създава нова стока, в която се овеществява и неговият незаплатен труд, създадената от него принадлежна стойност. Произведената стока е собственост на капиталиста по силата

на частната собственост върху средствата за производство.

Наемният работник излиза от производството със своята работна заплата, капиталистът — с произведената от работника стока. Работникът е жив човек, който постоянно трябва да поддържа своя живот, и като изразходва своята работна заплата, той отново е принуден да се наеме да работи на капиталиста. Така по силата на икономическата принуда работникът отново се наема да работи на капиталиста, отново създава за него принадлежна стойност.

Така се възпроизвеждат капиталистическите производствени отношения.

Капиталистическо разширено възпроизводство

По-горе отбелязахме, че разширеното възпроизводство е характерно за капиталистическия начин на производство. При разширеното капиталистическо възпроизводство част от принадлежната стойност се влага в производството във вид на повече средства за производство и работна сила, превръща се в средство за извличане на нова принадлежна стойност, т. е. превръща се в капитал. „Прилагането на принадлежната стойност като капитал или обратното превръщане на принадлежната стойност в капитал се нарича натрупване на капитала.“¹

При анализа на разширеното възпроизводство при капитализма изпъкват редица въпроси, изясняването на които още по-ярко разкрива ненаситната жажда на капиталистическата класа към безгранично увеличаване на своите богатства.

Капитализирането на принадлежната стойност дава възможност на капиталиста да засилва експлоатацията на работническата класа, още повече да увеличава масата на принадлежната стойност.

Буржоазните икономисти и тук се стремят да прикрият експлоататорската същност на капитала. Широко бе разпространена буржоазната теория за историческата мисия на капиталистическата класа като организатор на прогреса в човешкото общество. Обществото трябвало да е благодарно на капиталистите, че влагали печалбите си в производството и се въздържа-

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 588.

ли от изразходването им за задоволяване на своите лични потребности. Но капиталистите са принудени от разгръщащата се между тях конкуренция да усъвършенствуват техниката на производството, като влагат част от принадлежната стойност за закупуване на нова, по-съвършена техника, с която работникът произвежда по-евтини стоки и по този начин повишава конкурентната способност на капиталиста при продажбата на стоките на пазара. Ако капиталистът спре усъвършенствването на техниката на производството, това означава да изостане от своите конкуренти и да бъде разорен, ликвидиран като капиталист. Капиталистите, особено в съвременния капитализъм, получават огромна маса принадлежна стойност, която те превръщат в капитал, разширяват производството на стоки и получават още по-голяма маса принадлежна стойност. Разширеното възпроизводство означава натрупване на капитала, т. е. капитализиране на принадлежната стойност.

Натрупването на капитала води към усъвършенствване на материалната база на капиталистическото производство. Все повече и повече милиони наемни работници се свързват в един колектив, произведените стоки стават резултат от труда на хиляди работници, засилва се общественият характер на капиталистическото производство, но присвояването остава частно, капиталистическо, продуктът принадлежи на капиталиста.

Фактори,
определящи размера
на натрупването
на капитала

Редица са факторите, които влияят върху размера на натрупването на капитала. Първо, величината на натрупването на капитала зависи от това, в каква пропорция ще се раздели принадлежната стойност за лично потребление на капиталиста и за разширяване на производството.

Друг важен фактор за разширяване размера на натрупването на капитал е наследственото намаляване на работната заплата под стойността на стоката работна сила. Капиталистът натрупва и оная част от работната заплата, която би трябвало да заплати на работника за стойността на стоката работна сила.

Фактор за повишаване величината на натрупването на капитала е и повишаването на интензивността на труда, чрез която капиталистът получава повече принадлежна стойност, без да повишава съответно работната

заплата. Към това трябва да прибавим и важния фактор за повишаване на натрупването на капитала — повишаването на обществената производителност на труда, която доставя на капиталиста повече стоки, а и повече принадена стойност.

Накрая увеличаването на броя на заетите работници даже при непроменена степен на експлоатация е също един от важните фактори за увеличаване на размерите на натрупването на капитала. „В края на краищата — пише К. Маркс — всички пружини на производството действуват толкова по-енергично, колкото повече се разширява неговият мащаб заедно с масата на авансирания капитал.“¹

2. Процесът на капиталистическото натрупване

Да разгледаме сега какво влияние оказва натрупването на принадена стойност върху икономиката на капитализма.

С натрупването на принадлежната стойност е свързана определена закономерност в капиталистическото стопанство: тенденция към повишаване органическия състав на капитала.

Отношението между постоянния и променливия капитал се нарича състав на капитала. Състава на капитала, отношението $C:V$, можем да разгледаме от две страни — откъм стойностна страна — получаваме стойностен състав на капитала, и откъм техническа страна, т. е. откъм количеството жив труд, привежда в движение количеството мъртъв труд, масата средства за производство (постройки, машини, суровини и спомагателни материали) — получаваме технически състав на капитала. Между стойностния и техническия състав на капитала съществува вътрешна, органическа връзка и взаимодействие. „За да я изразя — пише К. Маркс, — аз наричам стойностния състав на капитала — доколкото той се определя от неговия технически състав и отразява изменението на последния — органически състав на капитала.“²

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 616.

² Там там, стр. 620.

Всеки капиталист се старае да внедри в своето производство по-съвършена техника, да повиши производителността на труда и поевтини произведената продукция. При такива условия той си осигурява по-голяма маса принадена стойност.

Така капитализирането на принадлежната стойност, вложена в по-голямата нейна част в средства за производство, отколкото в работна ръка, има за резултат изменение съотношението между постоянния и променливия капитал. Постоянният капитал расте по-бързо, отколкото променливият капитал.

Тенденцията на органическият състав на капитала следователно е към повишаване: $50 c + 50 v = 1:1$; $80 c + 20 v = 4:1$ и т. н.

Натрупването на капитала се извършва стихийно в капиталистическите предприятия, стихийно нарастват и размерите на отделните капитали. Капитализирането на принадлежната стойност води към засилване на концентрацията и централизацията на производството и на капитала.

Концентрация
и централизация
• на капитала

Концентрация на капитала се нарича уедряването на капитала в резултат на капитализирането на принадлежната стойност в отдел-

ните предприятия. При концентрацията на капитала се увеличава размерът и на целия обществен капи-

тал. Централизация на капитала се нарича съсредоточаването на съществуващия капитал в по-малко, но едр

и предприятия. Централизацията на капитала може да се извършва по два начина: обединяване на капиталите в един едър капитал чрез организиране на акционерни дружества, в които господствуват най-едрите акционери капиталисти, или чрез изкупуване на предприятията на неиздържалите конкурентната борба капиталисти. Тази форма на централизация на капитала е характерна особено през времето на икономическите кризи при капитализма.

Концентрацията и централизацията на капитала е икономически закон на капитализма. Между тях има тясна връзка и обусловеност. Концентрацията на капитала води до победа на едрите предприятия в конкурентната борба на пазара и способствува за съсредоточаване на съществуващия капитал в ръцете на по-

малък брой капиталисти. От своя страна централизацията на капитала играе важна роля в развитието на капиталистическото стопанство. Обединението на капиталите в един едър капитал дава възможност да се строят големи капиталистически предприятия, жп линии, хидро- и топлоелектроцентрали и други големи съоръжения. Но в това единство между концентрацията и централизацията на капитала определяща роля играе концентрацията на капитала, защото нараства материално-техническата база на капиталистическото производство вследствие капитализирането на принадлежната стойност, нарастват размерите на целия обществен капитал.

С развитието на концентрацията и централизацията на капитала изпъкват *превъзходствата на едрото капиталистическо производство пред дребното*. Главното превъзходство на едрото капиталистическо предприятие пред дребното е това, че то разполага със средства за внедряване на все по-усъвършенствувани машини и друга модерна техника и на тази основа организира по-висока производителност на труда. Икономическият резултат е: производството на стоки в едрото капиталистическо предприятие е по-евтино и капиталистът на пазара е по-конкурентноспособен. Едрото предприятие може да получи по-големи кредити и по-бързо да развие самото производство.

В селското стопанство при капитализма също се извършва процес на концентрация и централизация на производството. Земята и другите средства за производство по различни начини се съсредоточават в ръцете на едрите поземлени собственици и капиталисти, в ръцете на едрите ипотечни и други банки, в съвременния капитализъм — в ръцете на финансовата олигархия, едрия монополистически капитал. Разорените дребни селяни, загубили своята земя и средства за производство, се превръщат в наемни работници.

Концентрацията и централизацията на капитала и производството води до съсредоточаване масата наемни работници в немногобройни едри капиталистически предприятия. Това способствува за организиране и сплотяване на пролетариата в борбата му против капитализма.

Концентрацията и централизацията на капитала из-

истра класовата борба между пролетариата и буржуазията, подготвя материалните и другите предпоставки за победата на пролетарската социалистическа революция.

Промислена
резервна армия
на труда

Капитализираната принадлежна стойност оказва влияние на положението на работническата класа при капитализма. С повишаването на органическия състав на капитала в производството се привлича относително по-малко работна ръка. Това се обяснява с натрупването на принадлежната стойност в по-голямата ѝ част в постоянен капитал. Оттук частта на капитализираната принадлежна стойност, която отива за разширяване на променливия капитал, макар и абсолютно да расте, но относително намалява. С други думи, постоянният капитал расте по-бързо, отколкото променливият капитал. С внедряването на нова, по-съвършена техника се привличат относително по-малко нови работници, които произвеждат същата продукция или даже повече продукция, отколкото биха произвели повече работници при старата техника на производството. Така че темпът на нарастването на капитала изпреварва темпа на нарастването на заетата в капиталистическото производство работна ръка. Търсенето на работна ръка от страна на капитала относително намалява. В резултат от капиталистическото натрупване значителна маса наемни работници остава без работа, превръща се в резервна армия на труда. Получава се едно относително свръхнаселение. Разбира се, не самото повишаване на органическия състав на капитала, не самата нова техника е причината за относителното намаляване на потребностите на капитала в работна ръка, относителното свръхнаселение при капитализма. Причината е в самия капитализъм, в капиталистическия начин на производство.

Необходимо е да се подчертае, че „излишното“ работно население при капитализма е излишно по отношение на нуждите на капитала от работна ръка. Тези нужди на капитала абсолютно растат и относително намаляват. При повишаване на органическия състав на капитала, с по-модерна техника, капиталистът може да увеличи пет пъти производството, без да увеличава пет пъти броя на заетите в производството работници. То

може да се ограничи например с двойно увеличение на броя на работниците в своята фабрика.

Така излишното за капитала работно население нараства в степен на нарастването на капиталистическото натрупване.

Безработната част от работническата класа расте по-бързо, отколкото увеличаването на заетите в производството работници. Много са причините, които обуславят тази закономерност на движение на двете части на работническата класа. Първо, подрастващото поколение на работническата класа не се въвлича в производството в пълна мяра, защото се внедрява нова техника, която прави „излишно“ ново въвличане на работна ръка в производството. Второ, вследствие на усилената интензификация на труда в капиталистическите предприятия все по-голям брой работници се оказват „престарели“ за капитала. Трето, с развитието на концентрацията и централизацията на капитала едрото капиталистическо предприятие побеждава и разорява дребното занаятчийско производство и разорените занаятчии се превръщат в пролетарии, които търсят работа в капиталистическите предприятия. Четвърто, самото внедряване на нови, по-производителни машини в производството, диктувано от интересите на капиталиста, изтласква от производството работна ръка, част от която остава без работа. Така техническият прогрес при капитализма се обръща против наемния работник. Най-сетне масовото разоряване на дребните селяни води до усиленото им пролетаризиране. Разорените селяни като широк поток се вливат в армията на безработните, търсейки работа в капиталистическите фабрики и заводи. Така че работниците, които търсят работа, са повече, отколкото броят на работниците, които се въвличат в капиталистическия производствен процес.

Форми
на резервната армия
на труда

Относителното свърхнаселение при капитализма има няколко форми. *Текуща или временна безработица.* Характерно за тази форма на безработица е това, че работникът временно загубва своята работа, но повечето време през годината намира работа. Текущата безработица е свързана с постоянните колебания в развитието на капиталистическото про-

изводство, което ту се разширява, ту се свива и изхвърля, макар и за известен период от време, част от застигнатите работници в редовете на резервната армия на труда. С други думи, текущата безработица е свързана с неравномерното натрупване на капитала в отделните предприятия, с неравномерното внедряване на нова техника в производството. Според вицепрезидента на обединените профсъюзи в САЩ (АФТ—КПП) — У. Райтер, автоматизацията на производството в САЩ в близките десетилетия ще доведе до изтласкване от производството ежегодно по 3,5 млн. работници.¹

Текущата безработица съществува във всички фази на капиталистическия цикъл, но особено се засилва през времето на периодическите стопански кризи при капитализма.

Текущата безработица е тежък товар върху работническата класа, защото през годината голяма част от работниците остават без работа за известно време. Освен това не всеки работник намира нова работа по своята специалност. Това налага преквалифициране на работника или наемане на неквалифицирана и по-малко заплатена работа, което води към намаляване на работната заплата.

Такава форма на безработица, когато работникът в по-голямата част от годината е безработен и ако намери временно работа, тя е като правило не по неговата специалност, се нарича *постоянна безработица*. На постоянно безработните, които се наемат да работят не по своята специалност, и то временно, се плаща по-ниска работна заплата. Към работниците, обхванати от постоянната безработица, се отнасят: престарелите, трудовите инвалиди, които са получили травми в производството и не могат да се върнат на работа по своята специалност; работещите в къщи трудещи се, които изпълняват поръчки на капиталисти ерещу надница; това са на края работниците, които капиталът е довел до просешка тояга.

Скритата форма на безработица е характерна главно за селското стопанство при капитализма, обхваща разоряващите се дребни селяни. С развитието на капи-

---

¹ Цит. по „Курс лекций по политической экономии“, изд. МГУ, М., 1963, стр. 253.

Тализма в селското стопанство се внедрява машинна селскостопанска техника, което води не само към относително, но и към абсолютно намаляване на необходимата работна ръка в селскостопанското производство. Това явление се обяснява с особеностите на селскостопанското производство — поземлената площ, обработвана с машини, изисква по-малко работна ръка. Като не намират приложение на своята работна сила в промишлеността или в капиталистическото селско стопанство, дребните, разоряващи се селяни остават в село, в своите дребни селски стопанства. Дребният, разоряващ се селянин си остава формално дребен собственик, но фактически е безработен, защото неговото дребно стопанство не е в състояние да изхрани разоряващия се дребен стокопроизводител, не осигурява храната и на неговото семейство. За нашето село в капиталистическа България беше типична скритата безработица.

Скритата безработица оказва потискащо влияние на работната заплата на селскостопанските работници. Тяхната работна заплата като правило е по-ниска от средната работна заплата на промишлените работници. „Затова — пише К. Маркс — заплата на селския работник бива смъквана до минимум и той винаги с единия крак стои в блатото на пауперизма.“¹ Особено се засилва скритата безработица в селското стопанство в съвременния капитализъм.

В съвременния капитализъм особено е развита т. н. *частична безработица*, когато работникът е зает непълен работен ден или седмица.

Резервната армия на труда има тенденция към нарастване при капитализма. Тя е резултат и неизбежен спътник на капитализма. В САЩ официално са признати цели райони за бедстващи от безработица. В 1960 г. 505 градове на САЩ бяха обявени за такива. Огромна е безработицата и в другите капиталистически страни. Разбира се, буржоазната статистика не разкрива истинския брой на безработните в капиталистическите страни. Но и от официалните данни на буржоазната статистика става ясно, че капитализмът безмилостно разрушава и не използва най-ценния ка-

---

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 649.

питал на човечеството — работната ръка на милиони хора, които тя изхвърля от производството на материалните блага и ги обрича на гладно съществуване.

Безработицата при капитализма не е само необходим продукт на натрупването, но също така е и „лост на капиталистическото натрупване, а дори и условие за съществуването на капиталистическия начин на производството.“¹ Безработицата е необходима на капиталиста за засилване експлоатацията на работническата класа чрез намаляване работната заплата на работещите работници или наемане на евтината работна ръка на безработни работници.

Капиталистически закон за народонаселението / К. Маркс откри капиталистическия закон за народонаселението. Натрупването на капитала прави част от работното население излишно

на относно нуждите на капитала от работна ръка. Работниците създават за капитала все по-голяма принадена стойност — източник на капиталистическото натрупване. Колкото по-голямо е натрупването на капитала, толкова повече работници се изтласкват в редовете на резервната армия на труда. К. Маркс дава следната формулировка на закона за капиталистическото народонаселение: „... работническото население заедно с произвежданото от самото него натрупване на капитала произвежда в нарастващи размери средствата, които довеждат до неговата собствена относителна излишност. Това е закон на населението, свойствен на капиталистическия начин на производство, както фактически всеки особен, исторически начин на производство има свои особенни, исторически валидни закони на населението.“²

Буржоазните икономисти, като не са в състояние да скрият факта на нарастващата безработица при капитализма като неизбежен резултат от развитието на капиталистическия начин на производство, всячески се стремят да докажат, че капиталистическите производствени отношения не били причината за безработицата, че тази причина трябвало да се търси в самата работническа класа, в нейното физическо размножаване.

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 639.

² Пак там, стр. 638—639.

Този теза защитава още в 1798 г. английският икономист — свещеник Малтус. Основното положение, което застъпва Малтус, е следното: Населението расте, твърди Малтус, по геометрична прогресия, а средствата за живот — в аритметическа прогресия. С тази теория буржоазните икономисти започват да обясняват безработицата при капитализма — работниците много бързо се размножават; а глада и мизерията на работническата класа обясняват с това, че производството на продукти изостава от растежа на населението, те се стараят да оправдаят грабителските войни, епидемията, които според тях били средство за унищожаването на „излишното“ население, и т. н.

К. Маркс и Ф. Енгелс нанесоха смъртен удар на теорията на Малтус за народонаселението, като доказаха, че „излишното“ население при капитализма има относителен характер, че то е излишно по отношение нуждите на капитала от работна ръка, че този закон престава да действа с премахването на капитализма и изграждането на социалистическото общество.

В съвременния капитализъм буржоазните икономисти отново издигат на щит битата от науката и от практиката човеконенавистническа теория на Малтус за народонаселението.

Неомалтусианците отново се опитват да докажат, че влошаването на положението на работническата класа било резултат не от противоречията на капитализма и от противонародната политика на господстващата финансова олигархия, а от „бурния и неудържим“ растеж на населението на земното кълбо.

Неомалтусианците се стремят да „докажат“, че бедственото положение на народите от Азия и Африка било резултат от абсолютното пренаселение в тези части на света, и усилено искат прилагане на „радикални“ мерки за съкращаване на раждаемостта на населението в тези части на света или унищожаването на излишното население по пътя на разпространение на епидемически болести и унищожителни войни. Те проповядват необходимостта да се унищожава „излишната“ част от населението по пътя на империалистическите войни, разрушенията, епидемията, болестите, като „препоръчват“ на човечеството да се откаже да ползва постиженията на медицината и др. п. палуднически идеи

и предложения. В САЩ неомалтусианецът Фогт се старае да „докаже“, че на земята могли да живеят не повече от 500—900 млн. хора и че излишното население на земята трябвало да бъде унищожено.

В условията на съвременния капитализъм неомалтусианците изтъкват като причина за бедственото положение на трудещите се маси „недостатъка от капитал“, което лежало според тях в основата на снижаването на жизненото равнище на трудовия народ. Така френският икономист Леон Бюке твърди, че „когато капиталът не се увеличава в такъв темп, какъвто изисква растежът на населението, то икономиката не може да погълне новите работници, които стават безработни или влачат жалко съществуване.“¹ Това твърдение на Л. Бюке е в разрез с развитието на техниката на производството и нарастващите възможности за увеличаване производството на материални блага в съвременното общество. Причината не е в недостатък от капитали, а в самата природа на капитала, търсещ приложение в ония отрасли на производството, по-специално в производството на военни материали, които донасят високи монополни печалби на финансовия капитал.

Човеконенавистническите теории на неомалтусианците се опровергават от самия живот на съвременното човешко общество. Но най-мошен разобличител на неомалтусианските теории са веестранните успехи на световната социалистическа система, която коренно и с бързи темпове подобрява положението на народните маси и създава необходимите материални и други предпоставки за неотклонния растеж на народонаселението, ликвидира веднъж завинаги безработицата, увеличава заетостта на населението в производството и във всички сфери на общественния живот.

Всеобщ закон на капиталистическото натрупване

К. Маркс, като разкрива същността на капиталистическото натрупване, формулира *абсолютния, всеобщ закон на капиталистическото*

натрупване. Повишаването на производителността на труда, нарастването на органическия състав на капитала, концентрацията на производството, общото разви-

¹ Цит. Критика буржуазных экономических теорий, стр. 126.

ние на капитализма води към това, че в ръцете на едрата буржоазия се натрупват огромни богатства, а положението на работническата класа се влошава, независимо висока или ниска е работната заплата. Капиталистическото натрупване има своя обратна страна за работническата класа — нарастването на безработицата, гладът и мизерията за милиони трудещи се маси.

„Колкото по-големи са общественото богатство, функциониращият капитал, размерът на енергията на неговия растеж, а следователно и абсолютната величина на пролетарната и производителната сила на неговия труд — толкова по-голяма е промишлената резервна армия... относителната величина на промишлената резервна армия нараства заедно със силите на богатството. Но колкото по-голяма е тази резервна армия в сравнение с активната работническа армия, толкова по-масово е постоянното свръхнаселение, чиято мизерия е право пропорционална на мъките на неговия труд... Това е абсолютният, всеобщ закон на капиталистическото натрупване.“¹

3. Обедняване на пролетарната

Нарастването на богатството в ръцете на класата на капиталистите и влошаването на положението на работническата класа са две страни на абсолютния, всеобщ закон на капиталистическото натрупване, защото нарастването на богатството на буржоазията е резултат от засилването на експлоатацията на работническата класа.

Относително и
абсолютно обедняване
на пролетарната

При капитализма положението на работническата класа се влошава и относително, и абсолютно.

Процесът на влошаване положението на работническата класа особено търпи влиянието на циклическото развитие на капиталистическото възпроизводство. Когато капиталистическата промишленост е в подем, тогава до известна степен се подобрява положението на работниците, защото се намалява

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 650—651.

безработицата повече работници се въвличат в производството, работната заплата се повишава. Но когато настъпят икономическите кризи и депресии, положението на работническата класа се влошава относително, а понякога и абсолютно, безработицата се увеличава, пада работната заплата, рязко се намалява покупателната способност на работническите семейства. „Кризите и периодите на промишлен застој, се подчертава в Програмата на КПСС, на свой ред разоряват още повече дребните производители, засилват още повече зависимостта на наемния труд от капитала, водят още по-бързо към относително, а понякога и към абсолютно влошаване положението на работническата класа.“¹

~~Относителното обедняване~~ на пролетариата се изразява в това, че с нарастването на общественото богатство частта на работническата класа в националния доход намалява, а частта на капиталистическата класа нараства. Работническата класа участва в разпределението на националния доход чрез работната си заплата, частта на която в националния доход се намалява. Например в САЩ частта на работническата класа в общия национален доход не превишава 40%, докато преди Втората световна война тази част се равняваше на повече от 51%. В Англия преди Втората световна война частта на работническата класа в националния доход беше 45%, след Втората световна война — около 40%. Подобна е картината и в другите капиталистически страни.

~~Абсолютното обедняване~~ на пролетариата означава понижаване ~~жизненото равнище~~ на пролетариата в капиталистическото общество. Жизненото равнище на работническата класа в капиталистическото общество се определя от редица фактори. За по-пълна характеристика на положението на работническата класа, на нейното жизнено равнище, необходимо е да се вземат под внимание равнището на безработицата в дадена капиталистическа страна, равнището на работната заплата, особено на реалната работна заплата, положението на ниско платените работници, а не само на висококвалифицираните работници, както постъпват всич-

¹ Програма на КПСС, Изд. на БКП, 1962, стр. 9.

ки буржоазни икономисти, опортюнисти и ревизионисти на марксизма-ленинизма. Необходимо е също да се вземе под внимание разликата между реалната работна заплата и стойността на работната сила за даден отрязък от време, степента на интензивността на труда, продължителността на работното време, жилищните условия, в които се намира мнозинството на работническата класа, здравословното състояние на трудещите се, продължителността на трудовия живот на работниците. Важен показател за положението на работническата класа в целия капиталистически свят е положението на работниците в колониалните, зависимите и полузависимите страни, в които господства чуждестранният монополистичен капитал, и т. н.

Буржоазните икономисти обикновено се стремят да „докажат“, че положението на работническата класа се подобрявало, като изтъкват повишаването на реалната работна заплата преди всичко на върхушката на работническата класа или само на заетите в производството работници, без да вземат под внимание нарастващата безработна част на пролетарната.

При използването на реалната работна заплата като показател за положението на работническата класа е необходимо да се вземе реалната работна заплата за всички категории работници. Във връзка с повишаването на интензивността на труда в капиталистическите предприятия, на работниците е необходима още по-голяма заплата, за да компенсират интензивното изхабяване на работната си сила, така че даже и да расте реалната работна заплата, тя изостава в случая от стойността на работната сила, което е ярък показател за абсолютното влошаване положението на работническата класа при капитализма.

Систематичното повишаване на цените на стоките за погребление намалява реалната работна заплата, с което също така се влошава абсолютно положението на работническата класа. Капиталистическата държава систематически увеличава данъците във връзка с надпреварата във въоръжението и подготовката на нова война.

Нарастването на безработицата, което е типично за всички капиталистически страни, е един от най-важни-

те признаци за абсолютното влошаване положението на работническата при капитализма.

Общонизвестен е фактът, че разрушителните империалистически войни водят към понижаване жизненото равнище на работническата класа, тя понася главните тежести на войните, главните последиствия от империалистическите войни, главните тежести за подготовката на империалистическите войни.

При определяне жизненото равнище на работническата класа необходимо е да се вземе под внимание положението на трудещите се маси в колониалните и зависимите страни. Хищническата експлоатация на империализма доведе до крайно снижаване на жизненото равнище на трудещите се от тези страни. Един африкански работник в ЮАР получава 15 пъти по-малка заплата, отколкото един англичанин, работещ в същото предприятие, изпълняващ същата работа. Жестоката и интензивна експлоатация на туземните работници африканци довежда до намаляване на трудовия живот на работниците от колониалните и полузависимите и зависимите страни. Например един африканец работник в ЮАР след навършване на 30 години вече е пеработоспособен.

Влошава се положението на трудещите се селски маси, особено в развитите капиталистически страни. Трудещото се селячество е обект на жестока експлоатация от империалистическата буржоазия, с което се разгръща борбата на селяните против всевластието и господството на монополите и в селското стопанство.

С развитието на капитализма, се подчертава в Програмата на КПСС, „непрекъснато се засилва експлоатацията на работническата класа на всички трудещи се, нараства общественото неравенство, увеличава се разстоянието между богатите и бедните, растат страданията и бедствията на милионите... Въпреки отделните успехи в икономическата борба на работническата класа общо взето нейното положение в капиталистическия свят се влошава.“¹

---

¹ Цит. Програма на КПСС, стр. 31.

4. Историческа тенденция на капиталистическото натрупване

Изостряне на
основното
противоречие
на капитализма

Развитието на производителните сили при капитализма, както бе посочено в началото на неа гла-ва, води до капиталистическо обобществяване на процеса на производството, до повишаване на обществената производителност на труда. На тази основа нараства общественият характер на производството под командата на капитала. Капитализмът свързва най-различните отрасли на народното стопанство в едно цяло, установява своето господство във всички отрасли на производството. Но резултатите от обобществяването на производството се присвояват от капиталистите по силата на частната собственост върху средствата за производство. Оттук противоречието между обществения характер на производството и частнокапиталистическата форма на присвояване, което противоречие, както бе посочено, е основното противоречие на капитализма. Основното противоречие на капитализма се изостря и задълбочава с развитието на капитализма. Това се проявява в засилване на анархията на производството, в изостряне на конкурентната борба между капиталистите, в изоставането на работната заплата, особено на реалната работна заплата, от побързия растеж на производството, в бързото насищане на пазара на непродадени стоки, което води до икономически кризи и тяхното зачестяване при капитализма. Израз на основното противоречие на капитализма е непримиримата антагонистическа борба между пролетариата и буржоазията. Преценявайки състоянието на капиталистическата система в настоящия етап на нейното развитие, „Заявлението на Съвещанието на представители на комунистическите и работническите партии“ подчертава: „Никога досега конфликтът между производителните сили и производствените отношения в капиталистическия свят не е бил толкова дълбок. Капитализмът все повече пречи да се използват постиженията на съвременната наука и техника в интерес на социалния прогрес. Той насочва откритията

на човешкия гений против самото човечество, превръща ги в страшни средства за изстребителна война.“¹

Но дълго време в обществото не може да съществува несъответствие между развитите се производителни сили и сковавашите ги капиталистически производствени отношения, не може да съществува противоречие между обществения характер на производството и частното капиталистическо присвояване. Общественият характер на производството обективно и необходимо изисква обществена собственост на средствата за производство и на произведенния продукт. Физическият и интелектуален изпълнител на тази историческа необходимост е пролетариатът, роден и свързан с обществения характер на производството при капитализма, заинтересован по силата на своето положение в производството да премахне докрай капиталистическата експлоататорска частна собственост, капиталистическия обществен строй и да превърне средствата за производство в обществена собственост на целия народ. В изострящата се класова борба на пролетариата против буржоазията настъпва момент на социална революция. Пролетариатът, в съюз с трудещите се селяни, смъква от власт буржоазията и установява диктатура на пролетариата.

Така К. Маркс, разкривайки историческите тенденции на капиталистическото натрупване, откри и доказва историческата мисия на пролетариата като гробокопач на капитализма, доказва, че настъпването на пролетарската социалистическа революция е неизбежно, че тя е закон на общественото развитие, неизбежен резултат от изострянето на вътрешните, присъщи на капитализма непримирими противоречия.

---

¹ Заявление на Съвещанието на представители на комунистическите партии, Москва, ноември 1960 г., Изд. на БКП, 1961, стр. 8.

КРЪГООБОРОТ И ОБОРОТ НА КАПИТАЛА

I. Кръгооборот на капитала

Капиталистическото производство се подчинява на законите на стоковата размяна: след като е произведен като стока, продуктът трябва да бъде изнесен на пазара, да се размени, да се превърне в пари, за да може неговата стойност да продължи по-нататък своето движение. „Капиталът може да бъде разбран само като движение, а не като вещ, която се намира в покой“.¹

Същност на
кръгооборота
на капитала

Три стадии в кръгооборота на капитала. В своето непрекъснато движение и обръщение авансиранията капиталова стойност преминава през три последователни стадии, във всеки от които изпълнява съответна функция.

Първият стадий е покупката. Той протича в сферата на обръщението и се състои в превръщане на парите в стока:

$$M - C \begin{cases} P_c \\ C_n \end{cases}$$

В този стадий капиталистът излиза на пазара и се снабдява с работна сила (P_c) и средства за производство (C_n), необходими за производствения процес. Превръщането на парите в елементи на производството се проявява като просто разменно отношение ($M - C$), но в него в действителност се съдържа едно капиталистическо отношение: притежателят на парите — капиталистът, е собственикът на средствата за производство, а притежателят на работната сила — наемният работник, е лишен от средства за производство. Следователно, още преди разменния акт средствата за производство са отделени като чужда собственост от притежателя на работната сила.

Вторият стадий е производството. В него се извършва производително потребление на средствата за производство и на работната сила. Процесът на обръще-

¹ К. Маркс, *Капиталът*, т. II, Изд. на БКП, 1954, стр. 108.

нието на капитала тук се прекъсва. ■ този стадий капиталистът фигурира като производител, който съединява личните и материалните елементи на производствения процес и ги пуска в движение. Работната сила с помощта на оръдията на производството въздейства върху предмета на труда и го превръща в нов продукт. По своята обществена същност обаче производственият процес е процес на експлоатация, на създаване принадлежна стойност за капиталиста. Полученият продукт представлява не просто стока, а стоков капитал с увеличена стойност (C'). Поради това завършената формула на стадия на производството взема следния вид:

$$C \begin{matrix} \leftarrow P_c \\ \leftarrow C_n \end{matrix} \dots ПР \dots C'$$

Третият стадий е продажбата. Той протича отново в сферата на обръщението и се изразява в превръщане на стоката в пари:

$$C' - П'$$

Капиталистът отново се връща на пазара, за да продаде произведената стока. Зад тази продажба стои фактически реализацията на стоковия капитал, съдържащ принадлежната стойност. Стоката е с нараснала стойност и се разменя срещу нараснало количество пари. В този смисъл и зад това разменно отношение се съдържа капиталистическото експлоататорско отношение. Единствено след продажбата на стоката капиталистът може да реализира принадлежната стойност и да възобнови производствения процес в следващия цикъл на кръгооборота.

След като премине през третия стадий, капиталът отново се възвръща към своята парична форма, с която е започнал движението. По такъв начин се образува един своеобразен затворен кръг, през който преминава капиталовата стойност. Последователното преминаване на капитала от една форма в друга и връщането към първоначалната форма се нарича кръгооборот на капитала. Схематично той може да се опише по следния начин:

$$П \quad C \begin{matrix} \leftarrow P_c \\ \leftarrow C_n \end{matrix} \dots ПР \dots C' - П'$$

Очевидно е, че в първия и в третия стадий се извършва едно формално превръщане на капитала от парична форма в стокова и обратно, докато във втория стадий се извършва реално превръщане на предмета на труда в нов продукт и нарастване стойността на капитала.

Три форми на капитала. В съответствие с трите стадии на кръгооборота капиталовата стойност последователно приема и напуска три характерни и самостоятелни форми, във всяка от които изпълнява отделна функция. Поради това К. Маркс ги нарича още *функционални форми на капитала*.

I. Паричен капитал. Капиталът започва своя жизнен път във вид на определена сума пари. Затова и началната форма на кръгооборота на капитала е паричната форма. За разлика от парите, които при размяната се изразходват като средство за обръщение, паричният капитал не се изразходва, а се авансира, т. е. влага се в средства за производство и работна сила, с цел да се възвърне впоследствие увеличен. Функцията на паричния капитал в кръгооборота се състои в това, да обедини вещните и личните условия на производството и да подготви процеса на нарастването на стойността.

II. Производителен капитал. Състои се от вещните и личните елементи на производствения процес — средствата за производство и работната сила. Неговата функция е да видоизменя предмета на труда и да създава принадена стойност.

III. Стоков капитал. Състои се от нови потребителни стойности с увеличена стойност. Отличава се от паричния капитал както по своята натурална форма, така и по стойност. Стоковият капитал включва в себе си първоначално авансираната стойност и принадлежната стойност. Неговата функция се изразява в това, да реализира авансираната и принадлежната стойност, като ги превърне в пари. Получената парична сума служи като фонд за възстановяване изразходвания постоянен и променлив капитал, за натрупване и за консумация на капиталиста.

Основа на всички форми на капитала е промишленият капитал.

„Капиталът, който в хода на своя пълен кръгооборот приема и отново се освобождава от своите форми

и във всяка от тях извършва съответстващата на нея функция, е промишлен капитал.“¹ В хода на своето развитие промишленият капитал овладява производството и обръщението, преобразува ги в съответствие със своите потребности и подчинява на своите закони всички предишни, исторически наследени форми на капитала.

Видове
кръгообороти
на промишления
капитал

Всеки капитал се намира едновременно в трите си форми и в трите стадии на кръгооборота. Докато капиталистът например пласира на пазара произведената стока, неговото предприятие продължава да произвежда нова стока, а закупчиците го снабдяват със средства за производство и работна ръка. Това състояние е необходимо условие за непрекъснатостта на производствения процес. Без неговото спазване производственият процес би протичал с прекъсвания и на скокове.

В съответствие с непрекъснатото функциониране на капиталовата стойност в трите стадии на кръгооборота всяка една от формите на капитала извършва свое собствено движение, свой самостоятелен кръгооборот вътре в общото движение на промишления капитал. Общият кръгооборот на промишления капитал се разделя на три самостоятелни вида кръгооборот и в зависимост от това, с коя от трите функционални форми се започва неговото движение. Всеки от тези кръгообороти има своите специфични особености, разкрива различни страни от движението и същността на промишления капитал.

1. *Кръгооборот на паричния капитал.* Той започва и завършва своето движение с паричната форма на капитала:

$$P - C \left\langle \begin{matrix} P_c \\ C_n \end{matrix} \dots P_r \dots C' - P'.$$

Това е всъщност кръгооборотът, който описахме по-горе. Той се отличава с тази особеност, че разкрива *целта на капиталиста*, подбудителния мотив на капиталистическото производство — нарастването на стойността и присвояването на принадлежната стойност. Ка-

¹ К. Маркс, Капиталът, II, стр. 53.

питалистът влага пари, за да получи повече пари, а не заради производството. Смисълт на капитала тук е изразен в най-открит вид: $P - P$, т. е. влагане на пари заради повече пари.

II. *Кръгооборотът на производителния капитал* започва и завършва с производителната форма на капитала:

$$Pr \dots C' - P' - C \left\langle \begin{matrix} P_c \\ C_n \end{matrix} \dots Pr \right.$$

За разлика от кръгооборота на паричния капитал, в който движението на стойността е представено като еднократен цикъл, кръгооборотът на производителния капитал изразява капитала като процес, като едно непрекъснато движение. Паричният и стоковият капитал се намират в ролята на посредник, а началният и крайният член са прекъснати, тъй като се намират в процес на извършване. Формата на кръгооборота на производителния капитал прикрива принадлежната стойност като цел на капиталистическото производство. В него тя е представена само като средство за нови вложения в производството. Капиталистическият производствен процес се представя като „производство заради производството“.

Кръгооборотът на производителния капитал нагледно изобразява *примата*, т. е. определящата роля на производството по отношение на обръщението. Обръщението тук фигурира само като посредническо звено, в което става смяната на формите на стойността. Главното звено е самонарастването на стойността, с което започва и завършва движението и което единствено може да поддържа капитала в състояние на постоянно движение и функциониране.

III. *Кръгооборот на стоковия капитал.* Съгласно приетото условие кръгооборотът на стоковия капитал започва и завършва със стоковата форма:

$$C' - P' - \left\langle \begin{matrix} P_c \\ C_n \end{matrix} \dots Pr \dots C' \right.$$

Тази форма на кръгооборота на промишления капитал включва не само производителното, но и личното потребление, тъй като реализацията изисква да се знае

кой ще закупи продукта и свързва всички индивидуални капитали в едно обществено цяло.

Във фигурата на кръгооборота на стоковия капитал се появява нов момент — разпадането на принадлежната стойност на доход и капитал. Движението започва не само с авансираната, но и с принадлежната стойност и е необходимо да се взема всеки път под внимание каква част от нея отива за натрупване и каква част — за потребление от капиталиста.

Не е трудно да се види, че всяка от тези форми, взета поотделно, забулва същността на капитала. Тази същност може да се разкрие само в единството на трите форми на движението на капитала. Характерно е, че домарксовата буржоазна политическа икономия признаваше една от трите форми на кръгооборота на капитала. Така например меркантилистите признаваха кръгооборота на паричния капитал, физиократите — на стоковия капитал, а буржоазната класическа политическа икономия — кръгооборота на производителния капитал. За пръв път К. Маркс разглежда кръгооборотите на капитала в тяхната цялост, като единен кръгооборот на промишления капитал:

$$P - C \begin{cases} P_c \\ C/P \end{cases} \dots P_r \dots C' - P' - C \begin{cases} P_c \\ C/P \end{cases} \dots P_r \dots C' - P'$$

2. Разходи по обръщението

Сферата на обръщението

След като е изпълнила своите функции в сферата на производството, капиталовата стойност се пренася в *сферата на обръщението*, за да смени своите форми от стокова в парична и обратно. Тук тя се обръща по свои закони, които се различават от законите в сферата на производството.

За да поддържа кръгооборота и функционирането на капитала в сферата на обръщението, капиталистът авансира допълнителни средства за жив и овеществен труд, прави нови разходи на капитал за размяната на стоките. Тези разходи се наричат *разходи по обръщението*. В зависимост от характера на дейността в сферата на обръщението различаваме три вида разходи по обръщението.

Чисти разходи по обръщението. Това са главно разходите за обслужване на покупко-продажбите. В тях се включват: всички разходи за труд и материална база за търговията — търговски помещения, включително магазини, кантори, обзавеждане, счетоводство, заплащане търговския персонал, разходи по приемане, опазване, отчитане и др.; разходи, предизвикани от конкуренцията; разходи за реклама, разходи, свързани със застояването на стоката поради трудности в реализацията, както и разходи, свързани със спекулация, с посредничество при продажбите, с издръжка на прекупвачи и комисионери и др.

Чистите разходи по обръщението не прибавят никаква стойност към стоката, нито създават принадена стойност, тъй като дейността по реализацията има непроизводителен характер. Те са част от общата маса принадена стойност в обществото и се покриват от печалбата на капиталистите. В мащаба на общественото производство те са оправдани, тъй като създават условия за улесняване на реализацията на стоката.

Допълнителни разходи по обръщението. Редица дейности на производствения процес протичат извън предприятията, в сферата на обръщението и представляват продължение на производствения процес в сферата на обръщението. Те обслужват преди всичко запазването на стоките.

Разходите по запазването на стоките произтичат от характера на потребителната им стойност. За тяхното опазване капиталистите отделят средства и труд, подпържат складове за стоков запас. Тяхното предназначение е да запазят потребителната стойност до момента на достигането ѝ до консуматора.

Към този род допълнителни разходи спадат още и разходите, свързани с опаковката, доработката, сортирането на стоките и др.

Допълнителните разходи по обръщението се отличават от чистите по това, че влизат в стойността и цената на стоките, тъй като дейността по опазването и пр. има производителен характер. За отделния капиталист тази дейност създава стойност и принадена стойност, които се реализират чрез цената. Трудът на работниците, заети в тази дейност, има производителен характер, въпреки че те не създават, а само опазват потребител-

ната стойност. Изобщо при капитализма *производителен труд* е само този труд, който създава *принадена стойност*.

Транспортни разходи по обръщението. Друг род дейност, която представлява продължение на производствения процес в сферата на обръщението, е свързана с пренасянето на стоките от мястото на производството до мястото на реализацията и консумацията. За нея също се правят разходи на материални средства и персонал, които често заемат значителен дял от стойността на стоката. Това са транспортните разходи по обръщението. По своята икономическа природа транспортните разходи се приближават до разходите по опазването, тъй като имат производителен характер. Трудът на транспортните работници създава стойност и *принадена стойност*, която се включва в цената на стоката.

Производителен характер имат само средно необходимите разходи по транспортирането, т. е. *разходите*, произтичащи от необходимостта да се доставят стоките до потребителите.

При капитализма *разходите* по обръщението **имат** тенденция да се увеличават. Неестественото нарастване на тези разходи е един от бележите за засилване на паразитизма и загниването на капитализма, особено в неговия монополистически стадий. С помощта на монополните цени разходите по обръщението се прехвърлят върху гърба на масовия купувач, на трудещите се. Понастоящем в големите капиталистически страни тези разходи съставляват около $\frac{1}{3}$ от целия стокооборот на дребно.

3. Оборот на капитала

Основен и оборотен капитал

Кръгооборотът на капитала протича постоянно и прераства в оборот на капитала. „Кръгооборотът на капитала, определен не като отделен акт, а като периодичен процес, се нарича оборот на капитала.“¹

Отделните части на капитала извършват различен оборот в общия оборот на капитала. Така например

¹ К. Маркс, Капиталът, т. II, стр. 157.

средствата на труда, които вещественно участвуват изцяло в производствения процес, в стойностно отношение се обръщат за по-дълъг период от време, отколкото предметите на труда и работната сила, тъй като пренасят своята стойност в готовия продукт не изведнъж, а на части, в зависимост от степента на изхабяването и запазването на тяхната годност.

Предметите на труда — суровини, материали и др. — обратно, се обръщат по-бързо, тъй като пренасят своята стойност в готовия продукт наведнъж и се възвръщат в ръцете на капиталиста веднага след продажбата на стоката във вид на пари. По същия начин се обръща и променливият капитал.

Тази част от производителния капитал, която е вложена в средства на труда, включително инструменти, машини, съоръжения, производствени сгради, която участвува изцяло в производствения процес и пренася на части своята стойност в готовия продукт, се нарича основен капитал.

Другата част от производителния капитал, която е вложена в предмети на труда (материали, суровини и пр.) и в работна сила, която пренася наведнъж своята стойност в готовия продукт и се възвръща след всеки кръгооборот във вид на пари — се нарича оборотен капитал.

Докато основният капитал извърши един оборот, оборотният извършва няколко оборота. Така например капиталът, вложен в една предачна машина, се обръща за период от 10—15 години, докато капиталът, вложен в памука, изпридан от тази машина, се възвръща за няколко дни.

В хода на оборота на капитала елементите на основния капитал се изхабяват, а тяхната стойност постепенно се пренася в стойността на произвежданата стока. След реализацията на стоката продукцията пренесената стойност се възвръща към капиталиста в парична форма и образува амортизационния фонд, или фонда за възстановяване на основния капитал. Постепенното изхабяване на материалните елементи и възстановяване в парична форма на стойността на основния капитал, пренасяна в новосъздадената стока, се нарича амортизация на капитала.

Освен физическото изхабяване различаваме и ико-

номическо (морално) изхабяване на елементите на основния капитал. То е свързано с икономическото остаряване на основните средства вследствие на разпространяването на техническия прогрес и е по-бързо от физическото изхабяване. Така например една машина може да се окаже обезценена и остаряла поради въвеждането на по-модерна машина още далеч преди да е износена физически.

Време на оборота
на капитала

Времето на оборота на капитала обхваща периода, който започва от момента на авансирането на капиталната стойност и завършва в момента на възвръщането ѝ във форма на пари в ръцете на капиталиста. То е съставено от времето на оборота на отделните части на капитала.

Времето на оборота на *основния капитал* се определя от времето на пълното възвръщане на неговата стойност. Времето на оборота на *оборотния капитал* зависи от времето на един кръгооборот. Очевидно е, че времето на оборота на основния капитал е по-продължително от времето на оборота на оборотния капитал, тъй като то включва в себе си няколко кръгооборота на оборотния капитал.

Времето на оборота на *целия капитал* зависи от това, в какво отношение капиталът се дели на основен и оборотен. Колкото е по-голям дялът на основния капитал в сравнение с оборотния, толкова по-дълго ще бъде и времето на оборота на целия капитал и, обратно.

Времето на оборота на целия капитал се измерва със средната величина, която се получава от времето на оборота на основния капитал и времето на оборота на оборотния капитал. То се изчислява, като общата сума на авансирания капитал (основен и оборотен) се раздели на сумата от годишната амортизация на основния капитал плюс обръналия се през годината оборотен капитал. Ако се увеличи скоростта на оборота на оборотния капитал, то очевидно времето на оборота на целия капитал ще се намали. На тази база се изчислява времето за възвръщане на авансирания капитал.

Оборотът на целия авансиран капитал може да се измери с друга единица мярка — с броя на оборотите

за единица време. Обикновено за единица време се приема годината. Ако времето на оборота на капитала е 2 години (или 24 месеца), то броят на оборотите за година ще бъде $12:24 = 0,5$. Ако времето на един оборот е 6 месеца, то броят на годишните обороти ще бъде $12:6 = 2$. Следователно броят на оборотите зависи от отношението между годината и броя на месеците за един оборот. То може да се изрази чрез формулата $N = \frac{O}{o}$, където N е броят на оборотите на капитала за една година, O — годината (изразена в 12 месеца), и o , — времето (месеците) за един оборот на капитала.

Колкото е по-малко времето на оборота на капитала, толкова по-голям е броят на неговите обороти през годината, толкова по-бързо се възстановява той в първоначалните си размери.

Броят на оборотите на капитала служи като показател за изчисляване скоростта на оборота на капитала, а следователно и на икономическата ефективност на капиталните вложения.

Една от най-съществените величини, определящи времето и скоростта на оборота на капитала, е *времето на производството*. Под време на производството се разбира времето, през което капиталът престоява в сферата на производството. Очевидно то зависи от времето на частите, които го съставят, най-важните от които са две: времето на труда и времето извън труда.

Време на труда. Това е времето, през което функционира работната сила, или работното време, през което работникът въздейства върху предметите на труда, за да произведе продукт. В това време се създава стойността, включително и принадлежната стойност.

Времето, необходимо за произвеждане на отделен продукт, се нарича работен период. Работният период се измерва с количеството, свързани помежду си работни часове или дни, през които се изготвя продуктът.

Колкото по-малък е работният период, толкова по-бързо се обръща капиталът, следователно толкова по-малко оборотен капитал е нужно да се авансира за даденото производство.

Тъй като основна част от времето на производство-

то е времето на труда, капиталистът се старее до максимум да запълва времето на производството с производителен труд. С тази цел той въвежда допълнителни работни смени, съкращава почивките, ремонтира съоръженията във време на движение, запълва всички пори на работното време, увеличава интензивността на труда.

~~Времето~~ *извън труда* е времето, през което трудовият процес се прекъсва, но производственият процес продължава. През това време предметът на труда се намира под въздействието на естествените сили на природата (напр. вегетацията в земеделието) или на особена технология на производството (например ферментацията на тютюна, виното или електролизата при извличане цветни метали).

Към извънтрудовото време на производството спада и времето, през което производственият процес временно се прекратява (обедни почивки, нощни прекъсвания, принудителни престои и др.).

Този вид време е необходимо за създаване на продукта, но в него не се създава стойност и принадлежна стойност. От това, че природните условия удължават вегетацията на растенията, стойността на стоката не се увеличава ни най-малко. Обратно, намаляването на това време води до намаляване общото време на производството и до ускоряване оборота на капитала. Поради тази причина капиталистът се старее да съкрати до максимум извънтрудовото време в общото време на производството, като усъвършенствува техниката и намалява работния период за производството на единица продукция.

Колкото е по-малка разликата между времето на производството и времето на труда, толкова е по-висока степента на нарастване на стойността на авансирания капитал и по-голяма е принадлежната стойност.

Оборот на променливия капитал Решаващо влияние за нарастването на принадлежната стойност оказва оборотът на променливия капитал.

Увеличаването на скоростта на оборота на променливия капитал води до увеличаване на принадлежната стойност. Бързото обръщане на променливия капитал позволява на капиталиста с един и същ размер променлив капитал да експлоатира по-голяма маса работ-

на сила и да извліча по-голяма сума принадлеаа стойност. Ускоряването на оборота на променливия капитал се отразява непосредствено върху годишната маса и годишната норма на принадлеаата стойност.

Годишна маса на принадлеаата стойност. Годишната маса на принадлеаата стойност се равнява на масата на принадлеаата стойност, произведена за един оборот на променливия капитал, умножена по броя на неговите обороти, или $M = m \times n$.

Ако например променливият капитал се обръща за една година 1 път, то сумата на принадлеаата стойност ще бъде равна на нейната маса, произвеждаа за един оборот. Но ако променливият капитал направи няколко оборота за една година, годишната маса на принадлеаата стойност се увеличава в същата пропорция.

Годишната норма на принадлеаата стойност е равна на действителната норма на принадлеаата стойност, умножена по броя на оборотите (n) на авансирания променлив капитал, или $M' = \frac{m}{v} \times n$. В горния пример

годишната норма на принадлеаата стойност ще бъде

$$M' = \frac{100 \times 5}{100} \cdot 100 = 500\%, \text{ т. е. } 5 \text{ пъти по-голяма от}$$

еднократната норма на принадлеаата стойност. Това обяснява защо капиталнстът е заинтересован да ускорява оборота на променливия капитал.

Взето само по себе си, увеличаването скоростта на оборота на променливия капитал не създава принадлеаа стойност така, както не я създава и сферата на обръщението, но то позволява при по-малка величина на авансирания капитал капиталнстът да наеме повече работна сила или да експлоатира повече пъти с една и съща сума даден брой работници и да извліча от тях по-голяма маса принадлеаа стойност. Оттук следва да се прави разлика между *авансирания* променлив капитал в течение на годината *v. n* (първоначално приложениа променлив капитал, умножен по броя на оборотите) и действително *приложениа* променлив капитал. Вторият е по-малък от първия. Оттук и фалшивата представа, че принадлеаата стойност се поражда от обръщението на капитала. Ефектът от ускоряване оборотите на капитала е резултат не на сферата на обръще-

нето, а на повторното и многократно възвръщане на стойността на променливия капитал в сферата на производството и в процеса на повтарящата се експлоатация на работната сила.

Анализът на оборота на капитала позволява да се разкрие ролята на движението и нормалното функциониране на капитала за нарастването на стойността.

ГЛАВА СЕДМА

ПЕЧАЛБА И ПРОИЗВОДСТВЕНА ЦЕНА

1. Капиталистически производствени разходи и печалба

Досега ние разгледахме капиталистическите отношения и категории в процеса на производството и на обръщението на капитала, взети поотделно. Нека сега да разгледаме тези отношения от гледнище на единството на процесите на производството и обръщението и на изменението, които настъпват в тях. Това са главно изменения в най-външните форми на проявление на капиталистическите производствени отношения, такива, каквито ги виждаме на повърхността на явленията. „Видоизмененията на капитала... стъпка по стъпка се приближават по такъв начин към онази форма, в която те се явяват на повърхността на обществото във въздействието на различните капитали един на друг, в конкурентния и в обикновеното съзнание на самите дейтели на производството.“¹

Производствени разходи   Стойността на стоката, произведена в капиталистическото предприятие, се състои от три части: 1. стойност на постоянния капитал; 2. стойност на променливия капитал; 3. принадена стойност (или $c + v + m$). Всяка от тези части има свое значение, изпълнява своя самостоятелна функция.

Ако разгледаме структурата на стойността на стоката от гледна точка на нейното създаване, то между постоянната част на капитала (c), от една страна, и

¹ К. Маркс, *Капиталът*. т. III, стр. 31.

променливата част и принадлежната стойност ($v + m$), от друга, съществува принципна разлика: докато c е пренесена стойност, която е съществувала преди производствения процес в използваните средства за производството, то v и m са нова стойност, създадена в производствения процес. От това гледище формулата на стойността може да бъде представена по следния начин: $C = c + (v + m)$, т. е. като сума от стара и нова стойност. Ако приемем, че $c = 800$, $v = 200$ и $m = 200$, то стойността на продукта ще се равнява на $800 c + 400 vm = 1200$.

Стойността на стоката може да бъде разглеждана и от гледна точка на нейното нарастване. От гледище на нарастването на капитала стойността на постоянния и променливия капитал представлява авансиран капитал, т. е. капитал, който следва да се възвърне; принадлежната стойност е прирастът, или величината на нарастването на капитала. В стойността на стоката разходите за постоянния и променливия капитал фигурират като единно цяло, като сума вложени пари или като *капиталистически производствени разходи* (κ). Формулата получава следния вид: $C = (c + v) + m$, или ако си послужим с примера $1000 cv + 200 m = 1200$.

Като представя стойността на постоянния и на променливия капитал като еднородно цяло, категорията капиталистически производствени разходи води до прикриване и замаскиране на капиталистическата експлоатация. Производствените разходи забулват факта, че трудът е единственият източник на стойността и принадлежната стойност. Целият авансиран капитал (κ) изглежда като източник на принадлежна стойност.

При това положение стойността на стоката добива нов образ: $C = \kappa + m$.

Капиталистическите производствени разходи се различават от разходите на труда за производството на стоката. „Онова, което стоката струва на капиталистите, се измерва с разхода на *капитал*; онова, което стоката действително струва — с разхода на *труд*. Затова капиталистическите производствени разходи на стоката са количествено различни от нейната стойност, или от действителните разходи за нейното производство, от разходите на труд. Те са по-малки от стойността на

стоката, защото щом като $C = k + m$, то $k = C - m$.¹

Категорията производствени разходи създава илюзията, че стойността на стоката се равнява на вложения капитал за произвеждане на стоката, а принадлежната стойност — като *излишък* на продажната цена над нейната стойност. Тази илюзия се използва от Т. Малтус и от много съвременни представители на буржоазната вулгарна политическа икономия, за да твърдят, че нарастването на стойността на капитала трябвало да се търси не в производството, а в сферата на обръщението.

Печалба

Заличаването на границата между постоянната и променливата част на капитала в категорията производствени разходи води до това, че принадлежната стойност се проявява като надбавка над изразходвания капитал. Тя изглежда като плод на целия авансиран капитал. Доходът на капиталиста се проявява като разлика между продажната цена на стоката и капитала, изразходван за нейното произвеждане. Неговият конкретен размер зависи не само от вложения в производството принадлежен труд, но и от равнището на продажните цени. А продажната цена може да превиши производствените разходи в различни размери. „Представена по такъв начин като рожба на целия авансиран капитал — пише К. Маркс, — принадлежната стойност придобива превърнатата форма на печалба.“²

Печалбата е категория, която забулва капиталистическата експлоатация. Тя замаскирва действителната природа на капиталистическите отношения, изправя ги от класово съдържание. С това може да се обясни обстоятелството, защо буржоазната политическа икономия не признава категорията принадлежна стойност, а признава и си служи с категорията печалба като единствена форма на нарастване на капиталовата стойност.

Норма на печалбата

На повърхността на капиталистическите икономически отношения нормата на принадлежната стойност също се модифицира и се проявява като норма на печалбата.

¹ К. Маркс, Капиталът, т. III, стр. 32.

² К. Маркс, Капиталът, т. III, стр. 44.

Нормата на принадлежната стойност изразява отношението между принадлежната стойност и променливия

капитал $m' = \frac{m}{v}$.

При нормата на печалбата принадлежната стойност влиза в отношение към променливия и постоянния капитал, взети заедно, тъй като тя се проявява като надбавка над целия авансиран капитал. При тези условия нормата на печалбата придобива следния вид:

$$p' = \frac{m}{c+v},$$

якн нормата на печалбата е отношението между принадлежната стойност и целия авансиран капитал.

По своята величина нормата на печалбата е по-малка от нормата на принадлежната стойност, тъй като знаменателят в дробта в сравнение с нормата на принадлежната стойност се увеличава.

Например, ако $c = 800$, $v = 200$, $m = 200$, то нормата на принадлежната стойност m' ще бъде $\frac{200m}{200v} \times 100 = 100\%$,

а нормата на печалбата $p' = \frac{200m}{800c + 200v} = \frac{200}{1000} \times 100 = 20\%$.

Нормата на печалбата изразява степента, в която нараства стойността на целия авансиран капитал. Това обстоятелство създава впечатлението, че степента на експлоатацията е по-малка (в примера p' е 5 пъти по-малка от m'). Затова нормата на печалбата скрива още по-дълбоко произхода на печалбата, т. е. принадлежната стойност. Всички части на капитала тук фигурират като източник на печалба. „Колкото по-далеч проследяваме процеса на увеличаване стойността на капитала, толкова повече се затъмнява капиталистическото отношение и толкова по-малко се разкрива тайната на неговия вътрешен организъм.“¹

Фактори,
определящи нормата
на печалбата

Върху нормата на печалбата въздействуват редица фактори, по-главните от които са: нормата на принадлежната стойност, органическият състав на капитала, скоростта на оборота на капита-

¹ К. Маркс, Капиталът, т. III, стр. 56.

а, степента на използването на постоянния капитал.

Нормата на печалбата зависи преди всичко от нормата на принадлежната стойност. Колкото по-висока е нормата на принадлежната стойност, толкова, при равни други условия, по-висока ще бъде и нормата на печалбата, и обратно. Зависимостта между тях е право пропорционална.

Ако например нормата на принадлежната стойност m' се увеличи два пъти и стане 200%, то при 800 с и 200 v масата на принадлежната стойност ще стане 400, а нормата на печалбата ще бъде:

$$p' = \frac{400}{1000} \times 100 = 40\%$$

С изменението на органическия състав на капитала при неизменни други условия нормата на печалбата се изменя в обратна посока: колкото е по-висок органическият състав на капитала, толкова е по-малка величината на нормата на печалбата, и обратно. Ако в числения пример изменим органическия състав на капитала от 4 : 1 на 1 : 4, то нормата на печалбата ще се увеличи. Да съпоставим двата случая:

$$800c + 200v + 200m ; p' = \frac{200m}{800c + 200v} \times 100 = 20\%$$

$$200c + 800v + 800m ; p' = \frac{800m}{200c + 800v} \times 100 = 80\%$$

Изменението на органическия състав на капитала изменя относителния дял на v, а с него — и масата на принадлежната стойност. Например при повишаване на органическия състав на капитала дялът на v намалява, а с него и масата на принадлежната стойност.

Нормата на принадлежната стойност и органическият състав на капитала представляват двата основни фактора, определящи нормата на печалбата.

Зависимостта на годишната норма на печалбата от скоростта на оборота на капитала е права: ускоряването на оборота на капитала при равни други условия води до нарастване годишната норма на печалбата и обратно. Причината за тази зависимост се дължи на това, че скоростта на оборота на капитала влияе върху годишната маса на принадлежната стойност. Ако капиталът (800 с + 200 v) извърши не един, а два оборота, то го-

дишната маса на принадлежната стойност ще се удвои — 400 т. Нормата на печалбата ще бъде

$$p' = \frac{400m}{800c + 200v} \times 100 = 49\%$$

По такъв начин годишната норма на печалбата се увеличава право пропорционално на броя на оборотите на капитала. Този факт още повече затъмнява действителния източник на принадлежната стойност и печалбата. Сега става още по-силна илюзията, че печалбата възниква от обръщението, тъй като с ускоряване на оборота на капитала нараства и печалбата.

Различният начин на използване на постоянния капитал създава условия за различни норми на печалбата. По-пълното използване на постоянния капитал създава условия за повишаване нормата на печалбата, и обратно. Главна роля в това отношение играе икономията на постоянен капитал.

Икономията на постоянния капитал се постига по два начина: първо, посредством поевтиняване на неговите материални елементи — средствата на труда, суровините, материалите, второ, посредством пряка икономия на постоянния капитал.

Прякото икономисване на постоянния капитал се постига чрез икономия на материалните елементи на производството. Капиталистите икономисват средства от работните помещения, от осветлението, вентилацията, като подлагат на опасност силите, здравето и живота на работниците.

Както поевтиняването, така и икономията на елементите на постоянния капитал водят до намаляване на общата сума на авансирания капитал при запазване неговата натурална форма, а оттам, и до увеличаване нормата на печалбата.

2. Отраслова стойност и отраслова цена

Вътрешноотраслова конкуренция и образуване на отраслова стойност и отраслова норма на печалбата

Нормата на печалбата на капитала се формира в конкуренцията и взаимоотношението между отделните капитали както в отделния отрасъл, така и между различните отрасли на производството в границите на народното стопанство. В зависимост от това

различаваме два вида капиталистическа конкуренция: вътрешноотраслова и междуотраслова. Първото стъпало, през което преминава образуването на нормата на печалбата, е *вътрешноотрасловата конкуренция*.

Образуването на нормата на печалбата започва в сферата на отношенията между производителите на една и съща стока или капиталите от един и същ отрасъл на производството.

Ако в даден клон на производството има три групи предприятия, които произвеждат съответно при най-добри, средни и най-лоши условия, то отрасловата (пазарната) стойност ще се образува на базата на производството в средната група предприятия, които, предполага се, влагат средно общественонеобходимо време в произвеждания продукт и дават по-голямата маса от продукцията. При тях обществената (пазарната) стойност съвпада с индивидуалната стойност на произвеждания продукт. Практически отрасловата стойност се образува в предприятията, произвеждащи основната маса продукти.

„Пазарната стойност трябва да се разглежда, от една страна, като *средна* стойност на стоките, произведени в даден отрасъл на производството, от друга страна, като *индивидуална* стойност на стоките, произведени при средни условия на дадения отрасъл и съставляващи преобладаващата маса продукти в този отрасъл.“¹

Отрасловата стойност служи за основа на пазарната цена на стоката.

Пазарната цена формира размера на печалбата в различните групи предприятия. При положение, че стоките се продават по пазарната цена, равна на пазарната стойност, по-висока норма на печалбата ще реализират тези предприятия, в които индивидуалната стойност на производството е по-ниска от отрасловата стойност.

Тазн група предприятия, отличаващи се с най-висока производителност на труда, ще реализират една надбавка над отрасловата норма на печалбата, която се нарича *добавъчна печалба*. Капиталистите, притежаващи тези предприятия, ще се ползват от привиле-

¹ К. Маркс, Капиталът, т. III, стр. 191.

гията да присвоят добавъчната печалба, докато не бъдат достигнати по съответните показатели и от другите капиталисти в хода на конкуренцията между отделните капитали в отрасъла. В хода на възпроизводствения процес под влияние на техническия прогрес и нарастването на производителността на труда отрасловата стойност ще започне да се регулира от стоките, произвеждащи при по-благоприятни условия, т. е. с по-ниска индивидуална стойност, и ще превърне последната в обществена стойност, а добавъчната печалба, получавана от тях, ще изчезне.

В това намира израз действието на закона за стойността като двигател на производството при условията на капитализма. Следователно законът за стойността действа като двигател на производството чрез пазарната цена и отрасловата стойност и чрез добавъчната печалба. Пазарната цена е, която диференцира отделните групи производители, поставя ги в една или друга група предприятия, според условията на производството и производителността на труда, принуждава ги да се приспособяват към колебането ѝ около отрасловата стойност, да се приравняват с най-производителните от тях или да се разорят под ударите на конкуренцията.

Движещият стимул в този процес е добавъчната печалба. Тя има свойството да подтиква непрекъснатия растеж на техническия прогрес, внедряването на науката, изобретенията, новите методи на производството, стимулира повишаването на производителността на труда.

Измененията в отрасловата стойност и цена и в нормата на печалбата водят до привличане или отблъскване на капиталите от дадения отрасъл. Този процес се регулира стихийно от междуотрасловата конкуренция.

3. Средна печалба и производствена цена

Междуетраслова конкуренция и образуване на средна норма на печалбата и производствена цена

Ако стоките се продаваха по отрасловата (обществената) стойност, то в отделните отрасли на производството биха се образували различни норми на печалбата. Причина за това е различният органически състав на капитала в отделните отрасли на производ-

вото и различните количества принадлежна стойност, която се произвежда в тях. В условията на капиталистическата конкуренция това явление води до преминаване на капиталите към отраслите, осигуряващи по-висока норма на печалбата, и до изравняване на цената около една средна междуотраслова цена и до образуване на една средна междуотраслова печалба. Да онагледим този процес чрез следната таблица.

Междуетраслова конкуренция и образуване на средна норма на печалбата и производствена цена

Отрасли	Капитали	Принадлежна стойност (маса)	Стойност на стоки-те	Пронзв. разходи	Отраслова р. (%)	Пронзв. цена	Средна р. (%)	Откл. на пронзв. цена от стойността
I	70с + 30v	30	130	100	30	120	20	-10
II	80с + 20v	20	120	100	20	120	20	0
III	90с + 10v	10	110	100	10	120	20	+10
	240с + 60v	60	360	300		360	20	-

Таблицата ография целия обществен капитал в различното в органическия състав на капиталите в отделните отрасли. Различните маси на променливия капитал в трите отрасли на производството водят до различни маси принадлежна стойност (предполага се еднаква степен на експлоатация 100%) и до различна обществена стойност на продукта. В резултат на това се образуват и различни отраслови норми на печалбата (30%, 20%, 10%).

Междуетрасловата конкуренция насочва капиталите от отраслите с по-ниска норма на печалбата към отраслите с по-висока норма. Започва едно преливане на капиталите, което има за резултат изравняване на цената около една нова основа — междуетрасловата цена, която се отклонява от отрасловата стойност и която оформя една средна, междуетраслова печалба (20%). Тя се нарича средна норма на печалбата. Средната печалба е пропорционална на вложения капитал, независимо от неговия органически състав. Производствените разходи и средната печалба ($k + p$) образу-

ват произведената цена. Тя осигурява на капитали-
те в различните отрасли на производството сравнител-
но еднаква, обща норма на печалбата.

По такъв начин междуотрасловата капиталистиче-
ска конкуренция преобразува нормата на печалбата
в отделните отрасли в обща, средна норма на печал-
бата, а стойността — в производствена цена. В резул-
тат на това цените на стоките започват да се колеба-
ят около нов център, различен от стойността — произ-
водствената цена. В зависимост от търсенето и пред-
лагането във всеки даден момент пазарната цена на
стоката се отклонява над или под производствената це-
на. По своята икономическа природа производствена-
та цена представлява превърната форма на стойност-
та на стоката.

Превръщането на стойността в производствена це-
на и на печалбата в средна печалба видоизменя дей-
ствието на закона за стойността, засилва още повече
неговата противоречивост. Това още повече замаскира
капиталистическата експлоатация. „Разликата между
величината на печалбата и принадлежната стойност...
в различните сфери на производството — пише К.
Маркс — съвсем маскира истинската природа и произ-
хода на печалбата и не само за капиталиста, който
има особен интерес да се самонзлъбва в това отноше-
ние, но и за работниците. С превръщането на стойност-
та в производствена цена се скрива от очите самата ос-
нова за определяне стойността.“¹

Това е причината, поради която буржоазните ико-
номисти, които се обявяват против определянето на
стойността на стоките от количеството труд, охотно да
приемат определенето на стойността и цената на сто-
ките по производствените цени. Производствената це-
на те разглеждат не като превърната форма на стой-
ността, а като форма, лишена от всякакво съдържа-
ние, като проста сума разходи по производството и
средна печалба, от която съвсем е заличена даже пред-
ставата за стойността и принадлежната стойност.

Това, което буржоазната политическа икономия не
може (или не иска) да разбере, е *особеният начин на
разпределение на принадлежната стойност при капита-*

¹ К. Маркс, Капиталът, т. III, стр. 180.

лизма. Производството на принадлежната стойност е пропорционално на променливия капитал, а нейното разпределение — на целия капитал, авансиран в производството. Образуването на средна печалба предполага разпределение на m между капиталите от всички производствени отрасли. Част от принадлежната стойност, създадена в отраслите с нисък органически състав на капитала, се присвоява от капиталистите в отраслите с висок органически състав, без те да са я създали в своите предприятия. Незаплатеният труд на работниците се присвоява от капиталистическата класа в цялост.

Законът за средната норма на печалбата и производствената цена изразява не само противоречието между отделните капиталисти за подялбата на принадлежната стойност в обществото, но и дълбокия антагонизъм между пролетариата и буржоазията. „Ние тук имаме математически точното обяснение защо капиталистите, които проявяват толкова малко братски чувства при взаимната конкуренция помежду си, образуват в същото време истинско масонско братство в борбата си с работническата класа като цяло.“¹

Теорията за средната печалба и производствената цена има огромно значение за разбиране на класовата борба на пролетариата. Тя показва необходимостта от класова солидарност на цялата работническа класа, дава икономическата обосновка на единния фронт на пролетариата против буржоазията, нанася удар против опортюнистите. Докато съществува капиталистическият строй, борбата за частичните интереси на работниците или на отделни групи работници, както и борбата само срещу отделните капиталисти не може да доведе до коренно подобрене на положението на работническата класа. Това е възможно само при условие, че работниците свалят от власт буржоазията като класа и премахнат самата система на капиталистическата експлоатация.

---

¹ К. Маркс, Капиталът, т. III, стр. 211.

4. Тенденция на нормата на печалбата към спадане

С развитието на научно-техническия прогрес и на производителните сили в капиталистическото общество относителният дял на постоянната част на капитала нараства. Това води до повишаване на органическия състав на капитала, а следователно и до тенденция на нормата на печалбата към спадане.

На практика обаче капиталистите използват редица начини, за да противодействуват срещу тенденцията на нормата на печалбата към спадане.

Противодействащи фактори По-важните фактори за противодействие срещу тенденцията на средната норма на печалбата към спадане са следните:

а. Повишаване нормата на принадлежната стойност.

Капиталистите прибягват най-напред към основното средство, с което непосредствено разполагат — повишаване степента на експлоатацията. Това се постига при съвременните условия главно чрез повишаване интензивността на труда. При неизменна цена нарастването на производителността на труда води до увеличаване относителната принадлежна стойност и нормата на принадлежната стойност. Това увеличава масата на принадлежната стойност, а следователно и нормата на печалбата.

б. Капиталистическото свръхнаселение (безработицата).

Развитието на техническия прогрес и нарастването на органическия състав на капитала се съпровожда с нарастване на безработицата. Този факт води до превишаване предлагането на стоката работна сила над търсенето и падането на цената на работната сила, а следователно и до намаляване дела на променливия капитал и съответно увеличаване на средната норма на печалбата.

в. Поевтиняване елементите на постоянния капитал.

С нарастване производителността на труда стой-

ността на средствата за производство — машините, оборудването, суровините, горивото и т. н., има тенденция да спада. Това се дължи на интензификацията на производството. Поражда се тенденция стойността на средствата за производство да нараства по-бавно от тяхната физическа маса. Това забавя нарастването на органическия състав на капитала при едновременно нарастване на техническия състав, чрез което се противодействува на понижаването на средната печалба.

г. Икономия на постоянен капитал.

Тя се осъществява най-често за сметка на интересите на работниците. Стремещт на капиталистите е да пестят средства за подобряване условията на труда (напр. за охраната и безопасността на труда), да икономисват постоянен капитал и увеличават нормата на печалбата.

д. Външна търговия.

Влиянието на външната търговия се използва предимно от развитите капиталистически страни. Купувайки средства за производство на по-ниски цени, капиталистите намаляват разходите за постоянен капитал и повишават нормата на печалбата. От друга страна, капиталистите от по-развитите страни използват и разликата между стойностите на стоките, произведени в различните страни. Тъй като стойността на стоките в развитите капиталистически страни е по-ниска, отколкото в изостаналите, то при международни цени те получават възможност да продават своите стоки на световния пазар по цени, превишаващи тяхната национална стойност. Това им дава добавъчна печалба, а оттук и възможност да увеличават нормата на печалбата за своя капитал.

Добавъчна печалба реализират и капиталите, вложени в колонните и в икономически изостаналите страни, тъй като в тях нормата на печалбата е по-висока вследствие на ниския органически състав на капитала. В епохата на империализма към това се добавя и широко практикуваният нееквивалентен обмен и на другите методи на империалистически грабеж на колонните и зависимите страни от световните монополи. При тези условия нормата на печалбата достига изключително високи размери.

Когато се говори, че средната печалба има тенденция да спада, това съвсем не означава, че и масата на печалбата спада. Напротив, общото количество на принадлежната стойност се увеличава заедно с нарастването на размерите на капитала и обсега на капиталистическата експлоатация. Капиталистите използват нашироко увеличаването на размерите на капитала, за да извличат нарастващи количества принадлежната стойност при намаляваща се норма на печалбата.

Капиталистите противодействуват срещу тенденцията на нормата на печалбата към спадане и като се стремят да задържат цената на стоката на високо равнище или поне да задържат нейното спадане паралелно със спадането стойността на стоката. Задържането равнището на цената забавя спадането на нормата на печалбата. Възможно е печалбата да се повишава и при понижаваща се стойност. Условие за това е увеличаването на цената на стоката. Тази възможност широко се използва от монополите. В този смисъл капиталистическите монополи се явяват в ролята на фактор за противодействие срещу тенденцията на нормата на печалбата към спадане. С помощта на монополната цена монополистическият капитал добива възможност да превръща в източник на печалба не само принадлежната стойност, извлечана от експлоатацията на работниците, но и доходите на всички класи и слоеве от обществото.

Законът за тенденцията на нормата на печалбата към спадане, открит от К. Маркс, разкрива особено релефно вътрешната противоречивост на движението на капитала и на капиталистическия начин на производство. Като се стремят да реализират висока норма на печалбата и да противодействуват срещу тенденцията към нейното понижение, капиталистите разширяват производството, увеличават размерите на капитала, повишават неговия органически състав. Резултатът е още по-ускореното действие на закона за горепосочената тенденция. Този процес довежда до това, че производството стеснява пределите на платежоспособното търсене и ускорява настъпването на кризи на свръхпроизводство.

Тенденцията на нормата на печалбата към понижение разкрива тесните исторически граници на капиталистическото производство. При капиталистическата стопанска система разширяването на производството се

определя не от нуждите на обществото, а от средната норма на печалбата. Преминаването отвъд тези предели води до възникване на излишен капитал, а следователно и до свръхпроизводство и кризи. В хода на своето движение капиталът се превръща в препятствие за самия себе си. Законът за тенденцията на нормата на печалбата към спадане задълбочава противоречията не само между пролетарната и буржоазията, но и вътре в самата буржоазия във връзка с разпределението на общата маса печалба.

ГЛАВА ОСМА

ТЪРГОВСКИ КАПИТАЛ И ТЪРГОВСКА ПЕЧАЛБА

1. Същност на търговския капитал

Търговският капитал
като обособена част
от промишления
капитал

През първоначалните стадии на капиталистическото производство ролята на търговския капитал се изпълнявала от промишления капи-

тал. Току-що излезли от средата на занаятчиите и търговците, отделните капиталисти са се занимавали както с производство, така и с покупко-продажбата на произведената стока.

С развитието на производството и с разширяването на размяната условията се изменят. Стоковният пазар става все по-вместителен и обширен. Пътят на движението на капитала се удължава, времето на обръщението нараства. Размерите на капитала в обръщението също нарастват.

Разходите за издръжката на обръщението произтичат от това, че промишленникът е задължен да следи отблизо измененията на пазара, да отделя внимание на реализацията на стоката, да отчита измененията на цените на дребно, да води широка преписка, да поддържа търговски агенти. В определен момент от разширяването на капиталата промишленият капиталист отстъпва тази дейност на търговците. Така се появява една особена група капиталисти, които се специализират само в търговската дейност и влагат капиталите си изключително в обслужване на обръщението.

За разлика от промишления капиталист, който се специализира в дейността по произвеждането на стоките, търговецът е зает с дейността по тяхната покупка и продажба. Изключителна функция на търговския капитал става обслужването на стоковото обръщение, на превръщането на парите в стоки и стоките в пари.

В ръцете на търговците стоковият капитал се обособява от производителния и се превръща в отделна форма на капитала — търговски капитал. Той извършва собствен кръгооборот в сферата на обръщението:

P—C—P'

Търговецът купува стоки от промишленника, за да ги продаде с печалба. Посредством кръгооборота на търговския капитал се осъществява движението на стоковия капитал, а с това и кръгооборотът на промишления капитал като цяло.

И така, *търговският капитал е обособена част от обществения промишлен капитал*. В процеса на обслужване обръщението търговският капитал придобива относителна самостоятелност. Но тъй като обръщението не е изолирано, а зависи от производството, търговският капитал се обуславя от промишления капитал, представлява само отделна част от него.

Това проличава от анализа на търговската печалба.

2. Търговска печалба

Обособяване
на търговската
печалба

Капиталистът-търговец влага своите капитали в стоковите операции с цел да получи търговска печалба.

По своята *форма* търговската печалба представлява ~~част от цената~~. Външно тя изглежда като надбавка над стойността на стоката. Това привидно впечатление се засилва и от самата търговска практика, която протича в сферата на обръщението, където капиталистът търговец авансира своя капитал. В действителност в сферата на обръщението стойност не се създава. Тук се извършва само реализация на стойността, създадена в производството. Нарастването на стойността, а следователно и възникването на търговската печалба трябва да се търси там, където се създава стойността — в сфе-

рата на производството. Тя може да се обясни като част от стойността на стоката.

По своята същност търговската печалба е принадлежна стойност, създавана от незаплатения труд на работническата класа в производството и отстъпвана от промишлените капиталисти на търговците за услугите по реализацията на стоките.

Какъв е размерът на търговската печалба, каква част от реализираната принадлежна стойност промишлените капиталисти отстъпват на търговците — това е въпрос за икономическия механизъм, посредством който принадлежната стойност се разчленява на промишлена печалба и търговска печалба.

Да приемем, че в обществото е авансиран промишлен капитал в размер на $720c + 180v = 900$. При положение, че $m' = 100\%$ и че капиталът извършва един оборот в годината, масата на m ще бъде 180, стойността на годишния продукт — 1080, а нормата на печалбата

$$p' = \frac{180}{900} \times 100 = 20\%.$$

Нека за реализацията на произведения продукт се влага допълнителен капитал в обръщението в размер на 100. Целият обществен капитал ще нарасне на 1000 ($720c + 180v + 100k$), една десета част от който ще съставлява търговския капитал. Това ще внесе изменение в нормата на печалбата. Тъй като търговският капитал не създава принадлежна стойност, но участва в нейното разпределение, то нормата на печалбата ще се

$$\text{равнява на } p' = \frac{180}{1000} \times 100 = 18\%.$$

Тази норма на печалбата служи като обща мярка за доходността както за търговския, така и за промишления капитал. Следователно средната норма на печалбата в промишлеността и търговията се образува от отношението между съвкупната принадлежна стойност, създадена в производството, и сумата на промишления

$$\text{и търговския капитал. Или } p'' = \frac{m}{c+v+k}$$

Докато производствената цена в промишлеността, абстрахирана от търговския капитал, е равна на $720c + 180v + 180m = 1080$, то цената, по която промишленникът продава своите стоки на търговеца, ще бъде: $720c + 180v + 162p$ (т. е. $180 - 18 = 162$) и ще е по-

ниска от стойността на стоката. Това е цената, по която промишленникът продава произведените от него стоки на търговеца, или *цената на едро*. Към тази цена търговците начисляват 18% печалба срещу вложения капитал от 100 единици. Стойността на стоката ще се раздели по следния начин: $720c + 180v + 162p^1 + 18h = 1080$ (където p^1 е промишлената печалба, а h — търговската печалба). Както търговците, така и промишленниците получават еднаква средна норма на печалбата от 18%.

И така, съвкупната принадлежна стойност, създадена от работническата класа в производството, се разпределя между промишлените и търговските капиталисти пропорционално на величината на капиталите, вложени в промишлеността и търговията. Колкото е по-голям търговският капитал в сравнение с промишления, толкова по-ниска е нормата на печалбата, получавана от промишленниците и обратно, тъй като търговският капитал участва в разпределението на принадлежната стойност, без да участва в създаването ѝ.

Търговските капиталисти купуват стоките от промишлените капиталисти под стойността, а ги продават по тяхната стойност. Това се дължи на обстоятелството, че обособяването на стоковия капитал в търговски води до възникване в рамките на стойността на две различни по своята величина цени на една и съща стока: *цени на едро и цени на дребно*. Цените на дребно са винаги по-високи от цените на едро. Разликата между тях съставлява търговската печалба. Цените на дребно се формират в рамките на стойността. Надбавката над цените на едро по такъв начин идва не от обръщението, а от производството.

Как се възстановяват чистите разходи по обръщението?

Както е известно, чистите разходи по обръщението са добавъчни разходи за капитала в обръщението. Те нямат производителен характер и по същество не увеличават стойността на стоката. Чистите разходи по обръщението могат да бъдат възстановени от търговеца за сметка на принадлежната стойност. Това води, както вече посочихме, до снижаване на средната норма на печалбата на целия капитал, зает както в сферата на производството, така и в сферата на обръщението. Изгод-

но ли е това снижаване на средната норма на печалбата за промишления капитал? Въпросът се изяснява, като се има предвид, че при липса на търговския капитал промишлениците сами би трябвало да правят разходи по реализацията на стоките, да създават собствени търговски бази, магазини, складове, да поддържат собствена пазарна мрежа от предприятието до потребителя, да отклоняват огромни части от производителния капитал за обслужване обръщението. Това би трябвало да прави всеки производителен капиталист и огромна част от обществения капитал би се изключила от производството на принадлежната стойност и средната норма на печалбата би спаднала още по-ниско.

Търговският капитал има това предимство в случая, че обслужва оборотите на много капитали, заети в различните отрасли на производството, с един и същ капитал реализира стоките на различни производители (през търговския магазин преминава продукцията на различни предприятия) и по такъв начин спестява обществен промишлен капитал. Ако не превишава една средна величина, търговският капитал ще бъде винаги по-малък по обем от онзи допълнителен капитал, който би трябвало да авансират промишлениците, ако всеки от тях поотделно би се заел с покупки-продажбите и с операциите на пазара. Очевидно това води до повишаване нормата на печалбата.

Благодарение на специализацията в операциите на обръщението търговският капитал има и това предимство, че съкращава времето на обръщението и ускорява оборота, а следователно и ефективността на промишления капитал, което също увеличава средната норма на печалбата.

От друга страна, облекчавайки условията за реализацията, търговският капитал дава възможност промишленият капитал по-бързо да се концентрира, да функционира в по-крупни мащаби, да се повишава производителността на труда и нормата на натрупването.

В този смисъл обособяването и функционирането на търговския капитал в крайна сметка отговаря на интересите на промишления капитал и на цялата капиталистическа класа. Търговският капитал не създава непосредствено нито стойност, нито принадлежна стойност, но той създава условия, които благоприятствуват

процеса на самонарастването, съдействуват за увеличаването на принадлежната стойност в производството, а следователно и за нарастване на средната норма на печалбата.

Експлоатация на
търговските работници
и служещи

За да приведат в действие своя капитал, търговските капиталисти влагат средства не само в стоки и за обзавеждане на магазини, складове и др., но и в работна сила, като наемат продавачи, касиери, счетоводен персонал, стоковеди и др. за извършване цялата работа по реализацията на стоката.

Трудът на търговските работници и служещи не създава стойност и принадлежна стойност, но те също както промишлените работници са подложени на експлоатация. Това се обяснява със следните причини. Работната сила на търговските работници се отличава със същите свойства, както и на промишлените работници: тя може да функционира по-дълго от онова работно време, което е необходимо за нейното възпроизводство, т. е. обхваща необходимото и принадлежното време. Търговските капиталисти използват и присвояват безвъзмездно принадлежното време. Но за разлика от производителните работници през работното време търговските работници не създават, а само реализират стойност. През необходимото работно време те реализират стойността, която търговският капитал влага в работната сила, а през принадлежното работно време търговските работници работят безплатно, като реализират принадлежна стойност, присвоявана безвъзмездно във форма на търговска печалба.

Развитието на капитализма в търговията неизбежно води до спадане стойността на работната сила, а с нея — и на работната заплата. Работната заплата се понижава под стойността на работната сила и под натиска на растящата конкуренция, която принуждава работниците да работят все по-интензивно. В резултат на това степента на експлоатацията на търговските работници отбелязва тенденция към нарастване, разходите за работна заплата се понижават, а печалбата на търговските фирми расте.

3. Форми на капиталистическата търговия

В зависимост от начините, чрез които се осъществява, различаваме няколко форми на капиталистическа търговия: търговия на дребно, търговия на едро, борсова търговия, кооперативна търговия и външна търговия.

а) *Търговия на едро* е търговията между промишлените и търговските капиталисти, както и между промишлените капиталисти, в случаите, когато не се ползват от посредничеството на търговския капитал.

б) *Търговия на дребно* е крайно звено от движението на стоковия капитал, в което стоката преминава от обръщението в сферата на потреблението. Тя засяга отношенията между търговците и преките консуматори. Нейна разновидност е търговията на кредит.

в) *Борсова търговия* — това е форма на търговията на едро. Стоковата борса е особен вид пазар, на който се търгува по образци и стандарти. Обект на борсовата търговия са масовите еднородни стоки като зърно, памук, вълна, каучук, метали, кафе, захар и др. На стоковата борса се съсредоточава търсенето и предлагането на тези стоки в мащаба на цялата страна, а често и на световните пазари. (На лондонската борса например могат да бъдат продадени американски памук; канадска пшеница, австралийска вълна, бразилско кафе.)

г) *Кооперативна търговия*. Осъществява се от кооперативни обединения. Потребителските кооперации, чиито членове са обикновено работници и служещи, купуват стоки от промишлените капиталисти и ги продават на своите членове с известно намаление на цената. Селскостопанските кооперативни организират съвместна продажба на продукцията на своите членове — мляко, плодове и пр. Своите капитали кооперативните организации набират във форма на делови вноски на своите членове.

В условията на капитализма кооперативните организации дават известни възможности за противодействие срещу експлоатацията на търговския капитал, но не изменят своята капиталистическа природа. Те се подчиняват на законите на капитала и попадат под ударите на неговите противоречия. Кооперативната търговия не из-

меня отношенията на собственост и характера на производството и обръщението при капитализма.

д) *Външна търговия*. Развитие на външната търговия при капитализма има за основа международното разделение на труда и стоковата размяна.

Една от основните особености в развитието на външния пазар при капитализма е задълбочаването на капиталистическите противоречия, изострянето на проблема за реализацията. На капитализма е присъща тенденция към безгранично разширяване размерите на производството, докато вместимостта на вътрешния пазар е ограничена от платежоспособното търсене на масите. За да излязат от това противоречие, капиталистите се насочват извън границите на националния пазар и водят борба за външни пазари. Капиталистите от развитите промишлени страни използват широко външните пазари за извличане на високи печалби, с което противодействуват на тенденцията на нормата на печалбата към понижение.

Външната търговия представлява и едно от главните оръдия за разширяване сферата на господство и влияние на развитите капиталистически страни над изостаналите нации, за тяхното подчиняване на своите експлоататорски интереси.

Външнотърговските отношения се осъществяват чрез вноса и износа. Отношението между вноса и износа, или между стойността на внесените и изнесените стоки, за даден период от време се нарича *търговски баланс*.

Отношението между паричните платежи, които една страна прави и получава по търговски и нетърговски международни операции, се нарича *платежен баланс*.

Платежният баланс е понятие по-широко от търговския баланс, тъй като в него се включват всички парични постъпления и изплащания (например постъпленията от посредническа и транзитна търговия, от морския флот, от кредити и капиталовложения в други страни, които носят проценти и печалби, от туризъм с чужденци и пр.).

В интерес на капиталистическата класа буржоазната държава провежда определена *външнотърговска политика*. Различаваме две системи на външнотърговска политика — система на протекционизъм и система на свободна търговия.

Системата на протекционизма (покровителствената система) се осъществява чрез въвеждане на защитни мита и издигане на митнически барисри срещу чуждите стоки. Политиката на *свободната търговия* се реализира чрез свободната конкуренция на външните пазари и чрез свободен достъп на чужди стоки в националното стопанство.

В условията на съвременния капитализъм господствува протекционистическата система, която е насочена не толкова към защита на отечествената търговия и производство, колкото към осигуряване високи свръхпечалби за монополите и възможности за износ на стоки по ниски цени.

4. Търговският капитал и капиталистическите противоречия

Обособяването на търговския капитал от промишления води до създаване условия за усилване анархията на производството. Обособяването на търговския капитал от промишления задълбочава противоречието между производството и реализацията на стоките, доколкото с продажбата на стоките от индустриалеца на търговеца процесът на реализацията не се довежда до край. Продавайки стоката на търговеца, промишленникът реализира продукта от своето производство, но самият капитал още не се реализира, тъй като не се е превърнал в паричен, а само е преминал в ръцете на търговеца, който трябва да извърши фактическата реализация, като продаде стоката на потребителя.

В условията на капиталистическата анархия на производството първият и вторият момент често пъти се отделят един от друг във времето и мястото. Колкото по-дълъг е този период, толкова повече се увеличава стоковият запас, забавя се кръгооборотът на капитала, извършва се натрупване и скрито свръхпроизводство на стоки. В същото време производителният капитал продължава да функционира и да увеличава продукцията.

В звената между производството и реализацията на стоката се образува цяла мрежа от икономически връзки. Пътят от производителя до потребителя се удължава, расте броят на търговските посредници между тях.

Преди да достигне до потреблението, стоката се продава и препродава няколко пъти. Търговският капитал въвлича в търговската мрежа огромни маси стоки, развива широка борсова спекулация, с което създава фиктивно търсене, стимулира промишлените капиталисти да произвеждат за склад. Това неизбежно води до разкъсване единството и задълбочаване противоречието между производството, обръщението и потреблението, подготвя избухването на кризите на свръхпроизводство.

ГЛАВА ДЕВЕТА

ЗАЕМЕН КАПИТАЛ И ЛИХВА. КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ КРЕДИТ

1. Заеман капитал и лихвен процент

Заемният капитал като обособена част от промишления капитал В ход на кръгооборота на промишления капитал своя относителна самостоятелност придобива и паричният капитал. Той извършва своя форма на движение и на даден стадий от развитието си се съсредоточава в ръцете на отделна група заемни капиталисти — банкери, които се специализират във всички видове парични операции. Подобно на стоковия капитал, паричният капитал се обособява като отделна част от обществения капитал.

Източници на заемния капитал Основен източник за образуване на заеман капитал са паричните средства на промишлениците и търговците, освобождавани в хода на кръгооборота на промишления капитал. При непрекъснатото обръщение на промишления капитал се отделят временно свободни парични средства, които не участвуват в процеса на нарастването на стойността, преди да достигнат определени размери, и се натрупват във вид на съкровище. Тук се включват следните по-главни източници:

- а) амортизационните отчисления от потребената в производството част от основния капитал;
- б) свободни пари от оборотния капитал;
- в) свободни пари се отделят и от принадлежната стойност, предназначена за натрупване на капитала, тъй

като тя трябва да достигне до определен минимален размер, преди да се превърне в съоръжения, нови цехове, заводи, в суровини;

г) към посочените средства трябва да се прибавят и спестяванията на всички останали слоеве от населението, които също се отделят като свободни парични суми.

Капиталистите нямат интерес да замразяват свободните парични суми в съкровища, а ги превръщат в нарастваща стойност. Например, ако в процеса на кръгооборота у едни капиталисти се освобождава част от капитала в парична форма, то в същото време у други капиталисти възниква потребност от допълнителен свободен паричен капитал, за да го вложат в запаси от суровини, машини, съоръжения — изобщо за разширяване на производството. В такъв случай вторите прибягват към услугите на първите и си доставят необходимите средства. След временно ползване те ги връщат с лихва. Така свободните пари се превръщат в нарастваща стойност или в капитал, носещ лихва.

Този паричен капитал, който се предоставя за временно ползване от едни капиталисти на други срещу определена лихва, се нарича заеман капитал.

Особености на формата на движение на заемния капитал

Заемният капитал се отличава от другите форми на капитала преди всичко по формата на своето движение.

Заемният капитал описва движение, което не приема нито производителна, нито стокова форма, а се намира постоянно във вид на пари, които носят повече пари:

П—П'.

Докато стойността на промишления капитал нараства чрез превръщането на парите в средства за производство, работна сила и стоки, т. е. чрез функционирането на капитала, а търговският капитал извършва определени функции по реализацията на стоката, заемният капитал сам не функционира. Формулата П—П' означава, че за притежателя парите нарастват непосредствено, без никакви посредстващи звена, т. е. без да извършват никаква самостоятелна функция. Притежателят на пари не извършва никаква дейност в реалния

стопански процес, той присвоява принадлежността само поради факта, че е *собственик на парите*.

Това създава впечатлението, че парите притежават някаква магическа способност да носят сами по себе си пари, „да раждат малки“ (К. Маркс). Всякаква връзка с реалния производствен процес външно е заличена.

Заемният капитал като стока   Формата на отстъпване и движение на заемния капитал му придава черти, присъщи на стоката. Той се превръща в *капитал-стока*. Парите като пари стават предмет на покупко-продажба. Техният притежател при определени условия ги отчуждава и получава цена.

Цената и стойността на капитала-стока се отличава от цената на другите стоки. Отчуждаването на обикновените стоки става във форма на покупко-продажба на потребителни стойности, при която и двете страни отчуждават равно количество стойност. Отчуждаването на капитала-стока става във форма на заем. При него няма фактическа продажба, а временно и едностранно отстъпване на сума пари и правото да се разпореждат с тях други. След изтичането на срока парите се връщат с лихва. Следователно заемодателят отчуждава не самата сума пари, а способността им да самонарастват в производството. Парите той връща. Собствеността върху сумата пари остава неизменна. Цената, която се изплаща за това отстъпване, е лихвата. Очевидно тук имаме особена, различна от тази на стоката цена. Тя е заплащане не за стойността, а за свойството на стойността да нараства, т. е. за потребителната стойност, на стоката-капитал. Затова К. Маркс я нарича формална, ирационална цена. „Лихвата като цена на капитала е от самото начало съвсем ирационален израз.“¹

Капитал-собственост и капитал-функция   Обособяването на паричния капитал от промишления и съсредоточаването му в ръцете на заемните капиталисти води до отделяне на собствеността на капитала от функционирането на капитала, до раздвояване на заемния капитал. Капитал, който се намира във форма на пари, преди да бъдат дадени в заем на функциониращите капиталисти, е *капитал-собственост*. Когато съ-

¹ К. Маркс, Капиталът, т. III, стр. 372.

щият този капитал, далече заем на функциониращия капиталист, се влага в някакво предприятие на промишлеността, селското стопанство, транспорта, търговията, той се превръща в *капитал-функция* (функциониращ капитал).

Това деление на капитала, което само по себе си е присъщо на всеки капитал, се разкрива външно при отделянето на заемния капитал от промишления. Една и съща сума капитал придобива две съществувания. Всичко зависи от ролята, която той играе във възпроизводствения процес. От една страна, той е собственост на заемодателя, който го отстъпва, от друга страна, той е капитал-функция в предприятието на заемния го функциониращ капиталист.

Раздвояването на капитала-собственост от капитала-функция създава условия за отделянето на една група притежатели на пари, които не се занимават с никаква предприемаческа дейност — рентиерите. Рентиерският капитал е най-паразитната форма на капитала.

Непосредствен резултат от отделянето на собствеността на капитала от функцията на капитала е разпадането на печалбата на две части: *предприемачески доход и лихва*. Първата се присвоява от функциониращите капиталисти, а втората — от заемните.

Реално печалбата се разпада на лихва и предприемачески доход само когато тя е получена в резултат на използване на чужд капитал. Това деление на печалбата обаче придобива всеобщ характер. То се разпространява и върху печалбата на функциониращия капиталист, който не ползва заеман капитал. Основание за това му дава фактът, че той е едновременно и предприемач, и собственик. Това затъмнява още повече същността и произхода и на двете части на принадлежната стойност. Лихвата се представя като плод на капитала като капитал, а не на експлоатацията на наемните работници, тъй като заемният капиталист външно не влиза в никакво отношение с работниците. Той като че ли пуска в действие някакъв автомат за умножаване на парите. Предприемаческият доход пък се представя не като продукт на непосредствената експлоатация на наемния труд, а като резултат от дейността на промишления капиталист. Той изглежда като своеобразна „работна за-

плата¹ за надзор и управление на предприятието, като възнаграждение на „труда“ на капиталиста. Всякаква връзка с експлоатацията на работниците изчезва. Капиталът се превръща във фетиш.

„Ето защо в лихвоносния капитал се явява пред нас в чист, окончателно оформен вид, този автоматичен фетиш, самонарастващата стойност, парите, които раждат пари, и в тази форма той не носи вече никаква следа от своя произход.“¹

Тази превратна представа за същността на капитала намира широко разпространение в съвременната вулгарна буржоазна политическа икономия (Фишер, Б. Барберг, Кларк).

Експлоататорска същност на заемния капитал

Разглеждан откъм формата, заемният капитал отразява отношение между капиталисти. Във формулата $P-P'$ е проявено отношението между паричните и функциониращите капиталисти, докато работникът външно не фигурира. Това се обяснява с обстоятелството, че паричните капиталисти не влагат капитал в никакво предприятие и не влизат в никакъв допир с наемните работници. В акта заемане на капитал паричният капиталист противопоставя само на промишления капиталист. Заемният капитал присвоява част от принадлежната стойност, което придава и смисъла на неговото съществуване. По своята вътрешна природа заемният капитал е експлоататорско отношение, прикрито зад отношение между капиталисти. Това може да се констатира, като се проследи пътят, по който преминават парите, предоставени в заем, преди да се върнат те в собственика, нараснали с лихва.

Между $P-P'$ застава кръгооборотът на промишления капитал. Промишленият капиталист може да върне заетия капитал с лихва, защото го използва производително. Зетите пари извършват действителен оборот в производството и се използват за извличане на принадлежната стойност чрез експлоатацията на наемните работници. В този смисъл отношението $P-P'$ се свежда при последна сметка до едно експлоататорско отношение от типа капиталист-работник. Заемните капиталисти не са нищо повече от една особена група от буржоазната кла-

¹ К. Маркс, Капиталът, т. III, Изд. на БКП, 1953 г., стр. 412

са, участваща съвместно с промишлените и търговците в присвояването и разпределението на принадлежната стойност, произвеждана от наемния труд.

Заслугата на К. Маркс в анализа на заемния капитал е в това, че той пренася анализа от формата към същността, от отношението на разпределение на принадлежната стойност към отношението на експлоатацията, и разкрива заемното отношение като експлоататорско отношение.

Лихва

Да се спрем по-отблизо на лихвата, давана при ползване на заемния капитал. Това е тази част от принадлежната стойност, която функциониращите капиталисти отстъпват на заемните капиталисти срещу ползването на паричен капитал.

От какво се определя размерът на лихвата, каква е нормата на лихвата?

В своя общ вид нормата на лихвата е отношението на лихвата на паричния капиталист към величината на капитала, даден в заем. Ако заемният капитал е 100 000, а лихвата — 3000, нормата на лихвата ще бъде:

$$\frac{\text{Лихва}}{\text{Капитал}} = \frac{3000}{100\,000} \times 100 = 3\%$$

Конкретната величина на нормата на лихвата се определя от няколко фактора. Тя най-напред се намира в зависимост от величината на средната печалба. Лихвата е част от принадлежната стойност. Максималната граница, до която може да се повишава лихвеният процент, е средната норма на печалбата. Колкото се отнася до минималната граница, до която може лихвеният процент да пада, то тя не се поддава на определение и зависи от конкретните условия в даден момент от възпроизводителния процес, но никога не може да стане нула.

По такъв начин конкретната норма на лихвата се колебае в широки предели — от величина, близка до нула, до средната норма на печалба. Тук различаваме две величини: средна норма на лихвата и пазарна норма на лихвата.

Средната норма на лихвата представлява сравнително постоянна величина за всяка страна и за повече или по-малко продължителен период от време. Пазарната норма на лихвата е променлива величина, която се колебае в зависимост от състоянието на възпроиз-

водствения процес във всеки даден момент. Пазарната норма на лихвата се регулира от търсенето и предлагането на заемния капитал във всеки даден момент. Ако обстоятелствата увеличават търсенето, то пазарната норма на лихвата ще бъде висока и обратно. С това може да се обясни защо по време на кризи лихвеният процент е много по-висок, отколкото през другите фази.

С развитието на капитализма средната норма на лихвата отбелязва тенденция към понижаване. Това се обяснява с тенденцията към понижаване на средната норма на печалба, увеличаването броя на рентниерите, с развитието на кредитната система, която мобилизира свободните парични средства на всички слоеве от населението. В резултат на тези фактори заемният капитал расте по-бързо от промишления капитал.

2. Капиталистически кредит

С развитието на капитализма операциите с паричните капитали се съсредоточават в специализирани предприятия — банките. Заемните капитали и операциите, извършвани с тях, са обединени в единна широко разклонена и всеобхватна система, която се нарича кредитна система, а заемният капитал прераства в *капиталистически кредит*. Капиталистическият кредит обединява и организира цялата дейност по набирането и съсредоточаването на свободните парични капитали и средства и по предоставянето им като заеман капитал на функциониращите капиталисти.

Форми на
капиталистическия
кредит

Различаваме няколко форми на капиталистическия кредит.

а) Търговски кредит. Това е кредитът, който си предоставят един на

друг функциониращите капиталисти под формата на стока с отсрочване на платежа. Обект на стоковия кредит е стоковият капитал. Негова основна цел е не толкова лихвата, колкото реализацията на стоковия капитал, затова търговският кредит е обикновено краткосрочен кредит.

Главно оръдие на търговския кредит е полицата — документ, който фиксира паричното задължение и срока за погасяването му. След изтичане на отбелязаня

срок купувачът, подписал полицата, трябва да се издължи в пари. Преди изтичането на срока кредиторът може да си послужи с нея като платежно средство, като я „джирова“ на трети лица. Преминвайки от едно лице в друго, полицата пренася и задължението, като по този начин въвлеча във веригата на кредитните отношения нови и нови лица. Такъв начин на прехвърляне на стоки и задължения е била характерна форма на кредита в Англия през XIX век. Търговският кредит съдействува за ускоряване оборота на промишления капитал, намалява нуждата от налични пари в обръщението, а заедно с това и за скрито натрупване на нереализирана стока.

Особена разновидност на търговския кредит е потребителският кредит, изразяващ се в продажба на стоки на консуматорите с отсрочка на платежа.

б) Банков кредит. Банковият кредит се образува от паричните капитали на функциониращите капиталисти — промишлените и търговците, както и на рентиерите. За разлика от търговския кредит целта на банковия кредит е лихвеният процент. В банковия кредит най-отчетливо се проявява обособяването на заемния капитал от промишления.

Банков капитал
и банкова печалба

Банковият кредит извършва операциите си чрез банките — специализирани капиталистически предприятия, търгуващи с парични капитали. Банката е център, в който се съсредоточават и извършват всички кредитни сделки. Тя служи за посредник между кредиторите и заемателите. Тази функция определя и операциите на банката.

Операциите, свързани с пабирането на свободните парични капитали и доходи в обществото, се наричат *пасивни операции*, а операциите по предоставянето на капитали в заем — *активни операции*. По пасивните операции банката плаща лихва, а по активните — получава лихва, която по размер е по-висока от плащаната лихва.

Разликата между получаваната по активните операции и плащаната по пасивните операции лихва образува основния източник на печалбата на банката. От тази разлика банката покрива разходите, свързани с изпълнението на своите операции и на цялата своя дейност.

Тези разходи са от типа на чистите разходи по обръщението. Останалата сума се включва в банковата печалба.

Банковата печалба е особена форма на принадлезна стойност в капиталистическото общество. Тя е понятие по-широко от лихвата. В нейния състав се включват: разликата в лихвата по активните и пасивните операции, лихвата на собствения капитал на банката, търговията с ценни книжа и чужда валута, доходите от комисионни операции, собствени вложения в промишлени и търговски предприятия под формата на дългосрочни кредити и др.

По своя размер нормата на банковата печалба се изравнява със средната норма на печалбата. При отклонение на банковата от средната норма на печалбата междуотрасловата капиталистическа конкуренция прелива обществения капитал от банките или към тях и стихийно изравнява нормата на банковата печалба до равнището на средната норма на печалба.

Както в случая с търговските работници и служещи трудът на наемните банкови служители не създава стойност и принадлезна стойност, но той дава възможност на банкята да присвоява част от обществената принадлезна стойност, отстъпвана от функциониращите капиталисти срещу предоставяне на заеман капитал. По този начин банковите работници са подложени на експлоатация от страна на банковите капиталисти и част от техния труд остава също така незаплатен, както и трудът на промишлените и търговските работници.

Банките играят важна роля в капиталистическата икономика. Те изпълняват следните функции: посредничат в кредитните сделки между паричните и функциониращите капиталисти; съдействуват за превръщането на дребните спестявания и част от паричните доходи на различните класи в капиталистическото общество в капитал: създават кредитни средства за обръщението, които заместват металическите пари; обслужват паричните разчети между капиталистите. В епохата на монополистическия капитализъм тези функции се развиват до степен на създаване банкови монополи и срастване на банковия капитал с промишления.

Роля на кредита
за развитието на
капиталистическото
стопанство

Капиталистическият кредит изпълнява редица важни функции и влияе върху всички сектори на капиталистическото стопанство. Кредитът е резултат от функционирането на промишления капитал, но веднъж възникнал и оформил се като самостоятелна част от обществения капитал, той оказва могъщо въздействие върху капитала и производството, ускорява тяхното движение, като заедно с това задълбочава капиталистическите противоречия.

По-главните функции на капиталистическия кредит се свеждат до следното:

а) Кредитът и изравняването на средната норма на печалбата

Капиталистическият кредит облекчава преливането на капиталите и разпределението им по отрасли. Той позволява капиталистите да се насочват към по-рентабилните отрасли още преди да са натрупали собствени средства за това. Кредитът, превърнат в действащ капитал, участва в изравняването на средната норма на печалбата.

б) Кредитът и паричното обръщение

Кредитът съкращава разходите по обръщението. Това се извършва чрез намаляване сумата на парите в обръщение (чрез взаимно изравняване на задълженията и сметките при капиталистическите сделки и избягване на наличните плащания); увеличава се скоростта на обръщението на парите (едни и същи парични знаци обслужват чрез кредита редица актове на обръщението) и се спестява паричен метал.

Развитие на банковия капитал и образуването на централни емисионни банки постепенно довежда до изменения и в характера на паричното обръщение при капитализма. Изходна точка за това е появата и широкото разпространение на *кредитните пари* — менителниците, чековете, полиците и особено банкнотите.

Банкнотата е банкова полица, издавана срещу дълг на банката. Нейният притежател при предявяване може да получи обозначената на нея сума пари. В началото банкнотите обслужват кредитни операции. Те се

издават от различни банки и дори от отделни банкери. С разгръщането на стоково-паричните операции банкнотите започват да се използват като средство за плащания и да се включват в общото парично обръщение. Тяхното издаване се съсредоточава в емисионните банки. Държавата започва да им придава сила на законно платежно средство. Постепенно те започват да функционират като знаци на стойността със задължителна сила във всички сфери на обръщението.

Издаването на банкноти позволява да се обслужва нарастващото стоково обръщение, без да се увеличава количеството на металните пари. Златото, намиращо се в обръщение, се изтегля и се натрупва във вид на запасен фонд в централните емисионни банки.

Отначало банкнотите са били разменими срещу злато. С навлизането им в обръщението като платежно средство започнали да се издават банкноти, неразменими срещу злато. Разширила се и тяхната употреба. Освен по предназначението си те започват да се използват и за жестокови операции — покриване на бюджетни дефицити, военни и други разходи на буржоазната държава. Банкнотите започват да губят своята стокова база и да се превръщат в книжни пари.

в) Кредитът и концентрацията и централизацията на капитала

Концентрацията на капитала зависи от нормата на натрупването на принадлежна стойност, добивана в капиталистическото предприятие. Кредитът дава възможност натрупването да става независимо от размера на извлечаната принадлежна стойност, а размерът на функциониращия капитал да се откъсне от ограниченията на размерите на собствения капитал. Капиталистът може да натрупва своята печалба „в аванс“. Това ускорява превръщането на принадлежната стойност в капитал и разширяването на възпроизводствения процес.

Единоличният капитал става тесен за бързо развиващите се производителни сили. Отделният капиталист не е в състояние да съсредоточи такива огромни капитали, каквито са нужни за построяването например на една жп линия, металургичен завод или корабостроителница. Необходимо е да се осигури сума, надвишаваща размерите на индивидуалния капитал. Такава сума се

осигурява чрез кредита. По този начин кредитът съ-
действува за развитието на производителните сили, за
обобществяването на производството.

г) Кредитът и задълбочаване противоречията на капитализма

Кредитът развива и изостря преди всичко основното
противоречие на капитализма — противоречието между
обществения характер на производството и частнокапи-
талистическата форма на присвояване, тъй като, уско-
рявайки концентрацията и централизацията на капита-
ла, той с това усилва капиталистическото обобществя-
ване на производството и увеличава господството на
шепа частни собственици — капиталистически магнати,
присвояващи основната маса продукти на общественя
труд.

Кредитът обуславя изострянето на класовия анта-
гонизъм между труда и капитала, тъй като създава ус-
ловия за засилване на експлоатацията на пролетариата.

Кредитът води до изостряне на кризите на свръхпро-
изводство, тъй като позволява на капиталистите да раз-
ширяват скокообразно производството, без да се съоб-
разяват с платежоспособното търсене на народните
маси. В същото направление действа и фактът, че
кредитът стимулира спекулацията, позволява да се съз-
дават раздути предприятия и фиктивно търсене на сто-
ки, което при последна сметка засилва свръхпроизвод-
ството и изостря кризите.

3. Акционерни дружества, акционерен капитал.

Фиктивен капитал

Акционерни дружества

Развитието на кредита в банките е
неразривно свързано с образуване-
то на акционерни дружества. Ак-
ционерните дружества са капиталистически предприя-
тия, основани на обединяването на индивидуалните ка-
питали в един по-крупен капитал. Срещу направените
вноски капиталистите-учредители получават акции. Ак-
ционерни предприятия могат да се образуват и като се
пускат акции на свободна продажба на фондовия пазар.

Акцията е ценна книга, документ за собственост,

който свидетелствува, че е внесен известен дял капитал в акционерното дружество и има право на получаване доход (дивидент). Паричната сума, обозначена на акцията, се нарича номинална стойност на акцията, а цената, по която тя се продава на пазара — курс на акцията. Акцията, от една страна, дава право на участие в присвояването на принадлежна стойност, а, от друга, става обект на покупко-продажбата.

Принадената стойност, получена в акционерното дружество, се разделя на две части: на резервен капитал, отиващ за натрупване, и на част, разпределяна между акционерите, наречена дивидент. Притежателят на акцията може сам да използва правото на доход, а може да го продава на други чрез отчуждаване на акцията. По каква цена се продава акцията?

Цената (или курсът) на акцията зависи преди всичко от дивидента, който тя носи. По-висок дивидент води до по-висока цена. Освен това курсът на акцията се определя и от лихвения процент, плащан от банките. Притежателят на акцията пресмята сумата паричен капитал, която трябва да получи срещу нея, така че ако я вложи в банката, тя да му носи доход, равен на дивидента. Очевидно е, че цената на акцията не е друго освен капитализиран дивидент, т. е. сума, която, вложена в банката, дава доход, равен на дивидента.

Ако една акция носи годишен доход (дивидент) 50 долара, а банката плаща 5% лихва, то нейната цена е равна на 1000 долара капитал, даден под лихва. Каза но иначе, курсът на акцията е равен:

$$\text{Курс на акцията} = \frac{\text{дивидент}}{\text{лихвен } \%} \times 100.$$

Освен акции акционерните дружества пускат и друг вид ценни книжа — облигациите. За разлика от акциите, облигациите се пускат с определен срок време, по тях се плаща постоянен дивидент (по-точно фиксиран процент) независимо от дохода на акционерното дружество. Те не дават право на притежателя им да участва в общите събрания на акционерите. Лице, купило облигация, не е участник, а само кредитор на акционерното дружество, а самата облигация е свидетелство за предоставяне заем, даващо право на получаване твърд доход във вид на процент.

Фиктивен капитал *Фиктивен капитал е капиталът, представен в курсовете на ценни книжа, които носят доход на своите притежатели.*

Реален капитал на акционерните дружества е капиталът, вложен в производството, функциониращ капитал, който носи принадлежна стойност.

Фиктивният капитал не е обособена част от промишления капитал и не изпълнява никакви функции в процеса на движението и нарастването на промишления капитал. Двата процеса протичат относително независимо един от друг. Нещо повече, движението на двата вида капитал може да върви в противоположни направления.

Ако дадено еднолично капиталистическо предприятие с капитал 1 000 000 и ежегодна печалба от 200 000 лв. се преобразува в акционерно дружество, то ще бъдат пуснати акции с номинална стойност 1 млн. лева и с много по-висока цена. Ако например дивидентът е равен на 9%, а лихвеният процент 3%, то акциите ще бъдат продадени за 3 млн лева. В резултат на това наред с реално вложения капитал ще се образува и негов двойник с утроен размер. От една страна, съществува реален капитал, а, от друга, неговото отражение в курсовете на ценните книжа, на акциите. Това се отнася и до съществуващия акционерен капитал. Ако една акция има номинална стойност 100 и носи годишен дивидент 9, то при 3% лихва тя ще има курс 300, т. е. 3 пъти над номиналната стойност. Очевидно, разликата в курса е несъществуващ реално, т. е. фиктивен капитал.

Фиктивен капитал възниква и при създаване на акционерни дружества чрез пускането на акции в размер, превишаващ тяхната номинална стойност. Разликата съставлява т. н. учредителска печалба.

Фиктивният капитал се увеличава много по-бързо, отколкото действителният. Това се обяснява с тенденцията на лихвения процент към спадане, с повишаването на дохода и с увеличаването на тази основа цената на ценните книжа.

Фиктивният капитал е най-висша форма на фетишизацията на капитала. Притежателят на ценни книжа присвоява принадлежна стойност, без да има никакво отношение към производството, а често и независимо от това, дали е създадено предприятие. Частната собстве-

ност на капиталиста, изразена в присвояване на дохода, става излишна за функционирането на общественото производство. Фиктивният капитал доказва нагледно, че производството може да функционира и без частна собственост, а също така свидетелствува за паразитната роля на капитала, чиято единствена цел е присвояването на принадлезна стойност.

ГЛАВА ДЕСЕТА

ПОЗЕМЛЕНА РЕНТА

1. Възникване на капитализма в селското стопанство

Два пъти
на възникване на
капитализма в
селското стопанство

Капитализмът в своето развитие най-напред завладява промишлеността, след което установява своето господство и в селското стопанство. Навсякъде капитализмът създава съответната на него форма на поземлена собственост чрез преобразуването на ония форми, които той при своето зараждане заварва: феодалната поземлена собственост, племенната собственост и дребната селска собственост.

Във всяка страна процесът на възникването на капитализма в селското стопанство има свои особености. Независимо от тях обаче се очертават два основни пътя: пруски и американски.

Пруският път е характерен за Германия. По него се разви капитализмът в земеделието в Русия, Италия, Япония и някои други капиталистически страни. Същността на този път се състои в това, че старото феодално стопанство се запазва и бавно, по пътя на реформите, се превръща в капиталистическо. Поради това в селското стопанство се преплитат капиталистическата форма на експлоатация с остатъци от феодални форми, които забавят неговото развитие.

Американският път е характерен за САЩ. Там избухна остра борба между фермерите и едрата буржоазия за свободните земи, която се преплита с борбата срещу робството на Южните щати. Тя приема форма на гражданска война на Севера срещу Юга (1861—1865), която завършва с победата на Севера. Робството

било премахнато, а според приетия от конгреса през 1862 г. закон всеки можел да получи за обработване до 648 дка земя от държавния фонд, която след изтичането на 5 години ставала негова собственост. В същото време в Южните щати се запазили известни остатъци от робството.

В класическа форма капитализмът завладява селското стопанство в Англия. Тук с насилие земята е отнета напълно от селяните и е превърната в частна собственост от крупната феодална аристокрация — лендлордовете. Последните обаче не стопанисват своята земя, а започват да я отдават под аренда главно на капиталисти. Капиталистите арендатори стопанисват арендуваната земя с помощта на наемни земеделски работници. Така в Англия се създават класически капиталистически производствени отношения между три ясно очертаващи се класи: едри поземлени собственици, капиталисти и наемни работници.

Феодална
и капиталистическа
поземлена рента

При феодализма феодалите се намират в преки отношения с крепостните и зависимите селяни, които разработват земята. Земята е фео-

дална собственост на феодалната класа. Затова целият принадлеен продукт приема форма на поземлена рента — на доход, получаван от поземления собственик.

Капитализмът създава условия за отделяне на поземлената собственост от стопанисването на земята. Най-важна форма, чрез която се осъществява, е арендата. При арендата собственикът не стопанисва земята, а я предава с договор за определен срок на друго лице, от което получава аренда. Капиталистът-арендатор влага капитал в арендуваната земя, която стопанисва с наемни работници с цел да получи печалба.

Арендата е широко разпространена в капиталистическите страни. В Англия, където има класически капиталистически отношения в селското стопанство, арендната система господства. Там около $\frac{2}{3}$ от цялата стопанисвана площ се арендува главно от едри фермери, които я обработват с наемни работници. В повечето капиталистически страни арендната система, макар и да не господства напълно, все пак има голямо значение. В САЩ около 43% от фермерите арендуват земя.

2. Диференциална рента

Има две основни форми на капиталистическа поземлена рента: диференциална и абсолютна. В селското стопанство земята е основното средство за производство. Но цялата обработваема земя не е еднаква по плодородие. Тъй като най-добрите земи са количествено ограничени, налага се наред с тях едновременно да се обработват и по-неплодородни земи. Това показва, че за разлика от промишлеността, където всички средства за производство могат да бъдат произведени в неограничено количество, в селското стопанство съществува монопол на земята като стопански обект. Оттук и особеностите на ценнообразуването на селскостопанските продукти.

Цената на промишлените стоки се определя от средните производствени условия. Цената на земеделските продукти се определя от производствените условия на най-лошите обработваеми земи. Тази особеност на ценнообразуването на земеделските стоки произтича от монопола за стопанисването на земята при положение, че продукцията, получена от най-добрите участъци земя, е недостатъчна да се покрие общественото търсене. Това налага да се обработват и по-лоши земи. Но при условията на капитализма, където целта на производството е печалбата, обработването на тия земи ще стане възможно, когато пазарната цена се покачи на равнище, което осигурява средна печалба и на вложените в тях капитали. Само при такива условия, когато обществената производствена цена на всички земеделски стоки е еднаква, а индивидуалните производствени цени на продуктите, произведени в различните по плодородие поземлени участъци, са различни, вложените в най-лошите обработваеми земи капитали ще получат средна печалба. Вложените капитали във всички останали участъци земя освен средната печалба ще получат добавъчна печалба.

Образуването на добавъчна печалба не е особеност само на селското стопанство. Добавъчната печалба постоянно се образува и в промишлеността. В селското стопанство обаче тя има някои съществени особености. В промишлеността добавъчната печалба не може да бъде постоянна, а има преходен характер. Добавъчната

печалба в селското стопанство е повече или по-малко постоянна величина. Тази особеност е свързана с обстоятелството, че докато в промишлеността всяко предимство, което поражда добавъчна печалба, винаги може да стане всеобщо достояние, в селското стопанство най-добрите поземлени участъци не могат да станат повече.

Причината за образуването на диференциалната рента е монополът за стопанисването на земята, който налага едновременно обработване на различни по плодородие или месторазположение земи. Собствениците на по-плодородните поземлени участъци присвояват образуваната в селското стопанство добавъчна печалба, която по такъв начин се превръща в поземлена рента.

Диференциалната рента е излишък от принадлежна стойност над средната печалба. Тя е разлика между индивидуалната производствена цена и обществената производствена цена, определяна от производствените условия в най-лошите обработваеми участъци земя.

Когато в различните по естествено плодородие участъци земя се вложат еднакви капитали, ще бъдат произведени различни количества земеделски продукти. Тъй като пазарната цена на всички земеделски продукти се определя от производствената цена на продуктите, произведени в най-лошите обработваеми земи, то вложените в по-плодородните земи капитали ще получат освен средната печалба още и добавъчна печалба, която се превръща в диференциална рента I. Това може да бъде ясно показано в долната таблица:

Диференциална рента I

Участъци земя	Изразходван капитал	Произведена продукция	Средна печалба	Индивидуална производствена цена на:		Обществената произв. цена на цялата продукция	Добавъчна печалба	
				цялата продукция	единица продукция		в натурата	в пари
I	100	3	20	120	40	120	—	—
II	100	4	20	120	30	160	1	40
III	100	4,5	20	120	26,6	180	1,5	60
IV	100	6	20	120	20	240	3	120

В таблицата се дават четири еднакви по размери, но различни по плодородност поземлени участъци. Затова при равни разходи на капитал се получава раз-

лично количество продукция. Поради това индивидуалната производствена цена на единица продукция е различна — най-голяма в най-лошия участък, а най-малка в най-плодородния. Продуктите, произведени във всички участъци земя, се продават на индивидуална производствена цена на най-лошия поземлен участък. Затова в останалите три участъка се получава добавъчна печалба. Изразена в продукти, на втория участък тя е 1, на третия участък — 1,5, а на четвъртия участък — 3. Изразена в пари, тя е съответно — 40, 60 и 120.

В промишлеността добавъчната печалба се присвоява от капиталистите заедно със средната печалба. В селското стопанство образуваната добавъчна печалба се отделя от средната печалба, присвоява се не от фермерите, а от поземлените собственици. Особено ясно това става при арендната система, където поземлените собственици във формата на аренда присвояват добавъчната печалба. По този начин последната се превръща в поземлена рента — в доход на поземлените собственици, който изглежда като че ли произтича от земята, а не от труда на работниците.

Диференциална рента I се получава още и в резултат на съществуващите различия по местоположение. В производствената цена на земеделските стоки се включват не само производствените разходи, направени за тяхното непосредствено производство, но и разходите за тяхното превозване до пазара. Пазарната цена на земеделските стоки зависи от най-отдалечените от гарн, пристанища и градове обработваеми поземлени участъци. Затова земеделските стопанства, чиято земя е по-близо и по-достъпна до консумативните центрове, правят по-малки разходи за превозване на продукцията. Такива стопанства ще получат добавъчна печалба, която се присвоява от поземлените собственици и се превръща също в диференциална рента I.

~~По такъв начин диференциалната рента I е свързана както с различията в плодородността на почвата, така и с различията в месторазположението на поземлените участъци.~~

Диференциална
рента II

Диференциална рента II е свързана с различната производителност на капитали, последователно влагани на един и същ участък земя.

За да се изясни как се създава диференциална рента II, нека се върнем към нашия пример, с който бе илюстрирано възникването на диференциална рента I. Ако към някои от поземлените участъци, например четвъртия, се вложат допълнителни капитали, то от всяко ново капиталовложение ще се получат допълнителни добиви. Когато пазарната цена на допълнителната продукция е по-голяма от индивидуалната ѝ производствена цена, то разликата между тях ще бъде пак добавъчна печалба. Тя обаче е свързана с влагането на допълнителни капитали. Този процес може нагледно да се изобрази в следната таблица:

Капиталовложения	Изразходван капитал	Промзв. продукция	Средна печалба	Индивид. промзв. цена	Обществ. промзв. цена	Добавъчна печалба	
						I	II
I	100	6	20	120	240	120	—
II	50	4	10	60	160	—	100
III	50	2	10	60	80	—	20
IV	50	1,5	10	60	60	—	—

От таблицата личи, че само през второто и третото капиталовложение се създава добавъчна печалба, защото получените добавъчни добиви при съществуващата пазарна цена са в състояние да осигурят печалба над средната печалба.

Така образуваната добавъчна печалба при условията на капитализма и на съществуващата конкурентна борба между фермерите също се присвоява от поземлените собственици и се превръща в поземлена рента. Ней К. Маркс нарича диференциална рента II.

Диференциалната рента фетишизира капиталистическите производствени отношения в селското стопанство. Създава се привидност, че рентата като доход на поземлените собственици произтича от земята, а не от труда на земеделските работници. В действителност рентата е част от принадлежната стойност, която като всяка стойност е продукт не на природата, а на труда.

3. Абсолютна рента

В най-лошите обработваеми земи не се създава диференциална рента. Но поземлените собственици и на тия земи получават аренда. Арендаторите на тия земи, като продадат произведената продукция, получават само производствените разходи плюс средната печалба. Това показва, че за да могат да платят аренда, без да бъде засегната падащата им се печалба, цените на земеделските стоки трябва да бъдат по-високи от производствените им цени. Само тогава и в най-лошите обработваеми земи ще може да се получи добавъчна печалба над средната печалба, която във формата на аренда може да бъде предоставена на поземлените собственици. Този добавъчна печалба присвояват поземлените собственици и се превръща също в поземлена рента, която за разлика от диференциалната рента К. Маркс нарича *абсолютна рента*.

Причината, която повишава пазарните цени на земеделските стоки над техните регулиращи производствени цени, е *монополът на частната собственост върху земята*. При капитализма частната поземлена собственост е реална сила, която създава пречка за стопанисването на земята и с това предизвиква повишаване цените на земеделските стоки над техните регулиращи производствени цени. Ако пазарната цена на земеделските стоки, произведени в най-лошите поземлени участъци, се равнява на производствената им цена, за капитала обработването на такива участъци е рентабилно, защото се получава средна печалба. Собствениците на такива земи обаче няма да се съгласят да ги предоставят за стопанисване без аренда. Те ще останат необработвани, тъй като заплащането на аренда ще намали печалбата под средната печалба. Когато нарасналото търсене на земеделските продукти е направило необходимо обработването и на такива земи, цената на земеделските продукти ще се покачи. Чак тогава ще стане възможно стопанисването на тия земи, защото при реализацията на произведените продукти ще се получи надбавка над средната печалба, с която може да се заплати аренда, без да бъде засегната средната печалба.

Върху основата на трудовата теория за стойността К. Маркс посочи източника на абсолютната рента. При

капитализма селското стопанство изостава от промишлеността. Органическият състав на капитала в него е по-нисък от органическият състав на капитала в промишлеността. Затова при еднаква норма на принадлежна стойност и влагане на равни капитали в селското стопанство ще се получи по-висока норма на печалбата, отколкото в промишлеността. Монополът на частната собственост върху земята пречи за свободното преливане на капитала и не позволява селското стопанство да участва в образуването на общата норма на печалбата. Затова цените на земеделските стоки се определят не от техните производствени цени, а от обществената им стойност. При такова положение възниква разлика между стойността и производствената цена на земеделските продукти, която се получава от поземления собственик във вид на *абсолютна рента*.

Образуването на абсолютната рента може да се илюстрира в следната таблица:

Органически състав на капитала	Принадлежна стойност при 100%	Стойност на продукта	Норма на печалбата %	Средна норма на печалбата %	Производствена цена	Абсолютна рента
Промисленост:						
70с + 30v	30	130	30	20	120	
80с + 20v	20	120	20	20	120	
90с + 10v	10	110	10	20	120	
80с + 20v	20	120	20	20	120	—
Земеделие:						
60с + 40v	40	140	40	20	120	20

В таблицата е показано, че тъй като средният органически състав на капитала в промишлеността е по-висок от този в селското стопанство, при еднаква норма на принадлежна стойност равни капитали получават в селското стопанство повече принадлежна стойност и по-голяма норма на печалбата (40%), отколкото в промишленост-

та (20%). Поради монопола на частната собственост върху земята селскостопанската продукция се продава не по нейната производствена цена (120), а по стойността (140): Поради това, след като капиталистът получи средната печалба (20) на авансирания от него капитал, той е принуден да отстъпи останалата част от печалбата (20) на поземления собственик, която поради това се превръща в абсолютна рента.

Абсолютната поземлена рента следователно се получава от разликата между стойността и производствената цена на земеделските продукти, която поради съществуването на монопол на частната собственост върху земята не участва в образуването на средната печалба, а се присвоява от поземлените собственици.

Абсолютната рента при капитализма може да отпадне, ако се премахне монополът на частната собственост върху земята.

Буржоазията, ако премахне монопола на частната собственост върху земята, като я национализира, ще създаде условия и селското стопанство да вземе участие в образуването на общата норма на печалбата. Това ще намали цените на земеделските стоки до техните производствени цени, а ще увеличи средната норма на печалбата. Освен това ще се намалят специфичните пречки за развитието на селското стопанство, които частната поземлена собственост създава.

В своя забележителен труд „Аграрната програма на социалдемократията в първата руска революция“ В. И. Ленин, като изхожда от основните положения на К. Маркс, развива въпроса за национализацията на земята в капиталистическото общество и нейната роля върху поземлената рента. В. И. Ленин подчертава, че при условията на капитализма, когато селското стопанство изостава от промишлеността, щом съществува монопол на частната поземлена собственост, неизбежно ще съществува абсолютна рента. Поради това само национализацията на земята е в състояние да подкопае самото съществуване на абсолютната рента.

Нито в една капиталистическа страна не е извършена национализация на земята. Причините за това са разкрити от К. Маркс. Буржоазията се е плашела да не би премахването на частната поземлена собственост да подкопае основите на капиталистическото общество —

частната собственост ~~въобще~~. Освен това буржоазията в никоя капиталистическа страна няма да отиде против себе си, като национализира земята, защото сама става крупен поземлен собственик. Затова В. И. Ленин прави извода, че национализацията на земята при капитализма е възможна само „в „младото“ буржоазно общество, което още не е развило своите сили, още не е разгърнало докрай своите противоречия“¹.

4. Монополна рента

Диференциалната и абсолютната рента са двете основни форми на капиталистическата поземлена рента. Освен тях съществува още монополна рента. Тя се образува, когато някои земеделски стоки, произведени в особени природно-климатични условия, притежаващи особени качества, се продават на цени, превишаващи техните стойности. При такива стоки разликата между пазарната цена и тяхната стойност се присвоява от поземлените собственици и се превръща в монополна рента. Монополната рента се определя не от стойността на стоката, а от платежоспособността на купувачите. Монополната рента се заплаща от потребителите.

Цена на земята При капиталистическия начин на производство земята е частна собственост, а селскостопанските продукти са стока. При тези условия земята се купува и продава. Земята обаче, като дар на природата, не е плод на човешкия труд, няма стойност, но тъй като се купува и продава, тя има цена. Що е цена на земята, каква е нейната икономическа същност, от какво се определя цената на земята?

Цената на земята е капитализирана поземлена рента. Това означава, че цената на земята се равнява на такъв капитал, който при обичайния лихвен процент получава същото количество лихва, каквато рента получава поземленият собственик. Поради това цената на земята се определя от два фактора: от *поземлената рента* и от *лихвения процент*. Тя е право пропорционална на

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 13, стр. 324.

поземлената рента и обратнo пропорционална на лихвения процент.

Ако от дадена площ земя се получава годишна рента, равна на 50 долара, а лихвеният процент е 5%, цената на земята ще бъде: $\frac{50}{5} \cdot 100 = 1000$ долара.

Всичко това означава, че цената на земята е в действителност покупната цена на поземлената рента, която поземленият собственик получава. Цената на земята не е нищо друго освен форма на поземлената рента.

5. Развитие на капитализма в селското стопанство

Капитализмът се развива и в селското стопанство. И тук се извършват същите процеси: концентрация и централизация на капиталите и на производството, обедняване и разоряване на дребните земеделски стопанства и тяхното поглъщане от едрите капиталистически стопанства, задълбочаване на класовата диференциация на село, изостряне на класовите противоречия и на класовата борба.

Буржоазните и дребнобуржоазните икономисти се стремят да забулват действителния процес на развитието на капитализма в селското стопанство. За тази цел буржоазните икономисти са създали теория за „устойчивостта на дребното селско стопанство“. Според нея дребните земеделски стопанства имали предимства пред едрите капиталистически стопанства, поради които проявявали по-голяма устойчивост в конкурентната борба. Затова според тази теория в селското стопанство дребностското производство се запазвало и разширявало, а за капитализма нямало почва за развитие. Теорията за некапиталистическото развитие на селското стопанство в капиталистическото общество се е поддържала не само от буржоазните и дребнобуржоазните идеолози, но и от опортюнистите и ревизионистите в работническото движение. От нейни позиции дълги години се води яростна борба срещу марксизма-ленинизма. Отбелязвайки нейното широко разпространение, В. И. Ленин подчертава, че „не ще бъде преувеличение

да се каже, че тази теория е илюзия, мечта, самоизмама на цялото буржоазно общество”¹.

Едрото производство и в селското стопанство при- тежава редица важни предимства в сравнение с дреб- ното производство. Благодарение на тях и в тази сфера на производството капитализмът побеждава, като разо- рява, изтласква и поглъща дребните земеделски сто- панства.

Най-важното предимство на едрите земеделски пред- приятия е, че те имат възможност да използват най- рационално съвременните земеделски машини и да при- лагат достиженията на агрономическите науки. Едрото производство и в земеделието получава изгодите от ка- питалистическата кооперация на труда: разделение на труда, съкращаване на общите разходи и др. Едрите земеделски предприятия имат редица предимства, свър- зани с покупката на необходимите им средства за про- изводство, с продажбата на продукцията, при получа- ване на кредит. Едрите арендатори имат предимства при купуването и арендуването на земя; дребните арен- датори винаги плащат по-голям аренден наем от едрите за земя от еднакво качество. Едрите земеделски пред- приятия са в състояние да осигурят значително по-го- ляма производителност на труда и по-малки производ- ствени разходи. При такива обстоятелства дребните сел- ски стопанства не могат да издържат в конкурентната борба и са осъдени на неизбежна гибел. Ако все още те масово продължават да съществуват, това не е до- казателство за някакви мними техни предимства, а се дължи на отчаяните усилия на дребните селяни с це- ната на лишения и прекомерен труд да продължат свое- то съществуване.

Защитниците на теорията за некапиталистическото развитие на селското стопанство при капитализма обик- новено се позовават на статистическите данни за сел- ските стопанства, групирани според стопанисваната зе- мя. Данните на статистиката за движението на стопа- нисваната площ показват тенденция на концентрация. Концентрацията на стопанисваната площ и производ- ството започва да се извършва бързо и в масови раз- мерни след Втората световна война и особено през тре-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 22, стр. 6—7.

тия етап на общата криза на капитализма. Този процес се ускорява главно в усиленото заменяне на ръчния труд с машината и от икономическата политика на държавата, която подпомага едрите капиталистически стопанства. При такива условия буржоазията започва позорно да изоставя теорията за „устойчивостта“ на дребното селско стопанство, която бе упорито използвана от нея в борбата срещу марксизма в продължение на повече от половин век.

Буржоазията и нейните апологети обаче всъщност не се отказват от теорията за некапиталистическото развитие на селското стопанство в капиталистическото общество. Те продължават да я поддържат, но в друга форма, съответстваща на сегашните класови интереси на монополистическия капитал и едрата селскостопанска буржоазия. Сега буржоазните икономисти, следвани от десните социалисти, шумят за предимствата на така наречените „семејни“ стопанства, които според тях изместили и постепенно напълно щели да изместят както дребните трудови, така и едрите капиталистически стопанства.

Съвременната теория за семейното селско стопанство се отличава от теорията за устойчивостта на дребното стопанство, макар и двете да са разновидности на теорията за некапиталистическото развитие на селското стопанство. Теоретиците на семейното стопанство предполагат такова средно селско стопанство, което разполага със земя над известен минимум, който се определя различно от отделните автори. Те имат предвид стопанство с трактори и други селскостопански машини, с изразходване на значително количество капитал за изкуствени торове, химически препарати и др. Това вече не е дребното стопанство, за предимствата на което говореха по-рано буржоазните, дребнобуржоазните и ревизионистките апологети на капитализма. Известна част от такива стопанства са в действителност не семейни, а дребни капиталистически стопанства, които експлоатират наемни работници. Особено в голяма степен това се отнася за интензивните райони, където много от тях стопанства са средни, а дори и едри капиталистически стопанства.

Защитниците на теорията за семейното стопанство сега се позовават преди всичко на данните за броя на

наемните работници. Те използват обстоятелството, че във връзка с техническата революция в селското стопанство се съкращава абсолютният брой на заемните работници, за да доказват, че се извършвала декапитализация на селското стопанство. Механизирането на селското стопанство намалява броя не само на заемните, но в още по-голяма степен и на семейните работници. Ето защо независимо от някои временни отклонения абсолютният брой на заемните работници намалява, но техният относителен брой нараства. Това говори, че капитализмът продължава да се развива и в селското стопанство, макар и това да става твърде бавно.

Капитализмът се развива и в селското стопанство, но там това развитие се спъва от някои специфични пречки, които капиталистическата рента и частната собственост върху земята създават. Частната поземлена собственост много бързо влиза в противоречие с едно действително рационално земеделие, създавайки пречка за неговото развитие. Такава пречка създава не само дребната, но и едрата капиталистическа поземлена собственост. Поради това селското стопанство по-бавно се развива от промишлеността и изостава от нея.

Средствата, изразходвани за купуване на земя, не представляват вложен в селското стопанство капитал. Земята, както видяхме, няма стойност, но при капитализма тя придобива цена. Затова капиталистът, за да придобие земя, трябва да заплати нейната цена. Наистина той придобива земя, но изразходва част от своя капитал. Купуването на земята означава отвлечане на капитали от селскостопанското производство. Това спъва развитието на производителните сили в селското стопанство. Тази пречка за развитието на селското стопанство е твърде голяма, тъй като в капиталистическите страни системата на стопанисване на собствена земя е много разпространена, а цената на земята достига високо равнище.

Капиталистът арендатор не отвлеча капитал за купуване на земя, но той се въздържа от някои вложения на капитала, когато те принасят полза не на него, а само на поземления собственик. Това се отнася особено за някои трайни капиталовложения, от които ико-

номическият ефект започва да се получава след известно време, но стойността им се възвръща едва след продължително време. Обикновено арендаторите отбягват да влагат капитали за постройка на стопански сгради, язовири, помпени станции, напонтелни и отводнителни канали и съоръжения, насаждения на многогодишни растения и др. Влагането на капитали в подобни мероприятия означава тяхното загубване за арендатора, тъй като след изтичането на арендния договор те не могат да се изтеглят и остават в полза на поземления собственик. По своята природа, особено когато арендният срок е кратък, арендата води до хищническо използване на земята, до разрушаване на постоянните източници на нейното плодородие.

6. Капиталистическата поземлена рента в България

В България към края на XIX и началото на XX в. капиталистическият начин на производство побеждава както в промишлеността, така и в селското стопанство. Поради това вече са налице основните условия, необходими за възникването на капиталистическата поземлена рента.

В България възниква капиталистическата поземлена рента, но поради редица причини не се развиват напълно всички икономически условия, които я обуславят. Капитализмът в България има някои особености, които оказват влияние върху поземлената рента. Господството на капиталистическия начин на производство се установява твърде късно. Когато в България започва ерата на действителното капиталистическо развитие, капитализмът вече прераства в последната си фаза — империализма. При такова положение младата капиталистическа страна със слабо развити производителни сили е включена в капиталистическия световен пазар, в който господствуват високоразвитите капиталистически страни. През цялото свое господство капитализмът в България оставал все така слаборазвит. Това се отнася особено за селското стопанство, където концентрацията на капиталите и производството била съвсем слаба, а производителните сили стоели на ниско равнище.

Кулашките стопанства разполагат с непочителни капитали и използват наемен труд в ограничени размери. Наред с тях съществуват стотици хиляди дребни и средни селски стопанства, на които липсват капитали, произвеждат с помощта на примитивна техника и много от тях продължават да съществуват, защото техните стопани просто няма къде да отидат. При такива условия в България се създава огромно аграрно свръхнаселение, което постоянно се увеличава и оказва решително въздействие върху състоянието и развитието на цялото селско стопанство. Тези особености оказват влияние върху поземлената рента.

На световния аграрен пазар господствуват по-високоразвити капиталистически страни. Затова световните цени на селскостопанските стоки се определят от производствените условия на тия страни. В България при слабо развитие на капитализма и на производителните сили в селското стопанство производствените разходи за единица продукция, независимо от много ниското равнище на заплатите на селскостопанските работници, са значително по-големи от страните, които определят световните цени. Поради това доходността на селското стопанство е много ниска. При тези условия по правило доходът, който собственикът на земята получава за дадената под наем най-лоша земя, не представлява абсолютна поземлена рента, имаща за съдържание част от принадлежната стойност. По същество този доход е част от работната заплата и от печалбата на арендатора капиталист.

Диференциалната рента в България съществува през всички периоди от развитието на капитализма, но нейното количество е твърде малко.

Капиталистическата арендна система в България е слабо развита. Данните от извършената през 1933/1934 г. селскостопанска анкета показват, че от цялата стопанисвана площ около 10% е арендувана, а останалата собствена. От това личи, че най-широко разпространена е системата, при която земята се стопанисва от поземлените собственици.

Изплащането на арендата става в най-различни форми. Поземлените собственици присвояват във формата на аренда не само цялата поземлена рента, но и част от печалбата, понякога дори и част от работната запла-

та. Селячеството у нас много бързо се раздробява и обеднява, а твърде бавно се създават капиталистически селски стопанства. В промишлеността капитализмът също се развива много бавно. При такова положение съществуването на аграрна пренаселеност в такива огромни размери поражда голямо търсене на земя. Така се създава остър глад за земя. Голямото търсене на земята при нейното малко предлагане неизбежно довежда до прекомерно повишаване на арендата.

Гладът за земя се проявява и в друго направление. Нараства търсенето на земя, за да се купи. Това от своя страна неизбежно довежда до голямо повишение на цената на земята. Затова в България и в това отношение се създава особено положение — съвсем малка поземлена рента се съпровожда с много голяма цена на земята. Явно е, че цената на земята не съвпада с капитализираната поземлена рента, а се издига високо над нея.

В България развитието на капитализма в селското стопанство се извършва много бавно, при едновременно раздробяване на земята. Това обстоятелство подхранва теорията за „устойчивостта“ на дребното селско стопанство, която упорито се поддържа от буржоазните и дребнобуржоазните икономисти и идеолози, а също и от опортюнистите в работническото движение в България.

Още в началото на ХХ в. се започва спор между марксистите и някои буржоазни и дребнобуржоазни идеолози. Против марксизма се обявяват проф. Б. Минцес и руският емигрант Пасманик. Според тях развитието на селското стопанство в България опровергавало икономическото учение на К. Маркс, защото не се извършвала концентрация на капиталите и производството в село, но ставало тъкмо обратното — дребното стопанство се оказвало много устойчиво и затова постоянно се увеличавало.

Димитър Благоев започва борбата срещу критиците на марксизма. В своите оригинални научни трудове „Социализмът и работническият въпрос в България“ и „Икономическото развитие на България“ Благоев блестящо защитава марксизма. Той доказва, че селското стопанство в България се развива по пътя на капитализма. Същевременно разкрива редица специфични

на страната пречки, които тормозят и забавят неговото развитие.

По-късно буржоазните и дребнобуржоазните икономисти и идеолози продължават да „оборват“ марксизма и да „доказват“ със статистически данни устойчивостта и жизнеността на дребните селски стопанства поради техните мними предимства пред едрите. На такова становище стоят професорите Я. Моллов, Н. Довински, С. Демостенов, К. Бобчев, Ал. Цанков и др.

Буржоазните и дребнобуржоазните идеолози „доказват“ своите погрешни възгледи за развитието на селското стопанство със статистически данни за селските стопанства, групирани по размера на стопанисваната от тях земя. Данните се използват от тях твърде едностранно, повърхностно и тенденциозно, за да се прикрие истинското положение в нашето село и неговото капиталистическо развитие.

Статистическите данни наистина показват, че в България от 1897 до 1946 г. се извършва раздробяване на земята, но само от тия данни е неправилно да се прави извод, че капитализмът в селското стопанство не се развива. Раздробяването на земята спъва развитието на капитализма и на производителните сили в селското стопанство. Расте стоквата продукция и онази част от нея, която се продава чрез посредничеството на търговския капитал. Извършва се известна интензификация на селското стопанство, проявяваща се както в увеличаване на редица интензивни култури, така и в проникването на машинната селскостопанска техника. Увеличава се също така и употребата на наемен труд в селското стопанство. Много селски стопанства фактически се уедряват и започват да си служат с наемен труд, стават капиталистически. Капитализмът в българското селско стопанство се развива, макар и много бавно.

На тази основа се изострят класовите противоречия в селското стопанство. Създават се обективни предпоставки за изграждане на съюза на работническата класа с трудещите се селяни като условие за победата на социалистическата революция в нашата страна.

ВЪЗПРОИЗВОДСТВО НА ОБЩЕСТВЕНИЯ
КАПИТАЛ. НАЦИОНАЛЕН ДОХОД

1. Индивидуален и обществен капитал

В темата за кръгооборота и оборота на капитала бяха изяснени особеностите на обръщението на индивидуалния капитал. Нека се спрем по-отблизо на особеностите на кръгооборота и оборота на обществения капитал. За целта да разгледаме възпроизводството на целия обществен капитал.

При капитализма съществува широко обществено разделение на труда. Всяко предприятие в процеса на производството и размяната на стоки по силата на икономическата необходимост се свързва с другите капиталистически предприятия. Оборотът на капитала, вложен в металургичните, енергетичните, машиностроителните предприятия, зависи от оборота на капитала в предприятията, които ги снабдяват със суровини, материали и средства на труда, и на онези, които реализират тяхната продукция. Движенията на индивидуалните капитали се преплитат помежду си, взаимно си влияят и образуват едно сложно обществено цяло. Съвкупността от индивидуалните капитали, взети във взаимната им връзка и зависимост, представлява обществения капитал.

При разглеждане възпроизводството на индивидуалния капитал анализът беше ограничен в тесните рамки на отделното предприятие, като се проследяваха само формите и фазите, през които преминават кръгооборотът и оборотът на капитала. Такива въпроси като взаимодействията между индивидуалните капитали, като реализацията на продукта, зад която фактически се крият връзките между индивидуалните капитали, пропорциите, в които се разпределя общественият капитал, там имаха само формално значение. При анализа на възпроизводството на обществения капитал тези връзки, пропорции, взаимодействия, отношения стават централен въпрос на разглеждането.

Съвкупен
обществен продукт

Съвкупният обществен продукт при
капитализма, който е изходният
пункт на процеса на реализацията,

представлява цялата продукция на капиталистическите
предприятия, произведена за даден период от време
(обикновено за една година).

Капиталистически произведеният продукт има стоко-
ва форма. Двете страни на стоката придават двойствена
природа и на съвкупния обществен продукт: от една
страна, той е сума потребителни стойности, а от дру-
га — сума стойност. Всяка от тези две страни се отли-
чава със своя своеобразна структура.

По своята натурална форма продуктът е съставен от
два дяла, отговарящи на двата вида потребности, които
той задоволява в обществото — средства за производ-
ство и средства за потребление. В зависимост от това
общественото производство се дели на две отделни груп-
и или подразделения: I подразделение — производ-
ство на средства за производство, и II подразделение —
производство на средства за лично потребление. Без
разграничаването на натуралната от стойностната фор-
ма на продукта (въведено за първи път от К. Маркс),
не са възможни анализът и разкриването на закономер-
ностите на общественото възпроизводство при капита-
лизма. Кръгооборотите на индивидуалните капитали,
произвеждащи различна продукция, са така тясно свър-
зани помежду си, че е необходимо при анализа да се
знае какъв вид продукти се произвеждат, към кое под-
разделение на общественото производство се отнасят, за
да се определи как ще се реализират (кой ще ги купи)
и как чрез реализацията ще се възстановят изразход-
ваните средства за производство и работна сила.

Общественният продукт има характерен *стойностен
състав*. В една част от него е предметена стойността
на постоянния капитал, пренесена от изразходваните
средства за производство, друга част е еквивалентна
на стойността на променливия капитал, изразходван за
работната сила, а трета част е принадлежната стойност,
създадена в производствения процес. Или това е
 $v + v + m$. Всяка от трите съставни части на стойността
на съвкупния обществен продукт изпълнява отделна
функция в обществено-производствения процес, без която
възпроизводството на общественния капитал става
невъзможно.

В зависимост от това, как се възпроизвежда съвкупният обществен продукт, различаваме два вида капиталистическо възпроизводство — просто и в разширен мащаб. При простото възпроизводство продуктът се възпроизвежда в предишните размери, а при разширеното — в увеличаващи се размери.

Възпроизводство
на общественния
капитал

Опити за анализиране на обществено-възпроизводствения процес при капитализма са правени преди К. Маркс от буржоазната политическа икономия. Но единствено научно изясняване на закономерностите на възпроизводството на общественния капитал даде К. Маркс в „Капиталът“

В своя анализ на възпроизводство на общественния капитал К. Маркс изхожда от следните условия:

капиталистическото възпроизводство се извършва при наличие само на две класи — капиталисти и наемни работници, т. е. при *абсолютно господство на капитала*; поземлената собственост и дребностоковото производство са абстрахирани;

цените на стоките са равни на тяхната стойност; колебанието на цените около стойността на стоката е изключено;

цената и стойността на стоката работна сила съвпадат;

органическият състав на капитала е неизменен; анализът се абстрахира от външната търговия; основният капитал се обръща за една година.

Посочените ограничения се прилагат с цел да се изследват връзките и пропорциите между отделните части на общественния продукт в техния чист вид.

Задачата, която се поставя за разрешение, се свежда до следното: какви принципни условия трябва да съществуват, за да имаме пълна реализация на продукта и възстановяване на елементите на производството, или — което е същото — за да се осигурят правилни съотношения (пропорции) между отделните части на съвкупния обществен продукт, така че да може безпрепятствено да се извършва общественият възпроизводствен процес.

2. Просто възпроизводство

Условия за реализацията при простото възпроизводство

При простото възпроизводство общественият продукт се възпроизвежда ежегодно в едни и същи размери, тъй като принадлежната стойност се изразходва за лично потребление на капиталистите. Нека да вземем пример, при който съвкупният обществен продукт в края на изходната година да има следния състав:

$$\left. \begin{array}{l} \text{I } 4\,000c + 1\,000v + 1\,000m = 6\,000 \\ \text{II } 2\,000c + 500v + 500m = 3\,000 \end{array} \right\} = 9\,000$$

Авансираният в началото на годината обществен капитал е равен на 7500 единици, а степента на експлоатация — 100%. В края на годината масата на принадлежната стойност ще е равна на употребения променлив капитал. Приемаме, че стойността на постоянния капитал се пренася изцяло в края на годината в готовия продукт. Стойността на годишната продукция ще се равнява на 9000.

В схемата за простото възпроизводство реализацията на съвкупния обществен продукт се извършва посредством редица разменини отношения между съставните му части. Средствата за производство в I подразделение, съдържащи се в 4000 c (това са средства за произвеждане на нови средства за производство — метал, енергия, машини и пр.), се реализират чрез взаимен обмен между капиталистите, които ги произвеждат. Така например машиностроителните предприятия обменят своята продукция с металургичните, енергетичните, добивните предприятия, а срещу това те получават необходимите на тях средства за производство за възстановяване на постоянния си капитал. Реализацията на тази част от обществения продукт се извършва в рамките на I подразделение.

Средствата за производство, изразени в 1000 v и 1000 m от I подразделение, се реализират чрез обмен срещу средства за потребление от II подразделение (това са средства за производство, предназначени за произвеждане средства за потребление — памук, прежда, машини и пр.). В резултат на това работниците и капиталистите от I подразделение употребяват консу-

мативно работната заплата и принадлежната стойност, като по този начин работниците възстановяват работната си сила, а капиталистите от II подразделение — изразходвания си постоянен капитал.

Следователно стойността на променливия капитал и принадлежната стойност от I подразделение се реализират чрез взаимен обмен със стойността на постоянния капитал от II подразделение. Тъй като в примера разменяните величини са еднакви по количество (1000 *v* и 1000 *m* от I подразделение са равни на 2000 *c* от II подразделение), реализацията се извършва без никакъв остатък.

Производството, изразено в 500 *v* и 500 *m* от II подразделение, се реализира в границите на самото подразделение чрез взаимен обмен между капиталистите, произвеждащи средства за потребление, както и между капиталистите и работниците едни с други в размер на 1 000 (500 *v* и 500 *m*).

По такъв начин всички части на обществения продукт са реализирани, постоянният капитал и работната сила в двете подразделения — възстановени по стойност и в натура, и са осигурени необходимите условия за възобновяване производствения процес през следващата година.

Следователно безпрепятственото протичане на простото възпроизводство изисква да бъдат спазени следните условия.

1. I (*v* + *m*) = II *c*
2. I (*c* + *v* + *m*) = I *c* + II *c*
3. II (*c* + *v* + *m*) = I (*v* + *m*) + II (*v* + *m*)

Това означава предлаганите средства за производство и средства за потребление да бъдат равни на тяхното търсене и възпроизводственият процес да протича нормално и без задръжки.

3. Разширено възпроизводство

Условия
за реализацията
при разширеното
възпроизводство

Разширеното възпроизводство се отличава от простото по това, че част от произведената принадлежна стойност се отделя за натрупване и се връща в производството. Това внася изменения в

схемата за простото възпроизводство. Тези изменения зависят от това, каква част от принадлежната стойност в I подразделение се отделя за разширяване и каква остава за консумация на капиталистите.

Да приемем за основа същото количество капитал и продукт в I подразделение, както и при простото възпроизводство, т. е. $4000c + 1000v + 1000m$, като за натрупване се отдели половината принадлежна стойност, т. е. $500m$. При това условие $500m$ ще останат в пределите на I подразделение, а само $500m$ ще се разменят срещу продукцията от II подразделение — тази, която остава за консумация на капиталистите. В съответствие с това постоянният капитал на II подразделение в началната година ще се равнява на променливия капитал и частта от принадлежната стойност на I подразделение, отиващи за потребление. Възниква ново изходно условие за реализацията на продукта при разширеното възпроизводство:

$$I. I (v + m) > IIc$$

Казано иначе, разширеното възпроизводство може да започне при условие, че годишният продукт в I подразделение в началната година съдържа известен излишък от средства за производство свръх количеството, необходимо за простото възпроизводство. Това ще предизвика необходимост от натрупване и във II подразделение.

Нека да изразим тези изменения в схемата за разширеното възпроизводство. В началната година съвкупният обществен продукт ще добне следния вид:

$$\begin{array}{l} I \ 4000c + 1000v + 1000m = 6\ 000 \\ II \ 1500c + 750v + 750m = 3\ 000 \end{array} \Bigg\} = 9000$$

За да се запази същата сума на годишния продукт от II подразделение ($=300$), v и m са равни на 750 всяко.

В състава на I подразделение се извършват следните изменения. Половината от $I \ m$ отива за натрупване. При приетия органически състав на капитала ($c : v = 4 : 1$) тя ще се разпредели в същото отношение, като $400m$ отива към Ic , а $100 \ m$ към $I \ v$. Об-

щата сума се запазва същата. I подразделение на съвкупния обществен продукт ще получи следния вид:

$$I \quad (4\ 000c + 400c) + (1000v + 100v) + 500m = 6\ 000$$

Съответно на това ще се извърши натрупване и във II подразделение, за да се произведе необходимото допълнително количество средства за потребление за добавъчното търсене в I подразделение. То ще добие следния вид:

$$II \quad (1\ 500c + 100c) + (750v + 50v) + 600m = 3\ 000$$

Схемата за разширеното възпроизводство в двете подразделения ще бъде:

$$\begin{array}{l} I \quad 4\ 400c + 1\ 100v + 500m = 6\ 000 \\ II \quad 1\ 600c + 800v + 600m = 3\ 000 \end{array} \quad \left. \vphantom{\begin{array}{l} I \\ II \end{array}} \right\} = 9000$$

Общата сума на съвкупния продукт в двете подразделения и в цялото общество остава неизменна — 9000. Както се вижда, извършва се само известно преразпределение на принадлежната стойност и на капитала в I и II подразделение в съгласие с новите условия на натрупването.

Измененията в частите на обществения продукт в двете подразделения са свързани и зависят едно от друго. Така например количеството принадлежна стойност, натрупвана във II подразделение, се определя от натрупването в I подразделение, и то в строго установена пропорция: натрупването във II c се определя от натрупването в I v ($=100$). Това съотношение на натрупването между I и II подразделение се превръща в икономически закон, тъй като натрупването във II подразделение ще бъде винаги по-малко от натрупването в I подразделение. Затова и темповете на натрупването и разширяването на производството в I подразделение ще бъдат по-високи от темповете на разширяване във II подразделение.

От това съотношение в натрупванията води своето начало и законът за по-бързото нарастване на производството на средства за производство в сравнение с производството на средства за потребление. Този закон

се проявява още по-силно при повишаващ се органически състав на капитала или при интензивно развитие на научно-техническия прогрес в производството. Това бе доказано научно в схемите на В. И. Ленин за възпроизводството.¹

Да се върнем към Марксовата схема за разширението възпроизводство. Как ще се извърши реализацията на продукта в двете подразделения при новите условия?

В основата си реализацията на обществения продукт се извършва аналогично на реализацията при простото възпроизводство. При разменните отношения трябва да бъдат спазени същите условия, както и при простото възпроизводство, с тази разлика, че тук трябва да се отчитат измененята, произлизащи от натрупването на принадлежната стойност в двете подразделения, и взаимодействието на това натрупване с потребяването на другата част от принадлежната стойност и на работната заплата на работниците. Така например Iv ще се увеличи от 1000 на 1100, което ще доведе до нарастване и на Ic със 100; наред с това общата сума на продукцията в I подразделение трябва да бъде равна на постоянния капитал и в двете подразделения, включително и натрупванията, а целият продукт на II подразделение — на променливия капитал и принадлежната стойност в двете подразделения, в това число и натрупванията.

В приведения в схемата числен пример за първата година тези условия са спазени, следователно реализацията е напълно възможна и възпроизводственият процес протича нормално. При спазване на тези условия може да се осигури безпрепятствен възпроизводствен процес на разширена основа през всяка от следващите години. Това може да се види от следните примери:

Втора година:

$$\begin{array}{l} I \quad 4\ 400c + 1\ 100v + 1\ 100m = 6\ 600 \\ II \quad 1\ 600c + \quad 800v + \quad 800m = 3\ 200 \end{array} = 9800$$

¹ Вж. В. И. Ленин, Върху така наречения въпрос за пазарите, Съл., т. I.

Като извършим натрупването при посочените условия, ще получим:

$$\begin{aligned} \text{I } & 4400c + 440c + 1100v + 110v + 550m = 6600 \\ \text{II } & 1600c + 160c + 800v + 80v + 560m = 3200 \end{aligned} = 9800$$

Както се вижда от резултата, общественият продукт е нараснал с 800.

През третата година общественият продукт нараства на 10780, през четвъртата — на 11858, и т. н.

4. Изводи от анализа на възпроизводството

Капиталистическото възпроизводство и проблемът за пазарите

Анализът на Марксовите схеми на възпроизводството показва, че капиталът има възможност да си създава пазари за реализация на про-

дукцията. Достатъчно е за тази цел да бъде спазена необходимата пропорционалност между отделните части и подразделения на обществения продукт. Спазването на пропорцията между натрупването в двете подразделения означава, че срещу допълнителното предлагане средства за производство и средства за потребление в I и II подразделение ще се осигури и допълнителното им търсене, а следователно и реализацията на целия обществен продукт.

Огромни приноси в разработването на въпроса за историята и теорията за пазарите при капитализма даде В. И. Ленин. Опирайки се на Марксовата теория за възпроизводството, в борба срещу теориите на народниците и легалните марксиста, В. И. Ленин всеотрично изследва процеса на образуването на вътрешния пазар в Русия в периода на създаването на едрото промишлено производство. Като критикува твърдението на народниците, че превръщането на натуралното стопанство в стоково и разоряването на дребните стокопроизводители водело до свиване на вътрешния пазар на капитализма, В. И. Ленин с огромни фактически материали от руската действителност доказва, че превръщането на натуралното стопанство в стоково и разоряването на дребните стокопроизводители на две основни класа — пролетарии и капиталисти — не свива, а, напротив, раз-

ширява пазарите и в двете подразделения на общественото производство.

Подобен анализ на процеса на разширяването на вътрешния пазар с развитието на стоковото производство в България направи Д. Благоев в своя труд „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“. Спорейки с народниците, които твърдяха, че в България нямало почва за развитие на капитализма, защото липсвали вътрешни пазари за българските стоки, нямало пролетариат и поради това нямало почва за социализъм, Благоев доказва с безспорни факти, че пазарът се разширява и че дребното производство и дребната поземлена собственост в България, които народниците така усърдно идеализираха, попадат под ударите на конкуренцията и стотици хиляди занаятчии и дребни земеделци западат и се разоряват, като се превръщат в пролетариат. Историческите факти потвърждават, че в началните периоди от развитието на капитализма у нас се идва до ускорено нарастване на пазарите и стокооборота в народното стопанство. В нея Ленин доказва научно, че нарастването на органическия състав на капитала в резултат на техническия прогрес не изключва разширяването на пазарите при капитализма.

Нарастването на органическия състав на капитала води до увеличаване на производителното потребление, а следователно до нарастване на пазара за средствата за производство. Това в действителност е основната насока на развитието на капиталистическия пазар. Капиталистическият пазар расте предимно за сметка на увеличаване търсенето на средства за производство. Това придава още по-голяма сила и стремителност на действието на закона за по-бързото нарастване на I пред II подразделение на общественото производство.

Нарастването с бързи темпове на производителното потребление, а с него и на пазарите за средства за производство пред пазарите за предмети за лично потребление обаче съвсем не означава, че личното потребление играе второстепенна роля в реализацията на продукта и във възпроизводствения процес. Напротив, личното потребление е последното предназначение и крайният пункт, т. е. лимитиращият фактор на реализацията.

„Растежът на вътрешния пазар на капитализма е до известна степен „независим“ от растежа на личното

потребление и се извършва повече за сметка на производителното потребление, но би било погрешно тази „независимост“ да се разбира в смисъл на пълна откъснатост на производителното потребление от личното: първото може и трябва да расте по-бързо от второто (и с това се ограничава неговата „независимост“), но от само себе си се разбира, че в края на краищата производителното потребление всякога остава свързано с личното потребление.“¹

Взето само по себе си, стоковото производство не поставя пречки за реализацията на продукта при развитието на техническия прогрес. Разпространението на научно-техническия прогрес има способността да създава условия за реализацията на продукта и за безпрепятственото протичане на процеса на разширеното възпроизводство. И ако въпреки това условията на реализацията на продукта се нарушават, пазарите се намаляват, техническият прогрес и натрупването на капитала се съпровожда с обедняване, безработица и кризи, то причината за това трябва да се търси не в условията на реализацията, както твърдят буржоазните икономисти, а в условията на експлоатацията, в противоречията на капитализма, в капиталистическия начин на формиране и функциониране на пазара, в капиталистическото приложение на техниката.

Универсалност на
Марксовите схеми за
възпроизводството

Схемите на К. Маркс за възпроизводството дават най-обща картина за реализацията на обществения продукт и възстановяването на сред-

ствата за производство и работната сила във всяко стоково стопанство. Те представят възпроизводствения процес в оня вид, в който той трябва да съществува при идеални условия, т. е. като определени количествени отношения (пропорции) между структурните части на обществения продукт.

В т. II на „Капиталът“ К. Маркс разглежда общата теория за реализацията.

Като не разбираха (или не искаха да разберат) различните аспекти, от които К. Маркс разглежда капиталистическите отношения в т. II и III на „Капиталът“, буржоазните икономисти измислиха т. в. „проти-

¹ В. И. Ленин, Съж., т. 3, стр. 38.

воречие между II и III т. на „Капиталът“¹. Според тази „теория“ в т. II К. Маркс уж твърдял, че съществувала пълна пропорционалност и всички условия за реализацията на продукта при капитализма, които изключвали всяка възможност за кризи, докато в т. III се обосновавал противоположният тезис, че при капитализма се изключвала всякаква пропорционалност и възпроизводството се осъществявало чрез циклични кризи на свръхпроизводство. В техните очи единият тезис изключвал другия. В действителност в тези два тезиса на Маркс в „Капиталът“ са отразени противоречието между производството и реализацията на продукта, противоположността между изискванията на законите за възпроизводството и тяхното конкретно-историческо осъществяване в условията на господството на капитализма.

В т. II на „Капиталът“ К. Маркс разкрива съотношенията и пропорциите, които трябва да бъдат спазени, за да се осъществява безпрепятствено възпроизводственият процес, с което сочи реалната възможност за реализацията на продукта при капитализма. Но с това той още не разкрива по какъв начин тази възможност става реалност в условията на капитализма.

В т. III на „Капиталът“, обратно, Маркс се спира на цялата съвкупност от конкретни условия и противоречия, диспропорции, нарушения и кризи на свръхпроизводството, при които си пробива път необходимата пропорционалност. (В глава 15-а например той сочи специфичната роля на закона за средната норма на печалбата за реализация на продукта).

Основната методологическа грешка на буржоазните икономисти се състои в това, че те „смесват абстрактната теория за реализацията... с конкретните исторически условия на реализацията на капиталистическия продукт в тази или онази страна, в една или друга епоха.“¹

Анализът на капиталистическите кризи на свръхпроизводство показва дълбоката противоречивост, която произвежда капиталистическия производствен и възпроизводствен процес.

---

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 4.

5. Национален доход

Същност на националния доход   Съставните части на стойността на съвкупния обществен продукт имат различна природа и играят различна роля в капиталистическия производствен процес. Това се дължи преди всичко на различния произход на тези части. Тази част от стойността на съвкупния обществен продукт, която е предметна в средствата за производство (т. е. постоянния капитал), представлява пренесена стойност от средствата за производство в готовия продукт. Тя е създадена от предшествуващ обществен труд и не е доход за обществото. Другата част от съвкупния обществен продукт, която е изразена в стойността на променливия капитал и в принадлежната стойност ($v + m$), е новопроизведена стойност, тъй като въплъщава в себе си стойността, създадена от живия (т. е. новопригъдениения) труд на работника. Тя представлява доход за обществото, или национален доход. Измерва се в границите на определен период от време, обикновено за една година.

Ако се разглежда откъм веществената страна, националният доход е сумата от средствата за лично потребление плюс онази част от средствата за производство, която отива за разширяване на производството на средствата за производство.

Единствен източник на националния доход е *трудът на производителните работници*, или на работниците, заети в материалното производство. Към отраслите, създаващи национален доход, се отнасят промишлеността, селското стопанство, строителството, както и транспортът, съобщенията, докогато допълват производствения процес в сферата на обръщението.

Предвид на развитото разделение на труда продуктът на капиталистическото производство се създава не от отделния, а от съвкупния работник, т. е. от целия колектив хора, изпълняващи различните производствени функции. За да бъде производителен трудът, работникът трябва да бъде част от съвкупния работник. В създаването на продукта участва както работникът, работещ при машината, и инженерът, осъществяващ функцията по регулирането и организацията на производствения процес, така и научният работник,

обезпечаващ производствения процес с научна информация.

Непроизводствените сфери пряко не създават национален доход. Тук се отнасят: държавният апарат, кредитът, търговията (в областта на реализацията на стоката), армията, медицинските учреждения, зрелищните предприятия, битовите учреждения (комунално стопанство) и др. Те създават само условия за повишаване производителността на труда и рентабилността на производството. Разходите в тези сфери се покриват от националния доход, създаван в производствената сфера.

Определящи фактори за растежа на националния доход са нарастването на броя на работниците, заети в производствените отрасли, научно-техническият прогрес повишаването производителността на труда.

Структура,
разпределение и
перераспределение на
националния доход

Структурата на националния доход отразява състава на новосъздадената стойност: работната заплата и принадлежната стойност. Този състав се определя от капиталистиче-

ската частна собственост и произтичащото от нея разпределение на новата стойност — едната част от нея е заплатеният труд, а другата — незаплатеният труд. Това съставлява и първичното разпределение на националния доход между двете основни класи — капиталистите и работниците. Принадената стойност от своя страна се разпределя между промишлените капиталисти, търговците, банкерите и едрите поземлени собственици. Разпределението на националния доход в капиталистическото общество може да се изобрази по следния начин:

Национален доход

1. Работна заплата
2. Принадена стойност:
  - а) промишлена печалба
  - б) търговска печалба
  - в) лихва
  - г) поземлена рента.

След като е извършено първично разпределение на националния доход между основните класи на капита-

листическото общество, започва вторичното му разпределение, или *преразпределението*.

След като присвояват принадлежната стойност, капиталистите и работниците заплащат услуги, оказани извън сферата на материалното производство — лечение, обучение, различни битови услуги, зрелищни предприятия и др. Освен това капиталистите, владеещи тези предприятия, плащат работна заплата на наемните работници (лекари, артисти и т. н.), правят разходи за поддържане на помещения, а наред с това и получават печалба. Всички тези разходи се покриват чрез преразпределение на националния доход. В САЩ заплащането на услугите заема около 40% от всички разходи на населението за потребителски цели.

В резултат на преразпределението на националния доход се образуват окончателно доходите на всички класи и социални групи в обществото, както и на държавата, получават се крайните доходи. Доходите, получавани при първичното разпределение — доходите на работниците, капиталистите, земевладелците, — се наричат *основни доходи*, а доходите, които се получават при преразпределението, са *производни доходи*. Към тях се отнасят доходите на учителите, лекарите, служещите и пр. Към производните доходи се отнасят и получаваните от държавата преки и косвени данъци.

Националният доход
в капиталистическата
държавна

Буржоазната държава активно участва в преразпределението на доходите на различните класи в обществото, за да посрещна своите нужди по обслужването интересите на капиталистическата класа. Тя издържа административен апарат, армия, полиция, наказателни и съдебни органи, които се финансират от *държавния бюджет*. Главен източник на приходите по държавния бюджет са данъците. *Държавните данъци* в капиталистическите страни играят извънредно голяма роля в преразпределението на националния доход. В зависимост от използваните методи за тяхното събиране данъците биват *преки* и *косвени*. Преките данъци представляват отчисление от получените доходи и се събират непосредствено от данъкоплатците. Косвените данъци, акцизите и др.) се събират при направени услуги или купени стоки. Обикно-

вено те се събират чрез пазара, като се калкулират в продажните цени на стоките.

С развитието на капитализма данъчното бреме нараства. Това се обяснява с обстоятелството, че данъците са основният източник на средства за държавния бюджет. Така например в САЩ през 1955 г. 87% от приходите на държавния бюджет представляват данъците (вкл. облагането на печалбите).

В годините на следвоенния период нараства извънредно много ролята на държавния бюджет в преразпределението на националния доход. Така, докато в 1929 г. чрез държавния бюджет на САЩ се преразпределяха 18,5% от националния доход, то за 1967 г. този процент е 38,6.

Мощен инструмент за преразпределение на националния доход в капиталистическите страни са цените. Цените, както е известно, не винаги съвпадат със стойностите на стоките. Новата стойност, създадена в дадено предприятие, и новата стойност, реализирана от това предприятие или отрасъл, не съвпадат. Това се дължи на преразпределението на част от националния доход. В съвременната епоха този механизъм се използва от монополите, които диктуват покупните и продажните цени на пазара. Върху тази основа се образува и монополната добавъчна печалба от обръщението (специфичното отклонение на цената над стойността).

Цените служат като средство за преразпределение на националния доход и при условия на инфлация, когато се измени общото равнище на цените и реалната величина на доходите.

В мероприятията по изменение на цените взема участие и буржоазната държава. За да покрият бюджетните дефицити, буржоазните правителства прибегват към допълнителни емисии на книжни пари, т. е. пускат пари повече, отколкото е необходимо, за обслужване на стокowo-паричното обръщение при дадените условия. В резултат на това нараства обезценяването на парите, намалява тяхната покупателна способност. В условията на нарастваща инфлация американският потребител в 1961 г. е плащал за стоки и услуги с 60% повече, отколкото в края на Втората световна война, и със 100% повече, отколкото в навечерието на войната. В сравнение с довоенното равнище понастоящем покупателната

способност на долара се равнява на по-малко от 40% от предишния ѝ размер.

Националният доход се използва за *потребление* и за *натрупване* в обществото. В зависимост от отношението, в което става това разпределение, се определят и темповете на разширяване и на нарастване на производството, както и обемът на потреблението.

При капитализма голяма част от присвоения от буржоазията национален доход се използва от нея за лично потребление, включително средствата за разкош, поддържане прислуга. Частта за натрупване е относително малка в сравнение с потребностите на обществото, тъй като значителна част от националния доход се разходва непроизводително за реклама, за паразитни издръжки на обръщението, на раздут държавен апарат, за военни разходи, полицейски апарат и др.

Жизненото равнище на работническата класа се определя от онази част от националния доход, която отива за работна заплата. Нейният относително нисък размер води до това, че огромната маса трудещи се се лишават от най-необходимото за преживяване.

От друга страна, жизненото равнище на експлоататорската класа се увеличава, като прераства в паразитизъм. Това поляризиране в жизненото равнище на двете класи в капиталистическото общество е най-яркият израз на класовото капиталистическо разпределение на националния доход.

ГЛАВА ДВАНАДЕСЕТА ИКОНОМИЧЕСКИ КРИЗИ

1. Същност и причина на икономическите кризи

Процесът на капиталистическото разширено възпроизводство от време на време се прекъсва от периодично повтарящи се икономически кризи на свръхпроизводство, характерни само за развития промишлен капитализъм. При криза пазарът се препълва с непродадени стоки. Производството намалява. Част от работниците остават без работа; появява се масова безработица. Много промишлени, търговски и банкови предприятия

фалират. Пролетаризират се дребните стокопроизводители от града и селото. Миллиони трудещи се са осъдени на мизерия и глад.

Сврѣхпроизводството има относителен, а не абсолютен характер. Произведените стоки се оказват в повече само по отношение на платежоспособното търсене, а въвсѣм не в сравнение с действителните потребности на обществото.

Основна на икономическите кризи Възможността за криза се съдържа още в простото стоково производство и обръщане, в стоката като единство на противоположности: потребителна стойност и стойност. Но въпреки наличието на формални, абстрактни възможности за криза, те в продължение на хилядолетия не са водили до икономически кризи на сврѣхпроизводството. Кризите стават неизбежни едва при капитализма с възникването на едрата машинна индустрия. Крушите промишлени предприятия произвеждат стоки в огромни количества за широкния пазар. Връзките между тях и в цялото народно стопанство стават извънредно сложни. Производството добива дълбоко обществен характер. Собствеността върху средствата за производство обаче не е обществена, а частна, капиталистическа. Резултатите от производството се присвояват *частно* от отделните капиталисти, собственици на средствата за производство. Тук изпъква основното противоречие на капитализма: противоречието между обществения характер на производството и частнокапиталистическата форма на присвояването на неговите резултати. Именно то е основа и причина на икономическите кризи.

Какъв е пътят, какъв е механизмът, чрез който основното противоречие на капитализма довежда неизбежно до икономическа криза?

Първо, основното противоречие на капитализма се проявява като *противоречие между организацията на производството в отделните предприятия и анархията на производството в обществото като цяло*. Стремещът към печалба налага на капиталиста да организира добре своето предприятие, за да не се пратосват ниго труд, ниго средства за производство. Капиталистът се старее да установи необходимата пропорционалност между отделните звена на производствения процес в

рамките на своето предприятие. В мащаба на цялото народно стопанство обаче такава пропорционалност не може да се установи, тъй като предприятията са частни. При това положение възникването на диспропорции е неизбежно.

Диспропорционалността е присъща не само на капитализма, а на всяко общество, съставено от частни стокпроизводители. Тя обаче не довежда до криза, докато отделните стопанства се градят главно на собствения труд на непосредствения производител, докато производството има малки размери и продукцията се обменя в един сравнително тесен район. Диспропорционалността се задълбочава и неизбежно довежда до кризи едва когато производството стане масово, машинно, частнокапиталистическо производство за широкия пазар. Частнокапиталистическата собственост върху средствата за производство обаче изключва планомерното установяване на необходимите пропорции. В обществото като цяло царя анархия на производството. При тези условия неизбежно се нарушават пропорциите, които са необходими, за да се реализира цялата обществена продукция и да се осъществи разширено възпроизводство. Диспропорциите постепенно се натрупват и довеждат до криза.

Второ; основното противоречие на капитализма се проявява като противоречие *между производство и потребление*. Всеки капиталист се стреми към най-голяма печалба. За да постигне целта си, той трябва да разширява производството и да усъвършенствува техниката, тъй като условие за създаване на повече принадена стойност е да се експлоатират повече работници, да имат те по-висока производителност на труда и по-високи заплати. Съвсем други са обаче условията за нейната реализация, т. е. за превръщане на съдържащата се в стоката принадена стойност в пари.

Реализацията на нарастващото производство изисква съответно увеличаване на пазара. При капитализма обаче пазарът не се разширява в същата степен и затова той се оказва относително стеснен. За да извлекат по-голяма печалба, капиталистите заплащат работната сила под стойността ѝ. Те упражняват натиск над дребните стокпроизводители и понижават цените на произведените от тях суровини и други стоки. Така поку-

пателната способност на най-широките народни маси — на работническата класа и на дребните стокопроизводители — се понижава относително, а понякога и абсолютно. Платежоспособното търсене се оказва недостатъчно за реализация на награсналото производство. Настъпва криза. „Противоречието между производството и потреблението, присъщо на капитализма — пише В. И. Ленин. — се състои в това, че производството расте с грамадна скорост, че конкуренцията му придава тенденция към безгранично разширение, докато потреблението (личното), макар и да расте, расте съвсем слабо: пролетарското състояние на народните маси не дава възможност на личното потребление да расте бързо...“¹

Нито диспропорционалността, нито противоречието между производство и потребление могат да доведат до икономически кризи сами по себе си. Двете противоречия — между организацията на производството в отделните предприятия и анархията на производството в обществото като цяло, между производство и потребление — водят до икономическа криза само на базата на задълбочаването на основното противоречие на капитализма. Те са резултат и форма на проявление на основното противоречие на капитализма.

Циклически характер на капиталистическото възпроизводство

Икономическите кризи на свръхпроизводство се повтарят през известни интервали от време. Периодът от началото на една криза до нача-

лото на следващата се нарича капиталистически цикъл. Той включва обикновено четири фази: криза, депресия, оживяване и подем.

Кризата е основната, образуващата фаза на цикъла, при която противоречията на капиталистическото възпроизводство се проявяват във формата на взрив. Главно три явления характеризират всяка криза: намаляване на производството, увеличаване на безработицата, спадане на стоковите цени. Наред с тях типични за кризите са: увеличаване на стоковите запаси, недоизползване на производствените мощности, съкращаване на търговския оборот и особено на външната търговия, покачване на лихвения процент, ограничаване на кредита, спадане на борсовите курсове, фалити на предприятия,

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 4, стр. 159.

масово разоряване на дребните стокпроизводители от града и селото, намаляване на печалбите, спадане на приходите, понижаване на номиналната и реалната работна заплата и др. В някои кризи могат да липсват някои от изброените явления (в кризите през втората половина на XX век напр. почти не се наблюдава понижение на цените поради инфлацията и ценовата политика на монополите). Това зависи от спецификата в икономическото развитие на страната, от хода на предшестващите фази на цикъла и особено от стадия на развитие на капитализма.

След известно време кризисното спадане се преустановява. Започва втората фаза на цикъла — *депресията*. Тя се характеризира с постепенно установяване на производството и цените на ново, по-ниско равнище. Безработицата е голяма. Търговията върви вяло, но стоките запаса не растат, а започват да се съкращават. Усиленото търсене на заеман капитал заглъхва и лихвеният процент спада.

Какъв е механизмът, който преустановява кризисното спадане на производството и след известен застои отново извежда капиталистическата икономика по пътя на оживлението и подема?

За да може разширеното възпроизводство да започне отново, трябва да се възстановят условията за получаване на печалба.

Първата предпоставка се създава от самото кризисно спадане на производството. Така то се нагажда към размера на реалното платежоспособно търсене. Освен това част от натрупаните стокни запаси постепенно се разпродава по занижени цени, друга част се поврежда и демодира, а трета — съзнателно се унищожава. По този начин се стига до относително, макар и нетрайно, равновесие между производство и потребление. „Кризите всякога са само временно, насилствено разрешение на съществуващите противоречия, насилствени взривове, които за момент възстановяват нарушеното равновесие.“¹

Но само равновесието между производство и потребление не е достатъчно, за да се осигури средна норма на печалбата, тъй като цените на стоките са спаднали

¹ К. Маркс, Капиталът, т. III, стр. 264.

в сравнение с предкризисното им равнище. Налага се капиталистите да вземат мерки за понижаване на производствените разходи. Това става главно по два пътя: чрез намаляване на работната заплата и чрез внедряване на нова, по-съвършена техника.

По време на криза и депресия работната заплата най-силно се отклонява под стойността на стоката работна сила. Увеличава се и интензивността на труда. Това се удава на капиталистите, тъй като на пазара на труда масово се предлага свободна работна сила. Намаляването на номиналната заплата и увеличаването на интензивността на труда изменят съотношението между необходимия и принадлежния труд, увеличават степента на експлоатацията и масата на принадлежната стойност. Така капиталът търси изход от кризата за сметка на работническата класа.

Решаваща роля за изход от кризата обаче изиграва обновяването на основния капитал. Трайно и значително понижение на производствените разходи може да се постигне само като се замени старият машинен парк с нов. Настъпва моментът да бъдат внедрени в производството много изобретения, усъвършенствувания, патенти и др., направени още по време на предшестващия цикъл. Те не са били използвани преди кризата, тъй като са изисквали нови капиталовложения, а старата техника без друго е осигурявала добри печалби (поради високите цени и разширяващия се пазар във фазата на подем). Сега внедряването на нова техника става абсолютно необходимо, защото иначе не може да се осигури печалба.

Капиталистите поръчват нови машини и съоръжения. Това дава първия гласък към разширяване на производството. Започва фазата на оживлението. То се характеризира с нарастващо производство, но общият му обем все още е по-малък от максималното равнище, достигнато през предшестващия цикъл. Безработицата започва постепенно да намалява. Сумата на изплатените работни заплати се увеличава. Търговията и кредитът се оживяват, стоковите цени бавно се покачват, но лихвеният процент остава нисък, тъй като изобилно се предлага заеман капитал. Постепенно оживлението обхваща всички отрасли и преминава в подем.

Подемът започва от момента, в който производство-

то надхвърля предкризисното равнище. Икономическият живот се развива трескаво. Цените продължават да се покачват. Печалбите и дивидентите са високи. Въпреки неизбежните колебания борсовите курсове отбелязват общо взето трайна възходяща тенденция. Предприятията не могат да изпълняват постъпващите заявки и портфейлът им с поръчки расте. Строят се нови промишлени и други предприятия, нараства обемът на капиталовложенията. Безработицата чувствително намалява, а в отделни страни има дори недостиг на работна сила и се привличат работници от чужбина. Борбата на работническата класа за по-високи заплати и за разширяване на социалните мероприятия се увенчава с частични успехи. В тази фаза на цикъла съществуват най-благоприятни условия за извоюване на известно увеличение на реалната работна заплата.

Подемът носи обаче всички противоречия на разширеното капиталистическо възпроизводство. Натрупват се диспропорции. Производството надхвърля реалното платежоспособно търсене. Търговията и кредитът спомогат тези противоречия да останат скрити за известно време. Неизбежно настъпва моментът на взрива — икономическата криза избухва. След това целият цикъл се повтаря.

От какво зависи средната продължителност на цикъла? Обновяването на основния капитал е материалната основа на периодичността на кризите. Както е известно, основният капитал се влага наведнъж, а пренася стойността си върху продукта в продължение на дълги години. Сроковете, в които той се подменя, зависят от неговото физическо и морално износване.

Във всяка епоха съществува известна средна продължителност на използване на машините. К. Маркс сочи, че този срок на оборота на основния капитал дава „единицата за измерение на цикъла“ и свидетелствува за връзката между продължителността на цикъла и „непосредствените материални предпоставки на крупната промишленост“.¹

Продължителността на цикъла не е постоянна величина. Тя зависи от сложното комбиниране на много ус-

---

¹ К. Маркс, Ф. Енгелс, Соч., т. 29, стр. 241.

ловня. Върху нея осезателно влияят промените в скоростта и сроковете на оборота на основния капитал, произтичащи от развитието на техниката и други условия (например от такива мерки на държавномонополистическото регулиране като въвеждане на ускорената амортизация и др.). Още К. Маркс предсказва постепенното съкращаване на продължителността на цикъла, т. е. зачестяване на кризите. Неговото предвиждане се потвърди от последвалото развитие на капитализма. Особено тежка криза капитализмът преживя през 1929—1933 г. Тя продължи около 4 години, а заедно с депресията — около 6 години. Това е най-дълбоката и най-разрушителна криза в историята на капитализма и до наши дни. Промисленото производство в САЩ се съкрати с 46,2%, в Германия — с 40,6%, във Франция — с 32,9%, в Англия — с 23,8%. Броят на безработните в САЩ достигна 13 милиона души, а в Англия — 3 милиона души. Световната търговия се намали от 67,6 на 26,2 милиарда долара, или с 61,2%. Курсовете на акциите на борсата в Ню Йорк спаднаха с 87,4%.

След Втората световна война настъпиха известни изменения в цикличното развитие. Най-характерен нов момент е засилването на асинхронността — отделните фази на цикъла настъпват в различните страни не едновременно, а през различни години, и имат нееднаква продължителност и интензивност. При такава асинхронност известно съвпадане имаше само през 1957—1958 г. Тогава кризата придоби световен характер, тъй като за сегна едновременно страни, които дават $\frac{3}{4}$ от промишленото производство на капитализма. Почти ни една капиталистическа държава не избягна значителните циклични колебания и рецесии в своята икономика.

За следвоенното циклично развитие е характерно също известно намаляване в абсолютния размер и в продължителността на спаданията на промишленото производство и на капиталовложенията. То е обусловено от асинхронността (възходящите тенденции в едни държави водят до намаляване на спаданията в други), от държавно-монополистическото регулиране което временно намалява дълбочината, остротата, времетраенето на икономическите кризи, но не може да ги преодолее, и от някои други фактори.

Следвоенното циклично развитие се преплиташе с

кризите във валутно-финансовата система на капитализма, които обаче нямаха цикличен характер.

Настъпилите изменения в цикъла са обусловени главно от дълбоките, трайни структурни изменения в света и само в по-малка степен от някои временно действащи фактори (като напр. последните от Втората световна война). Това са преди всичко: развитието и победите на световния социализъм, разпадането на колониалната система, прерастването на монополистическия капитализъм в държавно-монополистически и научно-техническата революция.

Научно-техническата революция например влияе върху хода на цикъла главно чрез измененията, които налага в обема, характера и сроковете на капиталовложенията, а така също чрез създаване на пазар за съвършено нови продукти. Държавно-монополистическото регулиране и програмиране се отразяват върху конюнктурата чрез държавните капиталовложения и другите разходи за военни и граждански цели, както и чрез кредитната и данъчната политика, които могат да действуват стимулиращо или задържащо върху частните инвестиции и потреблението. Световната социалистическа система влияе върху капиталистическия цикъл не толкова чрез преките търговски връзки, а преди всичко косвено, пораждайки като реакция промени в икономическата и социалната политика на буржоазията. За да се противопоставя на социализма, буржоазията в едни страни поставя центъра на тежестта върху дългосрочната политика на растежа, а в други страни — върху милитаризацията. Това неизбежно влияе върху конюнктурата. Върху тази политика на буржоазията влияе и борбата на работническата класа, която сега се води при ново съотношение на силите на световната арена. Благодарение и на него работническата класа изтръгва определени отстъпки от буржоазията в областта на работната заплата и социалното осигуряване. Те се отразяват върху покупателната сила и реализацията на продукцията, а следователно и върху цикъла.

Аграрни кризи   Капиталистическите производствени отношения, които първоначално се развиват в промишлеността, постепенно обхващат и селското стопанство. С това законите на капиталисти-

ческото възпроизводство, водещи до икономически кризи, започват да действуват и в селското стопанство

Най-често аграрната криза представлява само част от общата циклична криза на свръхпроизводство. Господстващата сфера на общественото производство при капитализма е промишлеността. Когато тя навлезе във фазите на оживление и подем, търсенето на селскостопански продукти се увеличава. Индустрията се нуждае от повече суровини, а населението предявява по-голямо търсене на хранителни продукти. Цените показват тенденция към повишение, с което се създава благоприятна обстановка за разширяване на производството. Скоро селскостопанското производство обаче надхвърля платежоспособното търсене. За известен период свръхпроизводството остава скрито, но неизбежно настъпва моментът, когато диспропорцията между производство и потребление бурно се проявява.

Зависимостта между промишлеността и селското стопанство не е само едностранна. Аграрната криза съдействува за задълбочаване на кризата в промишлеността. Селските стопани ограничават покупките на машини, сечива, торове, строителни материали, гориво и други стоки за производително потребление. Стиснато в клещите на кризата, населението в селата търси по-малко тъкащи, предмети за трайно потребление и преработени от промишлеността хранителни продукти.

Освен аграрните кризи, като част от общите циклични кризи, капиталистическото селско стопанство преживява от време на време специфични *продължителни* („хронически“) *аграрни кризи*. Те нямат цикличен характер и определена периодичност.

Продължителните аграрни кризи се преплитат с цикличните кризи на свръхпроизводство. При оживление и подем „хроническите“ аграрни кризи малко се смекчават поради нарастващото търсене на селскостопански продукти и поради покачващите се цени. При криза и депресия положението на селското стопанство става особено тежко.

Селското стопанство по-трудно намира изход от кризите, отколкото промишлеността. Причините са следните:

Първо, по правило размерът на наема за земята (арендната плата) е определен с договор за по-дълъг

период от време. Арендаторът е принуден да изплаща наема в установения размер, дори ако настъпи икономическа криза.

Второ, обновяването на основния капитал в селското стопанство има по-малко значение за възстановяване на условията, при които може да се реализира средна норма на печалбата, отколкото в промишлеността. Това се дължи на обстоятелството, че при капитализма селското стопанство изостава в сравнение с промишлеността и основният капитал не играе такава роля, както в индустрията. Основната причина за изоставане на селското стопанство е монополът на частната собственост върху земята, който поставя препятствия на свободното преливане на капитал от другите отрасли.

Трето, при криза дребните стокотърговци обикновено не намаляват производството, а се стремят чрез неимоверно напрежение на силите и ограничаване на собственото потребление да увеличат пазарната си продукция, за да получат пари за изплащане на данъците и други задължения. Това обаче увеличава свръхпроизводството на селскостопански стоки и затяга кризата.

Както се вижда, по-голямата продължителност на аграрните кризи се дължи главно на монопола на частната собственост върху земята и на изоставането на селското стопанство от развитието на промишлеността при капитализма.

2. Икономически кризи и изостряне противоречията на капитализма

Икономическите кризи представляват взрив на велики противоречия на капиталистическия начин на производство. Те открито демонстрират *исторически преходния характер на капитализма*, че той не е в състояние да използва създадените от него самия производителни сили и трябва да отстъпи мястото си на новия обществен строй — социализма.

По време на икономически кризи се разкрива хищническото отношение на капитализма към обществените производителни сили. Масово се унищожават средствата за производство. Бездействува значителна част от производствените мощности. Машини, съоръжения и сгра-

ни се повреждат. Освен това те морално остаряват и се малага да бъдат унищожени или заменени с нови, преди още да са износени физически. Не се използват напълно естествените производителни сили на земята. Пустеят обширни площи. Плантации се занемаряват или изсичат. Натрупаните запаси от суровини и предмети за потребление лежат по складовете и се повреждат. Те губят потребителната си стойност, а следователно и стойността си. Понякога капиталът прибегва и до съзнателно унищожаване на стоки. Абсурдността на унищожаването на плодовете на човешкия труд изпъква още по-ярко, защото се разиграва на фона на глада и нищетата на милиони хора, които не намират работа.

По време на кризи не се използва напълно главната производителна сила на обществото — живата работна сила. Милиони работници са изхвърлени на улицата и в продължение на месеци или години не създават нито стойност, нито принадена стойност. Друга част от работническата класа е заета само частично. Намалените доходи принуждават работническите семейства още повече да ограничат потреблението. По този начин се нарушават условията за нормално възпроизводство на действащата работна сила и за оформяне на подрастващото поколение. Принудени да бездействуват или да се задоволяват с всяка случайна, временна работа, част от работниците се деквалифицират и след кризата не могат да се върнат към старите си професии.

„Кризите показват — пише Ленин, — че съвременното общество би могло да произвежда несравнено повече продукти, нужни за подобрене живота на целия трудещ се народ, ако земята, фабриките, машините и пр. не бяха заграбени от шепа частни собственици, които извличат милиони от народната мизерия.“¹ И наистина: естествените предпоставки за разширяване на производството са налице — обществото разполага както е достатъчно работна сила, така и със свободни производствени мощности. Само противоречията на капиталистическия строй не позволяват да се свържат веществените и личните фактори на производството, за да продължи ритмично и без смущения процесът на разширеното възпроизводство.

---

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 5, стр. 85.

Диалектиката на кризата и изхода от нея е такъв, че едновременно с възстановяване на условията за продължаване на капиталистическото разширено възпроизводство се развиват процеси, които водят към още по-голямо *задълбочаване на противоречията на капитализма*.

Първо, кризите задълбочават основното противоречие на капитализма — противоречието между обществения характер на производството и частнокапиталистическото присвояване. Този резултат настъпи като логична последица от два процеса: от концентрацията и централизацията на капитала и от постепенното превръщане на кризите в световни циклични кризи.

Както бе казано, при всяка криза загиват голям брой капиталистически предприятия. Масово, с милиони, пропадат дребните и средните селски стопанства. Тяхната собственост се централизира в ръцете на крупния капитал. Така всяка криза засилва централизацията на производството, което означава задълбочаване на неговия обществен характер.

От друга страна, кризите, които първоначално избухват в развитите капиталистически държави, постепенно въвличат в цикличното движение на производството все по-широк кръг страни. Те се превръщат в световни циклични кризи, което означава, че по своя характер производството е станало обществено в световен мащаб. И тъй като с нищо *не* се е изменил частнокапиталистическият характер на присвояването, основното противоречие на капитализма все повече се задълбочава.

Второ, кризите изострят противоречието между развитите империалистически държави и техните колонии, респ. слаборазвитите страни. Една от най-съществените причини за това е увеличаването на нееквивалентността в стокообмена между двете групи страни. Могъщите монополи от индустриалните държави не допускат при криза голямо спадане на цените на своите стоки. Понякога им се удава да ги задържат на достигнатото равнище или дори да ги повишат. Едновременно с това те успешно упражняват натиск върху цените на селскостопанските суровини и на продуктите на добиващата промишленост и те спадат особено силно. По време на кризата от 1957—1958 г. индексът на цените на готовите

изделия остана непроменен на достигнатото равнище — 106 (при основа 1953 г. = 100). В същото време индексът на суровините и на продоволствените стоки се понижи от 102 през 1957 г. на 96 през 1958 г. Така стремението на мажоритите да стоварят тежестите на кризата, върху слабо развитите страни изостря противоречията между тези две групи държави.

Трето, кризите задълбочават противоречието между труда и капитала, тъй като последните от тях падат най-тежко върху работническата класа и другите трудещи се. Понижава се номиналната и реалната работна заплата. Нараства несигурността за утрешния ден. Капиталът преминава в настъпление срещу социаликономическите завоевания на трудещите се и често му се удава да ликвидира част от тях. В белствено положение се оказват семействата на уволнените от работа; над тях надвисва сянката на глада.

Широки слоеве на работническата класа, които до този момент повече или по-малко са вярвали в лозунгите на реформистите за мирно преустройство и усъвършенствувание на обществото, започват да разбират, че само събарянето на капиталистическия строй ще ги освободи от експлоатацията и несигурността. Нараства класовото съзнание и революционната готовност на работническата класа да се бори против капитализма.

Като изострят всички противоречия на капитализма, икономическите кризи подготвят гибелта на буржоазния строй.

Буржоазни теории за кризите

Буржоазната политическа икономия не е в състояние и не желае да разкрие, че причината на икономическите кризи се корени в основното противоречие на капитализма, т. е. в неговата същност. Това би означавало да се признае, че кризите са органически присъщи на капитализма и че той не може да се освободи от тях. Затова анализът на буржоазните икономисти упорито избягва да проникне в същността на въпроса. Техният поглед се плъзга по повърхността, като отделните теории или школи издигат до причина на кризите някои черти на капиталистическата икономика: недопотреблението или диспропорционалността, неравномерното в кредитно-паричната сфера, или свръхнатрупването, психологията на капиталиста или дори променливите климатични условия с тяхното отражение върху реколтата и т. н. По този начин буржоазните икономисти се опитват да докажат, че кризите не са присъщи на капитализма, че те избухват по случайни, второстепенни причини, и следователно могат да бъдат отстранени.

Класическата буржоазна политическа икономия (Д. Рикардо)

придаше възможността от общо свръхпроизводство на стоки. Тя ~~придаше~~ съществуването само на частични кризи, дължащи се на нарушаване на пропорционалността между отделните отрасли.

Тазн постановка бе по-късно доведена до абсурд от М. Туган-Барановски, представител на руската либерална буржоазия. Според него ограничаването на личното потребление на широките народни маси никога нямало да предизвика криза, стига да се спазвала необходимата пропорционалност между отраслите. Капиталистическото възпроизводство можело да се извършва гладко дори при условие, че техническият прогрес замести всички работници с автомати.

Дребнобуржоазната политическа икономия, представена от С. Сисмонди, обясняваше икономическите кризи с недопотреблението и считаше, че кризите имат хронически характер. Изход от кризата, твърдеше Сисмонди, можел да се намери само доколкото част от обществената продукция се реализира на външния пазар, тъй като съвкупното търсене на стоки за потребление от работници и капиталисти било винаги по-малко от произведенния обществен продукт. Възгледите на Сисмонди за реализацията и кризите бяха върнети от народниците в Русия.

Ленин подложи на критика и двете направления на буржоазната теория за кризите: както това, което ги обяснява с диспропорционалността, така и дребнобуржоазното, което сочи за тяхна причина недопотреблението. Ленин показа, че икономическите кризи се коренят дълбоко в същността на капиталистическия начин на производство. Диспропорционалността и противоречието между производство и потребление са само проявления на основното противоречие на капитализма.

Сред представителите на съвременната буржоазна политическа икономия, занимаващи се с въпроса за кризите, особено изпъква английският икономист Джон Кейнс. Той е родоначалник на господстващото „регулативистко“ направление в съвременната буржоазна политическа икономия, към което се числят още Хоутри, Хансен, Харод, Калдор, Хикс, Самуелсън и др.

Дж. Кейнс обяснява икономическите кризи с някои черти на човешката психика. Според него на хората била присъща склонност към спестяване. С нарастване на доходите се увеличавала спестяваната (неизразходваната) част от дохода, поради което се намалявало търсенето и спадали цените и нормите на печалбата. Понижената норма на печалбата водела до ограничаване на капиталовложенията и до криза.

За да се избегне кризата, Кейнс препоръчва да се въздейства върху инвестициите и потреблението чрез кредитни и бюджетни средства. С цел да се стимулират частните инвестиции, централната банка трябвало да понижи сконтовия процент. Поевтиняването на кредита щяло да повиши печалбата на функциониращия капитал и така да насърчи инвестициите. Кейнс отдава също голямо значение на държавните капиталовложения и на другите разходи, включително военните. При криза те трябвало да се увеличават, за да заместят изцяло или отчасти намаленото гражданско потребление. Някои кейнсници развили по-късно тази постановка, като обявиха непрекъснатото увеличаване на военните разходи за всемогъщо средство за борба срещу конюнктурните колебания.

Резултатите на кейнсианската теория бяха изпитани твърде широк, но те дадоха незадоволителни резултати. По този начин салят живот разкри порочната теоретико-методологическа основа на рчението на Кейнс и неговите последователи. Средствата, които теорин препоръчват за борба срещу кризите, не засягат най-дълбоките основи на капиталистическото общество, което ги поражда, а въздействуват само върху някои странични фактори. Именно поради това кредитното регулиране, държавните инвестиции или данъчната политика могат при известни условия да окажат някакво влияние върху хода на капиталистическия цикъл, върху протичането и дълбочината на кризата, но не могат да ги отстранят.

В продължение на повече от един век буржоазната политическа икономия не можа нито да разкри основната причина на икономическите кризи, нито да препоръча ефикасни средства за борба срещу тях. Само марксистко-ленинската политическа икономия дава правилно, задълбочено, научно обяснение на икономическите кризи. Като показва, че тяхната основа се корени в същността на капиталистическия начин на производство, марксистко-ленинската политическа икономия сочи и средство за унищожаване на кризата — ликвидирането на капиталистическия строй.

ГЛАВА ТРИНАДЕСЕТА

ОСНОВНИ ИКОНОМИЧЕСКИ ПРИЗНАЦИ НА ИМПЕРИАЛИЗМА

В края на XIX и началото на XX в. капитализмът постепенно се превърна в империализъм.

В. И. Ленин направи научен и всестранен анализ на дълбоките изменения, които станаха в недрата на капитализма на границата между двете столетия, показва тяхната икономическа същност и въоръжи световното работническо движение с нови революционни изводи. Той е създател на научната теория за империализма. Неговата книга „Империализмът като най-висок стадий на капитализма“ е продължение на генналното произведение на К. Маркс „Капиталът“. К. Маркс в „Капиталът“ изследва законите на движението на капиталистическото общество и доказва неговата неизбежна гибел. В. И. Ленин, като се опираше на достигнатото от основоположниците на научния социализъм, обобщил новите явления, които се появиха в развитието на капитализма на границата между двете столетия и разкри икономическата същност на новата епоха. Империализмът — казва В. И. Ленин — е монополистически капи-

тализъм паразитически или загниващ капитализъм и умираш капитализъм. Пълното определение на империализма, дадено от В. И. Ленин, обхваща следните икономически признаци: „1) концентрация на производството и капитала, стигнала до такава висока степен на развитие, че е създавала монополите, които играят решаваща роля в стопанския живот; 2) сливане на банковия капитал с индустриалния и създаване на базата на този „финансов капитал“, финансова олигархия; 3) износът на капитала за разлика от износа на стоки придобива особено важно значение; 4) образуват се международни монополистически съюзи на капиталистите, които поделят света, и 5) завършена е териториалната подялба на земята от най-големите капиталистически държави.“¹

Л. Концентрация на производството и възникване на монополите

Възникване и същност на монополите „Свободната конкуренция — пише В. И. Ленин — поражда концентрация на производството, а тази концентрация на известна степен от своето развитие води към монопола“.²

Концентрацията на производството е свойствена за цялото историческо развитие на капитализма. Тя е негов неотменим закон.

Главен фактор за развитието на концентрацията е капиталистическата конкуренция.

Концентрацията на производството се разви особено бързо в края на XIX и началото на XX в. Това даде силен тласък на развитието на техниката. Направени бяха редица важни открития в металургията, машиностроенето, химията, енергетиката. Появиха се нови високопродуктивни методи за добиване на стомана, за производство на нови химически изделия, създадени бяха нови видове двигатели, електричеството започна масово да се използва за индустриални цели.

Големите изменения в техническата основа на про-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 22, стр. 276.

² Пак там, стр. 204—205.

изводството предизвикаха важни изменения в структурата на промишлеността. Докато в средата на миналото столетие преобладаваше леката индустрия, то през следващите десетилетия на предно място излезе тежката индустрия — металургията, машиностроенето, химическото производство. Все по-голямо значение з. почна да придобива едрото промишлено производство. Възникнаха предприятия-гиганти, които съсредоточиха огромни маси материални средства и работна сила. Те произвеждаха значителна част от продукцията.

В резултат на концентрацията ролята на едрите капиталисти в производството и в конкурентната борба се засилва, а на дребните — отслабва. Като последица от това няколко десетки гигантски предприятия започват да господствуват в даден отрасъл на промишлеността и те много по-лесно идват до съглашение помежду си, отколкото стотици хиляди разяръснати малки предприятия. Концентрацията на производството на известно, особено високо стъпало от своето развитие достига такива размери, че неизбежно поражда монополите. Конкуренция — концентрация — гигантски прогрес в обобществяване на производството — монопол, такъв е историческият път и икономическата основа на неговото възникване и съществуване.

Монополите са едри капиталистически предприятия или съюзи от предприятия. Те съсредоточават в ръцете си такава значителна част от производството и продажбата на даден вид продукция, която им осигурява господство както в производството, така и на пазара. Като използват своето изключително положение, монополите чрез установяване на монополни цени систематически получават свръхвисоки монополни печалби. Монополите означават диктат на силните над слабите и принудително подчиняване на последните. Монополите изразяват най-дълбоката икономическа същност на империализма.

В съвременните развити капиталистически страни процесът на концентрация и монополизация на производството и капитала достигна още по-големи размери.

В промишлеността на САЩ през 1970 г. на 500 най-големи монополистически компании са се падали 65% от продажбите в страната. Четири фирми дават 70% от продукцията на автомобилостроенето, 67% в самолетостроенето, 26% в obuиното производство.

В ГФР четири монопола-гиганта: „Фолксваген“, „Даймлер“, „Бенц-Ауто Юнион“, „Опел“, „Фордверке“, съсредоточават повече от 90% от автомобилното производство в страната. Само дялът на фирмата „Фолксваген“ е 42%.

Аналогично е положението и в другите капиталистически страни, където две-три стотици, а някъде няколко десетки капиталистически фирми-гиганти контролират половината и повече от стопанския живот на страната.

Характерно явление за следвоенния империализъм е също създаването на т. н. многонационални монополи. Това са крупни национални монополи, голяма част от производствената дейност на които е на територията на чужди страни, и разполагат с огромни активи извън пределите на своята страна. Съвременните монополи утвърждават своето господство преди всичко в новите бързоразвиващи се отрасли: електротехнически, химически, самолетен и други.

Монополите съставляват основата на съвременната капиталистическа икономика както в отделните страни, така и в мащабите на цялата капиталистическа система. Почти една трета от световното капиталистическо производство се намира в ръцете на 200 най-едри монополистически обединения и фирми. Всичко това е показател за гигантското нарастване на обобществяването на производството и труда, което многократно надминава равнището в края на XIX и началото на XX век.

Главните фактори, които засилват концентрацията и монополизацията в следвоенния период, са разгърналата се научно-техническа революция, милитаризацията на икономиката, комбинирането на производството, ускореният процес на сливането и поглъщания, развитието на държавно-монополистическия капитализъм, нарастващата тенденция към интеграция на националните стопанства, изострянето на конкурентната борба за световни пазари, икономическото съревнование със социализма.

Форми на монополистически обединения

Монополите съществуват в различни форми, основните от които са: картел, синдикат, тръст и концерн.

Картелът е съглашение между капиталисти от един отрасъл, които запазват производствената и търговската си самостоятелност, но се договарят по обема на производството, обмяната на патенти, условията на реализацията на стоките, пазарните цени, условията на

наемане на работна сила. Участниците в картела делят помежду си пазарите, като всеки от тях има определен дял в производството и реализацията на стоките, наречен *квота*. Постоянната борба между членовете на картела за квоти го прави неустойчив.

Синдикатът е разновидност на картела, при който предприятията запазват своята производствена и юридическа самостоятелност, но търговската им дейност е обединена от обща търговска кантора за продажба на стоки. Често търговската кантора организира и закупуването на суровини за своите членове. Изгодата от синдиката е, че той осигурява на участниците продажба на стоките по монополни повишени цени и закупуване на суровините по монополно ниски цени. За синдиката е също характерно установяване на квота за производството на неговите членове.

Тръстът е по-високо стъпало на монополистическо обединение на еднородни или разнородни предприятия, при което последните губят всякаква юридическа самостоятелност — както търговска, така и производствена. Собствениците на предприятията се обединяват в тръст и получават монополна печалба съответно на дела, с който участвуват в него. Тръстът е единно предприятие, което се ръководи от общ управителен съвет и е показател за по-висока степен на концентрация на производството и капитала. Негова типична организационна форма е акционерното дружество. Тръстът осигурява по-висока конкурентноспособност на пазара, а на неговите участници — по-големи печалби.

Концернът е най-висша и сложна форма на монополистическо обединение. Той обхваща десетки и стотици предприятия от различни отрасли на промишлеността, а така също търговски фирми, застрахователни дружества, комунални предприятия, транспортни компании, банки и др. Той може да включва както индивидуални капиталисти, така и техни обединения — акционерни дружества, картели и тръстове. Членовете на концерна често формално запазват своята производствена и търговска самостоятелност, но се намират във фактичека зависимост от дадена банкерска група, която съставлява основното ядро на концерна и главенствува в него, като упражнява финансов контрол над тях. При концерна са монополизирани всички звена: доставката на су-

ровини и работна сила, производството и реализацията на стоки, кредитът, научните изследвания.

В съвременните условия на най-голяма концентрация на производството господствуващо положение заемат висшите форми на монополистически обединения — тръстове и концерни. Увеличаването на размера на монополите доведе до разширяване на сферата на тяхната дейност. Възникнаха т. н. конгломерати, мощни многоотраслови монополистически компании, които обединяват предприятия, нямащи нищо общо помежду си в производствено отношение. Тяхната численост е още гвърде малка. В САЩ конгломератите наброяват около десет, но ролята им в стопанския живот расте.

Монополите подчиняват на своя икономически диктат всички немонополизирани дребни и средни капиталисти. Монополистическият капитал господствува над огромната маса население в капиталистическите страни.

Монополите бележат по-високо стъпало на обобществяване на производството. Макар че не изменят същността на капиталистическата собственост, те разширяват нейните граници в сравнение с индивидуалната и дори асоцираната частна собственост на акционерните дружества. С това монополите внасят сериозни качествени изменения в производствените отношения на капитализма, което ускорява развитието на производството и още повече задълбочава и изостря противоречията на капитализма. Високата степен на монополизация е нова стъпка по пътя на обобществяването на производството в тесните рамки на капиталистическата частна собственост. На тази база при империализма се изостря противоречието между обществения характер на производството и частнокапиталистическата форма на присвояване.

Монопол и конкуренция

Свободната конкуренция при капитализма породил своята противоположност — монополите, но „в същото време монополите, възниквайки от свободната конкуренция, не я премахват, а съществуват над нея и наред с нея, като пораждат с това редица особено остри и силни противоречия, търкания и конфликти“¹.

В. И. Ленин изследва истинските причини за съще-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 22, стр. 275.

ствуването на конкуренцията наред с монополите. Конкуренцията се запазва и при империализма, защото се запазва икономическата основа на капиталистическото общество — частната собственост върху средствата за производство. А частната собственост разединява стокопроизводителите и неизбежно поражда анархия в производството и конкуренция. Частната собственост при империализма съществува като частна собственост на дребните стокопроизводители, частнокапиталистическа собственост на дребните, средните и едрите капиталисти и едра монополистическа частна собственост. При империализма се съчетават два противоположни процеса: висока степен на обобществяване на производството и монополизация, от една страна, и анархия на производството и конкуренция, от друга. Тези два антипода съществуват редом един с друг и отразяват противоречивия характер на капиталистическата стопанска система. В изострянето на конкуренцията при империализма се проявява задълбочаването на основното противоречие на капиталистическия строй.

Ленин опроверга погрешната теория за „чистия“ империализъм и доказва, че въпреки господството на монополите, те не могат да преобразят изцяло капиталистическата икономика. Наред с тях винаги продължава да съществува едно огромно мнозинство от дребни, средни и даже едри капиталистически предприятия, които са въвн от монополистическите обединения и съставляват основата на стария капитализъм.

В САЩ например през 1960 г. в обработващата и добивната промишленост е имало 368 600 фирми, в това число 151 500 акционерни дружества, които са били въвн от монополистическите съюзи. Едва 500—1000 най-мощни компании от общото количество фирми са причислени към монополите.

Конкуренцията се води в различни посоки и на различни равнища. Едно от тях е между монополите и немонаполизираниите предприятия, или, както ги наричат, „дивни“ предприятия, или още „аутсайдери“. Често някои аутсайдери не отстъпват на монополите по икономическа сила и конкурентноспособност. Поради това тези капиталистически фирми предпочитат да останат въвн от монополистическите съюзи, умело използвайки конюнктурата на пазара.

Дребните и средните предприятия са в крайно не-

устойчиво положение и силно зависят от колебанията на пазара. Те са принудени да продават стоките по цени, установени от монополите, макар че получават немонополно висока печалба, а средна печалба, понякога дори и под средната печалба. Производствените разходи в дребните и средните предприятия са много по-високи, отколкото в монополизираните предприятия. Поради това дребните и средните предприятия не устояват в конкурентната борба и голяма част от тях се разоряват или се поглъщат от монополите.

Конкуренция се води и между монополите от един или няколко отрасли. Монополите от даден отрасъл се мъчат не просто да отслабят позициите на своя конкурент, а да го унищожат.

В остра конкурентна борба встъпват монополите, които произвеждат взаимозаменяща се продукция. В последно време извънредно остра е конкуренцията между монополите, които произвеждат стомана, и монополите, произвеждащи пластмаси, които заменят редица важни детайли в машиностроенето.

Конкуренцията обхваща и монополите от различни отрасли. Всеки монопол води борба за привличане на купувателите, за реализиране на повече продукция в сравнение с монополите от други отрасли, което увеличава техните печалби.

Най-сетне, конкуренция съществува и вътре в монополите, между самите капиталисти — членове на едно монополистическо обединение, например за разпределяне на квоти, за пазари, за контрол над предприятията и пр.

Характерните особености на конкуренцията в империализма произтичат от същността на монополистическия капитализъм. Гигантското обобществяване на производството при империализма става на основата на частната собственост и затова само чрез конкурентната борба и експлоатацията на трудещите се монополите могат да получат монополно високи печалби.

Конкуренцията при империализма се видоизменя, усложнява и се води с голямо ожесточение. Докато в условията на домонополистическия капитализъм стокопроизводителите прибегваха главно до икономически средства на борба със своите конкуренти (снижаване на цените на стоките посредством намаляване на произ-

водствените разходи), то при империализма монополите използват своето превъзходство в производството и размяната, за да прилагат и извъникономически форми за задушаване на своите съперници. Конкуренцията, която по определението на Ф. Енгелс, е „война на всички против всички“, в епохата на империализма приема особено разрушителен характер. Нещо повече, съединението на двете противоположни едно на друго начала — монопола и конкуренцията, усложнява и изостря противоречията на капитализма и задълбочава анархията в производството. Основното противоречие на капитализма приема в епохата на империализма характер на най-остър конфликт, задълбочава стопанските кризи и влошава още повече положението на трудещите се маси, на дребната и средната буржоазия. Гнетът на монополите над останалото население, отбелязва В. И. Ленин, става стократно по-тежък, по-осезаем, по-непоносим.

Така монополите, които са ново, по-високо стъпало на концентрация и обобществяване на производството и осигуряват по-нататъшно засилване на буржоазната власт, отразяват в същото време ново, сериозно подковаване на устоите на капиталистическата система.

Редица буржоазни икономисти твърдят, че монополите при империализма са в състояние да ликвидират конкуренцията, а заедно с нея и анархията в производството и икономическите кризи, че капитализмът е станал организиран и планиран, поради което неговите противоречия изчезват. Други пък, обратно, мъчат се да докажат, че и в епохата на империализма продължава да господствува свободната конкуренция. Тези буржоазни икономисти игнорират дълбоките изменения, които монополите внесоха в обществото, и скриват техния произвол и гнет в икономическия живот. И в единия, и в другия случай целта е една — да се скрие същността на съвременния капитализъм, като се представи за някакъв обновен и подобрен обществен строй.

Някои буржоазни икономисти, за да отрекат съществуването на монополите и тяхното господство в обществото, представят нещата в крайно изопачен вид. Според тях монопол има само в отраслите, където действа една капиталистическа фирма. Наличието на няколко капиталистически фирми било вече *олигополия* (т. е. господство на малцина), което, по тяхно мнение, пречело за получаване на монополно висока печалба.

От това, че абсолютната монополизация фактически е невъзможна, тъй като процесът на концентрацията се развива неравномерно в различните отрасли, не следва, че не съществуват монополи.

Теорията за олигополите използва положението, че абсолютна монополизация няма, за да скрие ролята на монополите за усилване концентрацията на производството при империализма и экс-

платацията на огромното болшинство от населението. Монопол има навсякъде, където няколко крупни капиталистически фирми контролират значителна част от производството и капиталите в страната и започват да диктуват своите условия в производството и на пазара.

Нов опит за маскирана защита на монополите е теорията за „равновесие на силите“, издигната от американския икономист Дж. Голбрейт. Според него властта на монополите на пазара и в конкурентната борба и възможностите им за експлоатация на населението се ограничавали и дори унищожавали от появата на нови явотиводействащи фактори като профсъюзите, потребителските кооперации, големите търговски компании и дружества на индустриалците, държавата. Тези „уравновесяващи сили“ неутрализирали мошта на монополите, водели до ликвидиране на експлоататорската им проява, до отслабване и премахване на конкуренцията.

В епохата на империализма нито един от изброените фактори не може да спре повишаването на експлоатацията на трудещите се, а още по-малко да я унищожи. Тъкмо обратното, търговските компании, дружествата на индустриалците и държавата усилват гнета на монополистическия капитал и съдействуват за укрепване на неговата власт. Профсъюзите и потребителските кооперации не са в състояние да спрат или смекчат господството на монополите на пазара и да преустановят повишаването на цените. Профсъюзите могат чрез непрекъснатата борба да извоюват само частични придобивки за работниците. Що се касае до конкуренцията, тя още повече се изостря и разгаря при господството на монополите.

При империализма никакво равновесие на силите не може да настъпи. Тази теория изцяло е насочена за оправдаване на властта на монополите.

Монополно висока печалба

Целта на капиталистическото производство винаги е една — получаване на най-голяма печалба при

минимални разходи на капитал.

В условията на домонополистическия капитализъм борбата на капиталистите за най-голяма печалба обективно водеше до изравняване на индивидуалните норми на печалби в средна норма на печалбата. Средната печалба беше достатъчна, за да се стимулира развитието на производството.

При империализма възникна икономическа възможност монополите систематически да си осигуряват монополно висока печалба, която практически е недостъпна за другите капиталисти. Тя съществува наред със средната печалба, но е преобладаваща и господстваща.

Главният източник на монополно високата печалба е принадлежната стойност, добита в резултат на повишена експлоатация на трудещите се в капиталистическите страни. От тази гледна точка империализмът не се раз-

личава от доимпериалистическия капитализъм. Монополистическият капитал обаче достига монополно високи печалби, като използва редица нови форми за обогатяване, които бяха неизвестни или слабо развити в предишната епоха.

Монополно високата печалба е икономическа реализация на господството на монополите. Тя е основна форма на проява на производствените отношения в епохата на империализма и в това се заключава нейната качествена разлика в сравнение със средната печалба при домонополистическия капитализъм.

Монополно високата печалба съдържа освен принадлежната стойност още и част от стойността на работната сила.

Към формите на свръхексплоатация, които прилагат монополите при империализма, се отнасят засилената и преобладаваща по своята разпространеност интензификация на труда на работническата класа, присвояването на принадлежния продукт и дори на част от необходимия продукт, създаден от дребните стокопроизводители в града и селото, ограбването на народите от развиващите се и колонналните страни.

Един от методите за осигуряване на монополно висока печалба е преразпределението на произведената в обществото маса принадлежна стойност в полза на монополите. Преразпределението се извършва не като следствие от различието в органическия състав на капитала, както това беше до империализма, а като резултат от монополизацията на производството. Голяма част от печалбата, получена в дребните, средните и дори едрите немонополизирани предприятия, отива в ръцете на монополите, което поражда различието в нормата на печалбата на монополизираните и немонополизираните предприятия.

Монополно високата печалба изразява много по-усложнените капиталистически производствени отношения при империализма: отношенията на експлоатация между монополите и трудещите се, между монополите и дребните производители, между монополите и развиващите се и колонналните страни, а също отношенията на конкуренция между монополите и немонополистическите предприятия и сред самите монополи.

Монополна цена   Едно от основните средства на монополите за осигуряване на монополно високи печалби е монополната цена. Монополното положение, което заемат отделните капиталисти в даден отрасъл, им дава възможност с помощта на монополно високи или монополно ниски цени да оказват въздействие върху цялото производство на дадения отрасъл и пазара. За да поддържат високи цени на пазара и окажат натиск върху своите конкуренти, монополите могат да ограничат производството или дори да унищожат произведената продукция. Този метод на изкуствено поддържане цените на пазара влияе отрицателно на техническия прогрес и на развитието на производителните сили при капитализма. Монополната цена по такъв начин е изразител на загниването на империализма, тя подчертава неговия исторически преходен характер.

~~Господството на монополните цени при империализма не изключва действието на закона за стойността, закона за средната печалба и производствената цена. Измененията, които империализмът внася в икономическата база, поражда само някои особености в действието на икономическите закони на капитализма, в това число и на закона за стойността, но те не могат да ги отменят. Въпреки своите желания монополистите не могат произволно да определят монополните цени. Отклоненията на монополната пазарна цена от монополната производствена цена, колкото и значителни да са те, имат обективни предели, които не могат да се прескочат. Монополната цена не премахва границите, които стойността на стоките поставя. Това означава, че реалната основа за определяне на пазарните цени от монополите си остава въплътеният в стоката абстрактен човешки труд който образува нейната стойност. Господството на монополите затруднява изравняването на печалбите в средна печалба и на стойностите в производствена цена, но то не може да премахне тази тенденция.~~

В домонополистическия капитализъм производствената цена е форма на проява на стойността, а при империализма такава форма е и монополната цена.

Като форма за осъществяване на закона за стойността в условията на господството на монополистически капитал монополната цена е фактор, който изостря

Ключни противоречия на империализма: между труда и капитала, между производството и обръщението, между производството и потреблението и др.

Ограбването на трудещите се чрез монополните цени води до относително падане на покупателната способност на обществото, до нарастване трудностите на реализацията, до изостряне на борбата за външни пазари. Главната социална последица от този процес е обедняването на широките народни маси и задълбочаващата се поляризация на обществото. На тази база се засилва още повече основното противоречие на капитализма и се разгаря класовата борба между труда и капитала.

2. Финансов капитал и финансова олигархия

Концентрация на банковото дело и възникване на банковите монополи	Действителната сила и значение на съвременните монополи не могат да бъдат напълно разбрани, ако не се вземе под внимание новата роля на банките.
Новата роля на банките	

Основната и първоначалната задача на банките в периода на господството на свободната конкуренция е била посредничеството в платежните операции между капиталистите. Освен това те са съсредоточавали свободните парични средства и са ги предоставяли във вид на кредит на капиталистическите предприятия и на държавата. По такъв начин банките са превръщали бездействащия паричен капитал в действащ, т. е. донасящ печалби.

Процесът на концентрация на производството и капитала неизбежно доведе и до централизация на банковото дело, тъй като грамадните мащаби на производството изискват и грамадни капитали. Ролята на банките в столапския живот на капиталистическите страни коренно се измени

В непрекъснатата конкурентна борба дребните банки се разоряват и изчезват или стават филиали на големите банки. Общо броят на банките се съкращава и на повърхността изплуват няколко най-едри банки, които обсебват почти всички важни финансови операции в страната и поставят под свой финансов контрол не само

останалите банки, но и производството на промишлените предприятия.

В САЩ през 1970 г. 50 банки (0,4% от всички банки) са обладавали 42% от всички активи и депозити в страната, във Франция 10 банки са имали 65% от активите и 71% от депозитите, в Япония 11 банки — 52% от активите и 62% от депозитите.

Концентрацията и централизацията на капитала в банковото дело, както и в промишлеността, води до възникване на монополи. Група мощни банки установяват своето господство над другите банки. Няколкото едри банки сключват монополистически съглашения помежду си за разделяне сферите на влияние и развиват активна финансова дейност — закупуват акции, организират нови акционерни дружества, предоставят дългосрочни кредити на промишлените фирми, заемат се с модернизация на промишлени предприятия, провеждат изпълнението на държавните заеми и пр. По такъв начин с развитието на капитализма, с концентрацията и централизацията на капитала, банките от скромни посредници, каквито са били преди, се превръщат във всеплни монополисти.

Образуване на
финансовия капитал
и финансовата
олигархия

Възникването на банковите наред с промишлените монополи измени съществено взаимоотношенията между промишлените и банковите предприятия. Извършвайки изцяло фи-

нансовите операции на промишлено-търговските предприятия в страната, малката група от банков монополи получава възможност отначало да *узнава* състоянието на капиталистическите предприятия, след това да ги *контролира* и да им влияе чрез разширяване или съкращаване на кредита, облекчаване или затрудняване на условията на кредитиране и накрая напълно да *решава* тяхната съдба. Банките използват постоянната нужда на търговските и промишлените капиталистически фирми от кредити за проникване и активна намеса в производствената дейност на капиталистите. Завоювали монополно положение в предоставянето на дългосрочни кредити, големите банки поставят в своя зависимост дейността на капиталистическите предприятия. Те изпращат в управлението на предприятията свои представители, които наблюдават за изразходването на

получените заеми и участвуват в определяне на насоките, машабите и темповете на производството в контролираните предприятия.

По такъв начин банките от специализирани учреждения се превръщат в учреждения с универсален характер. Те съвместно с промишлените монополисти влагат своите капитали в производствената сфера.

От своя страна промишлените монополи все повече разширяват своето участие в банковото дело, като закупуват акции от големите банки, организират нови банки и стават сътрудници на банкерите в дележа на печалбите, назначават свои представители в ръководството на банките. Вложеният от индустриалците капитал в банките често пъти превишава собствения капитал на банките, което служи като основа за обединяване на индустриалците и банкерите и за обратно господство на индустриалците над банките и тяхната дейност.

Създаването на тесни връзки между банковите и промишлените монополи постоянно води до преплитане на взаимните интереси, докато накрая те напълно съвпадат. Близкото сътрудничество между банкерите и индустриалците прераства в сливане, в срастване на собствеността на банковия и промишления капитал. Вместо предишната обособеност на капиталите възниква нова форма на капитал — *финансов капитал*. Вместо предишните обособени банкери и индустриалци, появява се фигурата на финансовия капиталист, който едновременно е и банкер, и индустриалец, и собственик на търговски и други предприятия. Собствеността на банковите и промишлените монополи се слива в едно цяло, образуват се финансови групи-гиганти, финансови империи, които централизират значителна част от многообразната стопанска дейност и подчиняват развитието на страната на своите интереси.

Финансовият капитал е качествено нова икономическа категория, която е неизвестна на капитализма при господството на свободната конкуренция. Той възниква в резултат на сливането на собствеността на банковите монополи и промишлените монополи. Икономическата причина за сливането, срастването на банковия монополистичен капитал с промишления монополистичен капитал е изключително високата степен на концентрация на производството и капитала при империализма. Про-

цесът на концентрация, достигнал гигантски размери, направи срастването на банките и промишлените предприятия не само възможно, но и неизбежно. Като анализира същността на финансовия капитал, В. И. Ленин подчертава: „Концентрация на производството; монополи, които възникват от нея; сливане или срастване на банките с промишлеността — ето историята на възникването на финансовия капитал и съдържанието на това понятие.“¹

В. И. Ленин придава изключително значение на правилното разкриване същността на тази нова икономическа категория и остро критикува тълкуването на финансовия капитал от Хилфердинг, който счита, че това е „капитал, който се намира в разпореждане на банките и се използва от промишлениците“. Това определение е непълно и следователно неточно, тъй като е изпусната най-важната страна — високата степен на концентрация на производството и капитала, която ражда банковите и промишлените монополи. От сливането на последните става неизбежна появата на новата форма на капитала — финансовия капитал.

Определението Хилфердинг за финансовия капитал е невярно още и защото капитал, намиращ се в разпореждане на банките, а използван от промишлеността, е имало и преди империализма. От друга страна, изпуска се важният факт, че финансовият капитал възниква преди всичко върху основата на концентрацията и монополите в производството. По такъв начин се заличава качествена разлика между домонополистическия капитализъм и империализма. Финансовият капитал е монополистически капитал. Той характеризира ново развитие на капиталистическата експлоатация в епохата на империализма, реален израз на която е монополно високата печалба.

Неверният методологически подход на Хилфердинг при изясняване същността на финансовия капитал го доведе до неправилни политически изводи. Според него, тъй като банковият капитал господствува над промишления капитал, достатъчно било работническата класа да овладее няколко най-големи банки в страната, за да стане управляваща класа.

Главното условие за победата на работническата класа в революцията е не завладяването на финансите, а на средствата за производство. От начина на производство зависи и начинът на обръщение и разпределение. Ето защо постановката на Хилфердинг за финансовия капитал и неговите политически изводи фактически идейно разоръжават работническата класа и не показват правилния път към социално освобождение.

Финансовата олигархия е малка група от могъщи капиталисти-монополисти, в чието владение се намира огромно количество банков, промишлени, търговски, транспортни, съобщителни, комунални и други видове

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 22, стр. 233.

предприятия и която заема господстващо икономическо и политическо положение в страната. Финансовата олигархия подчинява на своите интереси държавния апарат и налага своята диктатура в цялата вътрешна и външна политика на буржоазната държава.

Конкретна форма на финансовата олигархия е финансово-монополистическата група, която представлява сливане на няколко финансови магнати, на тяхната собственост, капитали, производства, стокови и др. активи, връзки и сфери на влияние с цел да господства в икономиката и да си осигурява монополно високи печалби. Тя е висша форма на частно-капиталистическата монополизация в страната и по-нататъшна стъпка в обобществяването на производството.

Във всяка развита капиталистическа страна съществуват няколко финансово-олигархически групи, които заемат решаващи позиции в различните отрасли на стопанството и поради това извличат баснословни монополни печалби. В САЩ 18 финансови групи, обединяващи около 200 монопола, контролират 60% от промишленото производство. Четири най-големи финансово-монополистически групи — Морган, Рокфелер, Мелон и Дюпон, съставляват така наречената „поляма четворка“, която контролира 100% от производството на алуминий, 98% от производството на авиационни двигатели, почти 92% от производството на електрически лампи, повече от 93% от добива на нефт и въглища, 79% от производството на сапун и др. Тези некороновани крале държат в ръцете си повече от половината на производството в 150 отрасли. Освен това всяка една от финансовите групи държи в сферата на своето влияние банкови, застрахователни, транспортни, комунални предприятия и компании, суровинни залежи и др.

Финансовата група на Морган обхваща 32 промишлени, 18 финансови и 17 транспортни и комунални фирми, чиито общи активи през 1969 г. са се равнявали на 168—170 млрд. долара. Финансовата група на Рокфелер господства в нефтената промишленост в САЩ. Тя контролира множество гигантски нефтени монополи. Състава на групата влизат 23 промишлени, 11 финансови и 6 транспортни и комунални компании с обща стойност на активите 125 млрд. долара през 1969 г.

Централизирайки в ръцете си по-голямата част от капиталите и печалбите, финансовата олигархия рязко се отделя от останалата буржоазия. Богатствата на монополистическата върхушка растат и чрез присвояването на част от печалбите, които се създават в предприятията на другите капиталисти. Възниква специфично за епохата на империализма противоречие в самата буржоазна класа — между финансовата олигархия и другите слоеве на буржоазията. Това противоречие не измест

ва основното противоречие между двете основни класи на обществото — работническата класа и буржоазията. Обратното, при господството на финансовия капитал основното противоречие на капитализма се изостря, тъй като частнокапиталистическата форма на присвояване не съответствува на засиленото се обобществяване на производството.

Системата на участие като форма на господство на финансовата олигархия

Господството на финансовата олигархия се осъществява преди всичко чрез така наречената „система на участие“, изградена върху многозвенева зависимост на един акционерни дружества или компании от други. Например, даден финансов магнат или група магнати управляват главното акционерно дружество (дружество-„майка“) и в същото време владеят така наречения контролен пакет акции в други акционерни дружества. Контролният пакет е такава част от акциите, която позволява на главното дружество-„майка“ да господствува над останалите дружества-„дъщери“. От своя страна „дъщерното“ дружество може да има контролния пакет в трето акционерно дружество-„внук“ и поради това да се разпорежда в него. Чрез „системата на участие“ главното дружество получава възможност да командва чужди капитали, общата сума на която многократно превъзхожда неговите собствени капитали, в резултат на което успява да преразпределя печалбата в своя полза и в ущърб на дребните и средните капиталисти.

Освен „системата на участие“ съществуват и други форми на икономическо господство на финансовата олигархия. Една от тях е установяване на дълготрайни финансови връзки на финансовата буржоазия посредством организиране на нови акционерни дружества, участие в закупуването и реорганизацията на периферни стопански предприятия, пускане на фондови книжа, изпълнение на държавни заеми, спекулация с поземлени участъци и пр. Финансовата буржоазия използва и личния съюз, т. н. *лична уния* между банкери и индустриалци, от една страна, и правителството, от друга, за укрепване на своето икономическо господство.

Господството на финансовата олигархия в икономиката е неизбежно свързано с господството в *политиката*. Монополът прониква във всички области на общест-

вения живот. Монополът поражда реакция в надстройката — политиката, науката, културата, изкуството. Политическата реакция на финансовия капитал се проявява в най-открит вид във фашизма и антикомунизма. „Фашизмът на власт — пише Г. Димитров — е открита терористическа диктатура на най-реакционните, най-шовинистическите и най-империалистическите елементи на финансовия капитал“.¹ Срещу експлоатацията, гнета и всевластието на финансовата олигархия се надига мощен антимонополистически поток, който обединява всички демократични движения в капиталистическите страни начело с работническата класа.

3. Износ на капитал

Причини и форми на износа на капитал

Всевластието на монополите вътре в страната неизбежно се пренася и върху целия капиталистически свят. Международните икономически връзки стават средство за икономическа и политическа експанзия и заробване на слаборазвитите капиталистически страни от една малка група империалистически държави, обладаващи изключителна финансова мощ.

Износът на капитал, както и другите икономически признаци на империализма, е тясно свързан с господството на монополите и произтича от него. „За стария капитализъм, пише В. И. Ленин, с пълното господство на свободната конкуренция, бе типичен износът на стоки. За най-новия капитализъм, с господство на монополите, типичен стана износът на *капитал*.“²

От икономическа гледна точка между износа на стоки и износа на капитал съществува принципиална разлика. Износът на стоки е реализация извън националните граници на стойността на стоките, произведени в дадена страна. С други думи, в случая се извършва обикновено превръщане на стоковата форма на стойността в парична форма. Износът на капитал пък представлява износ на стойност, която осигурява на износителите нарастване на стойността (принадена стойност) посредством експлоатацията на чужди народи. Износът на стоки не е загубил значение при империализма. Напротив,

¹ Г. Димитров, Съч., т. 10, стр. 29.

² В. И. Ленин, Съч., т. 22, стр. 248.

стоковото обръщение на външния пазар се засилва. Износът на капитал и износът на стоки тясно се преплитат, допълват се и взаимно си влияят.

Необходимостта от износ на капитал при империализма е свързана с господството на монополите. Високата степен на концентрация и централизация на производството и капитала в развитите капиталистически страни води до натрупване на огромен паричен капитал. Вътре в страната обаче приложението на капиталите се затруднява от монополизацията на производството, която пречи на свободното преливане на капиталите от един отрасъл в друг и на вливането на нови капитали в тях. От друга страна, снижаването на популателната способност на трудещите се маси относително съкращава вътрешния пазар, което не стимулира капиталовложенията в производството. В резултат на „презряването“ на капитализма в редица страни се образува „излишък“ на капитал, който търси доходно приложение. Този излишък е относителен, понеже е породен от закона за увеличаване на печалбата при едновременно изоставане на популателната способност на трудещите се. Това противоречие се разрешава чрез изнасяне на капитал в чужди страни. Капиталът се насочва винаги там, където неговата дейност носи повече печалби. „Ако капитал се изпраща извън страната, отбелязва К. Маркс, то това става не защото той абсолютно не би могъл да намери приложение вътре в страната. Това става, защото извън страната той може да бъде пласиран при по-висока норма на печалбата.“¹

Износът на капитал е съсредоточен в ръцете на малка група най-богати държави, които постепенно се превръщат във финансови господари на целия капиталистически свят. В началото на ХХ век се отделят четири световни финансови центрове — Англия, Франция, Германия и САЩ. Останалите страни в една или друга степен стават техни длъжници. В съвременните условия износът на капитал е също привилегия само на няколко държави, първенството сред които заемат САЩ, чиито капитали, намиращи се в чужбина, превъзват износа на капитал от всички капиталистически страни, взети заедно.

---

¹ К. Маркс, Капиталът, т. III, стр. 271.

Възможността и необходимостта от износ на капитал, които се появиха на определено стъпало от развитието на капитализма, раздели света на две групи: страни-кредитори и страни-длъжници.

Главната цел на износа на капитал е получаването на монополно висока печалба. Капиталът се изнася в развити и слаборазвити страни. Особено изгоден е износът на капитал в изостаналите страни, тъй като там органическият състав на капитала е нисък, цената на земята е сравнително неголяма, работната заплата е ниска и суровините са евтини.

Износът на капитал често преследва и други цели, например политически и военно-стратегически — поддържане на реакционни режими, предоставяне на средства за въоръжение и водене на война и др., които пряко не са свързани с получаването на печалби. В случая износът на капитал най-често се извършва под формата на „помощ“. Тази насока на износа на капитал особено силно се разви след Втората световна война. Монополистическите кръгове и техните правителства използват широко износа на капитал за защита на реакционните режими и за задушаване на националноосвободителното движение в другите страни. Челно място в това отношение заема американският империализъм, който, „прикривайки се под фалшиви лозунги за свобода и демокрация, в действителност изпълнява ролята на световен жандарм, като поддържа реакционните диктаторски режими и прогнилите монархии, като се обявява против демократичните, революционните преобразования и предприема агресия против народите, борещи се за своята независимост.“¹ Разбира се, и тази форма на износ на капитал в крайна сметка цели осигуряването на монополно високи печалби за капиталистите, въпреки че непосредственият мотив е друг.

Износът на капитал се извършва главно в две форми: а) в *производителна* форма, когато предприятията, в които износителят влага своя капитал, са изцяло или отчасти негова собственост. Той е непосредствен експлоататор на трудещите се в дадената страна и получава монополна печалба; б) в *заемна форма*, когато износителят не притежава собственост в страната, в която вна-

¹ Програма на КПСС, стр. 32

ся капитал, и не приема пряко участие в производството. Той дава капитала във формата на заем на местните капиталисти или правителството, експлоатира чрез тях трудещите се в страната и получава като доход определена лихва.

Износът на капитал се различава още и според това, чия собственост е той. Ако собственикът на капитала е отделен монополист или монополистическо обединение, имаме частна форма на износ на капитал, ако негов собственик е държавата, имаме държавна форма на износ на капитал.

Износът на капитал — средство за икономическо и политическо господство — ва, същността на износа на капитал не се изменя. Той винаги служи на монополите за разширяване сферата на тяхното господство и експлоатация с цел да се извлечат монополно високи печалби и е средство за икономическо и политическо заробване на едни страни от други.

Износът на капитал оказва противоречиво влияние на страните, които внасят капитал: като развива едностранчиво производителните сили, в същото време задържа развитието на икономиката в цялост. Износът на капитал ускорява процеса на капиталистическото развитие в икономически изостаналите страни и постепенно изтласква докапиталистическите форми на стопанство, разширява стоково-паричните отношения и използването на наемния труд, развива промишленото производство, спомага за зараждането на местна работническа класа и буржоазия.

Според буржоазната теория за „деколонизацията“ монополистите, влагайки своите капиталы в развиващите се и колониалните страни, способствували за индустриализацията на тези страни, създавали многоотраслова структура на икономиката, помагали на техните народи да излязат от изостаналостта, в която се намират. Така империализмът сам съдействувал за ликвидирването на колониализма и за приобщаването на изостаналите народи към съвременното равнище на цивилизацията.

Всъщност теорията за „деколонизацията“ е измислица, която служи на империалистическата буржоазия за прикриване и оправдаване на нейната експлоататорска

дейност и завоевателни цели. Монополистите и техните идеологически представители премълчават главната роля на износа на капитал в колонните и развиващите се страни, която има решаващо значение за тяхното бъдеще — икономическото им заробване от международната финансова олигархия и превръщането им в неизчерпаем източник на монополно високи печалби.

Износът на капитал е оръдие за експлоатация на народите от слаборазвитите страни чрез насаждане на капитализма в тези страни в най-реакционната му и отвратителна форма — във формата на господство на чужд монополистически капитал. Това господство се проявява в няколко пасски.

Първо. Монополистите превръщат тези страни в евтина суровинна база на своята индустрия и евтин източник на продоволствие. Развитието на производителните сили в изостаналите страни става само в ограничените рамки на монополистическите интереси. Така строителството на промишлени и други предприятия се извършва обикновено в размери, които дават възможност на монополите интензивно да експлоатират местните природни богатства. Поради това икономиката на изостаналите страни никога не може да достигне всеобщо и самостоятелно развитие. Обикновено стопанството на слаборазвитите страни се специализира в производството на една-две суровини, и то такива, които са изгодни за едрите монополистически фирми. Това е принудителна специализация, която не отговаря на интересите и възможностите на страната.

Такава структура на икономиката обрича изостаналите страни на бавно развитие, на стопанска неустойчивост и бедност. Проникването на капитализма в тях е съпроводено с мъчително преодоляване на докапиталистическите форми. Нещо повече, капитализмът е заинтересован в тяхното запазване, защото феодалните и други остатъци са важна социална опора на неговото господство.

България до освобождението от капитализма също имаше структура на аграрна и изостанала в промишлено отношение страна. При това селското стопанство беше примитивно. Една от главните причини за такова състояние на икономиката беше господството на чуждия монополистически капитал в нея. Чуждият капитал идваше в нашата страна не да развива икономиката, а да я подчини на своите интереси и да извлича от страната монополно

високи печалби. „Чуждият капитал нямаше интерес да се развие в нашата страна тежка индустрия и въобще промишленост. Той желаеше да направи от България своя колония, от която може да добива земеделски произведения и да пласира индустриалните си стоки. Затова чуждият капитал заемаше място главно в кредита, търговията и леката индустрия.“¹ Строителството на железопътни линии, пристанища, пътища с помощта на чуждия капитал ставаше само за да се улесни износът на селскостопански и промишлени суровини от страната.

Щялата дейност на чуждия монополистичен капитал в България се определяше от неговите стремежи за увеличаване на печалбите. В резултат на дългогодишната експлоатация на нашата страна голяма част от обществения продукт, създадена от българските трудещи се, се изнасяше в чужбина. За 20 години (1919—1939 г.) вносът на чужди капитали възлиза на 1816 млн. лева (по курс на лева 1928 г.), а изнесените суми за плащане на лихви, дивиденди и др. на вложените капитали за същия период е 3772 млн. лева. По такъв начин от страната са изнесени два пъти повече печалби, отколкото общият обем на чуждите капитали, внесени в капиталистическа България.

Такава е участта на всяка слаборазвита страна, попаднала в сферата на икономическа експлоатация на международния монополистически капитал.

Второ. Възникналите на почвата на износа на капитал капиталистически производствени отношения в колониалните и развиващите се страни носят ярките белези на империалистическата експлоатация в нейния най-груб и неприкрит вид. Монополите въвеждат най-жестоки форми на експлоатация, като безмилостно ограбват труда на местното население.

Износът на капитал се използва и като средство за оказване на натиск върху развиващите се страни за разширяване на търговските им връзки със страните-износителки на капитал. В своите търговски отношения с тях монополите практикуват нееквивалентната размяна, която е също една от формите на експлоатация и допълнителен източник на монополни печалби.

Накрая износът на капитал е една от формите на провежданата неоколониална политика на империалистическите държави. Доходите на монополите от вложените зад граница капитали като правило превишават техните размери. Преките американски частни капиталовложения в Азия и Африка през 1950—1965 г. са били 5,2 млрд. долара, а сумата за изнесената печалба от тези райони е съставлявала 14,3 млрд. долара.

¹ „БКП в резолюции и решения“, т. IV, 1944—1955 г., стр. 138.

Износът на капитал
и изострянето на
противоречията
при империализма

На почвата на износа на капитал противоречията на империализма още повече се задълбочават. Обективният процес на нарастващото обобществяване на производството,

което чрез износа на капитал надхвърля националните граници, се спъва обаче от тесните рамки на капиталистическите производствени отношения. Това усилва анархията на производството и икономическите кризи и в крайна сметка задържа развитието на производителните сили на обществото.

Износът на капитал задълбочава също противоречията между напредналите и слаборазвитите капиталистически страни. Внедрявайки капиталистическите форми на стопанство, износът на капитал спомага за зараждане на национална буржоазия и национална работническа класа. Отношенията между наемния труд и капитала и противоречията на империализма се пренесоха в ширинна върху целия капиталистически свят.

Износът на капитал раздели още повече капитала собственост от капитала функция. В рентнери се превърнаха цели държави. В. И. Ленин отбелязва, че в Англия в началото на ХХ век доходите на рентнерите от износа на капитал пет пъти са превъзминавали доходите от външната търговия в тази най-„търговска“ страна на света.

Получаваните свръхпечалби от износа на капитал са един от главните източници за подкупване и развъртаване на върхушката от работническата класа и превръщането ѝ в оръдие на монополистическата буржоазия в метрополиите. Тази високозаплатена тънка прослойка от работническата класа е проводник на опортюнизма и буржоазната идеология сред пролетарските редове, нейното социално предназначение е да влеса разкол в международното работническо и комунистическо движение.

Износът на капитал е постоянен обект на сблъскване между интересите на финансовите групи от различните империалистически държави. Борбата за сфери на приложение на капитала е характерна черта на икономическите и политическите отношения между капиталистическите страни при империализма. Тя отра-

звява както засилването на неравномерното развитие, така и изострянето на противоречията при империализма. Постоянното изменение на съотношението на силите в областта на експорта на капитал е причината за непрекъснатото съперничество и остри сълъкновения.

Износът на капитал след Втората световна война придоби някои особености.

Първо, стесни се сферата на износа на капитал вследствие на победата на социалистическите революции в редица страни в Европа и Азия.

Второ, засили се износът на капитал в средноразвитите и в напредналите капиталистически страни.

Трето, рязко се повиши износът на държавните капиталовложения. Активизира се дейността на буржоазната държава и в оказване на съдействие при експорта на частния капитал, в осигуряване на благоприятни условия зад граница.

Четвърто, засили се неравномерността на износа на капитал, която измени съотношението на силите. Начело излязоха САЩ, следвани от Франция, Англия, ГФР и др. Частните преки инвестиции на САЩ зад граница през 1969 г. са надвишавали 70 млрд. долара.

Пето, износът на капитал в значителна степен се извършва с политически, военностратегически и военно-полицейски цели, особено от страна на САЩ. С помощта на финансов патрик империалистическите страни въвличат в своя външнополитически курс редица слабо развити страни, заставят ги да следват техните завоевателни цели, да формират агресивни блокове, да участвуват в надпреварата на въоръженията. Те оказват финансова подкрепа на воендиктаторските режими в много страни.

Износът на капитал е важна основа на външнокомическата експанзия на империалистическите държави, средство за политическо и идеологическо влияние и за намеса във вътрешните работи на други страни. Използват се от трудностите и острата нужда от капитал, които много капиталистически страни изпитваха след Втората световна война, САЩ побързаха да им оказват своята „помощ“ чрез „плана Маршал“, „доктрината Труман“, „програмата за взаимно осигуряване на безопасността“ и други. Фактически

това са форми на настъпление на американския империализъм срещу монополите на западноевропейските страни, на стремежа им към световното господство.

Външноикономическата експанзия, която монополите провеждат чрез износа на капитал, е омит да се разрешат или поне да се смекчат нарастващите вътрешни противоречия на империализма. Всъщност износът на капитал прави още по-неразрешими противоречията на империализма. Временно утихналите противоречия зреят и се натрупват и избухват с по-голяма сила.

4. Икономическата подялба на света между монополистическите съюзи

Образуване на между-Възникването на международните народните монополи се определя от важни и икономическата монополи се определя от важни материални предпоставки: пълното подялба на света господство на монополите на вътрешния пазар; образуването на световния пазар при капитализма; износа на капитал; разширяването на външната търговия и на всички задгранични връзки, с помощта на които монополите разпространяват своето влияние по целия свят.

Икономическата основа на международните монополи е особено високата степен на концентрация на производството и капитала в световен мащаб, която неизбежно води до тяхното възникване. Борбата между монополите за завладяване на външните пазари за пласмент на стоки се води с голямо настървение и често приема разрушителни форми. В такава обстановка неизбежно се поражда тенденция към съглашение и сговор между монополите за разделяне на пазарите с цел да се укрепи тяхното господство в световен мащаб. Така възниква необходимостта от икономическа подялба на света.

Международните монополи са съглашение между гйгантските монополи и монополистически съюзи от различни страни за разделяне на пазарите, източниците на суровини и сферите на приложение на капитал, за определяне на цените и размерите на производството, за експлоатация на населението в целия капиталистически

свят и преди всичко в колониалните и слабо развитите страни. Главна движеща сила, която тласка монополите към съглашения за икономическа подялба на света, е стремежът им към получаване на монополно високи печалби.

Международните монополи, наречени от В. И. Ленин още *свръхмонополи*, са качествено ново състояние на концентрация и монополизация и отразяват ново равнище на обобществяване на производителните сили, което става под действието на обективните икономически закони. Производителните сили все повече се интернационализират, докато формата на собственост остава частнокапиталистическа.

Икономическата подялба на света между монополистическите съюзи е характерна черта на империализма.

Международните монополи съществуват главно във формата на картели и международни патентни съглашения и по-рядко на синдикати. *Международният картел* е съглашение между монополите от различни страни по въпросите за цените, размерите на производството, пазарите и условията на продажба на стоките. Участниците в картела запазват своята производствена и търговска самостоятелност и имат право свободно да продават своята продукция на световния пазар. Целта на международния картел е да установи господство на световния пазар и посредством монополни цени да получава монополно високи печалби.

Възникването на международните монополи и на икономическото разделение на света пренася всевластието на монополите и империалистическата експлоатация извън националните граници. Създават се многообразни и сложни връзки на господство и подчинение, отношения на зависимост между всички капиталистически страни. Съвременното световно капиталистическо стопанство не е проста сума от национални стопанства, а такава социално-икономическа система, в която монополите и финансовата олигархия от напредналите страни господствуват над останалите страни от световната капиталистическа система и експлоатират техните народи. Настъпва остро и неразрешимо противоречие между световната финансова олигархия и експлоатираните от нея чужди народи.

Със своята антинародна дейност международните монополи оказват отрицателно влияние и върху развитието на международното сътрудничество и търговия и мирното съвместно съществуване.

Борбата на монополите за икономическо преразпределение на света и неизбежността от изостряне на противоречията между тях

Икономическото разделение на света при капитализма не е и не може да бъде веднъж завинаги установено. То непрекъснато се нарушава под въздействието на няколко фактора:

Първо, единственият начин за дял на света при капитализма е според силата, според капитала. Неравномерното развитие при капитализма постоянно изменя съотношението на силите между монополите и държавите, което фактически анулира досегашните по-рано съглашения.

Второ, международните монополи отразяват обективната тенденция към стопанско сближение на националните стопанства, което произтича от международното разделение на труда. Но това сближение се извършва стихийно и противоречиво, на основата на господството и подчинението. Изграденото върху такава основа „сближение“ между страните не може да бъде стабилно.

Трето, развитието на науката и техниката и тяхното прилагане в производството, което постоянно създава нови видове производства и нови пазари на стоки, а също така изчерпването на старите и откриването на нови райони на суровини в света е друга причина за постоянно преразпределение на вече поделените пазари и източници на суровини в света.

Четвърто, отпадането на капиталистическите страни от системата на империализма и преминаването им на социалистически път на развитие стеснява сферата на господство на монополите и създава условия за нов дял на света от империалистическите държави.

Международните монополи, както и монополите в отделните страни никога не са били и не могат да бъдат фактори на мира и икономическото сътрудничество. Обратно, те винаги са източници на конфликти и стълкновения. Борбата се води непрекъснато, макар че формата се мени и може да бъде ту въоръжена, ту „мирна“, невъоръжена. Главното е, че борбата между мо-

нополите за надмощие в разделянето на света не стихна, тъй като тя произтича от същността на империализма. Международните монополи на Германия, Англия, Франция, САЩ, Япония, Италия изиграха зловеща роля в подготовката на двете световни войни. Същите съдействаха за възстановяването на военнопромишления потенциал на победените империалистически държави след Втората световна война, особено на ГФР, а сега усилено подготвят разпалването на нова световна война.

След Втората световна война бяха отново възродени международният стоманен монопол, международният нефтен монопол, международният електротехнически монопол и др. Международната електротехническа асоциация обхваща 17 английски и 23 други западноевропейски фирми. Английските електротехнически компании имат картелни съглашения с американските монополи за производство на електрическо оборудване.

След войната възникнаха и много нови международни монополи главно в областта на суровините. Такива са международните картелни съглашения за пшеница, захар, олово, Европейското обединение за въглища и стомана, Европейската общност за атомна енергия (ЕВРАТОМ) и др. Тяхната особеност е, че в голямата си част са междуправителствени съглашения, което е свързано с нарастването на държавномонополистическия капитализъм след войната. Свършено ново явление е възникването на междудържавни, наднационални монополистически обединения като Европейската икономическа общност (Общ пазар), които белжат ново стъпало в международното обобществяване на производството и интернационализацията на стопанската дейност.

Новите международни монополистически съглашения не могат да премахнат противоречията на капитализма и да предотвратят неговата гибел. В действителност те са нова форма на преразпределение на световния капиталистически пазар и огнища за нови остри търкания и конфликти.

5. Териториална подялба на света. Колониална система на империализма

Завършване
на териториалното
разделение
на света между
империалистическите
държави.

Икономическото разделение на света между монополистическите съюзи е начална стъпка към неговото пряко териториално разделение между империалистическите държави.

Териториалната подялба на света е един от основните признаци за прерастването на капитализма в империализъм. Териториалното разделение на света и борбата на империалистическите държави за преразделянето му произтичат от господството на монополите. Възниква съобразен за епохата на империализма монопол на безразделно и неограничено владичество на няколко капиталистически държави над обширни територии на земното кълбо.

Съществуват няколко фактора, които тласкат империалистическите държави към териториални завоевания.

Стремежът към завладяване на чужди територии е свързан преди всичко с изострянето на *проблема за пазара* на стоки при империализма. Господството на монополите усилва експлоатацията и обедняването на трудещите се в капиталистическите страни, което относително стеснява потребителското търсене. Ограничаването на вътрешния пазар тласка монополите към външни пазари, които могат най-добре да се осигурят посредством колонните. В своята книга „Империализмът като най-висок стадий на капитализма“ В. И Ленин привежда изказването на главния виновник за англо-бурската война (1899—1902 г.), английския финансов министър и колониалист Сесил Родс, който през 1895 г. заявил, че само колониалната политика може да разреши въпросите за безработицата и реализацията на произведените стоки и да спаси страната от гражданска война. Изострянето на вътрешните социални противоречия на империализма засилва стремежа на монополите към завладяване на колонии.

Големите размери на производството при империализма и неговото разширяване изискват все нови приноси на различни видове *суровини*. А много от сурови-

ните, необходими за развитието на индустрията в напредналите капиталистически страни, отчасти или даже изцяло се внасят отвън. Редица отрасли на промишлеността са изградени напълно върху вноса на суровини. „Колкото по-високо е развитието на капитализма, пише В. И. Ленин, колкото по-силно се чувствува недостигът на сурови материали, колкото по-остра е конкуренцията и надпреварването за завладяване източниците на сурови материали в целия свят, толкова по-отчаяна е борбата за завладяване на колонии.“¹

Износът на капитал също заставя капиталистическите държави да воюват за завладяване на чужди земи. Влагането на капитали зад граница е един от важните източници на монополно висока печалба.

Колониалните народи са обект на *извъникономическа* експлоатация. Евтината работна сила, остатъците от феодалните отношения, безправното положение на населението превръщат колониите в доходно предприятие за монополите.

Колониалната политика при империализма произтича и от *военностратегическите цели* на капиталистическите държави. Монополистите са заинтересовани да имат навсякъде по света военностратегически бази, откъдето да защитават своите владения и да служат като изходна позиция за завладяване на нови земи, а също за борба срещу социалистическата система. От колониите империалистите черпят и жива сила като „пушечно месо“ във време на война.

Създаване на колониалната система на империализма

Между колониалната политика на империализма и тази при домонополистическия капитализъм има качествена разлика, която засяга причините на нейното възникване, специфичността на обществените отношения, които изразява, ролята, която играе за развитието на господстващия обществен строй. *Колониалната система на империализма* е неизбежен продукт на господството на монополите. Тя представлява система от икономически, политически, национални и други отношения на заробване и експлоатация на слаборазвитите страни и изостаналите народи от световния монополистически капитал. С възникването

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 22, стр. 269.

на колониалната система капитализмът се превърна в световна система на финансово заробване и колониално потисничество над подавяващото болшинство от човечеството от една малка група високоразвити империалистически държави.

На границата между двете столетия светът напълно бе поделен между няколко капиталистически държави и се формира окончателно колониалната система на империализма. Светът се раздели на две главни групи страни: колонизатори (метрополи) и колонии. Наред с тях съществуват преходни форми на държавна зависимост. Редна държави, които макар и запазили формално политическата си самостоятелност, фактически се намират в империалистическа зависимост от международния финансов капитал.

Борба за
преразпределение
на света

Образуването на колониалната система на империализма завърши процеса на утвърждаване на капитализма като световно стопанство.

Това означава, че прониквайки в различните части на света, капитализмът подчини развитието на световното стопанство на своите икономически закони. Но действието на икономическите закони постоянно задълбочава противоречивото развитие на капиталистическото световно стопанство и го прави неустойчиво. При империализма се засилва неравномерното развитие на капиталистическите страни, което е постоянен източник на борбата за преразпределение на територии.

Стремежът на империалистическите държави и монополите към преразпределение на колониалните владения и на сферите на влияние с цел за възстановяване на „равновесието“ в света е постоянен източник на войни при империализма.

В. И. Ленин разкри дълбоките икономически корени на войните при империализма и доказа неразривната им връзка с господството на монополите. Докато съществува империализмът, ще се запазят икономическите причини, които пораждат войни и военни конфликти. И досега остава верен Лениновият извод, че войните са неизбежен спътник на капитализма. Затова разпространяваната от десните опортюнисти теория, че поради наличието на международни монополистически съглашения при империализма се появява възмож-

ноят за траен мир, е празна илюзия. Тази теория е антимарксистическа и служи на интересите на буржоазията, тъй като внушава мисълта, че мирът зависи от съгрудничеството и споразумението между монополите, а не от борбата на народите срещу империализма като социално-икономическа система. Тази теория обрича трудещите се на пасивност и скрива истинската роля, която монополите играят в международната политика.

Антимарксистка и антиленинска е и тезата на „левия“ ревизионизъм и догматизма по въпроса за войната. Нейните привърженици не виждат дълбоките изменения, които станаха през последните години в света, и затова глъкуват невярно, по сектантски, тезага на В. И. Ленин, че войните са неизбежен спътник на империализма.

Главният резултат от развитието на обществото в нашата епоха е образуването на социалистическата световна система и превръщането ѝ в решаващ фактор на общественото развитие. Социалистическата световна система стана могъща икономическа, политическа и военна сила. Бъдещето на човечеството все повече се определя не от законите на капитализма, а от законите на социализма.

Основното противоречие на епохата днес е между двете световни системи: социализма и капитализма. Империализмът се стреми да се приспособи към условията на борбата между двете системи и за да запази своето съществуване, прибегва към нови форми за разрешаване на противоречията. Именно поради това избухването на нова световна война в съвременната историческа обстановка не е фатална неизбежност. За осуетяването на трета световна война голямо значение има също активната дейност на прогресивните сили в капиталистическите страни за мир, борбата им против монополите и тяхната империалистическа политика.

Като отричат възможността за предотвратяване на световна война, „левите“ ревизионисти всяват неверие в силите на работническата класа и на социалистическата световна система и надценяват силите на империализма. Догматично-сектантската постановка на въпроса за мира и войната не мобилизира трудещите се на борба срещу империализма, не служи за обединяването на прогресивните и демократичните движения в света.

Социално-икономическата структура на колониалните страни.
Форми на колониална експлоатация

Върху социално-икономическата структура на колониалните страни решаващо влияние оказва господстващият в тях монополистически капитал на империалистическите страни. Преди всичко трябва да

се отбележи крайната стопанска изостаналост на колониалните страни, която съзнателно се поддържа от империалистите. По своя характер колоните са аграрносуровинни придаъци към метрополиите. Господството на чуждестранния монополистически капитал в икономиката на колониалните страни е главно препятствие за тяхното всестранно развитие и социален прогрес.

Основната част от населението на колониите е селячеството. Селското стопанство обаче, макар и главен източник за препитание на местното население, се крепи на извънредно ниска техника. Вследствие на колонизаторската политика на империалистите по-голямата част от земята е в ръцете на самите колонизатори или местните феодали, а болшинството от селяните са безимотни. В редица колониални страни безимотното и маломотното селячество заема $\frac{9}{10}$ от населението. Принудени да обработват земите на едрите земевладелци и помещиците, безимотните селяни са подложени на зверски методи на експлоатация. Феодалните и полуфеодалните форми на експлоатация преобладават във всички колониални страни и те служат за изземване от селянина не само на принадлежния, но и на значителна част от необходимия продукт. Най-често това става чрез използването на феодалните форми на поземлената рента.

Развитието на промишлеността е крайно ограничено и се диктува не от потребностите на местния пазар, а от интересите на монополите. Чуждият капитал обхваща преди всичко търговията, кредита и транспорта, а от производството главно добивната промишленост, която е източник на суровини, и леката индустрия. Едноностранчивостта в развитието на промишлеността поставя в пълна зависимост снабдяването на колониалните страни с промишлени стоки от империалистическите държави. Последните са главните потребители на произвежданите в колониалните страни суровини и продо-

волствие, а, от друга страна, техни главни снабдители с промишлени изделия. Прилаганата нееквивалентна размяна в търговията с колониалните страни засява експлоатацията на техните народи.

Работническата класа в колонните е подложена на жестока експлоатация. Ниското техническо равнище на промишленото производство, евтината работна сила и масовата безработица създават благоприятни условия за увеличаване степента на експлоатацията на работната сила. Характерни явления за колониалните страни са дългият работен ден, масовото използване на женски и детски труд, по-ниското заплащане труда на местните жители в сравнение със заплащането на труда на дошлите от метрополитите и развитите страни, липсата на необходимата охрана на труда и др.

Работническата класа в колонните е все още малобройна и недостатъчно концентрирана. С развитието на капитализма нейното място в обществото обаче постоянно расте.

Освен работническата класа в градовете съществуват хиляди дребни занаятчии, които работят с примитивна техника и реализират своята стока обикновено на вътрешния пазар. Те не са в състояние да конкуррират внасяните от монополите промишлени стоки, което ги довежда до масово разоряване. За разоряването на дребните занаятчии, както и на дребните селяни голяма роля играят търговският и лихварският капитал. Уплели в своята мрежа дребните стокопроизводители, търговците и лихварите участвуват заедно с империалистите в експлоатацията на местното население.

Развитието на националната промишленост ражда и национална буржоазия. Нейното положение е двойствено. От една страна, тя чувства гнета и експлоатацията на монополистите и стесняващите рамки на феодалните остатъци, които ѝ пречат да се развива самостоятелно и бързо. От друга страна, тя е и експлоататор на работническата класа и селяните. Тази двойственост я прави непоследователна в борбата за национално освобождение, което умело използват империалистите. Империалистите винаги се стремят да господствуват в колониалните страни чрез местната буржоазия и феодалите.

Импервалнизмът въпреки разпространяващата от буржоазията легенда за неговата „цивилизаторска“ и „деколонизаторска“ мисия спъва развитието на бивши и настоящи колониални страни, пречи за разгръщането на производителните сили, носи експлоатация, бедност, политическо безправие и невежество на техните народи. За резултатите от многогодишното имперналистическо господство в колониалните страни може да се съди по производството на национален доход. Националният доход на глава от населението през 1969 г. в САЩ е бил 3303 долара, във Франция — 1738 долара, в Англия — 1560 долара, в ГФР — 1512 долара. В същото време националният доход на човек в Алжир е съставлявал 250 долара, в Гана — 213 долара, в Тунис — 172 долара, в Судан — 91 долара, в Ингерия — 68 долара.

Колониалистите имперналисти оправдават своята колониална политика с расовата теория за непълноценността на слаборазвитите народи. Расизмът и неомалтусианството са едни от най-разпространените идейни оръжия на съвременния империализъм. Тези човеконенавистнически теории нямат нищо общо с науката и служат само за защита на хищническата завоевателна политика на империализма.

Особеност на социалните отношения в колониите е преплитането на капиталистическата експлоатация с феодалната, на икономическата принуда с прякото насилие, което я прави още по-тежка и непоносима.

Задържането на производителните сили в колониите и жестоката колониална експлоатация на народите предизвиква остро противоречие между империализма и поробените народи, което прави националноосвободителната революция обективна необходимост. Националноосвободителното движение включва всички класи и социални слоеве, които изпитват експлоатацията и тиранията на империализма и монополите: работническата класа, селячеството, занаятчиите, прогресивната интелигенция и част от националната буржоазия.

Националноосвободителната революция на колониалните народи подронва устоите на империализма, революционира съзнанието на масите и неизбежно ги приближава до разбирането за обективната необходимост и от социалистическа революция.

Националноосвободителното движение доведе до разпадане на колониалната система на империализма. В Азия, Африка и Латинска Америка възникнаха множество нови национални държави, някои от които избраха пътя на некапиталистическото развитие.

ИСТОРИЧЕСКОТО МЯСТО НА ИМПЕРИАЛИЗМА

Изследването, което В. И. Ленин направи на новите икономически и политически явления, настъпили в края на XIX век и началото на XX век, му позволиха да определи историческото място на империализма в общественото развитие. В. И. Ленин дойде до извода, че империализмът заема особено място в развитието на капитализма. Империализмът е особено най-висок стадий на капитализма, монополистически капитализъм. Същевременно той е заключителна фаза на капиталистическото развитие, загиващ и умиращ капитализъм и навечерие на социалистическата революция.

1. Империализмът — монополистически капитализъм

Империализмът е преди всичко *монополистически капитализъм*. Това определение разкрива главната страна на империализма, неговото икономическо съдържание. Империализмът се разви като пряко продължение на основните черти и свойства на капитализма. Капитализмът стана империализъм на определено, много високо стъпало на развитие, когато някои негови основни черти започнаха да се превръщат в своя противоположност. Коренната икономическа черта на този процес е смяната на капиталистическата свободна конкуренция с капиталистическите монополи.

Господството на монополите е ново стъпало на заробване на труда от капитала. Именно при монополите за пръв път трайно и в масови мащаби се въвеждат такива форми и методи на експлоатация като автоматизацията на производството, интензификацията на труда, така наречените „потосмукачни системи“, монополната цена и пр.

Отличителен белег на експлоатацията при империализма е и разпространението на господството на монополите във всички отрасли на икономиката. Монополите концентрират икономическата мощ в страната и поставят под своя зависимост и експлоатират цялото население.

Важна черта на експлоатацията на монополите е също, че тя се простира извън националните предели и обхваща народите на целия капиталистически свят. Възникват специфични за империализма отношения на капиталистическа експлоатация на едни страни от други на почвата на господството на монополите. Следователно икономическите отношения, изградени на базата на господството на монополите, оставайки по своята същност капиталистическо-експлоататорски, се различават от икономическите отношения на домонополистическия капитализъм.

Като усилиха обобществяването на производството, което особено силно се проявява при държавно-монополистическия капитализъм, монополите го подчиниха на своите ограничени класови интереси. Безграничните възможности за развитието на производителните сили се натъкнаха на тесните рамки на капиталистическите производствени отношения.

При империализма се запазиха всички стари противоречия между капиталистите и се появиха нови противоречия.

Характеристиката на империализма от икономическа гледна точка, т. е. като монополистически стадий на капитализма, има първостепенно значение, тъй като тя е изходно начало за разбирането на всички останали явления, свойствени на тази епоха. Основните черти и признаци на империализма, не могат да се разглеждат изолирано. Между тях има вътрешна връзка и тя се определя от господството на монопола.

Буржоазията и нейните идеолози винаги са се старали да скриват и изопачават същността на империализма. Главното в тяхното гълкуване на империализма е изтъкването на неговите външни белези — засилването на териториалните завоевания и колониалната политика. В И. Ленин остро критикува един от най-активните привърженици и създатели на тази буржоазна теза — К. Кауцки, който определя империализма не като нова фаза на капитализма, а като особен вид политика. Той откъсва политиката на империалистическите държави към заробване на чужди територии от икономическото съдържание на империализма. Такова определение на империализма е едностранчиво и произволно, тъй като не разкрива икономическата същност на империализма и връзката му с териториалните завоевания. Всяка политика може да бъде разбрана само въз основа на точния анализ на икономиката.

К. Кауцки също неправилно свързва империализма с промишлеността, а не с финансовия капитал. От друга страна, несвярно е и твърдението, че империалистическите държави се стремят към за

воюване само на аграрни области. Завършилото разделение на света ги заставя да се насочват към всякакви земи, в това число и индустриални. Известно е например, че възроденият империализъм в ГФР се мъчи да постави под своя зависимост икономиката на такива индустриални страни като Белгия и Холандия.

Накратко, порочността на тази теория е, че тя не разкрива истинската причина за завоевателната политика на империализма, а следователно невярно насочва борбата на работническата класа. Работническата класа трябва да се бори срещу икономическите основи на империалистическата политика — господството на монополите. Борбата с политиката на монополите, както това проповядваше Кауцки, без да се засегнат самите монополи, е буржоазен реформизъм и пацифизъм. Фактически теорията на Кауцки е прикрита защита на империализма

Сред съвременните реформисти и буржоазни аологети, които изопачават същността на империализма, е известният английски лейбърнист Дж. Стречи. Последният си е поставил задача да опровергае ленинската теория на империализма и да покаже съвременна Англия като някакво „следимпериалистическо общество“. Стречи, както и Кауцки, заявява, че империализмът е процес, при който едни страни или нации завладяват, покоряват и установяват постоянно господство над други. Стречи обаче отива по-нататък от Кауцки и счита, че съвременният империализъм е станал „просветен“ и затова може да се откаже от подобря политика. Като пример на такъв „просветен“ и „културен“ империализъм той изтъква Англия, която уж доброволно се отказала от своята колониална политика. Така Стречи идва до лъжливия извод за „самоликвидирането“ на империализма. Лениновото учение за империализма е абсолютно вярно, то се потвърждава и от съвременната историческа обстановка и дава ключ за разбирането на всички явления в света.

Империализмът —
загниващ, паразитен
капитализъм

Капитализмът в епохата на империализма загуби своите прогресивни черти и се превърна в реакционна обществено-икономическа система. Основната причина за това дълбоко изменение на буржоазното общество е, че капиталистическите производствени отношения от фактор за ускоряване на развитието на производителните сили станаха техни окови. Империализмът като цяло придоби чертите на загниване и паразитизъм. Загниването при империализма се проявява преди всичко в производствената сфера. *Господството на монополите спъва техническия напредък.* Например американският промишлен концерн „Дженерал Мотърз“ използва едва 1% от всички патенти, с които разполага.

Господството на монополите в производството и на пазара им осигурява постоянно увеличаване на печалбите преди всичко поради наложените от тях монополни цени. Монополистите разполагат с такава икономи-

ческа мощ, че тя е достатъчно силно средство за претоваряване въвеждането на нова техника, когато това им е изгодно. Нещо повече, монополистите не допускат внедряването на нови открития дори в собствените си предприятия, когато те могат при старите производствени условия и с помощта на монополните цени да си осигуряват приток на предишните печалби. Особеността на развитието на общественото производство при империализма е, че монополите имат икономическа възможност изкуствено да спъват техническия напредък продължително време, което бе немислимо при домонополистическия капитализъм.

Съвременната научно-техническа революция разкрива неизчерпаеми възможности за преобразуване на природата и за създаване на огромни материални богатства. Но империализмът не е в състояние да използва науката и техниката в интерес на трудещите се. „Докато тези възможности би трябвало да служат за благото на всички, капитализмът използва научно-техническата революция за увеличаване на печалбите и за засилване на експлоатацията на трудещите се.“¹

Друга проява на загниването при империализма е *неспособността да се използва напълно наличната производствена мощ* в интерес на повдигане жизненото равнище на трудещите се. Тази неспособност расте и намира израз в непълната натовареност на производствените мощности и свързаната с нея безработица. През 1963 г. в САЩ ненатовареността на обработващата промишленост е била 27%. В течение на десет години там се консервират средно 12% от производствените мощности, които могат да дадат стоки и услуги за 60 млрд. долара. Това са огромни загуби за обществото, свързани единствено с господството на монополите.

Спъването на техническия прогрес при империализма не означава обаче абсолютен застой, пълно задушаване на производителните сили. Тенденцията към загниване не изключва растеж на техниката в отделни отрасли на икономиката, в отделни страни, през отделни периоди. Това нагледно личи от съвременното раз-

---

¹ Задачите на борбата срещу империализма на съвременния етап и единдействието на комунистическите и работническите партии, на всички антиимпериалистически сили. Изд. на БКП, 1969 г., стр. 16.

витие на научно-техническата революция в главните капиталистически страни. За империализма е характерно съчетание на две противоположни тенденции — към растеж на производството и технически прогрес, от една страна, и към застой и загниване, от друга. Развитието на капитализма става все по неравномерно и тази неравномерност се проявява най-остро в най-богатите и най-напредналите капиталистически страни. Конкуренцията заставя монополите да използват техническия прогрес, да развиват производството, но производствените отношения на капитализма са извънредно тесни за тяхното пълно и неограничено развитие. Ето защо „като цяло капитализмът все повече сковаваше развитието на съвременните производителни сили“¹. Никога конфликтът между развиващите се производителни сили и задържащите ги производствени отношения не е бил толкова дълбок, както сега.

Загниването и паразитизмът на капитализма се засилва и от това, че един огромен слой от обществото живее от доходите от ценни книжа, без да взема непосредствено участие в производството. Това са така наречените *рентиери*, които водят празен, паразитен живот и имат съвсем далечна и косвена връзка с производството. В САЩ около една трета от капиталистическата класа живее като паразит. Наемни директори, инженери, техници, икономисти управляват заводите и фабриките. Буржоазията от напредничавата се е превърнала в реакционна класа, която пречи на развитието на производството и поради това е излишна. „Монополистическата буржоазия стана безполезна нарастък върху общественния организъм, стана излишна за процеса на производството... Монополистите водят паразитен живот, поглъщайки заедно със своите слуги значителна част от националния доход, създаван с труда на пролетариите и селяните“².

Буржоазните апологети спекулират с факта на прехвърлянето на функциите по управлението на производството върху извини специалисти — директори, инженери и пр., за да обосноват теорията за трансформация на капитализма и превръщането му в народен капитализъм. Една от разновидностите на така наречения народен капитализъм е теорията за управленческата революция.

¹ Програма на КПСС, стр. 28.

² Пак там, стр. 30.

Според нея контролът над икономиката принадлежи вече не на капиталистите собственици, а на управляващите служители в предприятията. По този начин се пра-и опит да се докаже, че уж целта на капиталистическото производство вече не е получаването на печалби, а удовлетворяването на обществените потребности. Близко до горната теория е пропагандирането в някои капиталистически страни на така наречената „реолуция в доходите“, „социално партньорство“ и др. Имат се предвид измененията в разпределението, които уж вотели до премахване на различията в доходите на капиталисти и работници, случане на включване на прелетавители на профсъюзите в наблюдателните съвети на някои промишлени компании под натиска на работническата класа.

Социалният смисъл на тези теории е да се скрие експлоаторската същност на капитализма, представяйки го за общество, в което класовите различия между буржоазията и пролетарята постепенно се изглаждат и изчезват, настъпва хармония в техните интереси и класовата борба затихва. Проповедниците на народния капитализъм искат идейно да обезоръжат пролетарята и да го превърнат в послушно оръдие на монополите.

„Въпреки гвърденията за „революция в доходите“, за „социално партньорство“, капиталистическата експлоатация се засилва. Увеличаването на заплатите далеч изостава от темповете на нарастване на производителността на труда и неговата интензификация, от социалните нужди, то е несъразмерно с нарастването на печалбите на монополите“.¹ Действителността напълно опровергава всички теоретически умования на буржоазните идеолози.

Паразитизмът при капитализма расте и вследствие на износа на капитал. В ренгиери се превръщат цели държави, които като паразити живеят от експлоатацията на чужди народи. Износът на капитал като един от икономическите признаци на империализма усилва откъснатостта на буржоазията от производството, увеличава възможностите на нейното паразитно съществуване. Износът на капитал е, по думите на В. И. Ленин, паразитизъм на квадрат.

Друга форма на паразитизъм е голямото нарастване на *непроизводителния труд* в обществото, прекомерното увеличаване числеността на заетите лица в извънматериалната сфера и относителното съкращаване на лицата, заети в материалното производство. При капитализма особено набъбва сферата на обръщението — търговия, банково дело, а също така държавният апарат, услугите и др., което поглъща значителна част от националния доход. В САЩ през 1920 г. в непроизводителните отрасли

---

¹ Задачите на борбата срещу империализма на съвременния етап и единодействието на комунистическите и работническите партии, на всички антиимпериалистически сили, стр. 16.

са били заети 28%, а през 1968 г. — 52–54% от активното население.

Загниването на капитализма се проявява и в непрекъснатото *увеличаване разходите за военно производство*, в милитаризацията на икономиката, което става за сметка на намаляване темповете на растеж на гражданското производство. В САЩ относителното тегло на военната продукция в цялата промишлена продукция е нараснало от 2,7% през 1939 г. на 18,7% през 1960 г. Преките военни разходи на САЩ са нараснали от 40,7 млрд. долара през 1955 г. на 80,3 млрд. долара през 1970 г. Относителният дял на заетите във военното производство в обработващата промишленост от 8% през 1965 г. се е увеличил на 12% през 1968 г.

Загниването на капитализма се изразява по-нататък в прехода *от буржоазната демокрация към политическата реакция*. Монополистическият капитал все повече разголява своята реакционна и антидемократична същност. Реакцията се проявява във всички области на обществения живот. Монополистическата буржоазия се стреми към неограничено господство. „Като заграби напълно основните материални средства, монополистическият капитал не дели с никого политическата власт, установи своя диктатура — диктатура на малцинството над мнозинството, диктатура на капиталистическите монополи над обществото.“¹

Империалистическата буржоазия маскира своята диктатура с лъжливите лозунги за свобода и демокрация. Фактически тя отнема от народа и последните остатъци на буржоазната демокрация. Незначителните права, които народните маси имат в капиталистическите страни, са резултат на тяхната непрекъсната политическа борба срещу всевластието на монополите.

Важен показател за загниването и паразитизма на капитализма е подкупването от буржоазията на една незначителна част от работническата класа и превръщането ѝ в така наречената *работническа аристокрация*. Към работническата аристокрация принадлежат главно висококвалифицирани и високозаплатени работници. Те образуват върхушката на работническата класа и се намират в привилегировано положение в сравнение с ос-

¹ Програма на КПСС, стр. 34.

новната част от работниците. Източникът за подкупване и за високите заплати на работническата аристокрация е част от монополно високите печалби, които монополистите получават от експлоатацията на развиващите се и колониалните страни, а също и на трудещите се в собствените страни. Работническата аристокрация е продукт на господството на монополите, на загниването на капитализма.

Буржоазията поддържа работническата аристокрация, тъй като последната е социалната почва за развитието на опортюнизма и реформизма, главната опора на буржоазията в работническата класа, проводница на буржоазната политика и идеология в работническото движение. Чрез обуржоазяване на съзнанието на част от работническата класа империализмът се стреми да разбие работническото единство и да отклони работническото движение от борбата за смъкване на капиталистическия строй. Към работническата аристокрация принадлежат например ръководителите на десните профсъюзи в САЩ, ГФР, Англия и други страни.

Работническата класа като цяло все по-добре вижда предателската роля на прислужниците на монополистическия капитал и ги изолира от своята среда. Отърсването от влиянието и заблужденията на опортюнизма и постигането на класово единство в работническото движение В. И. Ленин считаше за първостепенна задача и най-важно условие за разгръщане на революционната борба на пролетариата и неговата победа над капитализма.

Империализмът —
умиращ капитализъм,
навечерие на
социалистическата
революция

Империализмът е не само висша, но и последна, завършваща историческа фаза на капитализма, след която настъпва нов обществен строй. Затова империализмът е още и умиращ капитализъм, навечерие на социалистическата революция. С това В. И. Ленин определя историческото място на империализма и по отношение на новия обществен строй — комунизма.

Този извод произтича от анализа на икономическата същност на империализма като монополистически, загниващ и паразитен капитализъм, от достигнатата особено висока степен на обобществяване на производството, от засилената се неравномерност на капиталисти-

ческото развитие, от изострянето на всички противоречия на обществото. От гледна точка на своето вътрешно развитие капитализмът е узрял и презрял, изчерпал е творческите си възможности „Световната капиталистическа система като цяло е узряла за социална революция на пролетариата“¹

Империализмът е умиращ капитализъм, защото са налице всички необходими материални предпоставки за преминаване към по-висш тип на обществено стопанство и свалянето на буржоазията от власт е станало непосредствена практическа задача.

Главната икономическа причина, която обуславя неизбежната гибел на капитализма, е дълбокото противоречие между производителните сили и производствените отношения. При империализма то прерасна в остър конфликт, който се проявява в рязкото засилване на всички други противоречия на буржоазния обществен строй.

На първо място, изостри се антагонизмът между труда и капитала. Работническата класа е подложена на жестока експлоатация от страна на монополите. Растат скъпотията, обедняването, политическото безправие на трудещите се в капиталистическите страни. Работническата класа все по-ясно съзнава необходимостта от класова борба за революционно сваляне на икономическото и политическото господство на монополите, на капиталистическата система като цяло. Тя неизбежно стига до извода, че единственият изход, за да се избави от капиталистическата експлоатация, е социалистическата революция.

От експлоатацията и диктатурата на финансовата олигархия страда не само пролетариатът, но и селяните, дребните градски стокопроизводители, дребните служители, интелигенцията, част от средната буржоазия. Възникват благоприятни условия за обединяване около работническата класа на всички угнетени класи и слоеве в обществото в единен антимонополистически фронт.

Борбата за монополно високи печалби, за пазари, за сфери на влияние, износ на капитал и източници на суровини, за преразпределение на света задълбочава противоречието между империалистическите държави. Това

---

¹ Програма на КПСС, стр. 10.

отслабва основите на империализма и съдействува за революционното надигане на масите срещу капиталистическата система.

При империализма се изостря противоречието между империалистическите държави и народите от колониалните и развиващите се страни. Икономическата експлоатация, на която последните са подложени, неизбежно довежда до възникване на революционно движение, насочено против империализма.

Процесът на разпадане на колониалната система на империализма след Втората световна война доведе до ново задълбочаване на противоречията между монополите и между империалистическите държави за сфери на влияние и източници на свръхмонополни печалби.

Противоречията на империализма се сплитат в единен възел и подготвят неговата неизбежна гибел.

Ликвидирането на капитализма и замяната му със социализма е обективна историческа необходимост. От това съвсем не следва, че капитализмът ще загине сам по себе си, автоматически, че буржоазията доброволно ще се откаже от политическото господство. За осъществяването на прехода от капитализма към социализма е необходимо да са налице не само обективни, но и субективни предпоставки.

2. Неравномерното развитие на капиталистическите страни при империализма

Пресминаването на народите от капитализма към социализма не може да стане едновременно. То се извършва постепенно и в различни периоди и затова обхваща цяла историческа епоха. Тази особеност на историческия процес се определя от закона за неравномерното икономическо и политическо развитие на капиталистическите страни, чието действие коренно се изменя в условията на империализма.

Законът за неравномерното развитие е присъщ закон на капиталистическото общество и той бе открит още от К. Маркс. При господството на частна собственост и наличието на ожесточена конкуренция и анархия в производството не може да има равномерно, пропорционално развитие. Неравномерността при капитали-

зма засяга всички части на стопанството: предприятията, отраслите, районите, страните. Капиталистическата система като цяло се развива неравномерно. В резултат едни страни по икономическо равнище изпреварват останалите и отиват напред, други изостават, което изменя съотношението на силите между тях.

При империализма законът за неравномерното развитие на капиталистическите страни не само се запазва, но още повече се засилва и придобива нов характер на действие поради изменилите се исторически условия. В. И Ленин научно обоснова действието на закона за неравномерното икономическо и политическо развитие на капитализма в епохата на империализма.

В домонополистическия капитализъм, когато светът още не бе разделен между държавите и капитализмът можеше да се разширява за сметка на подчинението на нови територии, неравномерността протичаше постепенно и не водеше до задължителни военни стълкновения. Картината коренно се измени при империализма. Неравномерността придоби скокообразен характер. Вместо предишната постепенност, икономическото развитие на капиталистическите страни и съотношението на силите между тях се менеше бързо и за кратък период.

До средата на миналото столетие първо място в света по промишлено производство заемаше Англия, следвана от Франция, а САЩ и Германия по своето икономическо равнище значително изоставаха от тях. Към края на XIX век на първо място изскочиха САЩ, Англия зае второ място, а Германия — трето. В началото на XX век Германия започна да изпреварва и Англия.

Неравномерното скокообразно развитие продължава и в настоящо време. Това особено ясно личи от изменението в относителния дял на главните капиталистически страни в световното капиталистическо промишлено производство, което настъпи през последните десетилетия (вж. табл. на стр. 273).

Англия, която след войната бе на второ място в капиталистическия свят по промишлено производство, бе изтласкана от ГФР и сега е на четвърто място. Въпреки че САЩ са все още първата капиталистическа страна, тяхното относително тегло започна значително да спада. Бързо се развива Япония. Напредък, макар и с известни спадания за някои години, бележат Франция, Италия.

Относителен дял на главните капиталистически страни в световното капиталистическо промишлено производство (в %)

	1948 г.	1960 г.	1965 г.	1970 г.
САЩ	55,8	45,8	45,1	40,9
Англия	11,9	9,3	8,2	7,1
ГФР	4,2	9,6	9,4	9,7
Франция	4,5	4,7	4,4	4,7
Италия	2,2	3,4	3,5	3,7
Япония	1,3	4,4	5,7	9,4

Един от факторите, които влияят за рязкото и скокообразно проявление на закона за неравномерността при империализма, е бурното развитие на науката и техниката. Това особено ясно проличава след Втората световна война, в условията на разгърнатата се научно-техническа революция.

Други фактори за неравномерността са монополът върху определени сфери на влияние, засилването на държавномонополистическия капитализъм, концентрацията на производството, военните разходи. Борбата за пазари, суровини, сфери на приложение на капитали и пр. води до изтласкване на едни страни от други, до изменение в съотношението на силите.

Към същите резултати водят и икономическите кризи. В едни страни отражението от тях е по-слабо, в други по-силно, едни страни бързо се оправят от кризите, възстановяват производството и вървят напред, други започват да изостават.

Факторите, които определят неравномерното и скокообразно развитие на капиталистическите страни, действуват и вътре, в самите страни, като предизвикват неравномерно развитие на различните икономически райони, отрасли на стопанството, видове производства, предприятия. Законът за неравномерността лежи в основата на развитието на цялата капиталистическа икономика от отделното предприятие до капиталистическата световна стопанска система.

В епохата на империализма този закон се проявява особено рязко, като приема конфликтна, катастрофална и крайно разрушителна форма. Негов най-ярък израз са стопанските кризи, империалистическите войни и

рационалноосвободителните и социалистическите революции.

Действието на закона за неравномерното и скокообразно развитие е неотменен закон на капитализма, тъй като негова икономическа основа е частнокапиталистическата собственост на средствата за производство. Съвършено невярна и антинаучна е създадената от К. Кауцки теория за „ултраимпериализма“. Като изхожда от възникването на международните монополи, Кауцки издигна тезата, че развитието на империализма върви към световно обединяване на монополите и към създаването на единен световен свръхмонопол, в резултат на което ще настъпи нова фаза на капитализма, наречена „ултраимпериализъм“ или „свръхимпериализъм“. Тя ще представлява единно и организирано световно стопанство, в което анархията, конкуренцията, кризите и войните ще изчезнат и между капиталистите ще възцари мир и съгласие.

В основата на теорията за „ултраимпериализма“ лежи погрешното гледище, че господството на финансовия капитал поставя началото на постепенно отслабване и изчезване както на закона за неравномерното развитие, така и на междуимпериалистическите противоречия. Фактите обаче показват, че обективният процес към обединяване на монополите при империализма е крайно противоречив и постоянно се нарушава от тяхното скокообразно развитие.

След Втората световна война международната монополистическа буржоазия прави опити да обедини усилията на всички империалистически държави за запазване и укрепване на капиталистическия строй. Въпреки някои успехи в тази насока, например образуването на „Общия пазар“, при империализма не е възможно да се достигне до пълно политическо и икономическо обединение и създаване на световна държава.

На опитите за политическа интеграция противодействуват мощни икономически фактори, които разделят капиталистическите държави. Поради това междуимпериалистическите съюзи не могат да бъдат сигурни.

Сродна с теорията за „ултраимпериализма“ на Кауцки е и теорията на Хилфердинг за „организирания капитализъм“, която също отрича закона за неравномерността и утвърждава, че при монополистическия капита-

лизъм анархията и кризите се заменят с планова организация на стопанството. С тази теория се цели да се докаже, че между интересите на работническата класа и буржоазията настъпва единство и капитализмът без революция, по мирен път, ще прерасне в социализъм.

Теорията за организиращия и плановия капитализъм в различни варианти широко се пропагандира и от съвременните буржоазни идеолози. Най-популярна е теорията за регулираната икономика на английския икономист Дж. Кейнс и неговите последователи, според която буржоазната държава, намесвайки се активно в икономиката, може да планира производството и да влияе на развитието на стопанството, като отстрани анархията, кризите, безработицата и др.

Класовият смисъл на съвременните буржоазни теории за регулираната капиталистическа икономика е същият — да сеят илюзия сред трудещите се, че капитализмът е жизнелюб и сам ще се справи със своите недъзи, че работническата класа не трябва да се бори за социализъм.

Капиталистическата икономика обаче се развива не според теориите и предсказанията на буржоазията и нейните апологети, а по свои обективни и непреодолими закони. Законът за неравномерното и скокообразно икономическо развитие на капиталистическите страни си пробива път и пръваля всякакви опити за планова организация на стопанството.

Неравномерното икономическо развитие на капиталистическите страни при империализма е свързано с тяхното неравномерно политическо развитие и го определя. От закона за неравномерното икономическо и политическо развитие В. И. Ленин направи изключително важния за перспективите на революцията извод, че социализмът може да победи първоначално в няколко и даже в една, отделно взета страна. Той доказа, че изводът на К. Маркс и Ф. Енгелс за едновременната победа на пролетариата във всички или в болшинството развити капиталистически страни, който бе абсолютно верен за доимпериалистическия стадий на капитализма, вече не съответствува на изменилите се исторически условия. „Неравномерността на икономическото и политическото развитие е безусловен закон на капитализма. Оттук следва, че е възможна победа на социализма първоначално

в не много или дори в една, отделно взета капиталистическа страна.”¹

Неравномерното икономическо и политическо развитие на капиталистическите страни неизбежно води до възникването на слаби звена във веригата на капитализма. Засилването и изострянето на всички противоречия на капитализма — икономически, политически, класови и национални — в дадена страна, съчетани с възникване на революционна ситуация в нея, водят до отпадането ѝ от капиталистическата световна система.

Учението на В. И. Ленин за социалистическата революция е продължение и творческо развитие на Маркс-овата икономическа теория и на нейния основен извод за неизбежната гибел на капитализма и победата на социализма. Животът напълно потвърждава научните предвиждания на Ленин.

Русия бе първото слабо звено в капиталистическата верига и тя стана първата социалистическа страна в света. След около три десетилетия от капиталистическата система отпаднаха нови страни и се образува социалистическа световна система. Социалистическата световна система, националноосвободителното движение, работническото и комунистическото движение в капиталистическите страни заедно с движението на всички прогресивни антимонополистически сили в капиталистическите страни днес се сливат в един мощен поток срещу империализма. Възникна нова историческа обстановка, която породила реалната възможност за победа на социалистическата революция и по-нататъшно отпадане на нови страни от системата на капитализма в условията на международен мир. Международните съвещания на комунистическите и работническите партии и Програмата на КПСС отново потвърдиха верността на Лениновата теория за империализма и социалистическата революция и я доразвиха в съответствие с новите исторически условия. Един от най-важните моменти, които характеризират новата историческа обстановка, е, че империализмът навлезе в период на залез и гибел и безвъзвратно загуби властта си над мнозинството от човечеството². Неравномерното и скокообразно икономическо и политиче-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 21, стр. 342.

² Програма на КПСС, стр. 26.

ско развитие на капитализма се засили и то неизбежно води до нови разновременни победи на революциите в различните страни, до пълната победа на социализма в света. Основното съдържание на съвременната епоха е преходът от капитализма към социализма в световен мащаб.

ГЛАВА ПЕТНАДЕСЕТА

ОБЩА КРИЗА НА КАПИТАЛИЗМА И НЕЙНИТЕ ЕТАПИ

1. Същност на общата криза на капитализма. Основни признаци и етапи

Същност на общата криза на капитализма   Общата криза на капитализма е период, който обхваща историческия процес на развитието на световната социалистическа революция и крушенето на световната капиталистическа система.

Развитието на капитализма особено в епохата на империализма подготви общата криза на капитализма.

Общата криза на капитализма е всеобхватна криза на буржоазното общество в областта на неговия икономически и държавен живот, на неговата политика и идеология, период на разложение, залез и крах на капитализма като обществено-икономическа формация. Това е такъв период от историята на човешкото общество, когато се извършва процес „... на крушение на капитализма в целия негов мащаб и раждане на социалистическото общество.“¹

Теорията на В. И. Ленин за общата криза на капитализма е съставна част и пряко продължение на неговата теория за империализма. Вече беше посочено, че В. И. Ленин определи империализма като умиращ капитализъм и навечерие на световната пролетарска революция. Това напълно се потвърди от последващия ход на историческото развитие на човешкото общество. Капитализмът навлезе в своята обща криза, а световната пролетарска революция стана неоспорим факт.

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 27.

Потвърждава се твърдението на Ленин, че расте „световната революционна криза, която колкото продължителни и тежки изменения да претърпи, не може да се свърши другояче освен с пролетарската революция и нейната победа“¹. Докато съществува капитализмът, той винаги ще намира, макар и временен изход от икономическите кризи, но от общата криза на капитализма като криза на капиталистическата общественоекономическа формация за капитализма изход няма, изходът е един — неговото унищожаване и замяната му с комунистическата обществена формация в целия свят. Крахът на капитализма и раждането на социализма са две страни на един и същ процес на развитие на общата криза на капитализма.

Основни признаци
на общата криза
на капитализма

Общата криза на капитализма се характеризира с редица постоянни социално-икономически признаци и явления. *Основният и определящ*

признак на общата криза на капитализма е разделението на света на две системи — социалистическа и капиталистическа, — резултат от победата на Великата октомврийска социалистическа революция в Русия. Борбата на двете системи в най-различните нейни форми — мирна и немирна — запълва историята на съвременното човешко общество. *Вторият* от историческо значение признак — резултат от победата на Великата октомврийска революция — е *кризата на колониалната система*. Процесът на унищожаване на колониалната система на империализма, който идва вече към своя завършек, победоносното развитие на националното освободително движение и революции в колониалните, зависим и полузависими страни, опиращи се на магьщата и всеотнашна подкрепа на световната социалистическа система и на международния пролетариат, е неотвратим процес, характеризиращ общата криза на капитализма

Съществуват и редица други социално-икономически признаци на общата криза на капитализма като: хроническото недоизползване на производствения капацитет на промишлените предприятия, хроническата безработица, деформирането на капиталистическия цикъл,

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 22.

разгръпането на борбата на работническата класа и трудещия се народ начеде с комунистическата партия прогнв капитализма. Всички социално-икономически признаци на общата криза на капитализма са свързани помежду си, намират се във взаимна връзка и обусловеност.

Осковните фактори, които задълбочават общата криза на капитализма, са: развитието на социалистическата революция, на световната социалистическа система, на националноосвободителното движение и разпадането на колониалната система на империализма, прогнворечията на самата световна капиталистическа система. Всички тези фактори действуват едновременно и във взаимна връзка, всички те задълбочават общата криза на капитализма.

Етапи на общата криза на капитализма Първата световна империалистическа война и Великата октомврийска социалистическа революция сложиха началото на общата криза на капитализма. Тя има своя история, етапи на развитие. Всеки етап на общата криза на капитализма има свои специфични черти и форми на проява. Етапите на общата криза на капитализма са свързани помежду си и в тази своя връзка разкриват нейната същност.

Основният критерий за определяне етапите на общата криза на капитализма е съотношението на силите между социалистическата и капиталистическата система, което исторически неотклонно се изменя в полза на социализма.

В своето развитие общата криза на капитализма измина два етапа и навлезе в нов, трети етап.

Първият етап на общата криза на капитализма започна през времето на Първата световна империалистическа война и победата на Великата октомврийска социалистическа революция. Светът се раздели на две противоположни системи — социалистическа и капиталистическа.

Първата световна империалистическа война ускори настъплението на общата криза на капитализма, но не е причина за нейното възникване. Тя изостри до предела всички противоречия на капитализма, разтърси до основи цялата капиталистическа система. Създадоха се благоприятни условия за разкъсването на единната ве-

рига на империализма в най-слабото му звено. Такова звено се оказа царска Русия. Работническата класа под ръководството на комунистическата партия сплоти около себе си трудещите се маси и ги поведе към победоносен шурм срещу господството на помещици и капиталисти, събори ги от власт и установи диктатура на пролетариата, сложи началото на изграждането на новото, социалистическото общество. С това се започна историческият преход от капитализма към социализма в световен мащаб.

Първият етап на общата криза на капитализма продължи до началото на Втората световна война.

Той се характеризира с победата на социализма в една страна, с това, че империализмът престана да бъде единствената в света общественно-икономическа формация. В СССР се изгради в главни линии новото, социалистическото общество.

През този етап световната капиталистическа система беше хвърлена нееднократно в стопански кризи. Тя преживя най-дълбоката в своята история разрушителна световна стопанска криза през 1929—1934 г. Задълбочи се основното противоречие на капитализма, което намери израз в изострената класова борба на работническата класа против буржоазията, особено против фашистките диктатури в редица европейски страни — Германия, Италия, България и др.

Противоречията между империалистите за пазари и ново преразпределение на света доведоха до нови конфликти между империалистическите държави. Изпъкнаха на преден план противоречията между САЩ, Англия, Франция, от една страна, и Германия, Италия, Япония — от друга. Тези противоречия доведоха до избухването на Втората световна война.

Първият етап на общата криза на капитализма се характеризира още с задълбочаването на кризата на колониалната система на империализма, с развитието на националноосвободителното движение в колониалните страни, с народнодемократическата, антифеодална и антиимпериалистическа революция в Китай.

Вторият етап на общата криза на капитализма започна през Втората световна война и завърши в началото на втората половина на 50-те години на нашия век. „В хода на Втората световна война и социалисти-

ческите революции в редица страни на Европа и Азия — се подчертава в Програмата на Комунистическата партия на Съветския съюз — настъпи вторият етап на общата криза на капитализма.“¹

Вторият етап на общата криза на капитализма започна в условията на създаването на ново съотношение на силите между социалистическата и капиталистическата система. Преди всичко Втората световна война се започна в условията на общата криза на капитализма, когато социалистическата система не само победи в Съветския съюз, но по неоспорим начин доказа своите превъзходства пред капиталистическата система. Успехите на Съветския съюз оказваха революционизиращо влияние върху съзнанието на народите от капиталистическия свят. Съветската армия, която разгроми хитлеристката армия на фашистка Германия и армията на японския империализъм, помогна на народите от Европа и Азия да се освободят от фашисткото иго, да завоеват национална независимост, а в редица страни да установят строй на народна демокрация.

Във втория етап на общата криза на капитализма отпаднаха от империалистическата система освен редица европейски страни, също така и такива големи страни като Китай, Северна Корея, Северен Виетнам и др., които бяха обект на жестока експлоатация от страна на монополистическия капитал. Всичко това доведе до свиване обхвата на империализма, изостри борбата между империалистическите държави за пазари и сфери на влияние, до ново отслабване на империалистическата система и изостряне на общата криза на капитализма.

Третият, новият етап на общата криза на капитализма започва към средата на 50-те години на нашия век и продължава до днес. Той настъпи не в резултат на война, а в условията на мирното съвместно съществуване на двете противоположни системи — социалистическата и капиталистическата, в условията на мирно икономическо съревнование между социализма и капитализма.

В това се заключава една от най-важните негови особености.

---

¹ Програма на КПСС, стр. 26.

Основните черти на третия етап на общата криза на капитализма, които показват по-нататъшното нейно задълбочаване, са следните:

1. Превръщането на световната социалистическа система в решаващ фактор в развитието на човешкото общество.

Капитализмът престана да бъде *доминираща* система, да определя само той съдбата на народите. развитието на човечеството все повече и повече се извършва под знака на решаващото влияние на световната социалистическа система. Изминалото време от началото на третия етап на общата криза на капитализма неопровержимо доказва, че развитието на съвременното човешко общество се определя и протича под знака на мирното икономическо съревнование между социализма и капитализма, в хода на което все повече изпъкват превъзходствата на световната социалистическа система над капиталистическата.

2. Крахът на колониалната система на империализма идва към своя край. Процесът на унищожаването на колониалната система на империализма обхваща не само Азия и Африка, но и Латинска Америка.

3. Нараства неустойчивостта на капиталистическото стопанство, задълбочават се противоречията между империалистическите държави. Изостря се борбата за пазари, отслабват позициите на най-мощната капиталистическа страна — САЩ, в капиталистическия свят. САЩ, цигделата на капитализма, се оказва под най-силното въздействие на общата криза на капитализма. Конфликтът между производителните сили и капиталистическите производствени отношения се изостря до невидяна досега в историята на капитализма степен, задълбочава се борбата между труда и капитала, между болшинството от нацията и едрият монополистически капитал във всяка капиталистическа страна.

Такива са в общи черти особеностите на всеки един етап на общата криза на капитализма. Преминаването на общата криза на капитализма от един етап в друг бележи нейното изостряне и задълбочаване, приближава капитализма към неговия окончателен крах, към окончателната победа на социализма над капитализма и превръщането на световната социалистическа система

в единствена система за производство и разпределение на материалните блага в човешкото общество.

2. Борбата между двете системи

Световната пролетарска революция, нейното развитие, възникването на нова социалистическа стопанска система в човешкото общество са решаващият фактор, който задълбочава общата криза на капитализма. Това въздействие обаче не е еднакво по сила и форма във всички етапи на развитието на общата криза на капитализма.

Възникване на социалистическата система и нейното въздействие върху световната система на капитализма

Първият етап на общата криза на капитализма, както вече се каза, се характеризира с възникването, развитието и победата на социалистическата обществена система в една страна. Още от самото начало на изграждането на новото социали-

стическо общество съветското правителство начело с В. И. Ленин провъзгласи политиката на мирно съвместно съществуване на двете противоположни обществени системи.

Лениновата теория за мирно съвместно съществуване на двете противоположни обществено-икономически системи се базира на неговото учение за победата и изграждането на социалистическото общество първоначално в не много или дори в една отделно взета капиталистическа страна. В условията на мирното съвместно съществуване социалистическата система, победила в една отделна страна, все повече разкриваше своите предимства пред капитализма и заедно с това засилваше своето въздействие върху развитието и задълбочаването на общата криза на капитализма.

В. И. Ленин подчертава, че мирното съвместно съществуване между двете системи не е „съществуване един до друг“, а развитие на взаимоотношения между различните по своето социаликономическо устройство държави по всички линии — политическа, икономическа, дипломатическа и др. Следователно политиката на мирно съвместно съществуване между социалистическите държави и капиталистическите държави не е от-

каз от класовата борба против капитализма, а нейна особена форма.

Революционизиращото влияние на ленинската политика на мирно съвместно съществуване върху съзнанието на народите ние виждаме още от първите крачки на съветската власт. Ленинските „декрети за мир“, „Декларацията на правата на трудещия се и експлоатиран народ“, принципите за ненамеса в работите на другите държави, за добросъседски отношения, за зачитане на държавния суверенитет и национална независимост на големи и малки народи оказаха своето влияние върху народите от целия свят и *отслабиха* политическото влияние на империализма върху народните маси, задълбочиха общата криза на капитализма.

Социализмът влияе за задълбочаването на общата криза на капитализма преди всичко с успехите си в областта на развитието на народното стопанство. Доказва се по неоспорим начин, че социализмът превъзхожда капитализма и по линията на стопанското строителство — на възстановяване и развитие на производителните сили в обществото. Съветският съюз се превърна в мощна индустриална държава с едро колхозно, машинизирано селско стопанство. Неотклонно се подобрява материалното и културното положение на трудещите се маси, ликвидирана е веднъж завинаги безработицата.

В тези исторически условия успехите на строителството на социализма в Съветския съюз с още по-голяма сила въздействуваха за задълбочаването на общата криза на капитализма. Съветският съюз стана притегателен център за работническата класа и трудещото се селячество от целия капиталистически свят. Икономическите успехи на социализма все повече революционизираха съзнанието на трудещите се маси от капиталистическите страни.

Задълбочаване на общата криза на капитализма

Вторият етап на общата криза на капитализма, както бе посочено, започна в периода на Втората световна война и народнодемократическите революции в Централна и Югоизточна Европа и в Азия (Китай, Корея и Виетнам).

Втората световна война, подготвяна от германския

я японския империализъм, задълбочи общата криза на капитализма.

В периода между двете световни войни се засили неравномерното развитие на империалистическото световно стопанство, подготвиха се предпоставки за социални революции в редица капиталистически и слабо-развити страни. Втората световна война започна със заробването на редица народи от фашистка Германия, която унищожил всякакви свободи на народите от окупиранията от нея страни. Борбата на народите за социално освобождение се преплете с тяхната борба за национална независимост и освобождение от игото на собствения си и германския фашизъм. Всичко това не можеше да не доведе до отслабването на силите на империализма, до задълбочаване на общата криза на капитализма.

Победата на Съветския съюз над фашистка Германия създаде благоприятни условия за победата на народите над фашизма и установяването на строй на народна демокрация в редица страни на Европа и Азия. Необходимо е да се отбележи, че сливането на двете сили — победоносната Съветска армия — главната сила, която разгроми фашистката армия на хитлеристка Германия и Япония със силите на въоръжения народ от редица страни на Европа и Азия, даде възможност да се избегне откритата гражданска война в тях. Те поеха пътя на социалистическото строителство в благоприятни за тях исторически условия.

Като резултат от историческите победи на народите в редица страни от Европа и Азия с установяването на народните демокрации в тези страни социализмът излезе въвн от рамките на една страна, той се превърна в световна система. Световната социалистическа система оказва влияние за задълбочаването на общата криза на капитализма по всички линии на обществения живот — по линията на икономиката, политиката, дипломацията и др.

След Втората световна война пръв Съветският съюз, а с неговата безкористна помощ и страните с народна демокрация възстановиха разрушенията от войната и осигуриха бързи темпове на развитие на производителните сили в социалистическите страни.

Ако през периода между двете световни войни глав-

ната роля за задълбочаването на общата криза на капитализма играха вътрешните противоречия на световната капиталистическа система, например икономическите кризи, то с образуването на световната социалистическа система задълбочаването на общата криза на капитализма започва да се обуславя все повече от нейните успехи и бързо нарастващи сили и възможности.

С образуването на световната социалистическа система се намали обсегът на империализма. От него отпаднаха редица страни, богати със суровини и други природни богатства и с огромно население, които бяха жестоко експлоатирани от световния империализъм. Ограничи се сферата за приложение на капитал за международните монополи. Световната социалистическа система започна да оказва икономическа помощ на бившите колонии на империализма. Социализмът стана привлекателен център за цели народи, които се борят против империализма, за своето социално и национално освобождение.

Такива са главните линии на въздействието на световната социалистическа система за задълбочаването на общата криза на капитализма.

Превръщане
на световната
социалистическа
система в
решаващ фактор
на общественото
развитие

Третият етап на общата криза на капитализма загочва от втората половина на 50-те години на нашия век при ново съотношение на силите между двете световни социалистически системи.

Главната причина за задълбочаването на общата криза на капитализма през нейния трети етап е превръщането на световната социалистическа система в решаващ фактор в развитието на човешкото общество.

Кои са признаците, които показват превръщането на световната социалистическа система в решаващ фактор на развитието на човешкото общество. В главни линии те се изразяват в това, че в хода на мирното икономическо съревнуване между двете системи световната социалистическа система набира все повече сили, че нарасналите сили на социализма вътре в самата световна социалистическа система се използват и за оказване безкористна помощ на развиващите се страни: че във всички страни от световната социалистическа сис-

тема социализмът победи окончателно, реставрацията на капитализма е вече невъзможна. Този факт е от решаващо значение за цялото човечество.

Империализмът не може вече да диктува своите условия и безразделно да господствува в света. Докато в предишните етапи, особено в първия етап на общата криза на капитализма, империализмът беше в състояние да налага на народите своето господство, сега той не е в състояние да определя съдбините на народите. Нещо повече, докато през първия етап на общата криза на капитализма империализмът имаше възможност да организира военни авантюри и интервенция против социализма, сега световната социалистическа система в съюз с националноосвободителното движение води борба за предотвратяване на световна война и за провеждане политика на мирно съвместно съществуване и икономическо съревнование.

Влиянието на световната социалистическа система за задълбочаването на общата криза на капитализма в нейния трети етап на развитие изпъква особено в хода на мирното икономическо съревнование между двете системи. В условията на мирното икономическо съревнование още повече отслабват позициите на световната капиталистическа система, разкриват се историческите перспективи и пътят за народите от целия свят, за тяхната победа над капитализма и построването на социалистическото общество във всички страни на света.

Общата криза на капитализма се задълбочава освен под влиянието на превръщането на световната социалистическа система в решаващ фактор на общественото развитие, и затова, че се задълбочават присъщите на капитализма вътрешни противоречия. Отслабват вътрешните икономически, политически и идейни възможности на капитализма да противодействува на развитието на световната социалистическа система. В условията на третия етап на общата криза на капитализма продължи процесът на отпадане на отделни страни от световната капиталистическа система. Примерът с Куба ни убеждава в това.

Превръщането на световната социалистическа система в решаващ фактор в развитието на човешкото общество е историческо явление, в което се съсредоточа

ват всички сили, изострящи общата криза на капитализма, сили, които не могат да се разглеждат като нещо откъснато от вътрешното състояние на капиталистическата система, откъснато от общата криза на капитализма.

3. Криза и разпадане на колониалната система на империализма

Процесът на криза, разпадане и пълно ликвидиране на колониалната система на империализма е една от най-важните черти на общата криза на капитализма. Този процес се разгърна в резултат на рязко изостряне на противоречията между империалистическите държави, от една страна, и колониалните и полуколониалните страни — от друга. На отделните етапи на общата криза на капитализма той протича с различна интензивност, има специфични за съответния етап форми и води до различни резултати.

Криза на колониалната система през първия етап на общата криза

Какви фактори породиха кризата на колониалната система? От една страна, задълбочаването на противоречията в резултат на развитието на капитализма в самите колонии и в капиталистическия свят като цяло, а от друга — влиянието на Великата октомврийска социалистическа революция.

Първата в света социалистическа революция ликвидира колониалния гнет в обширните царски колонии в Централна Азия. На тяхно място възникнаха нови, социалистически републики — Казахстан, Туркменистан, Таджикистан, Узбекистан, Киргизия, Грузия, Азербайджан и др., — които станаха равноправни членове на Съветския съюз. Това бе първият значителен пробив в колониалната система, който развенча мита за непобедимостта на империализма и вдъхна вяра на потиснатите народи в успеха на борбата им за освобождение.

Октомврийската революция ускори формирането на класовото съзнание на младия пролетариат от колониалните страни. След Първата световна война се създадоха комунистически партии в Иран, Египет, Турция, Китай, Монголия, Индия, Ливан, Корея и други страни

Кризата на колониалната система получи израз в *могъщия подем на националноосвободителната борба*. През 1919 г. в Китай се разгърна силна буржоазнодемократическа революция. Победоносно завърши народната революция в Монголия (1921) и националнобуржоазната революция в Турция (1922). Англия бе принудена да признае независимостта на Афганистан (1919), Египет (1920) и Ирак (1930). Народите на Мароко, Сирия, Ливан, Корея и Индокитай организираха въоръжени въстания. Засили се националноосвободителното движение в Индия, Индонезия, Филипините и др.

В условията на криза на колониалната система империалистическите държави бяха принудени да прибегнат до нови методи, с които поне отчасти да прикрият грабителската същност на колониалния режим. В много колонии бяха създадени органи на вътрешно самоуправление или съвети при губернаторите. Тези институции не разполагаха в действителност с почти никаква власт.

Така на първия етап от общата криза на капитализма националноосвободителното движение се разгърна с невиджана дотогава сила. То разтърси устоите на колониалното господство, но все още не бе достатъчно силно, за да ликвидира колониалния режим в значителен брой страни. Колониалната система изпадна в състояние на криза, но продължаваше да съществува.

Разпадане на колониалната система на втория етап на общата криза

На втория етап на общата криза на капитализма кризата на колониалната система прерасна в процес на разпадане. Неговата същност се състои в извоюване на дей-

ствителна политическа независимост от голям брой страни в исторически кратък период от време. Докато на първия етап на общата криза на капитализма империалистическите държави все още успяваха да поддържат господството си над народите от колониите, въпреки че националноосвободителното движение подкопаваше неговите основи, на втория ѝ етап те вече не можеха да спрат вълната на освободителната борба.

Действието на какви фактори доведе до разпадането на колониалната система на империализма?

Задълбочаването на противоречията на капитализ-

ма и отслабването на империалистическите държави в резултат на Втората световна война създадоха благоприятна обстановка за извоюване на национална независимост. Извънредно важно бе още обстоятелството, че по това време производителните сили, ръководещите класи и националното съзнание на колониалните народи бяха вече на по-високо равнище, отколкото по време на първия етап на общата криза на капитализма. В повечето азиатски и северноафрикански страни националната буржоазия бе вече оформена като класа. Голяма, понякога определяща роля в националноосвободителната борба играеше пролетариатът.

Огромно влияние върху процеса на разпадане на колониалната система оказаха победите на Съветския съюз във Втората световна война, отпадането на редица страни от Европа и Азия от капитализма и преръщането на социализма в световна система, както и бързото изменение на съотношението на силите между двете световни системи в полза на социализма.

Социалистическата световна система съдействуваше за разпадане на колониалните империи не само като източник на вдъхновение на борците за национална свобода, но и като материална сила. Съветският съюз и другите социалистически страни всеотдайно подкрепяха народите, борещи се за независимост. Те поддържаха справедливото дело на колониалните народи в международните организации, разобличаваха колониализма и мобилизираха прогресивните сили в целия свят в защита на потиснатите народи. Когато се налагаше, социалистическите страни оказваха военна подкрепа на борците за свобода, включително доставката на оръжия.

След като младите държави извоюваха своята национална независимост, социалистическите страни им предоставиха икономическа помощ, като разгърнаха търговията си с тях, доставяха им машини и съоръжения и им оказваха техническа помощ. По този начин се ликвидира монополното положение, което империалистическите държави имаха в търговията и икономиката на своите бивши колонии.

Разпадането на колониалната система протичаше твърде неравномерно и в различни форми. В три далеккоизточни страни — Китай, Северна Корея и Севе-

рен Виетнам — националноосвободителното движение бе ръководено от работническата класа и нейните партии. Благодарение на това националноосвободителната, антиимпериалистическа революция прерасна в социалистическа. Създадени бяха държави на народната демокрация, които тръгнаха по пътя на изграждане основите на социализма.

В останалите страни националноосвободителната революция се намираше най-често под ръководството на националната буржоазия. Новите държави имаха характер на буржоазнодемократични държави, като останаха в рамките на световното капиталистическо стопанство.

Макар и да останаха в рамките на световната капиталистическа система, повечето новоосвободени страни се откъснаха във външнополитическо отношение от империалистическите държави и поведоха политика на мир и неучастие в агресивните военни групировки. „Националните държави все по-активно действуват като самостоятелна сила на световната арена, при което обективно те, общо взето, са прогресивна, революционна и антиимпериалистическа сила. Освободилите се от колониалния гнет страни и народи са призвани да изиграят забележителна роля при решаването на централния проблем на съвременността — предотвратяването на нова световна война.“¹

Пълното крушение на колониалната система и борбата за икономическа независимост на новоосвободените страни през третия етап на общата криза

Навлизането на общата криза на капитализма в нейния трети етап се означава с необикновено ускоряване на процеса на разпадане на колониалната система. През 60-те години той обхваща и Африка — последния континент, на който

империалистическите държави все още имаха обширни колонии.

В началото на 70-те години от обширните доскоро колониални империи останаха владения с около 35 млн. души, или около 1% от населението на земята. Ако се изключат три по-големи колонии на Англия и Португалия (Южна Родезия, Ангола и Мозамбик с общо население около 20 млн. души), останалите ко-

¹ Програма на КПСС, стр. 51.

лонии са малки територии и острови, пръснати по всички континенти и океани. Само Португалия все още се опитва с жесток терор да запази своите колонии.

В началото на третия етап на общата криза на капитализма напълно рухна *политическата* структура на колониалната система. Народите от някогашните колонии имат вече свои държави. С това приключва един етап на тяхната борба, но започва друг, който ще бъде не по-малко труден и продължителен. За да не се превърне извоюваната политическа независимост в празна форма, е необходимо младите национални държави да постигнат и *икономическа* независимост.

Империалистическите държави запазиха важни позиции в икономиката на новоосвободените страни. Колониалните чиновници и въоръжените сили на метрополитите трябваше да напуснат местата си. Останаха обаче чуждестранните промишлени, търговски, банкови и др. предприятия. Те продължават своята експлоататорска дейност.

Редица новоосвободени страни вече провеждат повече или по-малко последователно известни мероприятия, насочени към извоюване на *икономически независимост*. На сегашния етап те се състоят главно в национализации на чуждестранни компании или установяване на контрол и различни ограничения за тяхната дейност, в разширяване на държавния сектор, в провеждане на политика на индустриализация и на аграрни реформи и т. н.

Национализацията са радикално средство за ликвидирание на позициите на чуждия капитал в националната икономика и за пресичане на неблагоприятното му влияние върху по-нататъшното ѝ развитие. По този начин се връщат на законните им собственици — на народите от бившите колонии — част от плодовете на техния труд, част от създадените от самите тях производителни сили. Национализацията без каквато и да е компенсация възстановява справедливостта.

Измежду новоосвободените държави само страните с народна демокрация (Китай, КНРД, ДРВ, а по-късно Куба) проведоха смело още с освободяването си почти повсеместна национализация на собствеността на чуждия капитал. Правителствата на останалите страни първоначално се въздържаха по редица причини да

предприемат подобни стъпки. Техният собствен опит обаче им показва, че те могат по-успешно да решават проблемите на икономическото развитие само ако отстранят чуждия капитал. Едни страни (като ОАР, Бирма, Алжир и др.) направиха смели крачки в това отношение, докато други (Цейлон, Гвинея, Ирак, Перу, Чили и др.) засега се ограничават с национализация на отделни отрасли или предприятия, а трети — все още се въздържат.

Но и правителствата на страните, които още не смеят да сложат ръка на чуждестранната собственост, не остават съвсем пасивни. Типични за настоящия, третия етап на общата криза на капитализма станаха всевъзможните ограничителни мерки за чуждестранния капитал, въведени с един или друг обхват в почти всички новоосвободени страни. Те се изразяват най-често в контрол над притока на чужд капитал и на изнасяните печалби, забрани за чуждия капитал да извършва инвестиции в определени отрасли, установяване на максимално допустим процент от капитала на дружествата, който може да принадлежи на чужденци, въвеждане на ограничения за вноса на определени стоки с цел да се пести валута или да се насърчава местното производство, повишено данъчно облагане на чуждите фирми и фаворизиране на местния капитал при различни случаи и т. н.

Индустриализацията заема централно място сред мероприятията на новоосвободените страни за постигане на икономическа независимост. По време на колониалното робство империалистическите държави водеха политика на ограничаване на местната промишленост и на превръщане на колониите в свои аграрно-суровинни придатъци.

Отхвърлили веднъж колониалното робство, младите национални държави възприеха индустриализацията като изключително важна съставна част от икономическата си политика. Под впечатление на поразяващите успехи, които постигнаха Съветският съюз и другите социалистически страни в индустриалното си развитие, народните маси от младите национални държави напълно основателно свързват бъдещето на своите страни с резултатите от индустриализацията.

Първоначално империалистическите държави откриват

то се противопоставяха на тази линия. Те създаваха големи пречки, като отказваха да доставят машини и съоръжения за изграждане на предприятия от определени отрасли, главно на тежката промишленост. С достъпните цени, благоприятните условия за плащане и значителните кредити при ниска лихва и без политически условия социалистическите страни разрушиха монопола на индустриалните капиталистически държави като доставчик на такива стоки на пазарите на слаборазвитите страни

Индустриализацията ще позволи на слаборазвитите страни постепенно да разрешат редица жизнено важни проблеми. Изграждането на собствена промишленост ще сложи край на създаденото в епохата на колониализма капиталистическо международно разделение на труда, което отреждаше на колонните ролята на доставчик на хранителни продукти и суровини. Ще бъде преодоляна монокултурността на икономиката на новоосвободените страни, която днес ги прави зависими от колебанията на цените на една-две стоки на световния капиталистически пазар. По-хармонично ще се развие отрасловата структура на народното стопанство. Индустриализацията има огромно значение и за разрешаване на въпроса за заетостта на населението, тъй като сега в повечето новоосвободени страни има многочислен градски лумпенпролетариат, а в селското стопанство — голяма скрита безработица.

Аграрните реформи имат голямо значение за премахването на феодалната структура на селското стопанство в новоосвободените страни и за подкопаване на колониалното господство на империализма. Едрите земевладелци бяха главен сътрудник на колонизаторите при експлоатацията на местното население и затова империалистическите държави се стараеха да запазят крупната феодална собственост в своите колонии. При това положение борбата за национално освобождение неизбежно придобиваше не само антиимпериалистически, но и антифеодален характер. Селяните очакваха, че извоюването на независимостта ще ги освободи и от феодалната експлоатация. В почти всички новоосвободени страни бяха проведени аграрни реформи. Обаче правителствата, съставени от представители на националната буржоазия или на промеждутъчните слоеве, че-

сто при участието на феодални елементи, пристъпиха колебливо и половинчато към решаване на аграрния въпрос.

Държавният сектор играе много важна роля за ускоряване на индустриализацията и на цялостното икономическо развитие на новоосвободените страни, а следователно и за постигане на икономическа независимост. Участието на държавата в икономиката намира израз, от една страна, в създаване на значителна държавна собственост, а от друга — в регулирането и планирането на народното стопанство.

Решаването на големите задачи по индустриализацията, модернизиранието на селското стопанство, борбата срещу чуждия монополистически капитал и т. н. не са по силите на частния капитал. В повечето страни националната буржоазия е икономически твърде слаба и не може да изпълни успешно в кратки срокове големите задачи по развитието на националната икономика. Единствено държавата може да мобилизира ресурсите на страната и да ги използва по-целенасочено за постигане на икономическа независимост. Крупните предприятия, особено на тежката промишленост, се строят почти изключително от държавата. Големите електроцентрали и напоителни системи, железопътната и шосейната мрежа и морският флот са също държавно дело.

Във все повече новоосвободени страни възникват органи за планиране на народното стопанство и се съставят годишни и перспективни народностопански планове. По своя характер те се различават от народностопанските планове в социалистическите страни, тъй като се изграждат на базата на преобладаващата частнокапиталистическа собственост върху средствата за производство. Всъщност това са програми за капиталовложения с набелязване на източниците за финансиране. Плановите имат известна задължителна сила за държавния сектор, докаго за частнокапиталистическия сектор те не са нещо повече от прогноза за развитието, на което обаче държавата се старае активно да влияе чрез своите регулативни мерки. Въпреки това на планирането и регулирането на народното стопанство в новоосвободените страни трябва да се даде положителна оценка, тъй като то съдействува да се съсредоточат ресур-

сите на страната за решаване на ключовите проблеми, от които зависи по-нататъшното развитие на цялата икономика.

Държавният сектор е насочен към мобилизиране силите на нацията за преодоляване на икономическата изостаналост, за развитие на производителните сили на страната. Обективно съществува възможност чрез държавния сектор да се създадат предпоставки за улесняване на прехода към икапиталистически път на развитие. Дали тези възможности ще се превърнат в действителност или пък държавният сектор ще се използва в бъдеще за укрепване на позициите на частния капитал (и дори на монополистическия капитал), това зависи от конкретните условия в отделните страни, от съотношението на класовите сили в тях, но и от влиянието на външни фактори, като неокOLONIALИЗМА или подкрепата на социалистическия свят.

Империалистическите държави не искат да се примирят с тежките удари, които им нанесе национално-освободителното движение. Те се опитват да поддържат или отново да възстановят своето господство над страните от Азия, Африка и Латинска Америка, но вече в новите, по-коварни форми на неокOLONIALИЗМА. *НеокOLONIALИЗМАТ* представлява цялостната система от икономически, политически, идеологически, културни и други взаимоотношения между империалистическите държави и развиващите се страни, насочени към осигуряване на политическо и икономическо господство над развиващите се страни и продължаване на тяхната експлоатация в условията, създадени след разпадане на колониалната система. Характерна особеност на неокOLONIALИЗМА е използването на различни замаскирани форми на господство и контрол.

Важна роля в системата от средства и методи, с които си служи неокOLONIALИЗМАТ, се пада на икономическите средства и методи. Чрез преките си капиталовложения в развиващите се страни монополите вземат в свои ръце експлоатацията на най-богатите природни ресурси, създават своите крупни предприятия в обработващата промишленост, банки, търговски фирми, плантации и др. Чрез портфейлни инвестиции и търговски кредити те установяват частичен контрол над други предприятия и отрасли.

Характерен метод на неоколониализма е оказването на икономическа и научно-техническа „помощ“. Особено важни в това отношение са държавните заеми и субсидиите, предоставяни най-често с цел да се подкрепят марionетни режими или за изграждане на необходимата инфраструктура като предпоставка за промишване на частния капитал. В рамките на програми с привлекателни наименования („Съюз за прогрес“, „Корпус на мира“ и пр.) в развиващите се страни промишват специалисти, много от които служат на интересите на империалистическите държави.

Империалистическите държави използват съществуващите различия (класови, народностни или верски), за да разпалват вътрешни борби или пък провокират сблъсквания между отделни държави. Те дори се намесват открито с въоръжените си сили, за да попречат на прогресивните тенденции, неудържимо налагащи се в много страни (Южен Виетнам, Доминиканската република, Конго и др.).

Истински отпор на империализма и неоколониализма могат да дадат прогресивните сили в развиващите се страни, обединени в национални прогресивни фронтове. В съвременните условия, когато в освободилите се страни се развива социалната диференциация и се изостря класовата борба, националните прогресивни фронтове имат задача да обединят силите на работническата класа, селяните и другите демократични сили в борба срещу империализма, вътрешната реакция и онези елементи на националната буржоазия, които са склонни към сговор с империализма.

„Под въздействието на сегашните революционни условия възникнаха своеобразни форми на прогресивно обществено развитие на освободилите се страни... Някои млади държави тръгнаха по некапиталистически път, който им осигурява възможност да ликвидират изостаналостта, наследена от колониалното минало, и да създадат условия за преминаване към социалистическо развитие. Социалистическата ориентация в тези страни си пробива път, преодолявайки големи трудности и изпитания.“¹ С подкрепата на социалистическите

¹ Документи на Международното съвещание на комунистическите и работническите партии в Москва, 5—17 юни 1960 г., Изд. на БКП, стр. 31.

държави и на прогресивните сили в света страните, възприели социалистическата ориентация, могат да постигнат решаващи успехи в своето социално-икономическо развитие и да станат привлекателен пример за другите развиващи се страни.

4. Задълбочаване на вътрешните противоречия на капитализма

Общата криза на капитализма се характеризира още и със задълбочаване на главните вътрешни противоречия на капиталистическия строй. По тази черта на общата криза Програмата на КПСС подчертава следните най-съществени моменти: "... изостряне на противоречията на империализма с развитието на държавно-монополистическия капитализъм и на милитаризма; засилване на вътрешната неустойчивост и загниване на капиталистическата икономика, което се проявява в растящата неспособност на капитализма да използва напълно производителните сили (бавни темпове на развитие на производството, периодични кризи, постоянно непълно използване на производствените мощности, хроническа безработица); засилване борбата между труда и капитала; рязко изостряне на противоречията на световното капиталистическо стопанство."¹

Неспособност на капитализма да използва напълно производителните сили

В епохата на своя възход капиталистическият начин на производство даде широк простор за развитие на производителните сили. В прехода към империализма настъпи загниване на системата. Една от

проявите на загниването е, че капитализмът вече не може да използва напълно създадените от него самия производителни сили. Още на първия етап на общата криза на капитализма се появи хроническа безработица и постоянно непълно използване на производствените мощности. Спадаха темповете на развитие на производството.

За общата криза на капитализма са характерни средно *по-ниски темпове* на икономическо развитие. Докаго за период от 53 години, предшествуващ непосред-

¹ Програма на КПСС, стр. 26.

ствено общата криза на капитализма, а именно от 1860 до 1913 г., промишленото производство на капитализма се е увеличило 7,1 пъти, то за следващите 51 години — от 1913 до 1964 г. — увеличението е значително по-малко — 4,5 пъти. Тенденцията е със задълбочаване на противоречията на капитализма и на неговата обща криза темповете да останат сравнително ниски, при наличието на съществени различия както по страни, така и по периоди. Така например в годините след Втората световна война сравнително бавно нараства производството в САЩ, Канада, Англия, Белгия, Швеция и някои други страни, докато Япония, Италия, ГФР и Франция показват по-високи темпове. Периодът от 1929 до 1938 г. се отличава с почти пълната стагнация на производството, но има и периоди, които се характеризират с по-продължително оживление (като например годините от 1948 до 1956 г. и от 1962 до 1966 г.).

Въпросът за темповете на развитието стана съдбоносен за капитализма именно в епохата на общата му криза, тъй като световната социалистическа система се развива с далеч превъзхождащи темпове.

Масова безработица и недоизползване на производствените мощности се наблюдаваха при домонополистическия капитализъм само през време на кризата и депресията. В епохата на общата криза на капитализма тези явления станаха *хронически*, свойствени на всички фази на цикъла. Дори в периоди на подем американската промишленост използва най-много 80% от наличните мощности. При криза използваемостта пада до 60%, а в някои отрасли, като черната металургия, и под 50%. В периода между двете световни войни безработицата бе масова през всички години и във всички капиталистически страни, като по време на кризата от 1929—1933 г. тя достигна невиджани размери. Характерен случай на хроническа безработица след Втората световна война представляват САЩ. Броят на напълно безработните се увеличава по време на често редуващите се кризи и намалява при оживление, но вече твърде дълги години не спада под 5—6% от наемната работна сила.

Милитаризация
на икономиката

В периода на общата криза на капитализма настъпва невждана милитаризация на икономиката.

По време на двете световни войни цялото капиталисти-

ческо стопанство работеше за задоволяване потребностите на войната. Но и в мирно време милитаризацията поглъща по-голямата част от бюджетите на империалистическите държави и значителен дял от националния им доход.

Милитаризацията на икономиката се предизвиква от: изострянето на противоречията между империалистическите държави и опитите им да преразпределят света, от усилията им да смажат със сила националноосвободителното движение, за да запазят колониалните си владения, от стремежите им да унищожат социализма, като започнат агресивна война срещу него. Милитаризацията се поддържа от кай-реакционните кръгове в капиталистическия свят и от крупните монополи на военната промишленост. Държавните поръчки за въоръжение им осигуряват увеличение на производството и реализация на продукцията по цени, които гарантират монополна печалба.

Военните разходи могат да предизвикат известно оживление в икономиката, но милитаризацията не може да осигури траен подем на производството, нито да премахне икономическите кризи. Тъкмо напротив, тя още повече задълбочава противоречията на капиталистическата икономика.

В милитаризираната икономика на капиталистическите страни една значителна част от обществения продукт представляват оръжията и другите военни материали. По своята натурална форма те не могат да бъдат използвани нито за производително, нито за лично потребление. Те просто напускат възпроизводствения процес и са загубени за обществото. Колкото по-голям е дялът на военната продукция в общата продукция и колкото по-продължително време трае милитаризацията, толкова по-голяма част от производствените мощности, от суровините и от труда на нацията се прахосват. Неизбежно настъпва не ускоряване, а забавяне на темповете на икономическия растеж. Съвсем не е случайно, че САЩ, които имат най-големи военни разходи, постигнаха сравнително по-ниски темпове на растеж от другите големи империалистически държави, въпреки своя голям научно-технически потенциал и огромните си възможности за акумулация на капитал.

Военните покупки на държавата представляват ре-

ално платежоспособно търсене. От друга страна обаче, държавата трябва да набере отнякъде необходимите ѝ финансови средства, за да покрие военните разходи. Това става обикновено чрез увеличаване на данъчното облагане, което води към намаляване на покупателната сила на широките народни маси. Изостря се следователно противоречието между производство и потребление.

Работата не се изменя много съществено и от това, че държавата покрива военните си разходи, като пуска в ход машината за печатане на пари. Това води към развихряне на инфлация, която не само се отразява много тежко върху покупателната сила на трудещите се, но и разстройва цялата икономика.

Милитаризацията обикновено предизвиква известно разширяване на производствения апарат. Но тъй като този процес не е съобразен с реалното платежоспособно търсене на населението, което се ограничава от военните тежести, то неизбежно настъпва задълбочаване на противоречието между нарасналите възможности на производството и платежоспособното търсене, с което се подготвя икономическата криза.

Държавномонополистически капитализъм

В периода на общата криза на капитализма монополистическият капитализъм прераства в държавномонополистически. Той е резултат от високата степен на концентрация и централизация на производството и капитала и утвърждаване на господството на монополите в икономиката и политиката на империалистическите държави. Световните войни и икономическите кризи, милитаризмът и политическите сътресения ускориха прерастването на монополистическия капитализъм в държавномонополистически.

Същността на държавномонополистическия капитализъм се състои в тясното обединение силата на монополите и държавата с цел да се спаси капиталистическият строй и да се преразпределя националният доход в полза на монополистическия капитал. „Държавномонополистическият капитализъм съединява силата на монополите със силата на държавата в един механизъм с цел да обогатява монополите, да заглавява работническото движение и националноосвободителната

борба, да спасява капиталистическия строй, да разпалва агресивни войни.“¹

„Единният механизъм“ на монополи и държава се създава, от една страна, чрез широката и разностранна намеса на буржоазната държава в икономиката, където господствуват монополите, а от друга — чрез задълбочаване на личната уния между монополите и държавата. Тя се постига както чрез настаняване на представители на монополите на ръководешите постове в държавния апарат, така и чрез назначаване на висши държавни чиновници на служба в монополистическите предприятия. В последно време все повече се засилва тенденцията ключовите позиции в държавния апарат да се заемат пряко от монополистите.

Държавномонополистическият капитализъм показва голямо разнообразие на форми по страни и периоди. Нарастващата намеса на държавата в икономиката получава израз най-вече в държавната собственост и държавното регулиране и програмиране.

Буржоазната държава винаги е била собственик на разни имуществва: предприятия, земи, гори, пътища и пристанища, военни съоръжения, парични средства и пр. С прерастване на монополистическия капитализъм в държавномонополистически нейната собственост нараства чувствително, като обхваща и промишлеността. Днес във Франция държавните предприятия произвеждат 95% от въглищата, 80% от електроенергията, 40% от автомобилите и т. н. Национализираните отрасли в Англия притежават около 20% от основния капитал в страната. В Италия на държавата принадлежи 30% от целия акционерен капитал.

Държавната собственост в промишлеността и другите отрасли възниква по пътя на строителство със средства на бюджета или чрез национализация. По-значителни национализации са провеждани в Англия, Франция, Австрия, Италия и някои други страни.

При капитализма национализациите се предприемат в интерес на господстващата класа. Буржоазията обаче се решава на такива стъпки само като крайна мярка, и то когато се намира под натиска на народните

---

¹ Програма на КПСС, стр. 27.

искания. Национализирането на обширни сектори от стопанството е опасно за буржоазията, тъй като се подпомага принципът на частната собственост върху средствата за производство и на частната капиталистическа инициатива, които лежат в основата на буржоазния строй. Като правило при национализациите капиталистическата държава изплаща пълна компенсация на собствениците. В някои случаи тази операция се оказва извънредно изгодна за тях, тъй като им дава възможност да установят контрол над по-обширни и перспективни сектори на икономиката, отколкото техните стари предприятия.

По въпроса за управлението и начина на използване на държавната собственост се разгаря остра класова борба. Монополите я използват в свой интерес, а работническата класа и другите трудещи се се стремят да наложат демократичен контрол над държавната собственост. По този начин национализациите стават арена на остра класова борба.

Независимо от това, по какъв начин възникват държавните предприятия, монополите почти винаги успяват да се свържат тясно с тях и да настанят свои представители в управлението им. Държавната промишленост става източник на печалби за монополите, като установява занижени цени на произвежданата енергия, суровини, машини и пр. Чрез продажбата на продукцията по цени по-ниски от стойността, респ. от производствената цена, част или цялата принадлежаща стойност, създадена в държавната промишленост, се прехвърля в ръцете на частния капитал.

Буржоазната държава се намесва в икономиката още чрез редица регулативни мерки. Тази нейна дейност непрекъснато се разширява и усложнява. Чрез нея се цели да се предотвратят кризите, да се ускори икономическият растеж, да се измени отрасловата структура и да се създаде възможност за реализиране на монополна печалба. Използват се най-разнообразни методи, предимно от кредитно-финансов характер: сконтова политика и политика на централната банка на пазара за ценни книжа, държавни кредити и субсидии, данъчни облекчения, подвижни данъчни тарифи, ускорена амортизация, държавни гаранции срещу политически рискове при износ на стоки и капитал и др.

Нарастващо значение в последно време получи разработването на програми или планове за развитие на народното стопанство като цяло. В тях на основата на прогнози за по-нататъшния ход на конюнктурата се набелязват определени цели, които трябва да бъдат достигнати в определен планов период, и се мобилизират финансови средства за тяхната реализация. Набелязаните задачи обаче не са задължителни за частния капитал, поради което той се отклонява от тяхното изпълнение при всяка поява на по-примамливи обекти за инвестиции и дейност. Не може обаче да се отрече, че програмите или плановете имат известно реално значение, особено що се касае до достигането на определени изменения в отрасловата структура или териториалното разположение на производителните сили.

Идеолозите на капитала искат да представят държавномонополистическото регулиране и програмиране като планиране на капитализма. В действителност намесата на буржоазната държава в икономиката не може да отстрани стихийността и анархистичността, тъй като стопанството продължава да почива на частнокапиталистическа основа. Цялото развитие през последните десетилетия доказва това. Въпреки разширяващите се мерки на държавномонополистическо регулиране капитализмът не може да отстрани кризите, неравномерността в развитието и ниските темпове на растежа

Буржоазията се надява, че развитието на държавномонополистическия капитализъм ще отстрани или поне ще смекчи противоречията на нейната обществена система и по този начин ще осигури по-нататъшното съществуване. Обаче „диалектиката на държавномонополистическия капитализъм е такава, че вместо да укрепва капиталистическата система, на което се надява буржоазията, той още повече изостря противоречията на капитализма, разклаща го изоснови“¹. От решаващо значение в това отношение е изострянето на основното противоречие на капитализма (между обществения характер на производството и частното присвояване) и на главното класово противоречие (между труда и капитала).

¹ Програма на КПСС, стр. 28.

Като осигуряват с различни методи крупни печалби на монополистическия капитал, държавномонополистическите мероприятия съдействуват да се засилят концентрацията и централизацията на капитала. Задълбочава се следователно общественият характер на производството. В същата насока действува и регулирането, тъй като чрез него се създава сложна система от връзки между държавата и отделните звена на икономиката. Всички съставки на народното стопанство се сплитат в огромен обществен производствен организъм. Присвояването обаче остава частнокапиталистическо. Изострянето на основното противоречие е налице, а то не може да не се отрази на произтичащите от него противоречия.

Развитието на държавномонополистическите форми е едновременно както израз на приближаващата се гибел на капитализма, така и материална подготовка на социализма. Чрез разширяване на държавната собственост възниква такава форма на стопанството, при която актът на завладяване на държавната власт от пролетарната съвпада с експроприацията на капиталистическата (държавна) собственост. Част от създадените институции (особено държавните и полудържавни банки) и част от методите на контрол над народното стопанство също могат да се използват от пролетарната при прехода към социализма. В този смисъл Ленин пише: „Социализмът не е нищо друго освен най-близката крачка напред от държавнокапиталистическия монопол. Или другояче: социализмът не е нищо друго освен държавнокапиталистически монопол, обърнат в полза на целия народ и следователно престанал да бъде капиталистически монопол.“¹

Ленин обаче категорично подчертаваше, че насочването на държавнокапиталистическия монопол в интерес на целия народ не може да стане в рамките на капиталистическото общество, създавайки по този начин „социалистически ядра“ в капитализма, както твърдят съвременните ревизионисти. Развитието на държавномонополистическите форми е само материална подготовка на социализма и доказателство, че социалистическата революция е станала неотложен въпрос на деня.

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 25, стр. 377.

Неравномерното развитие на капитализма и задълбочаване на противоречията между империалистическите държави

Световните войни, милитаризацията, разпадането на колониалната система, икономическите кризи, износът на капитал и пр. усилват неравномерното развитие на капитализма в периода на неговата обща криза. В продължение на приблизително половин век на няколко пъти съществено се изменяше съотношението на силите между главните империалистически държави, което изостряше противоречията между тях.

Световните войни избухнаха в резултат на неравномерното развитие на капиталистическите страни, но те самите още повече усилиха неравномерността. Докато двете световни войни подкопаха позициите на отделните западноевропейски страни, те увеличиха скокообразно значението на САЩ в световното капиталистическо стопанство. Тази страна не претърпя никакви разрушения от военните действия. Тъкмо напротив, създадоха се огромни възможности за пласмент на нейната промишлена и селскостопанска продукция.

Неравномерността в развитието продължи и в следвоенния период, но сега тя получи израз, от една страна, в обстоятелството, че САЩ не можаха да запазят постигнатия относителен дял в икономиката на капиталистическия свят, и той започна да намалява, а от друга — в сравнително по-бързото развитие на някои западноевропейски страни (Италия, ГФР, Франция) и на Япония. В резултат на неравномерността относителният дял на четирите споменати страни в промишленото производство на капиталистическия свят надмина предвоенното равнище (1937 — 19,8%) и достигна през 1970 г. 27,5% срещу 11,2% през 1948 г.

Неравномерността в развитието на главните империалистически държави през последното десетилетие е резултат от комбинираното действие на твърде много причини и условия, като напр. различното отражение от разпадането на колониалната система, последните от износа и вноса на капитал, равнището на производителността на труда и на работните заплати, дълбочината, честотата и разрушителността на кризите и т. н. Важна роля за засилване на неравномерността изигра

различната степен на милитаризацията в главните капиталистически страни.

Благодарение на ниското данъчно облагане на печалбите и на ниските заплати (особено в първите следвоенни години) западногерманските, френските, италианските и японските монополи успяха да направят големи натрупвания, обновиха основния капитал и повишиха производителността на труда. Те отново се появиха на световните пазари, където успешно конкурират американските стоки. През 1970 г. относителният дял на Западна Европа в износа на капиталистическия свят достигна 49.2% (срещу 28.5% през 1947 г.), докато в същото време дялът на САЩ спадна от 32.5% на 15.5%.

Военните разходи на САЩ са така големи, че се оказаха непосилни дори за най-могъщата капиталистическа държава. С течение на времето те поставиха долара в критично положение. Поради огромните разходи за поддържане на американските войски в чужбина, за военна и икономическа помощ на марионетки и съюзници пасивът в платежния баланс на САЩ взе от 1957 г. насам застрашаващи размери. Това предизвика отлив на злато. Златните запаси на САЩ спаднаха от 24,6 млрд. дол. (максимално ниво през 1949 г.) на 10,2 млрд. дол. в края на 1971 г. Нарасна и краткосрочната задълженост на САЩ към западноевропейските страни. Недоверието в долара подкопава позициите на САЩ в капиталистическия свят и едновременно с това отразява тяхното отслабване.

Неравномерното развитие задълбочи противоречията между капиталистическите държави. През първото следвоенно десетилетие (1945—1955 г.) САЩ безспорно доминираха в икономическо, военно и политическо отношение над останалите капиталистически страни. Тогава те създадоха агресивните си групировки, неограничено се налагаха над партньорите си, без някой да дръзне да се противопоставя. Но укрепил веднъж своите икономически позиции, западноевропейските страни започнаха да се домогват да играят самостоятелна политическа роля. В империалистическите групировки, и особено в НАТО, се появиха съществени разногласия.

Особено бързо се разви икономиката на Япония. Относителният ѝ дял в промишлената продукция на капиталистическия свят надмина през 1968 г. този на Анг-

лия и бързо се доближава до западногерманския. Последниците от увеличаването на значението на Япония в икономиката на капиталистическия свят предстои да се проявят в бъдеще.

Положението се усложнява от интеграционните процеси. В Европа се създадоха два блока: Европейската икономическа общност — „Общият пазар“, обединяваща ГФР, Франция, Италия, Белгия, Холандия и Люксембург, и Европейската асоциация на свободна търговия, възглавявана от Англия, в която влизат още Швеция, Норвегия, Дания, Швейцария, Австрия и Португалия. Възникването на двете обединения представлява съвременна форма на преразпределение на пазара и борба за влияние и господство.

Създаването на Общия пазар бе насърчено от САЩ с надеждата, че той ще послужи за икономическа основа на НАТО и ще подпомогне осъществяването на американските планове в Европа. Твърде скоро обаче Общият пазар се очерта като крупен съперник на САЩ в капиталистическия свят. Опираща се на Общия пазар, Франция явно демонстрира нежеланието си да бъде само младши партньор и се стреми да играе самостоятелна роля в световната политика. За това свидетелствуват усилията ѝ да създаде самостоятелна ядрена сила, отхвърлянето на проекта за международни ядрени сили, излизането ѝ от военната организация на НАТО и пр. От друга страна, аграрният протекционизъм на Общия пазар накърнява съществени интереси на САЩ, като ги лишава от важния за тях пазар на селскостопански произведения в Западна Европа.

Заплетоха се още повече противоречията между Общия пазар, от една страна, и Англия — от друга. Въгре в общността ГФР и Франция ожесточено си оспорват ръководното място. Асоциирането на група африкански държави към Европейската икономическа общност накърнява интересите на широк кръг други слаборазвити страни, тъй като създава препятствия за пласмента на тяхната продукция на западноевропейските пазари.

Така неравномерността в развитието на отделните капиталистически страни и възникването на групировки от държави (формиращи се на настоящия стадий не само на политическа основа, но и на базата на стопан-

ско интегриране) изостря противоречията между империалистическите държави. Но наред с тенденцията на противопоставяне на една империалистическа държава на друга съществува и тенденция на обединяване. Тя се поражда, от една страна, от обективния процес на интернационализиране на стопанския живот (произтичащ от развитието на производителните сили), а от друга — от страха на капиталистическата класа от бурно развиващия се социализъм.

Задълбочаване на противоречията между труда и капитала, между монополията и цялата нация

Развитието на капитализма задълбочава противоречието между двата полюса на този начин на производство — между труда и капитала. В епохата на общата криза този процес достига крайна степен на изостряне в резултат на увеличаване степента на експлоатация на работната сила, на кризите, милитаризацията, инфлацията и войните.

Показано бе вече, че с развитието на капитализма и с увеличаване на производителността на труда нормата на принадлежната стойност показва обща тенденция към повишение. При общата криза на капитализма тази тенденция рязко се ускори. Докато в края на XIX и началото на XX век нормата на принадлежната стойност в развитите страни е била около 100%, днес тя е приблизително 3—4 пъти по-висока.

Може да се приеме, че нормата на принадлежната стойност е математически израз на дълбочината на противоречието между труда и капитала. Колкото повече нараства нормата на принадлежната стойност, толкова по-големи са експлоатацията, печалбата и акумулацията на капитал. Богатството се натрупва на единия полюс. Увеличава се пропастта между шепата монополисти и многомилонната армия на наемния труд, която в епохата на общата криза обхваща преобладаващата част от населението.

Статистиката за структурата на населението показва, че през 1969 г. лицата на наемния труд са представлявали в Англия 93,5% от активното население, в САЩ — 91,6%, в ГФР — 82,6%, в Италия — 67,5% и т. н. Като се вземе предвид още обстоятелството, че в категорията на „самостоятелните“ са включени наред с крушите капиталисти още и дребната градска бур-

жоазня, селяните, интелектуалците на свободна практика и пр., става ясно, че противоречието между труда и капитала се е превърнало в противоречие между един малочислен слой крупни капиталисти и огромната част от населението.

Многомилионната маса на трудещите се по правило продава работната си сила ниско под стойността ѝ. Като се сравни примерният бюджет на средното работническо семейство в САЩ с получаваната работна заплата, излиза, че през 60-те години на XX век заплата е покривала само от 70 до 74% от потребностите, установени като обществено приети. В години на кризи процентът спада още по-ниско (в САЩ през 1938 г. — 56%). Най-тежко е обаче положението на безработните, чийто брой нараства със задълбочаване и зачестяване на икономическите кризи. Тези и много други данни отразяват неспиращия процес на относително и понякога абсолютно обедняване на работническата класа в епохата на общата криза на капитализма.

Противоречието между труда и капитала се задълбочава още за това, че поради загинването на капитализма трудещите се трябва да понасят тежестите на милитаризацията и инфлацията, а по време на войни да проливат кръвта си за интересите на финансовата олигархия. Нарастващите военни разходи се покриват чрез облагане с данъци на населението, включително и най-ниско платените слоеве. Инфлацията е станала хроническо явление във всички капиталистически страни. Само за 7 години (от 1963 до 1970 г.) индексът на издръжката на живота се е повишил в ГФР с 20,6%, в САЩ — с 26,8%, в Италия — с 28,2%, в Япония — с 44,4% и т. н. Поскъпването на предметите за потребление понижава реалната работна заплата или пък ликвидира (изцяло или отчасти) изтръгнагото чрез борба увеличение на заплатите. Империалистическите войни носят невиджани разрушения и неописуеми страдания на милиони хора. Вината за всички бедствия на работническата класа пада върху монополистическия капитал. Противоречието между монополистическата класа и трудещите се се изостря до крайност.

В епохата на общата криза на капитализма се извършва гигантска експроприация на собствеността на дребните стокотуркопроизводители в селото. На първия етап

този процес бе ускорен от продължителната аграрна криза, а на втория и третия — от усилената механизация на селскостопанското производство и нахлуването на капитала в него. При новите условия на производство (комплексна механизация, химизация, специализация и висока стокост) още по-ярко се проявяват предимствата на крупното селскостопанско предприятие над дребното. „Ако по-рано бяха необходими много години, пише „Уол стрийт джърнал“, за да се разори фермерът, то сега са достатъчни две-три години на неблагоприятно съотношение на цените, за да бъде принуден фермерът да напусне своето стопанство.“ От 1940 до 1970 г., т. е. само за три десетилетия, фермите в САЩ намаляха от 6,1 млн. на 2,9 млн., или с 52,5%.

Буржоазната държава съзнателно насърчава развитието в тази насока. Съгласно проекти на Комисията на Общия пазар от селското стопанство на шестте страни-членки трябва в непродължителен срок да бъдат освободени около 8,5 млн. души активно население. Счита се, че са нежизнеспособни всички стопанства до 100 декара, а в някои райони и до 200 декара. А в Общия пазар има 7,8 млн. такива стопанства, в които така или иначе преживяват от 25 до 30 млн. души.

Пролетаризацията на трудещите се селяни протича извънредно болезнено. Това е трагедията на милиони хора, които напускат дома и земята си, без да имат необходимата подготовка за друга професия. Но дори и онези стопанства, които временно успяват да се съхранят, изпитват нарастващия гнет на финансовия капитал, който ги заплита в кредитна задлъжнялост, контракции и пр. и определя всички условия на производство и реализация на продукцията им. Експлоатацията на трудещите се селяни от монополистическия капитал засилва противоречието между тях и създава благоприятни предпоставки за укрепване на съюза между работническата класа и селяните.

От господството на монополите страдат също дребната и средната буржоазия в градовете (промишленици, търговци, занаятчии), интелигенцията и другите промеждугъчни слоеве. Всички са заинтересовани да бъде премахнат гнетът на финансовата олигархия. Така в епохата на общата криза на капитализма все по-отчетливо се проявява противоречието между монополите и

цялата нация. „В хода на единните антимонополистични и антиимпериалистически действия се създават благоприятни предпоставки за обединяване на всички демократични течения в политически съюз, способен решително да ограничи ролята на монополите в икономиката на дадена страна, да ликвидира властта на едрия капитал и да извърши също коренни политически и икономически преобразования, които ще осигурят най-благоприятни условия за продължаване на борбата за социализъм. Главната сила на този демократичен съюз е работническата класа.“¹

Антимонополистическите фронтове преследват прогресивни, демократични цели. На съвременния етап обаче всяка крачка към ограничаване властта на монополите подкопава устоите на целия капитализъм. Назрели са условията за революционно преустройство на обществото на социалистически основи. Дали преходът към него ще се извърши по мирен или не мирен път, зависи от конкретните условия в отделните страни.

Общата криза на капитализма задълбочава всички вътрешни противоречия на буржоазния строй. Кризата и разпадането на колониалната система отслабва неговия тил. Очертава се възможността редица новоосвободени страни да излязат от сферата на капитализма, като тръгнат по некапиталистически път на развитие. Решаващо значение има обаче обстоятелството, че социализмът все по-пълно демонстрира предимствата си пред капитализма, като постига високи темпове на растеж и осигурява непрекъснато повишаващо се благосъстояние на всички трудещи се.

Борбата с империализма е продължителна и трудна. Тя не е само низ от победи на революционните сили. В нея има и временни неуспехи, и отделни поражения. Но в исторически аспект борбата против империализма се развива все по-успешно. Приближава пълният крах на капитализма.

---

¹ Документи на Московското съвещание на комунистическите и работническите партии в Москва, 5—17 юни 1969 г., стр. 29.

КОМУНИСТИЧЕСКИ НАЧИН НА ПРОИЗВОДСТВО

ГЛАВА ШЕСТНАДЕСЕТА

ФАЗИ И ЕТАПИ В РАЗВИТИЕТО НА КОМУНИСТИЧЕСКИЯ НАЧИН НА ПРОИЗВОДСТВО

1. Две фази на комунистическото общество

Възникване на комунистическия начин на производство — закономерен исторически процес

Марксизмът-ленинизмът разкрива, че досегашното развитие на обществото е настъпателен естествено-исторически процес, при който една общественно-историческа формация се замества с друга по-прогресивна.

Тази смяна дава тласък на общественото производство, тя е основа на общественото развитие. Революционната смяна на стария начин на производство с нов е обективнонеобходим процес, който се обуславя от развитието на материалните условия на живот в обществото. Тя е изискване на закона за съответствието на производствените отношения на характера и развитието на производителните сили.

Изследвайки капиталистическия начин на производство, Маркс и Енгелс научно доказаха, че целият ход на неговото историческо развитие създава материалните обективни и субективни предпоставки за гибелта и смяната му с комунистическия начин на производство. При капитализма бързо и силно нараства общественото производство, задълбочава се неговият обществен характер, който на определена степен от развитието си влиза в непримиримо противоречие с частнокапиталистическия начин на присвояване на материалните блага. Това е основно противоречие на капитализма, то определя характера на всички други противоречия в това общество.

В хода на своето историческо развитие капитализмът подготвя и онази обществена сила, която истори-

чески е призвана да срина стария строй и стане основоположник на новото комунистическо общество. Тази сила е работническата класа, която в своята революционна борба се ръководи от комунистическата партия.

Съвременната епоха е епоха на крушение на капитализма и на възникването на комунизма. Началото на този световноисторически преврат в общественото развитие положи Великата октомврийска социалистическа революция в Русия. Днес вече много страни в света градят своето ново социалистическо общество, а в други назряват дълбоки революционни процеси, които ще доведат до падането на капитализма.

Социализмът и
комунизмът —
фази на комунистическия начин на производство

Комунистическият начин на производство започва своето развитие на базата на онова наследство в материалното производство и общественото съзнание, което му оставя капитализмът. Това наследство, естествено, не е достатъчно, за да се установи комунизмът.

Необходим е дълъг исторически период, през който обществото следва да преодолее недъзите, останали от капитализма, и да гради новото комунистическо общество. В този закономерен исторически развой то минава през различни фази и етапи на своето развитие.

Марксизмът-ленинизмът установи историческата необходимост от две фази в развитието на комунистическия начин на производство: първа, низша фаза, наричана социализъм, и втора, висша фаза, наричана комунизъм. Те имат обща основа — обществената собственост върху средствата за производство и колективния, свободен от експлоатация труд на членовете на обществото. Различават се една от друга по степента на развитието на производителните сили и произтичащите от тук различни степени на зрелост на производствените отношения, които обаче не отменят общата основа и същност на комунистическия начин на производство и за двете.

Социализмът, образуващ съдържанието на първата фаза, в свой развит вид е обществен строй, който постига скок в растежа на производителните сили чрез завладяване на челни позиции в научно-техническата революция, създава всички необходими условия за прогресивно, хормонично функциониране и развитие на

обществото, достига високо задоволяване на материалните и духовните потребности на хората върху основата на принципа „от всекиго според способностите, на всекиго според труда“, има две форми на собственост — държавна и кооперативна, които непрекъснато се развиват, при което се разгръща процесът на тяхното слижаване и постепенно сливане, има неантагонистични класи и групи, различията между които намаляват дотолкова, че по своята социална структура обществото застава пред прага на социална еднородност, има държава на диктатура на пролетариата, която постепенно прераства в общонародна държава, достига високо развита социалистическа духовна култура, утвърждава напълно социалистическата съзнателност. Ръководна и направляваща сила в развитието на социалистическото общество е комунистическата партия¹.

Комунизмът, който образува втората фаза на комунистическия начин на производство, е „... безкласов обществен строй с единна общонародна собственост върху средствата за производство, с пълно социално равенство между всички членове на обществото, където заедно с всестранното развитие на хората ще израснат върху основата на постоянно развиващата се наука и техника и производителните сили, където всички източници на общественото богатство ще потекат като пълноводен поток и ще се осъществи великият принцип от всекиго според способностите, на всекиго според потребностите“. Комунизмът е високоорганизирано общество на свободни и съзнателни труженици, в което ще се утвърди общественото самоуправление, трудът за благото на обществото ще стане за всички първа жизнена потребност, осъзната необходимост, способностите на всекиго ще се прилагат с най-голяма полза за народа“².

Общи черти и различия между социализма и комунизма

Като две последователни фази на една и съща общественоекономическа формация социализмът и комунизмът имат както общи черти, така и някои съществени различия помежду си.

Главната обща черта на двете фази на комунисти-

¹ Вж. Програма на БКП, Партиздат, 1971 г., стр. 41—46.

² Програма на БКП, стр. 119—120.

ческото общество е тяхната единна икономическа основа — обществената собственост върху средствата за производство.

И при социализма, и при комунизма е изключена експлоатацията на човек от човека. Трудът и в двете фази има непосредствен обществен характер. Той освен това е задължителен за всички. Членовете на обществото се трудят според способностите си.

Социалистическото и комунистическото производство имат една и съща цел — да се задоволяват постоянно нарастващите материални и културни потребности на всички членове на обществото, да се създават условия за тяхното всестранно развитие.

Разпределението на материалните и духовните блага и при двете фази се осъществява в интерес на народа.

Характерно и за двете фази на комунистическото общество е планомерното развитие на народното стопанство.

Наред с общите черти между социализма и комунизма има и съществени различия.

Основно от тях е по-високото равнище на производителните сили при комунизма в сравнение със социализма, което обезпечава изобилие от материални и културни блага.

При социализма съществуват две форми на обществена собственост — общонародна (държавна) и кооперативна, а комунизмът се основава на една единна общонародна собственост.

При социализма се запазват социално-класови различия между работническата класа, селяните-кооператори и интелигенцията, които при комунизма окончателно отмират.

Трудът при социализма е все още само средство за съществуване, а при комунизма той се превръща в първа жизнена необходимост. Трудът при комунизма „е във висша степен непосредствено обществен и социално еднороден“.¹

При социализма съществуват различия между гра-

---

¹ Програма на БКП, стр. 120.

да и селото, между умствения и физическия труд, които при комунизма се преодоляват.

Социализмът и комунизмът се различават и по начина на разпределение. При социализма разпределението е според количеството и качеството на труда, а при комунизма — според потребностите на хората.

За социализма са характерни стоково-паричните отношения, които при пълната победа на комунизма окончателно ще се изживеят и ще бъдат заменени с непосредствени, безпарични отношения.

За разлика от социализма, където съществува държавата и държавните форми на управление, комунизмът е такава степен в развитието на обществото, където се утвърждава обществено комунистическо самоуправление.

2. Преходният период от капитализма към социализма — етап на социалистическото строителство

Строителството на социализма започва веднага след революционното вземане на политическата власт от работническата класа и установяването на диктатурата на пролетариата. Това строителство обаче се извършва върху наследената от капитализма социално-икономическа база, като капиталистическата и дребната частна собственост, капиталистическата класа и др. Строителството на новото общество при тези условия следва да протече постепенно, като последователно се ликвидират остатъците от капитализма и се установи пълно господство на социалистическите производствени отношения. ~~Периодът от вземането на политическата власт в ръцете на работническата класа и започване строителството на социализма до пълната победа на социалистическите производствени отношения образува преходния период от капитализма към социализма.~~

Този преходен период Ленин нарече „особен стадий или етап на прехода от капитализма към комунизма“¹, имайки предвид комунистическата обществена формация като цяло, но подчертавайки, че непосредствено от

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 33, стр. 86.

капитализма се преминава към низшата фаза на комунизма — социализма. „От капитализма човечеството може да премине непосредствено само към социализма, т. е. към общото владение на средствата за производство и разпределение на продуктите според работата на всеки“.¹

Стратегическата задача на преходния период като *етал* на социалистическото строителство се състои в премахването на капиталистическата собственост върху средствата за производство и установяване на нейно място общонародна собственост, обединяване на дребните стокотроители и установяване на кооперативна форма на социалистическа собственост. Чрез тези революционни преобразования на икономическата база на обществото се ликвидира класата на капиталистите и трудещите се селяни се преобразуват в класа на селяни-кооператори. По такъв начин се установява пълно господство на социалистическите производствени отношения във всички отрасли на народното стопанство. Преобразува се коренно и класовата, и социалната структура на обществото. При ликвидирането на експлоататорските класи обществото се състои от работническата класа, класата на селяните-кооператори и трудещата интелигенция.

С установяването на пълното господство на социалистическите производствени отношения и ликвидиране на експлоататорските класи приключва преходният период от капитализма към социализма.

Преходният период от капитализма към социализма е задължителен за всички страни след победата на социалистическата революция. Пътищата и конкретните форми по осъществяване задачите на преходния период обаче се определят от специфичните условия на историческото развитие на всяка страна.

---

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 24, стр. 70.

3. Етапи на социализма — низшата фаза на комунизма

Етап на изграждане развито социалистическо общество

Ленин предвиди, че след като се осъществи преходът от капитализма към социализма, по-нататъшното развитие на социализма също минава през един или други етапи, докато стигне до висшата фаза на комунизма. Практиката на социалистическото строителство в Съветския съюз и в другите социалистически страни показва, че след завършването на преходния период като етап на социалистическото строителство е етапът на изграждането на развито социалистическо общество. В Програмата на БКП се казва: „В резултат на успешното завършване на преходния период от капитализма към социализма и пълната победа на социалистическите производствени отношения, в резултат на извършените качествени и количествени изменения в цялостната система на обществения живот Народна република България навлезе в нов етап на развитие — етапа на изграждане развито социалистическо общество.“¹

Стратегическата задача на етапа е да се построи развито социалистическо общество. Относно неговата същност, продължителност и задачи в Програмата на БКП се казва: „Това е повече или по-малко продължителен период, през който се донизгражда материално-техническата база на социализма, усъвършенствуват се социалистическите обществени отношения, обогатява се духовната култура, повишава се благосъстоянието на народа, преодолява се постепенно неравномерността в развитието на обществената система, личността се развива многостранно. Социалистическото общество достига етапа на своята зрелост.“²

Десетият конгрес на БКП определи, че изграждането на развитото социалистическо общество е „... главната непосредствена историческа задача на Българската комунистическа партия“³.

Главните предпоставки, върху които се изгражда

¹ Програма на БКП, стр. 41.

² Пак там.

³ Пак там.

зрялото социалистическо общество, са: абсолютното господство на социалистическите производствени отношения, сравнително високата степен в развитието на производителните сили, новата социално-класова структура на обществото и неговото идейно-политическо и морално единство, пълното господство на социалистическата политическа и идеологическа надстройка и новият тип взаимоотношения между страните от социалистическата общност.¹

Изграждането на зрялото социалистическо общество е закономерен етап в развитието на социализма, през който преминават всички страни. Конкретните пътища за решението на неговите задачи, продължителността му както за преходния период от капитализма към социализма, така и тук се определят от специфичните особености в историческото развитие на отделните страни. Същността на задачите, които се обуславят от общите обективни закономерности на строителството на социализма, обаче е еднаква.

Етап на преход
от социализма
към комунизма

Със завършването на етапа на изграждането на развитото социалистическо общество социализмът достига своята пълна зрелост. При

тази най-висока степен на развитие той изразява пълно и всестранно своята същност, разкрива изцяло своите възможности, най-пълно се осъществяват изискванията на законите, присъщи на социалистическия строй.

След изграждането на развитото социалистическо общество започва етапът на неговото по-нататъшно развитие. Стратегическата задача на този етап е постепенното ~~преминаване към комунизма чрез разгърнато изграждане на неговата материално-техническа база.~~ Към този етап от своето развитие премина Съветският съюз. В доклада пред Двадесет и четвъртия конгрес на КПСС се казва: „Със самоотвержения труд на съветските хора е изградено развито социалистическо общество, за което още през 1918 г. В. И. Ленин говореше като за бъдеще на нашата страна. Това ни даде възможност да пристъпим към практическо разрешаване на великата задача, поставена от програмата на партията, от ней-

¹ Вж. Т. Живков, Отчетен доклад на ЦК на БКП пред Десетия конгрес на партията, Партиздат, 1971 г., стр. 181—184.

ните последни конгреси — към създаване на материално-техническа база на комунизма.“¹

В програмата на БКП също се подчертава, че по-нататъшното развитие на зрялото социалистическо общество у нас ще бъде същевременно процес на преминаване към комунизма. „В недрата на зрелия социализъм широко се развиват, натрупват и разрастват кълнове и елементи на комунизма, създават се условия за постепенно преминаване към висшата фаза на комунистическото общество“². Развитото социалистическо общество е завършващ етап на низшата фаза на комунизма. Със завършването на този етап приключва социалистическата фаза и обществото встъпва във висшата фаза на комунизма.

Преходът от социализма към комунизма също е обективно обусловен процес, който е подчинен на определени закономерности. Той се извършва постепенно по пътя на преобразованието на социалистическите производствени отношения в комунистически. В този преход производството непрекъснато и планомерно расте, за да е в състояние да обезпечи пълно благосъстояние и свободно всестранно развитие на всички членове на обществото. В процеса на труда човекът ще придобива качества на висока организираност и дисциплина. Той ще започне да се труди не по принуда, а в името на общественя дълг на осъзнатата необходимост.

Обществото неизбежно преминава последователно през закономерните етапи на развитието, съобразно с подготовката и съзряването на материалните и духовните предпоставки в него. То не може да прескача закономерните етапи, както и да преминава към по-висши етапи, когато условията за това още не са иззрели. Основна задача на комунистическата партия е непрекъснато да анализира степента на общественоекономическото развитие на обществото и точно да определя етапа и задачите, които произтичат от него.

---

¹ XXIV конгрес на КПСС, Партиздат, 1971 г., стр. 50.

² Програма на БКП, стр. 42.

ИКОНОМИЧЕСКИ ЗАКОНОМЕРНОСТИ
НА ВЪЗНИКВАНЕТО И ПОБЕДАТА
НА СОЦИАЛИЗМА

1. Необходимост от социалистическа революция
и преходен период от капитализма
към социализма

Историческа
неизбежност на
социалистическата
революция

Главното в социалистическата революция е вземането на властта от буржоазията и установяване властта на трудещите се под ръководството на работническата класа. Пролетариатът използва властта, за да ликвидира частната собственост и капиталистическата експлоатация и изгради новия социалистически строй.

Формите на установяване властта на работническата класа могат да бъдат различни, в зависимост от конкретните условия на класовата борба в дадена страна и от международната обстановка, в която тя се намира. Завземането на властта например може да се извърши с мирни средства или с въоръжено въстание и разгаряне на гражданска война. Това зависи преди всичко от поведението на експлоататорските класи. Работническата класа предпочита да завземе властта по мирен път, с парламентарни или други мирни форми. Но ако поради съпротивата на буржоазията този път се окаже невъзможен, то тя прибегва до въоръжено въстание. Реформизмът и ревизионизмът абсолютизират мирните средства и проповядват мирно вращаване на капитализма в социализма, обявяват се против необходимостта от завземането на властта от работническата класа. А левият опортюнизъм отрича мирните средства на класова борба и издига като единствено средство въоръженото въстание. Марксизмът-ленинизмът изисква от комунистическите партии правилно да съчетават и гъвкаво да прилагат мирните и въоръжените форми на борба с буржоазията в зависимост от конкретните условия на съответната страна.

Първа победоносна социалистическа революция е Великата октомврийска революция, извършена от рус-

ния пролетариат през 1917 г. Тя откри нова ера в развитието на човечеството — ерата на освобождението от капиталистическата експлоатация. Октомврийската революция постави началото на прехода на човечеството от капитализма към социализма и вдъхнови пролетариата от другите страни в неговата борба против стария строй. С победата на Съветския съюз над хитлерофашистките завоеватели във Втората световна война се създадоха условия социалистическата революция да удържи победа и в редица други страни. Социализмът се превърна в световна система.

Днес революционният процес горн по цялата планета. За победата на социалистическата революция се разкриват нови, още по-широки перспективи. „Сегашният етап се характеризира с увеличаване на възможностите за ново движение напред на революционните и прогресивните сили“.¹ Главна гаранция за успеха на борбата против империализма е укрепването на единството и сплотеността на основните революционни сили на нашата съвременност: световната социалистическа система, международното работническо движение и националноосвободителното движение. Опора и решаваща сила за по-нататъшното разгръщане на социалистическата революция е световната социалистическа система и особено Съветският съюз.

Социалистическата революция в България се увенча с победа на Девети септември 1944 г. „Победата на Деветосептемврийската социалистическа революция — изтъква в Програмата на БКП — е закономерен резултат на обществено-икономическото развитие, на изострянето на противоречията на капитализма, на класовата борба на пролетариата под ръководството на комунистическата партия... С победата на Девети септември завърши цяла ера от историята на българския народ — ерата на класовите експлоататорски общества. Започна преходният период от капитализма към социализма, изграждането на новия обществен строй.“²

---

¹ Задачите на борбата срещу империализма на съвременния етап и единдействието на комунистическите и работническите партии на всички антиимпериалистически сили, стр. 3.

² Програма на БКП, стр. 28, 29.

Общи закономерности на социалистическата революция и своеобразие на тяхното проявление

Социалистическата революция е обективен обществен процес, който протича по определени закономерности. Обобщаването на опита на Великата октомврийска социалистическа революция и на революциите

в другите социалистически страни позволява да се формулират основните и общи за всички страни закономерности на социалистическата революция. „Такива общи закономерности са: ръководене на трудещите се маси от страна на работническата класа, чието ядро е маркенистко-левинската партия, в осъществяването на пролетарската революция в една или друга форма и в установяването на диктатура на пролетариата в една или друга форма; съюз на работническата класа с основната маса от селячеството и с другите слоеве на трудещите се; ликвидиране на капиталистическата собственост и установяване на обществена собственост върху основните средства за производство; постепенно социалистическо преустройство на селското стопанство; планомерно развитие на народното стопанство към построяване на социализма и комунизма, към повишаване на жизненото равнище на трудещите се; осъществяване на социалистическа революция в областта на идеологията и културата и създаване на многобройна интелигенция, предана на работническата класа, на трудовия народ, на делото на социализма; ликвидиране на националното потисничество и установяване на равнистие и братска дружба между народите; защита на завоеванията на социализма от посегателствата на външните и вътрешните врагове; солидарност на работническата класа на дадена страна с работническата класа от другите страни — пролетарски интернационализъм.“¹

Тези общи закономерности на социалистическата революция обаче се проявяват с известно своеобразие в отделните страни. В. И. Ленин сочеше, че „всички нации ще дойдат до социализма, това е неизбежно, но всички ще дойдат не съвсем еднакво, всяка ще внесе своеобразие в една или друга форма на демокрацията“

¹ Декларация на Съвещанието на представители на комунистическите и работническите партии на социалистическите страни, Изд. на БКП, 1957 г., стр. 12—13.

та, в една или друга разновидност на диктатурата на пролетариата, в едно или друго темпо на социалистическите преобразования на разните страни на обществения живот"². Своеобразието в проявлението на общите закономерности на социалистическата революция зависят от конкретноисторическите, икономическите и политическите условия в отделните страни, и по-точно: от равнището на производителните сили в тях, от съотношението на класовите сили и степента на съпротивата на буржоазията срещу социалистическите преобразования, от културното равнище на населението и неговата политическа съзнателност, от националните традиции и форми на обществените учреждения в миналото, от международното положение и пр. При осъществяването на социалистическата революция в дадена страна следователно марксистко-ленинската партия трябва да подхожда творчески.

Догматиците игнорират значението на конкретните условия и националните особености в строителството на социализма. Ревизионистите пък, напротив, преувеличават значението на националните особености и стигат до отричане на общите закономерности на социалистическата революция, те противопоставят опита от строителството на социализма в една страна на опита в другите страни. Ревизионистите смятат, че всяка страна изгражда свой специфичен социализъм. Те създадоха теории за нови модели на социализма, като „пазарен социализъм“, „демократичен социализъм“, „хуманен социализъм“ и пр., които по същество отричат общите закономерности и представят социализма като плуралистично движение. С това те застават на позициите на национализма и подриват международната солидарност на работническата класа, от което има полза само империализмът.

В строителството на социализма Българската комунистическа партия винаги се ръководи от правилното съчетание на общите закономерности с особеностите, свързани с историческите условия на страната. Тя творчески използва богатия опит от строителството на социализма в Съветския съюз, а също така и опита на другите социалистически страни. Същевременно нашата

---

² В. И. Ленин, Съч., т. 23, стр. 66.

партия дава и своя принос в обогатяването на международния опит в строителството на социализма.

Отличителни черти
на социалистическата
революция

Докато всички революции, предшестващи социалистическата революция, имат задача само да заменят една форма на експлоатация с друга, то социалистическата революция има историческата мисия да премахне завинаги експлоатацията на човек от човека. При всички досоциалистически революции новите форми на общественото стопанство се зараждат и развиват в недра на стария обществен строй. Социалистическата революция, напротив, не намира готови форми на социалистическо производство, защото капитализмът и социализмът се основават върху две коренно противоположни форми на собственост на средствата за производство. Ролята на досоциалистическите революции е да приведат политическата власт в съответствие със създадените в недра на стария строй нови форми на стопанство. Докато със завземането на властта буржоазната революция завършва, то за социалистическата революция това е само началото. Задачата на социалистическата революция е да се завземе властта от трудещите се под ръководството на работническата класа, за да се ликвидира капиталистическият начин на производство и се създадат социалистическите форми на стопанство. Социалистическата революция не е краткотраен акт само на смяната на властта, а продължителен процес на дълбок обществено-икономически преобразование. Тя обхваща целия период на революционно преобразование на капиталистическото общество в ново, социалистическо общество. Досоциалистическите революции се извършват в интерес на малобройна експлоататорска класа, докато социалистическата революция е всенародна, способна да въвлече широките народни маси в осъществяването ѝ, защото целите, които тя преследва, отговарят на интересите на всички трудещи се.

Реформистите и ревизионистите не признават коренно противоположния характер на възникването на социалистическия и капиталистическия строй и разпространяват погрешния възглед, че социализмът и социалистическите форми на стопанство се зараждали и развивали още при капитализма. По този начин капита-

лизмът постепенно се преобразувал и прераствал в социализъм, без да е необходима социалистическата революция. Тази теория е изцяло в услуга на буржоазията, тъй като е насочена към притъпяване на класовата борба.

Необходимост
от преходен период
от капитализма
към социализма

Социалистическите форми на стопанство, както бе посочено, не се зараждат в недрага на капиталистическия строй, а се създават след ~~завземането~~ завземането на властта от пролетариата. Но премахването на капиталистическите форми на стопанство и създаването на социалистическите форми не става автоматически, изведнъж, веднага след завземане на властта. При това задачата е не само да се ликвидира капиталистическата частна собственост, а и да се преустрои на социалистически основи дребното-стокното частно производство. Това преустройство е сложен процес, който също не може да стане изведнъж. За да се построи социализмът, освен това е нужно да се достигне определена степен в развитието на производителните сили. Всичко това обективно налага всяка страна, която тръгва по пътя на социализма, непременно да премине през един особен период на преход от стария към новия строй. Още Маркс изтъкваше, че „между капиталистическото и комунистическото общество лежи период на революционно превръщане на първото във второто“.¹ Този период се нарича преходен период, при него се ликвидират капиталистическите форми на стопанство и се изграждат социалистическите.

Начало на преходния период от капитализма към социализма е завземането на политическата власт от работническата класа и установяването на диктатурата на пролетариата. Той свършва с пълната победа на социалистическите форми на стопанство. Съдържанието на преходния период е борбата между раждащия се и развиващия се социализъм и умиращия капитализъм. Неговата продължителност зависи от конкретноисторическите условия в съответната страна и преди всичко от равнището на икономическото развитие, от съотноше-

¹ К. Маркс, Към критика на Готската програма. Изд. на БКП, 1949 г., стр. 33.

нието на класовите сили и международната обстановка, при която се извършва социалистическата революция.

Социалистическата революция в от-
делните страни изглежда при неед-
накви условия. В редица случаи тя
започва като националноосвободи-
телна, антнимпериалистическа, ан-
тифеодална и демократическа революция и на по-късен
етап от своето развитие прераства в социалистическа
революция.

Въпросът за пътя и перспективите на изостаналите народи за преминаване към социализма е изяснен от В. И. Ленин. В доклада си по националния и колониалния въпрос пред II конгрес на Комунистическия интернационал през 1920 г. той изтъква, че е неправилно „да се смята, че капиталистическият стадий на развитие е неизбежен за изостаналите народности... С помощта на пролетарната от напредналите страни изостаналите страни могат да преминат към съветския строй и посредством определени степени на развитие — към комунизма, прескачайки капиталистическия стадий на развитието.“¹ Развитието на средноазиатските и други съветски републики и опитът на Монголската народна република потвърждават напълно това Лениново предвиждане.

С възникването и укрепването на световната социалистическа система се създадоха нови, широки възможности за некапиталистическо развитие на редица страни от Азия и Африка, които в хода на своите антнимпериалистически, антифеодални и демократически революции завюваха национална независимост. Под влияние на идеите на социализма, доказал своето превъзходство пред капитализма, при активната подкрепа и всестранната помощ на социалистическите страни много народи, отхвърлили колониалното робство, тръгнаха по некапиталистически път на развитие. По своето съдържание това е път на създаване необходимите политически, социални и икономически предпоставки за преминаване към строителство на социализма. В Отчетния доклад на ЦК на КПСС пред XXIV конгрес на партията се изтъква: „Днес в Азия и Африка вече не

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 31, стр. 237.

са малко страните, които тръгнаха по некапиталистически път на развитие, т. е. поеха курс към изграждане в перспектива на социалистическо общество.“¹

Опитът показва, че за да се развият по некапиталистически път, освобождаващите се от колониализма страни, след като завоюват политическата независимост, следва да ликвидират икономическото влияние на чуждия монополистически капитал и да завоюват икономическа самостоятелност, да проведат радикална аграрна реформа и ликвидират феодалните отношения, да пристъпят към индустриализация на страната и развият производителните сили, да разширяват държавния сектор в икономиката чрез национализация на крупната собственост на чуждите и местните капиталисти и чрез широко строителство на държавни предприятия, да въвлечат дребните производители в кооперативния сектор и пр. Решаваща роля за развитието на тези страни в прогресивна насока играе всеотдавнашната и безкористна помощ на социалистическите страни и особено на Съветския съюз.

Главно условие за развитието на освободените от колониализма страни по некапиталистически път е да се установи държава на националната демокрация. Тя е нов тип държава, революционна диктатура на прогресивните слоеве на нацията, насочена срещу реакционните и феодалните елементи, която укрепва политическата и икономическата независимост на страната. Държавата на националната демокрация разширява демократизма и въвлеча широките слоеве от народа към активно участие в управлението на страната и създава възможност за постепенно изменение съотношението на класовите сили, в резултат на което ръководно място в управлението на държавата все повече заема работническата класа, която в съюз с другите трудещи се слоеве преминава впоследствие към непосредствено изграждане на социализма.

---

¹ Л. Брежнев, Отчетен доклад на Централния комитет на КПСС пред XXIV конгрес на КПСС, Партиздат, 1971 г., стр. 23

2. Същност на преходния период от капитализма към социализма

Икономическа и класова структура на обществото в преходния период

Преходният период е период на революционно преобразуване на капиталистическия строй в социалистическия, период на ликвидиране на старите капиталистически форми на стопанство и установяване и разширяване на социалистическите. Неизбежно е следователно в него да има различни по своя характер форми на стопанство или икономически сектори. Основните икономически сектори, характерни за всяка страна, в която се осъществява преход от капитализма към социализма, са: социалистическият, частнокапиталистическият и дребностовият сектор.

Социалистическият сектор обхваща държавните и кооперативните стопански организации, които се основават на обществена собственост върху средствата за производство. В този сектор е ликвидирана експлоатацията на човек от човека. Производството в него се развива планомерно, с цел все по-пълно да се задоволяват потребностите на трудещите се. Социалистическият сектор възниква в резултат на извършените от пролетариата революционни преобразования в икономиката след завземането на властта. Отначало обикновено той е малък по размери, но обхваща командните висоти в народното стопанство, на основата на които постепенно се разширява и укрепва. Заедно с това започват да действуват специфичните икономически закони на социализма. Социалистическият сектор играе ръководна роля в развитието на народното стопанство и определя насоките на икономическото развитие на страната, в която е установена диктатура на пролетариата.

Капиталистическият сектор обхваща предприятията на частните капиталисти в промишлеността, селското стопанство, търговията и пр., където производството е основано на частната собственост и наемния труд. Със строителството на социализма неговата сфера непрекъснато се стеснява и той губи своите икономически позиции. Освен това социалистическата държава непрекъснато ограничава този сектор и не позволява на ка-

питалистите да експлоатират както по-рано труда на наемните работници. С това се ограничава сферата на действието и силата на проявлението на икономическите закони на капитализма.

Дребностоковият сектор обхваща предприятията на дребните селяни и занаятчии, където производството е основано на частната собственост върху средствата за производство и личния труд на собствениците. Целта на производството в този сектор не е да се трупат печалби, а да се осигуряват средства за препитание на производителите. Дребните стопанства, макар че обикновено са относително най-масови, имат подчинена роля в развитието на икономиката.

Тези три икономически сектора бяха характерни и за нашата страна при прехода от капитализма към социализма. В някои страни обаче освен тях в преходния период съществуват и други стопански форми, породени от конкретните исторически условия в тях. Така например в Съветския съюз освен основните три сектора имаше още патриархално стопанство и държавен капитализъм.

Патриархалното стопанство има натурален самозадоволяващ се характер. То освен в Русия бе разпространено също така в Китай, Монголия и други страни.

Държавният капитализъм е форма, в която частният капитал се използва от социалистическата държава в интерес на социалистическото развитие на обществото. Той е средство за ограничаване на капиталистическата стихия в стопанството. В преходния период той се проявява в различни форми.

В Съветския съюз например държавният капитализъм прие главно формата на концесии. Редица предприятия, за които държавата не разполагаше със суровини и специалисти, бяха отдадени на концесии или под аренда на чуждестранни частни капиталисти. По такъв начин се съдействуваше за развитие на производството и укрепване на социалистическия строй.

Освен в СССР държавният капитализъм бе използван още и в КНР, КНДР, ГДР и други. У нас той се прояви във формата на някои смесени предприятия в производството и външната търговия. Своеобразна излиза форма на държавен капитализъм бе установеният в страната работнически контрол върху дейност-

та на капиталистическите предприятия и държавното регулиране на снабдяването и реализацията на продукцията им.

Специфичната икономическа структура на обществото в преходния период е причина за съществуването и на *специфична социално-класова структура*. Основните класи и обществени слоеве са работническата класа, трудещите се селяни и буржоазията. По своя характер и ~~роля в общественото развитие~~ те се отличават от съответните класи при капитализма.

Работническата класа от експлоатирана и потискана при капитализма в преходния период се превръща в политически господстваща и ръководеща класа в системата на държавната власт, призвана да осигури пълна победа на социалистическия строй. *Трудещите се селяни*, които при капитализма са обезправени и непрекъснато разорявани и експлоатирани, се превръщат в боеви съюзник на работническата класа при изграждането на новото социалистическо общество. *Буржоазията* от политически господстваща в миналото сега се превръща в подчинена класа, която вече е лишена от политическа власт. Нейните икономически позиции постепенно се подриват в резултат на развитието на социалистическото стопанство и ограничаването на капитализма. *Интелигенцията*, която в миналото служеше на буржоазията, постепенно се преустройва. Създава се освен това и нова, социалистическа интелигенция, произхождаща от народа, която активно се включва в строителството на социализма.

Основно противоречие на преходния период е противоречието между раждащия се и развиващ се социализъм и обречения на унищожаване капитализъм. ~~Негов~~ израз е противоречието между работническата класа, под ръководството на която се изгражда новият строй, и съборената от власт експлоататорска класа.

Задачите, които следва да се решат през преходния период в областта на икономиката, са: да се ликвидират капиталистическите форми на стопанство и по такъв начин да се унищожат експлоататорските класи, да се преобразува дребностоковото производство в социалистическо и с това да се ликвидира възможността от раждащето на капитализъм, да се обезпечи пълно и безразделно господство на социалистическите форми на

стопанство, като всички средства за производство се превърнат в обществена собственост. Целта е да се осигури бързо развитие на производителните сили и се постигне по-високо жизнено равнище на народа.

Решаването на тези задачи се извършва в обстановката на класова борба между победилата работническа класа и съборената от власт експлоататорска капиталистическа класа. Въпреки че е лишена от власт и е с подкопани икономически позиции, капиталистическата класа в условията на преходния период обикновено приглеждава значителни парични и материални средства, нагрупала е държавен и военен опит през времето на своето господство, има влияние сред голям брой специалисти в различните области на народното стопанство, ползва се и с поддръжката на международната буржоазия. Формите и остротата на класовата борба в преходния период зависят от съотношението на класовите сили и от конкретните условия в отделните страни. Но общата нейна тенденция е към постепенно затихване, тъй като силата и влиянието на работническата класа и нейните икономически позиции постоянно укрепват.

Революционните социалистически преобразования и в нашата страна бяха съпроводени от сериозна съпротива на експлоататорските класи, въпреки че у нас класовата борба не прие най-острите форми. Работническата класа в съюз с трудещите се селяни успешно преодоля съпротивата на буржоазията, политически олицетворявана от реакционната опозиция през 1946—1947 г., и обезвреди антиправителствените организации на реакционното офицерство.

Диктатурата на пролетариата — оръдие за построяване на социализма

Революционното преобразование на капиталистическото общество в социалистическо не се извършва стихийно и неорганизирано. То изисква работническата класа начело с нейния комунистически авангард планомерно и съзнателно да ръководи този процес. Комунистическата партия обединява най-съзнателните, предани и активни представители на работническата класа и народа и е въоръжена с най-прогресивното учение за развитието на обществото — марксизма-ленинизма. Затова империалистическата реакция и съвременният ревизионизъм насочват своите стрели преди всичко към подкопаване

ръководната роля на партията в общественно-икономическия и културния живот на социалистическите страни.

Пристъпвайки към изпълнение на своята историческа мисия, пролетариатът най-напред ликвидира политическото господство на буржоазията, разгромява нейния държавен апарат, предназначен за потискане на експлоатиранияте, и създава нов тип държава — диктатурата на пролетариата. Пролетариатът използва своето политическо господство и държавния апарат, за да осъществи революционните преобразования и построи социализма.

Диктатурата на пролетариата се отличава коренно от всички предшестващи форми на държавна власт, които са оръдие за господството на шепа експлоататори над мнозинството от народа. Диктатурата на пролетариата е господство на мнозинството над малцинството, тя е нап-демократична държавна власт. Докаго всички предшестващи държави са имали за задача да увеличат господството на една класа над друга, диктатурата на пролетариата за пръв път в историята на човечеството си поставя задачата да премахне класовото господство и създаде условия държавата да отмре и се замени с обществено самоуправление.

Формите на диктатурата на пролетариата могат да бъдат различни в зависимост от своеобразието на социалистическата революция в отделните страни. „Преминаването от капитализма към комунизма — подчертава Ленин, — разбира се, не може да не даде граматно изобилие и разнообразие на политически форми, но същността ще бъде при това неизбежно една: диктатура на пролетариата.“¹ Великата октомврийска социалистическа революция установи в Русия диктатура на пролетариата под формата на съветска власт. След Втората световна война в редица страни от Европа и Азия бе установена диктатура на пролетариата под формата на народнодемократична власт. Особеността на тази форма се състои главно в това, че политическа основа на властта са създадените в хода на борбата за освобождение отечествени и народни фронтове, че освен комунистическата партия, която играе ръководна роля, в системата на управлението участвуват и други

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 25, стр. 436.

демократични прогресивни партии, че старата буржоазна държавна машина не се унищожава изведнъж, а постепенно и т. н.

В България например политическа основа на народнодемократичната власт бе създаденият още през 1942 година Отечествен фронт. Борбата за нашето освобождение се проведе не под лозунга за съветска власт, а за установяване на народнодемократична власт. Това при тогавашните условия в страната укрепи съюза на работническата класа не само с бедните, но и със средните селяни, неутрализира една част от българската буржоазия и създаде възможност отделни нейни представители да подкрепят борбата на народа. В системата на управлението отначало участваха пет партии — Българската комунистическа партия, Българският земеделски народен съюз, Българската работническа социалдемократическа партия, Радикалната партия и Звездо, при което обаче ръководната роля бе на комунистическата партия. Старият държавен апарат у нас бе ликвидиран постепенно. Като монархическият институт бе запазен до септември 1946 г. Тези особености обаче не отменяха същността на властта у нас като постепенно утвърждавана диктатура на пролетариата. Както посочи Георги Димитров в доклада си пред Петия конгрес на БКП, „народната демокрация може и трябва в дадена историческа обстановка, както вече показва опитът, с успех да изпълнява функциите на диктатурата на пролетариата“.¹

Едни от функциите на диктатурата на пролетариата са насочени към унищожаване на стария строй и ликвидиране на експлоататорските класи. Но главно съдържание на диктатурата на пролетариата са творческите, съзидателните функции, насочени към изграждане на новите социалистически форми на стопанство и на социалистическата култура. Тези задачи се решават чрез стопанско-организаторската и културно-възпитателната дейност на органите на диктатурата на пролетариата.

Стопанските задачи на диктатурата на пролетариата намират израз в икономическата политика на социалистическата държава. В основата на тази политика на

¹ Г. Димитров, Избрани произведения, т. II, стр. 450.

държавата в преходния период лежи Лениновият план за построяването на социализма. Задачата на икономическата политика на диктатурата на пролетарната е революционно преобразование на общественно-икономическите отношения и осигуряване победата на социализма.

3. Социалистическо обобществяване на средствата за производство

Социалистическа национализация } Социалистическата революция заварва главно два вида частна собственост — едра капиталистическа и дребна трудова. Освен това в някои страни е налице и едра полуфеодална частна собственост върху земята. В зависимост от характера на частната собственост диктатурата на пролетарната използва различни пътища и методи за обобществяване на средствата за производство. Основните методи са: национализацията на капиталистическата собственост и доброволното обединяване на дребните стокопроизводители посредством кооперацията.

Национализацията е превръщане на средствата за производство от частна в държавна собственост. Като метод за социалистическо обобществяване на капиталистическата частна собственост национализацията се обуславя от характера и степента на развитието на капиталистическото производство. Високата степен на обобществяване на производството в промишлеността и в някои други отрасли на народното стопанство, заварена от социалистическата революция, изисква единно и централизирано ръководство на производството и разпределението в интерес на трудещите се. То е възможно само върху основата на общонародна (държавна) форма на обществена собственост. Затова при прехода от капитализма към социализма капиталистическите предприятия се национализират.

Държавна собственост има и при капитализма. Тя възниква чрез национализиране на частни предприятия или чрез изграждане на нови предприятия със средствата на буржоазната държава. Но капиталистическата национализация е частична, извършва се в интерес на

капиталистите (често пъти по тяхно искане) и при пълно обезщетяване на собствениците. Национализацията при капитализма е превръщане на средствата за производство в колективна собственост на капиталистическата класа, тъй като държавата е неин орган. Държавната собственост при тези условия е разновидност на капиталистическата собственост. Тя не променя същността на капиталистическия строй и не представлява елемент на социализъм, както твърдят ревизионистите.

Когато работническата класа вземе политическата власт и установи диктатура на пролетариата, капиталистическите държавни предприятия се превръщат в социалистически. У нас например монархо-фашистката държава в навечерието на Деветосептемврийското въстание владееше редица предприятия. Държавна собственост бяха железниците и целият им подвижен състав, съобщителните средства (поща, телеграф и телефон), 85% от каменовъгленото производство, 86% от електростанциите, произвеждащи около 50% от електроенергията в страната, цялата военна промишленост, някои предприятия на обработващата промишленост, 27% от кредита, част от търговията, съсредоточена в „Дирекция на хранозноса“, и пр. С унищожаването на буржоазната държава и с установяването на диктатурата на пролетариата тази собственост се превърна в общонародна социалистическа собственост.

Преобладаващата част от средствата за производство, които заварва социалистическата революция, обаче са частна собственост на отделни капиталисти. Те се превръщат в общонародна собственост посредством социалистическата национализация, по пътя на безвъзмездно изземване на капиталистическите предприятия или чрез принудителното им откупуване срещу пълно или частично обезщетение на собствениците. В практиката на социалистическите страни бяха използвани и едните, и другите форми на национализация. Прилагат се и преходни форми чрез използване на държавния капитализъм, при който предприятията постепенно се превръщат от частнокапиталистически в собственост на социалистическата държава.

Социалистическата държава национализира капиталистическите промишлени предприятия, мините, тран-

спорта, а също така и средствата в областта на едрата вътрешна търговия, външната търговия и банковото дело. По този начин решаващите отрасли на народното стопанство стават обществена собственост. Държавата овладява командните висоти на народното стопанство и създава своя здрава икономическа база. По силата на обективни причини капиталистическата собственост в селското стопанство в някои случаи (например в СССР и другите социалистически страни) не се събществява непосредствено след започването на социалистическата революция. В тези случаи в началото обикновено се провежда политика на ограничаване на капиталистическия сектор. Към неговото ликвидиране се пристъпва по-късно, след укрепване на обществения сектор в селското стопанство.

Нашата народнодемократична държава в първите години извърши само частична национализация на капиталистическата собственост. През този период бяха конфискувани предприятията на монополистическите обединения в страната, имуществото на осъдените от народния съд врагове на народа, придобитите чрез спекула и по незаконен път през време на войната имущества и др. Основната маса на капиталистическите предприятия в страната останаха да функционират като частни предприятия. Върху тяхната дейност обаче беше установен държавен и работнически контрол, който ограничаваше експлоатацията на работническата класа и действието на икономическите закони на капитализма.

Масова национализация на капиталистическата собственост у нас бе извършена със закона за национализацията от 23 декември 1947 г., издаден въз основа на приетата в началото на същия месец Конституция на НРБ. Първоначално предприятията на капиталистите бяха оценени от държавата и полагащата им се сума — зачислена като влог в банката, който те имаха право да получат след изтичане на определен срок. С паричната реформа от 1952 г. обаче това право им бе отнето и в последна сметка национализацията завърши като безвъзмездно изземване на капиталистическите предприятия от социалистическата държава. В резултат на проведената национализация у нас държавният сектор в промишлеността се увеличи от 20% на 84%; в търговията —

от 14% на 25%, в кредита — от 35% на 100%, в жп транспорт — от 98% на 100%. Решаващите средства за производство в страната се превърнаха в общонародна собственост. Създаде се здрава икономическа основа на народната демокрация в страната. „Национализацията на индустрията — посочи Г. Димитров — е най-важното революционно мероприятие в стопанството, което окончателно утвърди плановото развитие на нашата страна по пътя на социализма.“¹

Една от важните проблеми на социалистическото обобществяване е проблемата за собствеността върху земята. Тя се решава в зависимост от характера на поземлената собственост и конкретните условия в отделните страни. В Съветския съюз и в Монголската народна република например бе извършена национализация на земята. А в другите социалистически страни бяха извършени революционни аграрни реформи, чрез които бе иззета земята на едрите земевладелци и предадена в собственост на трудещите се селяни. И в двата случая задачата бе да се ликвидират остатъците от феодалната зависимост и експлоатация в селото и се укрепи съюзът на работническата класа с трудещите се селяни.

В нашата страна национализация на земята не бе извършена, тъй като това не се налагаше от съществуващите икономически условия. У нас феодалните отношения в земеделието бяха ликвидирани още по време на Руско-турската освободителна война през 1877—1878 година, която изигра ролята на буржоазнодемократическа революция. По време и след тази война едрата поземлена собственост на турските бейове и чифликчи се разпадна и земята остана собственост на българските селяни. През целия капиталистически период от развитието на страната в селското стопанство преобладаваше дребното частно производство. Дребните стокотрошители на село, които с цената на много лишения и труд успяха да запазят своята земя от хищните лапи на капитала, бяха силно привързани към своето парче земя. Затова в интерес на укрепване съюза със селяните партията не издигна лозунга за национализация на земята. В замяна на това през 1946

¹ Г. Димитров, Съч., т. 14, стр. 289.

година бе извършена аграрна реформа, с която се ограничи максималният размер на притежаваната от селяните земя до 300 дка в Добруджа и до 200 дка в останалите райони на страната. С изнетата земя и със земята от държавния поземлен фонд бяха оземлени голям брой безимотни и малоимотни селяни, а една част бе използвана за създаване на държавни земеделски стопанства. По такъв начин проведената в нашата страна аграрна реформа, за разлика от реформите в някои други страни, имаше главно антикапиталистически характер, тя ограничаваше едрите капиталистически стопанства. Реформата изигра положителна роля за укрепване съюза със селяните и за подготовката на социалистическо преустройство в нашето село.

Социалистическо коопериране

Частното дребно и разпокъсано селско стопанство не може да осъществява разширено възпроизводство, да осигурява бързо развиващата се индустрия със суровини и населението с хранителни продукти. То е нискодоходно и не е в състояние да избави трудещите се селяни от глада и невежеството. Частното дребностоково производство създава стихийност в развитието и пречи за единното планиране и ръководство на народното стопанство. То е база, която ражда и развива капитализма. Социалистическата държава не може да се крепи продължително време на две принципино различни основи — едрата социалистическа промишленост в града и дребното, разпокъсано частно стопанство в селото. Ето защо една от основните задачи на диктатурата на пролетариата е да осигури преустройството на дребното частно селско стопанство в едро обществено производство.

Десните опортюнисти в Русия предлагаха да се позволи на капитализма да доведе докрай класовата диференциация на селяните и капиталистическото уедряване на селскостопанското производство, след което то да се обобществи. А левите сектанти препоръчваха да се извърши незабавна национализация както на едрите, така и на дребните производители. В. И. Ленин посочи единствено правилния, достъпен и приемлив път за преустройство на дребното частно производство в социалистическо чрез доброволно обединяване на производителите в кооперативни стопанства. Той всестран-

но и задълбочено обоснова този път, посочвайки, че кооперацията е онази конкретна организационна форма, чрез която се въвличат трудещите се в селото по пътя на социализма.

В своя кооперативен план Ленин изхождаше от новото социално-икономическо съдържание на кооперацията в социалистическото общество. При капитализма кооперацията се подчинява на икономическите закони на този строй. Тя не е в състояние да премахне експлоатацията на човек от човека и да измени същността на капитализма. Но при наличието на власт на трудещите се под ръководството на работническата класа и на общонародна собственост върху средствата за производство кооперацията, учи Ленин, се превръща във форма на социалистическо предприятие.

Основните принципи на Лениновия кооперативен план са доброволност, постепенност, ръководство и помощ от държавата при кооперирането на стопанствата. Ленин решително отхвърля насилството и принудителността при кооперирането на трудещите се селяни, той винаги препоръчва търпелива и широка разяснителна работа за убеждаване селяните в предимствата на кооперативния строй. Той отхвърля също така прибрзаността в кооперирането и препоръчва селяните да бъдат привлечени отначало в низшите, а след това във висшите форми на кооперацията. Низшите форми са потребителните, снабдителните и другите кооперации в сферата на обръщението, при които не се засяга частната форма на производството. Висшите форми са производителните кооперации, които се образуват чрез обединяване на средствата за производство и труда на производителите. Ленин винаги подчертава необходимостта преустройството на дребното стопанство в социалистическо да се ръководи от партията и социалистическата държава, като на новосъздадените кооперации се оказва активна материална и финансова помощ.

Под ръководството на КПСС в Съветския съюз Лениновият кооперативен план бе претворен в живо дело. Към 1929—1930 г. там започна процесът на масова колективизация, а към 1934 г. бе завършено социалистическото преустройство на селското стопанство. Върху тази основа стана възможно и ликвидирането на последната експлоататорска класа в СССР — кулачеството.

Социалистическото преобразование на селското стопанство чрез доброволно коопериране на частните стопани е обща закономерност за всички страни, в които се извършва социалистическа революция. Но в зависимост от условията във всяка една от тях формите на кооперирането на селячеството, а с това и на социалистическото преобразяване на селското стопанство, са различни.

Селското стопанство в капиталистическа България беше предимно дребно, разпокъсано и крайно изосгано в техническо отношение. В страната се наброяваха над 1 млн. дребни частни стопанства, 70% от които притежаваха до 50 дка земя. Те нямаха никаква възможност да използват съвременната техника и да осъществяват модерно земеделие. За това пречеше и раздробеността на обработваната земя на около 12 млн. парчета. Според анкета от 1934 г. земята се е обработвала с 545 хил. дървени рала, 279 хил. плуга и само с 1,5 хил. трактора.

За победата на социализма в страната беше необходимо това дребно и разпокъсано частно земеделие да се превърне в едро, обществено и модерно. Най-сложната и трудна задача на преходния период от капитализма към социализма — се подчертава в Програмата на БКП — беше социалистическото преустройство на селското стопанство. Опирайки се на Лениновия кооперативен план като теоретическа основа и на опита на колхозното строителство в СССР като класически образец за превръщането на дребностоковото селско стопанство в социалистическо, съобразявайки се с нашите исторически и национални особености и традиции, Българската комунистическа партия реши и тази задача... България стана втората след Съветския съюз страна в света, в която се извърши пълно социалистическо преустройство на селското стопанство.¹

Своеобразието на формите и темповете на социалистическото преустройство на селското стопанство в нашата страна произтичаше главно от следните обстоятелства:

Първо, широкото развитие на кооперативното дви-

¹ Програма на БКП, стр. 31, 32.

жение в страната и натрупания богат кооперативен опит още при капитализма. България е страна, в която кооперативното движение в селото има стари традиции. Още в края на миналия век възникнаха първите низши форми на кооперации, главно в областта на кредита и потреблението. Към 1944 г. в страната вече имаше 4114 различни кооперации с над 1,6 млн. членове. Въпреки че кооперацията не е в състояние да промени характера на обществения строй, партията активно подкрепяше кооперативната идея и се стремеше да използва кооперациите за икономическа и политическа борба. Благодарение на това кооперативното движение в редица случаи се развиваше в прогресивна насока. В някои райони на страната по инициатива на прогресивни кооперативни дейци и с поддръжката на партията се създадоха и производителни земеделски кооперации. На 9. IX. 1944 г. в страната имаше 29 производителни селскостопански кооперации, които обединяваха частни стопани с общо 40 хил. дка земя. Те не бяха социалистически предприятия, в основата на дейността им се запазваше принципът на частната собственост и голяма част от доходите се разпределяха за рента върху внесената земя. Но въпреки това те играеха положителна роля, тъй като на практика показваха предимствата на едрото кооперативно производство. Натрупаният кооперативен опит позволи още в първите години след 9. IX. 1944 г. да се премине към по-бързо изграждане на висшите форми на коопериране в страната — социалистическите производителни кооперации.

Второ, дълбоките корени и широкото влияние, което нашата партия имаше сред трудещите се в селото. То даде възможност в годините на социалистическото строителство тя успешно да въвлече широките трудещи се селски маси по пътя на социализма.

Трето, богатият опит от колхозното строителство в СССР. Той имаше огромно значение, тъй като нагледно показваше предимствата на едрото социалистическо земеделие пред дребното, частно земеделие. Трудещите се селяни у нас бързо се убеждаваха и лесно възприемаха опита на съветските колхозни. Освен това голямо значение имаше братската материална помощ, която ни оказваше Съветският съюз за укрепване на материално-техническата база на кооперативния строй в страна-

та, за снабдяване на нашето селско стопанство с необходимите машини и съоръжения.

Конкретна форма за социалистическото коопериране на частните стопани в нашата страна беше трудово-кооперативното земеделско стопанство (ТКЗС). Главното му отличие от съветските колхози е, че при него кооператорът за известен период запазва правото на частна собственост върху земята, което икономически се реализира в рента, получавана от селяните. Тази особеност позволи по-лесно да се привлекат трудещите се селяни в кооперативните стопанства. С използването на ТКЗС като специфична форма за коопериране на дребните селски стопанства нашата партия показва пример на творческо приложение на марксизма-ленинизма и внесе значителен принос за обогатяването на теорията и практиката на социалистическото преустройство на селското стопанство.

Кооперирането на нашето селско стопанство бе завършено към 1958 година. Тогава кооперативните стопанства вече обхващаха около 95% от обработваемата земя в страната. Огромно значение за социалистическото преустройство на селското стопанство изиграха решенията на Априлския пленум на партията през 1956 година.

С кооперирането на селското стопанство бе разрешен и въпросът за ликвидиране на кулачеството като класа. Всъщност поради икономическите ограничения върху кулашките стопанства кулаците се бяха превърнали в средни селяни. Те вече не представляваха организирана класова сила и бяха приети за членове на ТКЗС.

С по-нататъшното развитие на кооперативния строй бе разрешена и проблемата за обобществяване на земята. Рентата за земята по решение на самите кооператори постепенно беше намалявана и накрая окончателно премахната. С това земята фактически се превърна в обществена собственост.

В нашата страна бе широко разпространено и дребностоковото занаятчийско производство. Непосредствено след 9. IX. 1944 г. в страната имаше около 200 хил занаятчии. През преждния период от капитализма към социализма бе извършено преустройство и на това производство, като една част от занаятчиите преминаха

на работа в промишлеността, а друга част се обедини-
ха в трудово-производителни кооперации. Тези коопера-
ции играят важна роля за рационално използване на
местните ресурси, за снабдяване на населението с про-
мишлени стоки и за извършване на услуги.

4. Изграждане на материално-техническата база на социализма

Същност на материал-
но-техническата база
на социализма

Материално-техническа база на об-
ществото е съвкупността от сред-
ствата за производство, с които то
разполага и използва в процеса на

производството на материални блага. Всеки обществен
строй се гради върху далсна материално-техническа ба-
за. Изграждането на развито социалистическо общест-
во също така предполага определена степен в развитието
на материално-техническата база. На времето В. И.
Ленин посочи, че „единствена материална основа на со-
циализма може да бъде едрата машинна промишленост,
способна да реорганизира земеделието“¹.

Материално-техническата база на социализма, в
най-общи линии се характеризира с едро машинно про-
изводство, основано на развити средства на труда, и
усъвършенствуваща технология на производството, при
която става възможно всеотранно да се механизират и
значително да се автоматизират производствените про-
цеси, широко да се използва електрическата енергия
като двигателна сила и като елемент на технологичес-
ките процеси, да се прилага химията като средство за
внедряване на нови предмети на труда и като основа
на нови технологически процеси. Материално-техничес-
ката база на социализма предполага висока концен-
трация, специализация и коопериране на производство-
то. Тя е основа за постигане необходимата за победата
на социализма висока производителност на труда.

Основните елементи на материално-техническата ба-
за на социализма възникват още в недра на капита-
листическия строй. Но достигнатият при капитализма
технически прогрес е едностранчив — наред с високо-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 32, стр. 481.

механизираните и модерните предприятия при него се запазват цяла редица дребни и най-дребни предприятия, където ръчният труд заема широки размери, наред с високоразвитите в техническо отношение отрасли при капитализма съществуват и изостанали под средното равнище отрасли на народното стопанство; наред с високоразвитите капиталистически страни в световната система на капитализма има много изостанали страни с извънредно ниска материално-техническа база. Ето защо след завземането на властта от трудещите се и установяването на диктатура на пролетариата със силата на обективна закономерност се налага да се ликвидира едностранчивостта в развитието на материално-техническата база и тя да се издигне до равнището, необходимо за социалистическото общество.

Революционното преобразование на старите производствени отношения през преходния период и установяването на нови, социалистически производствени отношения изисква ускорено да се развиват производителните сили. Пълното изграждане на необходимата за социализма материално-техническа база обаче е сложна и трудна задача. Нейното изпълнение надхвърля рамките на преходния период. В преходния период от капитализма към социализма обаче се поставят здравите основи за нейното успешно строителство през следващото развитие на социалистическия строй.

Индустриализацията — път към изграждането на материално-техническата база на социализма

Пътят към изграждането на материално-техническата база на социализма е индустриализацията, бързото развитие на отраслите, които произвеждат средства за производство, и най-вече на тези, които произвеждат средства на труда. Решаваща роля играят преди всичко машиностроенето, металургията, енергопроизводната и електродобивната промишленост, химическата промишленост, производството на строителни материали и пр.

Индустриализацията създава необходимите предпоставки за техническо преустройство както на селското стопанство, така и на останалите отрасли на народното стопанство. Тя е материална основа за повишаване производителността на труда. Благодарение на нея става възможно бързо да се увеличат материалните блага и

все по-пълно да се задоволяват материалните и културните потребности на народа. Разширяването на индустрията укрепва командните позиции на държавния сектор в народното стопанство, увеличава числеността на работническата класа и с това създава по-здрава икономическа и социална основа на диктатурата на пролетариата. Индустриализацията обезпечава също така икономическата независимост на социалистическите страни от капитализма и тяхната отбранителна способност.

Важна особеност на социалистическата индустриализация е *високият темп*, с който тя се извършва. Тази особеност е резултат на предимствата на социалистическия строй и на социалистическия метод на индустриализация. Социалистическата индустриализация се извършва планомерно, като се изхожда от интересите на общественото развитие и необходимостта да се повишава благосъстоянието на трудещите се както в града, така и в селото. Социалистическата планова система е способна да мобилизира всички вътрешни ресурси на страната и рационално да ги използва за бързото изграждане на висока материално-техническа база на производството.

Провеждайки политика на индустриализация, Съветският съюз за кратък период от време се превърна от изостанала, предимно аграрна страна, в напреднала индустриална държава. Сега СССР е втората в света индустриална държава. Огромни успехи в своята индустриализация постигнаха и другите социалистически страни.

Българската комунистическа партия също така провеждаше последователна политика на индустриализация на страната като средство за ликвидиране изостаналостта в нашето икономическо развитие. „Социалистическата индустриализация — се изтъква в Програмата на БКП — стана ключов проблем за социалистическото преустройство на народното стопанство, за стронтелството на социализма в изостанала в икономическо и техническо отношение България.“¹ Планът за индустриализацията на страната беше начертан от историческия Пети конгрес на партията, на който Г. Димитров заявява:

¹ Програма на БКП, стр. 31.

„Необходимо е чрез индустриализация и електрификация на страната и машинизиране на земеделието да се постигне за 15—20 години онова, което други страни при други условия са постигнали за цяло столетие.“¹

Огромно значение за индустриализацията на страната имаше и продължава да има безкористната помощ на Съветския съюз и братското сътрудничество с другите социалистически страни. Международното разделение на труда в световната социалистическа система облекчава индустриализацията в отделните страни.

През годините на преходния период у нас бяха постигнати огромни успехи в индустриализацията на страната. В сравнение с 1939 г. промишлената продукция през 1958 г. бе увеличена 9 пъти. Коренно се измени съотношението между промишленото и селскостопанското производство — от 25:75 то стана 69:31. Докато през 1939 г. съотношението между производството на средства за производство и производството на предмети за потребление на промишлеността бе 22,6:77,4, в 1958 г. то се измени на 46:54. Нашата страна се превърна в индустриално-аграрна, в нея тежката промишленост вече играе ръководна роля в развитието на народното стопанство. Създаде се здрава основа за още по-пълна индустриализация на страната през следващите години.

•

Революционните преобразования, извършвани от диктатурата на пролетариата през преходния период, завършват с победата на социалистическия строй. Победата на социализма окончателно ликвидира или преобразува старите форми на стопанство и установява пълно и безразделно господство на социалистическия начин на производство. От многосекторна икономиката става изцяло социалистическа. В цялото народно стопанство се утвърждават социалистическите производствени отношения, основани на обществената собственост върху средствата за производство.

В Съветския съюз пълна победа на социализма бе постигната към 1936/1937 г. Победилният социализъм в СССР бе могъща политическа опора в социалните бор-

---

¹ Г. Димитров, Избрани произведения, т. II, стр. 482.

би на трудещите се от капиталистическите страни. Но докато СССР беше единствената социалистическа страна в света и докато все още съществуваше възможност за реставрация на капитализма чрез намесата на международната буржоазия, победата на социализма не беше окончателна. След Втората световна война, когато социализмът се превърна в световна система и съотношението на силите коренно се измени в полза на социалистическите страни, победата на социализма вече стана не само пълна, но и окончателна.

В нашата страна задачите на преходния период бяха напълно решени към края на 50-те години. Състояният се през 1958 г. Седми конгрес на партията констатира, че социализмът в България е победил напълно, окончателно и безвъзвратно както в града, така и в селото, че социалистическата система господства в цялото народно стопанство. Характеризирайки резултатите от изпълнението на задачите през преходния период, Програмата на БКП посочва: „В цялото народно стопанство се установи социалистическа собственост върху средствата за производство в две форми — държавна (общонародна) и кооперативна. Социалистическите производствени отношения победиха в града и селото. Премахната беше завинаги експлоатацията на човек от човека. Ликвидирана беше някогашната противоположност между селото и града, между физическия и умствения труд. Създадена беше единна икономическа основа за планомерно развитие на народното стопанство, за разширено социалистическо възпроизводство, за повишаване жизненото равнище на трудещите се. Икономическите закони на социализма започнаха да действуват в цялото народно стопанство... Социалистическият принцип на разпределение според количеството и качеството на труда започна да се прилага по-пълно и по-последователно.“¹

С победата на социалистическите производствени отношения настъпиха дълбоки изменения и в цялата обществена надстройка. Коренно се промени класовата и социалната структура на обществото. Ликвидирани бяха експлоататорските класи. Между работническата класа, кооперираните селяни и народната интелигенция се

---

¹ Програма на БКП, стр. 33.

изградиха отношения на сътрудничество и взаимопомощ. В хода на широко разгърнатата се културна революция се извършиха дълбоки промени в общественото съзнание на трудещите се. Утвърди се марксистко-ленинската идеология, възникна ново социалистическо съзнание у народа.

Социализмът се утвърди окончателно като единна социална система, макар и не в напълно зрял вид. Докато в началото на преходния период социализмът се изграждаше върху основата на наследените от капитализма производителни сили, бит, култура, възпитание и пр., то в хода на социалистическото строителство започна да се формира собствената материална и социална база на социализма. Със завършването на преходния период и победата на социализма се създадоха предпоставките за преминаването към следващия етап от общественоекономическото развитие — етапа на изграждане развитото социалистическо общество.

ГЛАВА ОСЕМНАДЕСЕТА

СОЦИАЛИСТИЧЕСКА СОБСТВЕНОСТ ВЪРХУ СРЕДСТВАТА ЗА ПРОИЗВОДСТВО

1. Социалистическата собственост и нейните форми

Социалистическото общество се основава на обществената собственост върху средствата за производство. За него е характерно общественото присвояване на продуктите на труда. Социалистическата собственост поставя всички членове на обществото в еднакви равноправни отношения към средствата за производство, тя изключва деленето на обществото на противоположни класи, прави невъзможна експлоатацията на човек от човека и утвърждава отношения на другарско сътрудничество и социалистическа взаимопомощ.

Социалистическата собственост поражда нова цел на общественото производство — задоволяване на материалните и културните потребности на трудещите се. Тя обединява дейността на стопанските организации и

обуславя необходимостта от планомерно развитие на народното стопанство. На нейна основа трудът става непосредствено обществен. Социалистическата собственост обезпечава на всички трудещи се участие в общественото производство и утвърждава всеобщност и задължителност на труда. Тя обуславя нов начин на разпределение на материалните блага — според количеството и качеството на труда. Обществената собственост създава общност между интересите на хората и развива социалистически колективизъм между тях. Върху нейна основа трудещите се постепенно се освобождават от частнособственическата идеология и усвояват социалистическата идеология.

По своята същност обществената социалистическа собственост е принципино противоположна на всяка частна собственост. Затова тя не може да възникне при капитализма, а се утвърждава и развива след победата на социалистическата революция, в процеса на строителството на социализма.

Две форми на социалистическа собственост

Социалистическата собственост възниква и се развива в две форми — общонародна и кооперативна. Необходимостта от двете форми на социалистическа собственост се обуславя от различното равнище на производителните сили и на обобщественост на производството в промишлеността и селското стопанство до победата на социалистическата революция.

Докато промишлеността се развива бързо и на нейна основа капитализмът достига най-зрелите си форми, селскостопанското производство относително изостава, като се запазва в голяма степен и дребностоковото производство. Това обуславя два вида частна собственост в капиталистическото стопанство — едрата капиталистическа собственост и дребната собственост върху средствата за производство. Социалистическата революция заварва от капитализма тези форми на собственост. Едрата капиталистическа частна собственост се ликвидира и на нейно място възниква общонародната собственост. Селското стопанство, където преобладава дребната, разпокъсана частна собственост, не е подготвено за обобществяване в общонароден мащаб. При него частната собственост на дребните стокопроизводители не се ликвидира, а постепенно се преобразува в

социалистическа собственост по пътя на доброволното коопериране на стопанствата. Това обуславя необходимостта от кооперативната собственост при социализма. Пътищата и формите на възникване и развитие на обществената социалистическа собственост в нейните държавни форми зависят от конкретните общественно-икономически условия във всяка отделна страна, които заварва социалистическата революция.

Общонародната
собственост
при социализма

Общонародната собственост при социализма има държавна форма. Тя възниква главно по пътя на социалистическата национализация

(чрез конфискация или изкупуване на частната капиталистическа собственост). Държавна собственост при социализма са: земята и нейните недра, горите и водите, заводите, фабриките, мините, железопътният, водният и въздушният транспорт, съобщителните средства и банките.

Към държавната собственост се отнасят и предприятията на външната търговия, и основната част от предприятията на вътрешната търговия, предприятията за комунално-битово и културно обслужване на населението, основната част от жилищния фонд в градовете и отчасти в селата. Цялата земя е държавна собственост само в СССР и МНР. В другите социалистически страни основната част от земята е частна собственост или собственост на отделните кооперативни стопанства

Общонародната собственост обхваща основната част от средствата за производство. В СССР на държавната собственост се падат около 90% от всички основни производствени фондове на страната. У нас през 1970 г. в държавни предприятия са произведени 76% от обществения продукт и 69% от националния доход.

Държавната собственост при социализма е общонародна собственост, тя изразява отношението на целия народ към средствата за производство като към свои. Това означава, че няма отделни класи, слоеве или хора, които да са притежатели на средства за производство, а други да са лишени от тях и на тази основа да са експлоатирани. Държавната собственост не е собственост нито на отделния трудещ се, нито на отделното предприятие или обединение, тя е собственост на целия народ. Държавната собственост поставя всички

членове на обществото в еднакво, равноправно положение към средствата за производство.

Съвременните ревизионисти създадоха „теорията“ за социалистическата собственост като собственост на отделните производствени колективи. По този начин те отричат общонародния характер на държавната социалистическа собственост, като я обявяват за собственост на отделните предприятия. Въз основа на тази „теория“ се приизява или отрича централизираното планово ръководство на народното стопанство. Създават се обективни предпоставки отделните предприятия да организират своята производствена и търговска дейност в разрез с обществените интереси.

Държавната социалистическа собственост коренно се отличава от държавната собственост при капитализма. Собствеността на капиталистическата държава се изгражда в защита на частните интереси, тя не премахва експлоатацията над трудещите се, а още повече я засилва.

Държавната собственост е висша и най-зряла форма на социалистическата собственост. Тя е господстваща и водеща форма на собственост в социалистическата икономика. Държавната собственост върху земята, подземните и надземните богатства създават възможност те да бъдат използвани най-ефективно в интерес на всички трудещи се. Държавната собственост върху основните средства за производство е главна икономическа основа за бърз научно-технически прогрес в цялото народно стопанство. Държавната социалистическа собственост обхваща основните отрасли в народното стопанство и преди всичко едрата промишленост. С държавната собственост е свързана най-прогресивната класа на обществото — работническата класа. Единството, което изразява държавната собственост, обуславя необходимостта и възможността от централизирано планово ръководство на цялото народно стопанство.

Кооперативната
собственост
при социализма

Кооперативната собственост при социализма е собственост на колектив от хора. Тя се развива в промишлеността, селското стопанство и търговията.

Най-широко разпространение получи тя в селското стопанство. През 1969 г. в СССР имаше 36,2 хил. кол-

хоза, които обхващаха повече от 60 на сто от посевните площи и произведоха повече от 65 на сто от общата продукция на селското стопанство. У нас през 1970 г. се наброяваха 857 ТКЗС, които обхващаха 64,3 на сто от обработваемата земя и произведоха повече от 60 на сто от общата селскостопанска продукция. През 1970 г. общо в кооперативните предприятия е създаден 21 на сто от обществения продукт и 28 на сто от националния доход.

Кооперативната собственост при социализма е собственост на определен колектив от хора. Тя е обществена социалистическа собственост. При нея кооператорите встъпват в отношение помежду си в процеса на производството като членове на дадения колектив. Чрез колектива те осъществяват отношенията си с други колективи и с обществото като цяло.

Кооперативната собственост обуславя самостоятелност на кооперативното предприятие в неговата производствена дейност, във взаимоотношенията му с другите кооперативни и държавни предприятия и с държавата като цяло. В сравнение с общонародната собственост при кооперативната собственост степента на обобществяването на труда и средствата за производство е относително по-ниска. В това са заложени и обективните основи на неантагонистичните противоречия между интересите на кооперативното предприятие и интересите на цялото общество. Всички членове на кооперативното стопанство обаче са същевременно заедно с всички труженици на социалистическото общество собственици и на общонародните средства за производство. Общонародната собственост свързва интересите на кооператорите и на кооперативните предприятия с интересите на цялото общество. Чрез народностопанския план всяко кооперативно предприятие се включва в единната система на планомерно организираното производство и труд. На тази основа се създават условия за правилно съчетаване интересите на отделното кооперативно стопанство с интересите на държавата.

Кооперативната собственост отговаря напълно на равнището и потребностите на съвременните производителни сили в селото, дава възможност да се прилагат ефикасно новата техника и постиженията на науката, да се използват рационално трудовите ресурси.

Два вида социалистически предприятия

На държавната и кооперативната собственост съответствуват два вида предприятия — държавни и кооперативни.

Те имат помежду си редица общи черти.

Както държавните, така и кооперативните предприятия са социалистически предприятия, които изключват експлоатацията на човек от човек. В тях има отношения на другарско сътрудничество и взаимопомощ. Производството и в държавните, и в кооперативните предприятия е подчинено на едни и същи икономически закони, то е планово и има за цел задоволяването на материалните и културните потребности на трудещите се. Основните принципи на организация на обществения труд са общи и за двата вида предприятия. Разпределението на материалните блага между трудещите се в държавните и кооперативните предприятия е според труда.

Наред с общите черти между държавните и кооперативните предприятия има и известни различия. При държавните предприятия средствата за производство са обобществени в мащаба на цялото общество, а при кооперативните предприятия преобладаващата част от средствата за производство са обобществени в рамките на отделния колектив. Продукцията в държавните предприятия е собственост на цялото общество и с нея се разпорежда държавата, докато продукцията на кооперативните предприятия е тяхна собственост и с нея се разпорежда самото предприятие.

Различията във формите на социалистическата собственост обуславят и някои различия в начина на разпределението според труда в двата вида предприятия. В държавните предприятия работниците и служителите получават парична работна заплата от общонародния фонд. При единни тарифни ставки за равен труд тук се заплаща еднакво възнаграждение, независимо от различията в производствените условия в отделните предприятия. В кооперативните стопанства възнаграждението за труда е за сметка на кооперативния фонд за индивидуално потребление, който се формира във всяко едно от тях и е различен по своята величина. Това поражда различия в размера на възнаграждението за труда между отделните кооперативни стопанства.

Между трудещите се в държавните и кооперативни-

те предприетия съществуват социално-класови и културно-битови различия.

Двата вида предприятия се различават и по начина на тяхното управление. Държавните предприятия са в непосредствено подчинение на държавата, която централно ги ръководи. Управлението на кооперативните предприятия се осъществява от управителен съвет и председател, избирани на общото събрание на кооператорите.

Различията между двата вида предприятия засягат техни второстепенни черти, докато общността между тях се отнася до главното и същественото в тяхната икономическа природа. Със сближението между държавната и кооперативната собственост двата вида социалистически предприятия също така ще се сближават помежду си и ще се заличават различията между тях.

Основни насоки в развитието на обществената собственост при изграждане на развито социалистическо общество

При изграждането на развито социалистическо общество обществената собственост непрекъснато се развива и усъвършенствува. Този процес е „опази икономическа основа, върху която се формира, развива и усъвършенствува социалистическият строй“¹.

Възходът на социалистическата собственост е израз на едновременно развитие и усъвършенстване както на държавната, така и на кооперативната собственост.

Развитието и усъвършенстването на социалистическата собственост при изграждането на развито социалистическо общество протича в няколко основни направления, по-важните от които са:

Централно непрекъснато разширяване обекта на социалистическата собственост в резултат на увеличаването на общественото производство. В този процес се усъвършенствуват отрасловата и социалната структури на социалистическата собственост, утвърждава се ръководната роля на социалистическата промишленост и на държавната общонародна собственост, засилва се тяхното положително въздействие върху главните процеси на обществения живот. Разширяването на социалистическата собственост едновременно „е процес и на качествени

¹ Т. Живков, Отчетен доклад на ЦК на БКП пред Десетия конгрес на партията, стр. 187.

изменения, процес на нейното по-нататъшно усъвършенствудане¹.

Второ, по-нататъшна концентрация на социалистическата собственост, при която основната стопанска единица разширява своите размери, обогатява се с мощни производствени фондове, усъвършенствува организацията на своето производство, задълбочава неговата специализация, значително разширява възможностите за натрупване от собствените си доходи, рационализира формите на ръководство и т. н. При концентрацията на социалистическата собственост у нас възникваха нови стопански организации: в промишлеността — държавните стопански обединения, а в селското стопанство — аграрно-промишлените комплекси.

Трето, икономическо интегриране между социалистическите страни. При международната социалистическа интеграция се задълбочава международното разделение на труда, разширява се кооперирането на производството между социалистическите страни, възникват съвместни стопански организации, при което социалистическото обобществяване на средствата за производство вече надраства националните граници на отделните социалистически страни и започва да възниква международната социалистическа собственост.

Четвърто, постепенно сближаване между кооперативната и държавната собственост, което в бъдеще ще доведе до тяхното сливане в единна общонародна комунистическа собственост. Този процес протича по линията на уеднаквяване в много отношения на методите на производството в държавния и в кооперативния сектор на народното стопанство, на уеднаквяване формите на икономическата организация на общественото производство и на неговото управление, на създаване съвместни стопански организации, на изравняване доходите, получавани в съответствие с труда в двата сектора, и т. н.

При изграждането на развитото социалистическо общество усилията следва да бъдат насочени към опазване, развитие и усъвършенствудане и на двете форми на собственост.

¹ Т. Живков. Отчетен доклад на ЦК на БКП пред Десетия конгрес на партията, стр. 187.

2. Личната собственост при социализма

Маркс и Енгелс опровергаха буржоазните и дребно-буржоазните теоретици и доказаха, че социализмът не само че не ликвидира личната собственост, но създава реални условия за нейното развитие. „Нас — комунистите — се казва в „Манифест на Комунистическата партия, — ни упрекват, че сме искали да премахнем лично придобитата, отработената с личен труд собственост... Ние съвсем не искаме да унищожим това лично присвояване на продуктите на труда... което остава никакъв доход, даващ власт над чуждия труд.“¹

Личната собственост при социализма е собственост на отделните граждани върху предметите за лично потребление. Личната собственост е част от обществения продукт, който се използва за задоволяване на личните потребности на хората. Тя е отношение между хората, което възниква при присвояването на предметите за потребление.

Лична собственост на гражданите са: трудовите доходи и спестяванията, личните жилища и предметите за лична употреба и удобство. Към личната собственост при социализма се отнася продуктивният добитък и дребният селскостопански инвентар от спомагателното стопанство на кооператорите.

Главен източник на личната собственост при социализма е трудът, вложен от трудещите се в общественото производство, в личното помощно стопанство на кооператорите и в домашното стопанство на гражданите. Личната собственост при социализма се различава както от частната собственост, така и от личната собственост при капитализма. Частната собственост е преди всичко собственост върху средствата за производство, докато личната собственост е собственост върху предметите за потребление. Личната собственост при капитализма съществува в условията на господство на частната капиталистическа собственост върху средствата за производство. Това ограничава нейното развитие и различава границите между лична и частна собственост. При социализма личната собственост се развива върху основата на обществената собственост върху средствата

¹ К. Маркс и Фр. Енгелс. Манифест на Комунистическата партия, Изд. на БКП, 1960 г., стр. 56.

за производство, която създава условия за нейното нарастване и изключва превръщането ѝ в частна собственост. От своя страна, растежът на личната собственост ~~поражда~~ поражда материална заинтересованост у трудещите се за развитието на общественото производство, а с това и за нарастването на обществената собственост.

Личната собственост при социализма се гарантира от Конституцията и се запазва правото на нейното наследяване. „Ние признаваме и поддържаме правото на лична собственост върху жилищата и други предмети за лично потребление, ние поддържаме, поощряваме и гарантираме жилищната спестовност и спестивашката изобщо.“¹

3. Общественият труд при социализма

Господството на обществената собственост върху средствата за производство при социализма обуславя главните особености на труда в сравнение с предшестващите формации.

За социализма е характерен *колективният труд на свободни от експлоатация хора*, които работят за себе си и за целия народ. Трудещите се в държавните и кооперативните предприятия съзнателно и организирано прилагат своята работна сила. Трудът преставя да бъде принудително бреме за хората, какъвто е той при експлоататорските общества. При социализма трудът е почетен дълг за всички членове на обществото.

Социализмът гарантира равно право на труд за всички членове на обществото. По същество това означава, че хората получават работа, възнаграждение за труд и почивка на еднакви начала. При социализма има възможност постоянно да се осигурява пълна заетост за всички членове на обществото.

Трудът при социализма е *планово-организиран* на основата на обществената собственост върху средствата за производство. Социалистическата държава съзнателно набъра, подготвя, разпределя и използва работната

¹ Т. Живков, Отчет на ЦК на БКП пред Осмия конгрес на партията, Изд. на БКП, 1952 г., стр. 133.

сила в съответствие с единния народно стопански план. Тя полага всеотдайни грижи за обучение на кадрите и за системно повишаване на тяхната квалификация.

Трудът при социализма има *непосредствено обществен характер*. Известно е, че трудът по начало има обществен характер. В условията на частната собственост върху средствата за производство обаче общественят характер на труда се проявява косвено, тъй като там трудът е *непосредствено* частен. Само при обществената собственост върху средствата за производство трудът придобива непосредствено обществен характер.

Непосредствено общественият характер на труда в държавния и кооперативния сектор има различна степен на зрелост. В държавните предприятия той се основава на общонародната собственост и е обобществен в мащаба на цялото общество, докато трудът на кооператорите е обобществен главно в рамките на кооперативното стопанство.

Трудът при социализма е *задължителен* за всички трудоспособни хора. Прилага се принципът: „Който не работи, не трябва да яде.“ Основа за това са социалистическите производствени отношения и по-специално еднаквото отношение на трудещите се към средствата за производство. Те изискват най-строг отчет и контрол върху труда и потреблението на всички членове на обществото. Но такъв начин се обезпечават най-активно участие на хората в процеса на производството, което води до непрекъснато увеличаване на материалните блага.

В условията на социализма трудът все още не е станал първа жизнена потребност, затова широко се използва неговото *материално и морално стимулиране*. Личните интереси на отделния производител тук се съчетават с интересите на цялото общество. Това произтича от характера на социалистическите производствени отношения и от целите на самото производство.

Материалната заинтересованост съдейства за ускоряване темповете на техническия прогрес и непрекъснатото повишаване квалификацията на трудещите се. Тя дава възможност всемерно да се разгръща социалистическото съревнование като фактор за растежа на производителността на труда и за подобряване благосъстоянието на трудещите се.

Едновременно с това все по-голямо място заема *моралната заинтересованост* на производителите от резултатите на трудовата им дейност. С развитието на обществото непрекъснато расте социалистическото съзнание на трудещите се. Обществените интереси придобиват все по-голямо значение в тяхната производствена дейност. Разгръща се творческата инициатива на масите, при което се изгражда ново отношение на хората към труда. Добрият производител е гордост за отделния колектив и за цялото общество. Неговата дейност придобива обществено признание. Участието в движението на новаторите, рационализаторите и изобретателите става въпрос на чест за трудещите се. С усъвършенствуване системата на управление на общественото производство нараства ролята на моралните стимули, създават се условия за правилното им съчетаване с материалните стимули.

4. Икономическите закони на социализма

Характер на икономическите закони на социализма

При социализма действуват и се използват:

Първо, всеобщии икономически закони, като законите за съответствието на производствените отношения на характера на производителните сили, за нарастване на производителността на труда и др.

Второ, закони, които действуват само при цякон-обществено-икономически формации. Такива са законите на стоковото производство — законът за стойността, законът за търсенето и предлагането, законът за паричното обръщение и др.

Трето, специфични икономически закони, които са приложими само на социалистическата система: основният икономически закон на социализма, законът за планомерното развитие на ивродното стопанство, законът за разпределението според труда и други.

Общите икономически закони разкриват непрекъснатостта в общественото развитие и показват прикметелната връзка между социализма и предшестващите го обществено-икономически формации. Специфичните ико-

помически закони на социализма характеризират същността на комунистическия начин на производство, определят неговата специфика и го разграничават от другите начини на производство.

При социализма, където господства обществената собственост и икономиката се развива планомерно, се създават обективни условия, при които икономическите закони действуват като осъзната и планомерно осъществявана от обществото обективна необходимост. Енгелс казва, че за подчиняване на обществените сили на господството на обществото не е достатъчно само едно познаване на законите, а е необходимо преди всичко общественото действие.

При социализма за пръв път държавата планомерно регулира съвкупната дейност на трудещите се в мащаб на цялото народно стопанство. Съзнателното и максималното използване на икономическите закони позволява да се предвиди ходът на обществените процеси и перспективите на развитието на обществото като цяло. „Развитието на социализма като обществена система е процес, подчинен на обективни закони; партията винаги си е давала сметка, че прогресивните изменения в тази система не могат да се извършват автоматично, не бива да стават стихийно.“¹ Опознаването на икономическите закони и съобразяването с техните изисквания води до превръщане на необходимостта от съзнателно. Това е сложен и непрекъснат процес, който се обуславя както от голямото многообразие и постоянното изменение на производствените връзки и отношения, така и от особеностите на самия познавателен процес, който винаги представлява само едно относително открояване на изискванията на обективните икономически закони. Колкото по-пълно се опознават икономическите закони и отчитат техните изисквания, толкова по-ефективно се използват те в практиката на социалистическото строителство. Комунистическата партия и социалистическата държава научно опознават изискванията на икономическите закони и чрез установени от тях методи и форми ги използват в интерес на социалистическото

¹ Т. Жилков, Основни насоки за по-нататъшното развитие на системата на управление на нашето общество. Изд. на БКП, 1968 г., стр. 13.

строителство. На тази основа партията и държавата чертаят своята икономическа политика.

Развитието и усъвършенствването на производствените отношения в етапа на изграждането на зрялото социалистическо общество създават условия за още по-пълно използване на икономическите закони на социализма. Още повече се ограничават и преодоляват стихийните елементи в тяхното действие, обществото по-пълно и по-точно се съобразява с техните изисквания. „Обществото — се казва в Програмата на БКП — прави нова крачка от царството на необходимостта към царството на свободата.“¹

Критика на неправилните разбирания за действието на икономическите закони при социализма

По въпроса за характера на икономическите закони при социализма и тяхното използване съществуват главно две отклонения от правилното марксистко-ленинско разбиране. При първото се отрича обектив-

ният характер на икономическите закони, което по същество води до позициите на субективизма в развитието на обществото. То намерен отражение в погрешните възгледи, които съществуваха в миналото, че субективният фактор, т. е. социалистическата държава, може да създава и ликвидира икономическите закони. Субективизмът по отношение на икономическите закони се проявява и когато се игнорират техните изисквания при ръководството на стопанството.

Проявление на това пренебрежително отношение към изискванията на икономическите закони у нас беше практиката на цепообразуването по-рано, която доведе до нарушаване на принципа на материалната заинтересованост и до известна степен задържа развитието на производителните сили. Априлският пленум на ЦК на БКП (1956 г.) и мероприятията, проведени след него, спомогнаха за преодоляване на основните моменти на субективизма в ръководството на стопанството.

Отричането на обективния характер на икономическите закони и тяхното игнориране води до субективизъм в теорията, лишавя икономическата политика от научни основи, поражда прояви на авантюризм и

¹ Програма на БКП, стр. 47.

администриране в ръководството на народното стопанство.

Второто отклонение от правилното разбиране характера на икономическите закони се проявява в тяхното фетишизиране. В този случай се смята, че не е възможно обществото да опознае и използва икономическите закони. То привнзпява ролята на субективния фактор при разкриване и осъществяване изискванията на обективните закони. Практиката потвърждава, че субективният фактор — социалистическата държава, може и следва да опознава и използва съзнателно икономическите закони. Именно в съзнателната дейност на субективния фактор се проявява и особенният характер в действието на икономическите закони при социализма. Всякакви опити за фетишизирането на икономическите закони неизбежно водят към омаловажаване на ръководната роля на комунистическата партия и социалистическата държава в строителството на комунистическото общество, а отутк — към стихийно развитие на стопанството.

Научният подход към икономическите закони и тяхното използване при социализма изисква да се води борба на два фронта — както срещу субективизма, така и срещу обективизма по отношение на икономическите закони на социализма.

5. Основен икономически закон на социализма

Основният икономически закон е специфичен закон на социалистическата система. Той отразява същността на комунистическия начин на производство, определя историческото място на социализма в прогресивното развитие на обществото и неговите предимства пред капитализма. Като закон за движението на обществото, основният икономически закон на социализма определя целта на социалистическото производство и средствата за достигане на тази цел.

Основен икономически закон на социализма е всепопълното задоволяване на нарастващите материални и културни потребности на трудещите се и всестраниното развитие на членовете на обществото чрез непрекъснатото усъвършенствуване на производството и от-

при комунизма, тъй като производителните сили в първата фаза на това общество са относително по-ниски.

Главно условие за задоволяване на растящите потребности на трудещите се при социализма е непрекъснатото развитие и усъвършенстване на общественото производство. Установява се качествено ново единство и взаимодействие между производството и потреблението, което обезпечават непрекъснато нарастване както на производството, така и на потреблението. В хода на социалистическото и комунистическото строителство се проявява и неантагонистическо противоречие между производството и потреблението, но то се разрешава чрез хармоничното съчетаване на интересите на производителите и потребителите на основата на постоянното развитие и усъвършенстване на производството.

Основният икономически закон на социализма започва да действа в началото на преходния период на базата на възникването и развитието на социалистическата собственост върху средствата за производство. С пълната победа на социализма сферата на неговото действие се разширява в мащаба на цялото народно стопанство. През етапа на изграждането на развития социализъм и в прехода към комунизма се създават по-широки възможности и условия за по-пълна реализация на висшата цел на социалистическото производство.

Действието и използването на основния икономически закон на социализма се проявява в непрекъснатото нарастване на благосъстоянието на трудещите се. Грижата за благото на народа е закон за комунистическата партия, основно съдържание и висша цел на нейната икономическа политика.

Двадесет и четвъртият конгрес на КПСС постави като главна задача на деветата петилетка съществено да се повишава благосъстоянието на трудещите се. „Като набелязва такъв курс, партията се ръководи преди всичко от това — се подчертава в Отчетния доклад на ЦК на КПСС пред XXIV конгрес, — че най-пълното задоволяване на материалните и културните потребности на хората е висша цел на общественото производство при социализма.“¹ Главната икономическа задача на

¹ Л. Брежнев, Отчетен доклад на ЦК на КПСС пред XXIV конгрес на партията, Партиздат, 1971 г., стр. 54.

сегашния етап от развитието на Съветския съюз се определя от нарастващия икономически потенциал на страната и от потребностите на стопанското развитие. Повишаването на благосъстоянието на трудещите се е една от важните икономически предпоставки за бързото увеличаване на производството. В условията на научно-техническата революция производството представя нови, бързорастящи изисквания към главната производителна сила на обществото — работната сила, към нейното всестранино развитие, професионална подготовка, обща култура и специални знания. „Но всичко това в значителна степен зависи от жизненото равнище, от това, доколко по-пълно могат да бъдат задоволени материалните и духовните потребности.“¹

Изграждането на зряло социалистическо общество и неговото по-нататъшно развитие у нас е съчетано с непрекъснатото повишаване на жизненото равнище на народа. „Като осъществява неотклонно своята линия на постоянно повишаване на жизненото равнище на народа в съответствие с изискванията на основния икономически закон на социализма — се казва в Програмата на БКП, — напред партията ще прилага комплексен подход при все по-пълното задоволяване на основните материални и духовни потребности на трудещите се.“²

Като се ръководи от Програмата за изграждане на развито социалистическо общество, Десетият конгрес на БКП определи като главна общественно-икономическа задача на шестата петилетка у нас „... на основата на всестраниното използване резултатите от научно-техническата революция, повишаването на обществената производителност на труда и бързия икономически растеж да осигури комплексно и още по-пълно задоволяване на нарастващите материални и духовни потребности на народа и издигане на неговата социалистическа съзнателност“.³

¹ Л. Брежнев, Отчетен доклад на ЦК на КПСС пред XXIV конгрес на партията, Партиздат, 1971 г., стр. 56.

² Програма на БКП, стр. 68.

³ Директиви на Десетия конгрес на БКП за социално-икономическото развитие на НРБ през годините на шестата петилетка 1971—1976 г., Партиздат, 1971 г., стр. 11.

ГЛАВА ДЕВЕТНАДЕСЕТА

ПЛАНОМЕРНО РАЗВИТИЕ НА НАРОДНОТО СТОПАНСТВО

1. Планомерност и пропорционалност в развитието на народното стопанство при социализма

Общ закон
за пропорционалност
в народното
стопанство

На всички стадии от своето развитие производството има обществен характер. Хората произвеждат не изолирано един от друг, а съвместно. В една или друга форма и степен трудът се оказва разделен между отделните участници или групи от участници в производството, между които се извършва взаимен обмен на резултатите от тяхната дейност. В този случай една производствена дейност пряко или косвено представлява необходимата предпоставка за осъществяването на друга. Всяка отделна производствена дейност е само по-малка или по-голяма частица от системата на общественото производство. Във взаимна връзка и зависимост се намират още и дейностите от непроеизводствената сфера. Разбира се, в тези взаимни връзки между частите на общественото производство отделните дейности или групи от дейности имат различна роля и значение.

Връзките в системата на общественото производство както и връзките между производствената и непроеизводствената сфера имат и количествена страна. На количественото изменение на една дейност в даден период трябва да съответствува строго определено ~~количествено~~ изменение на друга, свързана с нея дейност. ~~Определени~~ *количествени съотношения между обективно свързаните елементи или части на обществения производствен процес, които при дадени условия му осигуряват нормално протичане, представляват неслепите пропорции. Пропорциите са таква зависимости между взаимно свързаните части на производството, при които на количественото изменение на една величина или част при дадени условия съответствува или се изисква строго определено количествено изменение на друга величина или част. Следователно пропорциите са отношения в системата на производството, които имат функционален характер.*

Необходимостта от определена пропорционалност при осъществяването и развитието на обществения производствен процес е, от една страна, съществено и важно, а, от друга страна, постоянно обективно изискване на всяко обществено производство. Тази обективна необходимост представлява икономически закон за съществуването и развитието на всяко производство. Иначе казано, тя е общ закон за всички общественно-икономически формации. „Също така е известно на всички — пише Маркс, — че за съответстващите на различните маси потребности, маси продукти, се изискват различни количества определени маси обществен съвкупен труд. Очевидно е от само себе си, че тази необходимост от разделение на обществения труд и определени пропорции по някой начин не може да бъде унищожена от определена форма на общественото производство. Може да се измени само формата на нейната проява.“¹

Необходимостта от пропорционалност в производството се осъществява при различни исторически условия. Във връзка с това и начинът на нейното осъществяване ще бъде също така различен.

Закон за пазномерното развитие на народното стопанство

При частнокапиталистическата собственост върху средствата за производство всяко предприятие или обединение само преценява конкретните условия на своята работа и решава къде да насочи и как да осъществи своята дейност. По този начин капиталистическите предприятия и обединения в известна степен извършват съзнателна координация на своята дейност в мащаба на своите рамки. В мащаба на народното стопанство и на съвкупния обществен производствен процес обаче ще може да се извършва съзнателна координация на отделните производствени процеси, на работата на отделните предприятия. Това е така, защото при капитализма не съществува един собственик на всички или на решаващата част от всички средства за производство, който отнапред да изучава и преценява условията на дейност в цялото стопанство и пряко да направлява и координира дейността на предприятията и обединенията. Поради това съвкупният произ-

¹ К. Маркс, Ф. Енгелс, Избрани писма, Изд. на БКП, 1952 г., стр. 231.

водствени процес тук е сляп стихнен резултат от дейността на отделните предприятия. Всяко предприятие или обединение преследва своя частен интерес, съкупният производствен процес се оказва обществен разпокъсан, а неговите части пряко несъгласувани. Цялата същност на буржоазното общество се състои именно в това, че в него, в *private*, не съществува никакво съзнателно обществено регулиране на производството. Разумното и естествено необходимото се проявяват само като сляпо действащо средство.¹ Поради това обективната необходимост от пропорционалност в общественото производство при условията на капитализма се осъществява стихийно и анархично.

Замяната на частната собственост с обществената собственост върху средствата за производство създава икономическа необходимост от съзнателна координация на дейността не само в рамките на отделните предприятия, но и в мащаб на цялото народно стопанство. Съкупният производствен процес на базата на социалистическата собственост е социално единен. Той се координира съзнателно в своята цялост. По този начин и съзнателната координация на производствените процеси в рамките на отделните предприятия се осъществява на принципно нова основа — на основата на съзнателната съгласуваност на производствения процес в обществен мащаб. И това е напълно естествено — на мястото на отделните капиталистически собственици два единени собственик на всички или на решаващата част от всички средства за производство в лицето на социалистическото общество, което ръководи производствения процес в неговата цялост. По този начин обективната необходимост от пропорционалност при осъществяването и развитието на производствения процес в условията на социализма се осъществява във формата на планомерност. При социализма възниква и действа специфичен икономически закон — законът за планомерното пропорционално развитие на народното стопанство. Същността на този закон се състои в това, че обективно необходимата на обществото пропорционалност при осъществяването и развитието на неговата производствена дейност се поддържа съзнателно, планомерно. На осно-

¹ К. Маркс, Ф. Енгелс, Избрани писма, стр. 232

пата на научно предвиждане за хода на производствения процес обществото пряко координира частите на този процес. „Постоянната, съзнателно поддържана пропорционалност — казва Ленин — действително би означавала планомерност...“¹

Социалната основа за възникването и действието на този специфичен закон на социалистическата икономика е социалистическата собственост върху средствата за производство. Планомерното развитие в мащаб на цялата икономика при капитализма е невъзможно, защото при него няма икономическа база за пряко планиране, за съзнателно координиране на икономиката в цялост. Ето защо опитите за планиране или регулиране на икономиката при капитализма, дори когато дават отделни частични резултати, в никакъв случай не представляват планиране на народното стопанство. Косвеното насочване на икономическата дейност чрез лостовете на финансовата система не може да доведе до планомерна координация на стопанството, защото не отстранява „източника на анархията — капиталистическата частна собственост. Без да се премахне този собственост и без да се установи социалистическата собственост върху средствата за производство, не е възможно да се извършва пряка координация на икономиката и планиране на пропорциите в народностопански мащаб. Тъкмо затова на практика капиталистическите държави се задоволяват или със съставяне на прогнози за това, как сама, спонтанно и некоординирано ще се развива икономиката, или пък правят усилия чрез лостовете на финансовата система да оказват някакво косвено, далечно въздействие върху хода на стопанското развитие или с двете заедно, без в действителност да планират. Планомерността в развитието на икономиката като цяло отразява характера на социалистическата икономика. Същността на социалистическите производствени отношения.

Планомерността не се отнася само до общественото производство, до икономиката. Поради това, че производствената сфера има определящ характер по отношение на цялата система от обществено организирани дейности, то планомерният характер на развитието в тази

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 3, стр. 545.

сфера се разпростира и в другите области на обществения живот — управлението, науката, образованието, здравеопазването, културата, изкуството, услугите и т. н. По този начин планомерно се развива не само общественото производство, но и цялата система от общественно организирани дейности. Планомерният характер на развитието на икономиката на отделните социалистически страни се разпростира и в областта на техните взаимоотношения — икономически, политически, културни, технически и т. н. С една дума, на основата на планомерното развитие на общественото производство планомерно се развива социалистическото общество като цяло. Разбира се, съобразно със спецификата на отделните сфери и степента на тяхното съвършенство планомерният характер на тяхното функциониране и развитие има различна мащабност и особености.

2. Планиране на социално-икономическото развитие

Същност, обхват
и предметно на
планирането

Обективният закон за планомерно развитие на общественото производство и на обществото като цяло при социализма практически се проявява в дейността по планиране на социално-икономическото развитие. Обществото чрез своите органи, трудовите колективи и отделните граждани съставя и изпълнява съответни планове за функционирането и развитието на своя социално-икономически живот. Планирането представлява дейност на обществото, която се основава върху обективния закон за планомерното развитие, както и върху другите икономически закони на социализма, и се състои в съзнателното определяне и поддържане на необходимите пропорции в социално-икономическото развитие на обществото. За да се получи по-добра представа за същността на планирането, трябва да се подчертаят няколко особено важни момента.

Обект на планирането далеч не е само системата от пропорции и развитието на материалното производство. Освен производствената сфера обект на планирането са също и развитието на обществените отношения, науката, образованието, здравеопазването, културата, изкуството, услугите, външноикономическите и редни-

други международни връзки и т. д. Ето защо с право планът се нарича единен план за общественно-икономическото развитие. Този широк обхват на планирането се наложи в теорията и практиката у нас през последните години. Този нова, по-широка постановка за обхвата на планирането залегна в новата Конституция на Народна република България. В член 22, алинея 1 се казва: „Държаната ръководи народното стопанство и другите области на обществения живот въз основа на единни планове за общественно-икономическо развитие с цел да се задоволяват все по-пълно растящите материални и културни потребности на гражданите.“¹ В утвърдената от Министерския съвет на НРБ „Наредба за планирането“ се дава следната характеристика на планирането: „Социалистическото планиране се извършва чрез съставяне и използване на прогнози, концепции, икономически модели (програми за комплексно развитие) дългосрочни, петгодишни и текущи планове за социално-икономическо развитие на страната, на отраслите, подотраслите, дейностите и производствата и координация и контрол при изпълнението на плановете“.²

По-широкото разбиране за обхвата на планирането има голямо теоретическо и практическо значение. То изисква да се укрепва и разширява плановото начало в развитието на обществото, да се усъвършенствуват инструментариумът на планирането, да се засилва действеният характер на планирането при осъществяване на стопанско-организаторската функция на социалистическата държава и издига значението на международното социалистическо сътрудничество в областта на планирането и особено разширяването и задълбочаването на сътрудничеството със Съветския съюз.

Правилното разбиране на същността и обхвата на планирането има огромно политическо и идеологическо значение. То се противопоставя на възгледите на буржоазните идеолози, че и при социализма планирането всъщност не е нищо друго освен предвиждане на бъдещето, прогнозиране на теориите за конвергенцията, т. е.

¹ Сборник постановления и разпоредения — Конституция на Народна република България — София, година XXII—1971, с. 10.

² Нормативни актове за приложение на икономическия механизъм през периода 1971—1975 г., изд. „Наука и изкуство“, 1970, стр. 31, точка втора, алинея 1.

за изчезването на разликите между социализма и капитализма, за сближаване на двете формации по своя социално-икономически характер.

Социалистическото планиране включва както прогнозирането, т. е. предвиждането на бъдещия ход на развитието на отделните процеси и явления, така и координацията, т. е. съгласуването на дейността на отделните труженници и трудови колективи за постигането на поставените цели. Прогнозирането като елемент на планирането има за цел чрез научнообосновани методи да набави или „създаде“ информация за бъдещото поведение на процесите и явленията, която да послужи при вземането на плановите решения. Координирането като елемент на планирането пък има за задача да осигури съгласуваност в дейността на труженниците и трудовите колективи с оглед да се постигнат поставените цели. Да се сведе планирането само до прогнозиране означава да се превърне планирането в мъртво, бездейно предвиждане. Както и обратно, да се сведе планирането само до координацията означава да се превърне то в дейно, но сякаш съгласуване на действията в обществото. Планирането е пълноценно само когато включва и двата момента — прогнозирането и координацията.

Социалистическото планиране винаги е съдържало както прогнозирането, така и координирането. На различните стадии на своето развитие обаче то по необходимост ги съчетава в различна пропорция. При началните си стадии, когато икономиката е сравнително неразвита, когато техническото равнище на производството не е високо, а приложението на постиженията на науката и техниката е в по-ограничени мащаби, прогнозирането има сравнително скромно място в планирането. То се извършва почти успоредно със самата координация и най-често не е обособено като дейност на отделни организационни звена. Когато обаче социално-икономическото развитие на обществото достигне сравнително висока степен, а внедряването на новите и най-новите постижения на науката и техниката се превърне в основен източник на развитието на материалните производителни сили, тогава неминуемо се налага да се засили ролята на прогнозирането като научнообосновано предвиждане с оглед да се набави необходимата информация за бъдещето на процесите и явленията.

Юлският пленум на ЦК на БКП от 1968 г. посочи, че научно-техническото прогнозиране трябва да се превърне в начален етап на планирането. Септемврийският пленум на ЦК на БКП от 1969 г. разшири тази постановка. Той взе решение не само научно-техническото прогнозиране, а прогнозирането изобщо да се превърне в начален етап на планирането. Освен това Септемврийският пленум на ЦК на БКП посочи, че прогнозирането трябва да се извършва като обществено организирана редовна дейност, а прогнозите да се съставят в единна система. Всичко това, разбира се, е насочено към повишаване на научното равнище на планирането, а не към изтласкване и ограничаване на координацията на дейностите в обществото. Координацията винаги си остава дейният и в този смисъл главният елемент в планирането.

Планирането създава редица предимства на социализма пред капитализма. Първо, чрез пряката съзнателна координация на производствения процес в народностопанска цялост се постигат крупни икономии на обществен труд. Всеизвестно е, че поради невъзможността пряко да се координира производственият процес в обществен мащаб при капитализма е налице грамадно разхищение на труд. Пропорционалността тук сякаш си пробива път чрез диспропорционалността, вследствие на което в народностопански мащаб не може да се постигне висока степен на използване на природните и икономическите ресурси. Чрез пряката координация на производствения процес в обществен мащаб при социализма се създават предпоставки за избягване на диспропорциите и за високоефективно използване на природните и икономическите ресурси.

Второ, пряката съзнателна координация на производствения процес в народностопански мащаб при социализма се постига с цената на сравнително малки разходи. В сравнение с търговския и финансово-кредитния апарат на капиталистическата икономика плановият апарат на социалистическата икономика, включително и апаратът на финансово-кредитните учреждения, търговията и материално-техническото снабдяване, е значително по-икономичен. Дори още през 1959 г. например от всички заети лица в САЩ 27,1% са работили в търговията, финансово-кредитния апарат и упра-

влянето, а в СССР през същата година от всички заети лица само 6,2% са работили в търговията, материално-техническото снабдяване, финансово-кредитните учреждения и общото управление, включително апарата на планирането.

Трето, планирането при социализма е могъщо средство за социален прогрес. Чрез него обществото има възможност не само по-цялостно и пълно да мобилизира ресурсите на развитието и по-разумно, по-ефективно да ги използва, но е в състояние и да ги насочи към достигането на обществено по-оправдани цели, към реализирането на по-чужданни задачи, в крайна сметка -- към осигуряването на по-бързо и по-машабно социално-икономическо развитие.

По своя обхват съдържание и социално-класова същност планирането при условията на социализма е главната съставна част на управлението на обществото. То е основна и при това ярка проява на стопанско-организациската функция на социалистическата държава.

√ Видове пропорции   Количествените съотношения между различните взаимосвързани части или елементи на производствения процес обуславят образуването на различни пропорции в народното стопанство. И тъй като различните части и елементи на общественото производство са обективно свързани помежду си, то различните пропорции се намират в единство като система от народностопански пропорции. Различаваме следните по-важни пропорции: *общоикономически, междуотраслови, вътрешноотраслови, междурайонни и вътрешнорайонни.*

Общоикономическите пропорции са количествени съотношения между крупните части или елементи на общественото производство, взето в неговата цялост. По характерни общоикономически пропорции са: пропорциите между производството на средства за производство и производството на средства за потребление в народното стопанство, между функциониращите основни и оборотни фондове, между действащите в народното стопанство основни фондове и произвежданата от тяхна помощ продукция, между фонда за потребление и фонда за натрупване и т. н. Общоикономическите пропорции са най-важни пропорции в цялата система на общественото възпроизводство. Тяхното спазване е из

ключително важна предпоставка за нормалния ход на икономическото развитие. Обратно, тяхното нарушаване е свързано с особено тежки отрицателни икономически последици.

Междоотрасловите пропорции са количествени съотношения между ключовите отрасли на народното стопанство. По-важни междоотраслови пропорции са: пропорциите между промишлеността и селското стопанство, между промишлеността и строителството, между промишлеността и транспорта, между селското стопанство и транспорта, между селското стопанство и търговията и т. н. Междоотрасловите пропорции са също така много важни от гледна точка на цялостното развитие на народното стопанство. Тяхното спазване или нарушение е свързано със сериозни благоприятни или неблагоприятни последици за развитието на социалистическата икономика.

Вътрешноотрасловите пропорции представляват количествени отношения между подотраслите на един отрасъл. Например пропорциите между продукцията на металургията и на машиностроенето в рамките на промишлеността, между продукцията от животновъдството и от растениевъдството в селското стопанство и др. Спазването на междоотрасловите пропорции е важно условие за нормалното и безпрепятственото развитие на народното стопанство.

Междурайонните пропорции са количествени връзки между отделните териториални единици. Междурайонна пропорция е например съотношението между производството в район А и район Б, или пък между продукцията, която район А изнася за район Б и която район А внася от район Б.

Вътрешнорайонни пропорции са пропорциите между частите и елементите на възпроизводството в рамките на дадена териториална единица. Например съотношението между промишлеността и селското стопанство в Софийски окръг е вътрешна районна пропорция.

Като функционални връзки пропорциите се поддават на математическо описание и може да се представят като система от уравнения. Това дава възможност предвижданията за бъдещото изменение на системата от пропорции в народното стопанство да се извършват като решения на дадени системи от уравне-

ния. Докато при условията на капитализма тези предвиждания представляват просто прогнози или пък служат като инструмент за косвено въздействие върху икономиката, то при условията на социализма тези предвиждания се превръщат в база за пряка координация на производството и съзнателно ръководство на целия възпроизводствен процес.

Цели и задачи
на плана

Оптимално планиране

Целта на социалистическото планиране се определя и съответствие с изискванията на основния икономически закон на социализма. Пред планирането и по-точно пред плана следователно винаги стои една генерална цел — да се повишава равнището на живот на народа. В своята програма Българската комунистическа партия записва: *„Грижата за човека е основна грижа на партията, смисъл и съдържание на цялата ѝ политика. Ускореното развитие на производителните сили, усъвършенствуването на производствените отношения, борбата за всеобхватен обществен напредък са подчинени изцяло на девиза: „Всичко в името на човека, всичко за благо на човека!“¹*

В зависимост от конкретните обективни и субективни фактори генералната цел на социалистическото планиране може да бъде достигната чрез различни варианти на плана. Вариантите ще се различават по средствата и по-точно по разходите за достигане на дадената цел. При едни варианти целта ще се достигне с по-малки разходи, отколкото при други. Обществото е заинтересовано да направи колкото се може по-малко разходи, тъй като това в края на краищата ще му осигури повече ресурси за постигане на основната цел.

Следователно планирането винаги решава една *триединна задача*: да осигурява съзнателно пропорционалното развитие на обществото, да подчинява пропорционалността на достигането на основната цел на обществото и да осъществява такава пропорционалност, която гарантира изпълнението на тези изисквания с най-малки разходи на обществен труд. Колкото планът по-добре обезпечавя изпълнението на тази постоянна триединна задача, толкова той е по-добър. Когато планът най-

¹ Програма на БКП, стр. 68.

пълно съответствува на изискванията на триеднината задача, той може да се смята за оптимален.

Изпълнението на постоянната триеднина задача всякога се осъществява при конкретни условия. Такива условия например са: равнището на производителните сили, зрелостта на социалистическите производствени отношения, сътрудничеството между социалистическите страни, връзките с капиталистическите и с развиващите се страни, съотношението на силите на международната сцена — на мира и прогреса и на агресията и войната и т. н. В малко по-конкретен план тези условия са: достигнатата пропорционалност в икономиката, незадоволените потребности и дефицитните стоки, наличните суровини и материали, използването на основните фондове, трудовите ресурси и тяхната структура по квалификация, възраст, пол, териториално местоположение, възможностите и тенденциите на техническия прогрес, състоянието на научния потенциал, перспективите и мащабите за нови технически решения и конструкции, природната среда и природните ресурси, условията и възможностите за задълбочаване на международното социалистическо разделение на труда и на интеграцията, възможностите за търговия с несоциалистическите страни и т. н. Анализът и оценката на тези условия позволява дълбоко и конкретно да се формулира цяла система от цели и задачи, които са в определена съподчиненост. Централно място в тази система заема *главната политико-икономическа задача*. Десетият конгрес на Българската комунистическа партия например реши главна социално-икономическа задача на шестата петилетка (1971—1975 г.) да бъде: на основата на всестранното използване резултатите от научно-техническата революция, повишаването на обществената производителност на труда и бързия икономически растеж да се осигури комплексно и още по-пълно задоволяване на нарастващите материални и духовни потребности на народа и издигане на неговата социалистическа съзнателност.¹

Съвременното планиране поставя въпроса за изгражо-

¹ Вж. Директиви на Десетия конгрес на Българската комунистическа партия за социално-икономическото развитие на Народна република България през годините на шестата петилетка (1971—1975 г.), стр. 11.

целта на системата за оптимално планиране. У нас тази задача е поставена за решаване от няколко години. В Директивите, приети от Десетия конгрес на БКП, се казва: „Особено внимание да се обърне на разработването и експериментирането на системата за оптимално планиране на социално-икономическото развитие на НР България“.¹

Отправна точка при разработването на системата за оптимално планиране са общите положения на споменатата триединна задача. Тази система има за задача да осъществи оптимизацията на плана с материалните стимули и тяхното усъвършенствуване. При нея се решават въпросите за общия и за частните критерии за оптималност, за математическия апарат и математическите модели, които се използват за целите на оптимизацията и т. н. Моделите за оптимизация се основават върху баланса на междуотрасловите връзки.

3. Методи и средства на планирането

Балансовият метод на планиране) Пропорциите в народното стопанство най-често изпълват като съотношения между дадени ресурси и потребностите от тях. Ето защо поддържането на пропорционалността в народното стопанство най-често приема формата на установяване на равновесие между ресурсите и потребностите. Средството, чрез което се постига това уравнивяване, са плановете баланси. Затова главният метод на народностопанското планиране е балансовият метод.

Балансовият метод представлява такъв начин на уравнивяване частите на съвкупния обществен производствен процес, при който с помощта на цяла система от баланси се постига взаимно обвързване и съгласуване на ресурсите с потребностите както за отделните продукти и групи от продукти, така и в мащаба на цялото народно стопанство. За да се постигне уравнивяване между ресурсите и потребностите при отделните видове продукти, се съставят баланси за всички основни видове потребителни стойности — чугун, стомана, шинк, оло-

¹ Пак там, стр. 58.

ю, цимент, въглища, електроенергия, пшеница, краве, месо и т. н. Това са така наречените материални баланси. За да се постигне уравнивяване на ресурсите с потребностите от работна сила, се съставят редица баланси, като баланс на квалифицираните работници, на кадрите със средна специална квалификация, на кадрите с висша квалификация, на младежите, на жените и т. н. Това са така наречените трудови баланси. За да се изравният ресурсите с потребностите при финансовите средства, също се съставят редица баланси — баланс на финансовите средства в отделните предприятия, на паричните приходи и разходи на населението, кредитен баланс, касов баланс и т. н. Това са така наречените финансови баланси.

Изброяните три вида баланси се съставят както за единични ресурси, така и за група ресурси. Например съставят се не само баланси на чугуна, стоманата, проката, оловото, цинка, медта, но и баланси на металите. След това съставят се не само баланси за лигнитните, кафявите и черните каменни въглища, но и за каменните въглища като цяло. По същия начин се съставят баланси за работната сила в рамките на отделни райони или отделни отрасли. Разработват се и по-обща финансови баланси.

По пътя на съставянето на по-обща баланси се стига до така наречения баланс на междупромишлените връзки. Това е баланс, който отразява взаимоотношенията между отделните отрасли на народното стопанство, между общата и крайната продукция, между елементите на стойността на общата продукция и т. н.

Завършек на балансовия метод е съставянето на баланса на народното стопанство. Това е баланс на производствения процес като цяло. Тук се съпоставят и обвързват всички главни части на производствения процес: общият обем на продукцията — с производственото потребление, непроизводственото потребление и изкупуването, вносът с износа, първо с второ подразделение на обществения продукт, финансовите средства и тяхното разпределение и преразпределение, трудовите ресурси и тяхното използване и т. н.

Чрез разработката на системата от баланси се постига: а) обвързаност и съгласуваност на показателите на плана; б) анализа и преценка на тези показатели;

удобна разработка на допълнителни варианти на плана. Системата от баланси — това е скелетът, гръбнакът на народностопанския план.

За да бъде народностопанският план добре разработен, той трябва да е добре балансиран. Ако не е балансиран, вместо пропорционалност ще се получи диспропорционалност в развитието на народното стопанство.

Колкото и важна да е балансовата обвързаност на показателите на плана, все пак тя не е достатъчна за неговото добро качество. Нужна е още пропорционалността в развитието на стопанството да се постига на базата на висока икономическа ефективност. Ето защо плачът трябва да решава успешно и двете задачи едновременно, да предвижда и пропорционално, и високо-ефективно развитие на икономиката. За този цел следва да се извършат проучвания и анализи с методите за оценката на икономическата ефективност.

Системата от пропорции в стопанството и степените на икономическата ефективност на неговото развитие са най-тясно свързани. Пропорциите, които, от една страна, осигуряват съгласувано, обвързано развитие на народното стопанство, а, от друга, обезпечават висока ефективност на това развитие, са най-подходящите, оптималните народностопански пропорции. Стопанството на пример може да бъде задоволено с горива при пълно преобладаване на каменните въглища, а може да бъде задоволено и при по-нисък дял на каменните въглища и по-висок дял на нефта и газа. Кое да се предпочете? Сам по себе си отговор на този въпрос балансът на горивата не може да даде. Трябва да се види какви са запасите от различните видове горива и ако те не налагат никакви ограничения в потреблението, да се прецени ефективността откъм добив, транспорт, топлоотварност, степен и начин на изгаряне на горивата и т. н. След като се установи сравнителната ефективност на отделните видове горива и ако това не пречи на потребителите, трябва да се извърши замяна на по-малко ефективните с по-високо-ефективните горива. Във връзка с такива именно анализи и преценки сега във всички социалистически страни и особено в СССР и другите членки на СИВ се извършва завой в баланса на горивата в посока на намаляване дела на твърдите и увеличаване дела на течните и газообразните горива. По този на-

чни стопанството преминава на базата на икономически по-изгодни и прогресивни пропорции при баланса на горивото и т. н.

Системата от пропорции в стопанството и степента на икономическата ефективност на неговото развитие са най-тесно свързани. По-добрите технически варианти и решения в областта на новото строителство, реконструкцията и разширението, както и в областта на усъвършенстване на структурата на износа и вноса предизвикват прогресивно изменение в системата от пропорции. Както и обратно, съзнателното изменение на системата от пропорции създава по-благоприятни условия за ускореното развитие на прогресивните отрасли, подотрасли и дейности. Всичко това спомага за повишаването на равнището на икономическата ефективност.

Други методи
и средства
на планирането

Балансовият метод на планирането се основава на много други методи или средства, с които се правят различни изчисления. Такива са методите за разработка на различни норми и нормативи, за установяване и измерване влиянието на различните фактори, за оценка на влиянието на един икономически величини върху други, за оценка на значението на отделните икономически величини и т. н.

Утвърдената през 1970 г. от Министерския съвет на НРБ „Наредба за планирането“ фиксира основния арсенал от методи и средства на планирането. В член 4 от нея се казва: „Планирането се извършва чрез използване на балансовия метод, система от нормативи и показатели, икономико-математическо моделиране и електронноизчислителна техника, . . .“

Трябва да се подчертае нарастващата роля на нормативите и нормативния подход в планирането изобщо.

Когато нормативите са разработени и утвърдени преди съставянето на плана, те служат като важни опорни точки за неговата разработка, като спомагат за изработването на балансите и на различните планови показатели. Когато пък нормативите произтичат от един вече съставен план, също имат огромно значение, тъй като са средство за успешното изпълнение на плана, мобилизират трудещите се и стопанските дейци, увеличават действителната роля на материалните и моралните стимули при условията на социализма.

Методите и средствата на планирането позволяват да се *моделират* икономическите явления и процеси. Например различните видове материални баланси са модели на възпроизводството на отделните суровини, материали, машини и т. н. Модели са и трудовите баланси, а също така и финансовите баланси. Модели представляват и различните изчисления, извършвани с помощта на другите методи на планирането.

Широко прилаганите понастоящем методи на планирането обаче ни осигуряват едно твърде бедно и опростено моделиране на икономическите процеси и явления. Науката и практиката вече разработиха много по-съвършени методи за моделиране в областта на планирането. Това са методите на *математическото моделиране*. Понастоящем вече са разработени много *математически* методи за моделиране на икономическите явления и процеси. Масово се извършва тяхното *усъвършенстване*.

Приложението на математическите методи на моделиране в планирането изисква да се използват *електронно-числителни машини*. Приложението на математическите методи и използването на електронноизчислителната техника в планирането създава огромни предимства. Най-голямото от тях е, че само с тяхна помощ могат да се намерят строги оптимални планови решения. Всеобщо е убеждението, че бъдещето на планирането е в масовото използване на математическите методи и на електронноизчислителната техника. Ето защо Юлският пленум на ЦК на БКП реши планирането у нас постепенно да се преведе върху икономико-математическите методи в електронноизчислителната техника. Септемврийският пленум на ЦК на БКП разшири и тази постановка. Той посочи, че моделирането и особено математическото моделиране трябва да се превърне в постоянен метод на работа в цялата система на социалното управление. Все в тази връзка е интензивното изграждане на електронни изчислителни центрове в страната. Разработен е и се прилага цялостен проект за изграждането на единна система на машинна обработка на социалната и икономическата информация.

4. Организация на планирането

За планирането на народното стопанство е нужна съответна организация. В планирането вземат пряко и активно участие както широките народни маси, изпълнителите на плана, така и всички по-висши органи на планирането. Без прякото и активно участие на колективите на предприятията няма демократизъм в планирането, не биха могли да се видят, разкрият и използват всички конкретни резерви за развитието на икономиката. От друга страна, без прякото и активно участие на органите на планирането няма централизъм в планирането, не могат да се отчетат интересите на народното стопанство като цяло, не могат да се разкрият и използват напълно народностопанските резерви за развитието на икономиката. Правилната организация на планирането не може да почива нито само върху децентрализма, нито само върху централизма. Тя следва да се изгражда върху съчетанието на двата принципа, т. е. върху демократическия централизъм. В програмата Програма на Българската комунистическа партия се казва, че „Централизираното планиране, съчетано с широката инициатива на масите, ще продължава да бъде важен фактор и основа за организиране дейността на органите на социалното управление за осъществяване на политическата линия на комунистическата партия.“¹

Основна на демократическия централизъм в планирането е социалистическата собственост върху средствата за производство. Тя изисква при всеки стопански план да се отчетат интересите на народното стопанство като система. В същото време тя изисква да се отчетат интересите на всички, което означава трудещите се да имат възможност пряко и активно да участвуват в плановете, решаване на икономическите проблеми. Всяко отклонение от принципа на демократическия централизъм, било чрез пренебрегването на демократическото начало, било чрез пренебрегването на централистичното начало, е вредно за народното стопанство и му нанася щети.

Съотношението между централизма и децентрализма в планирането не е веднъж завинаги дадено. То се изменя в зависимост от конкретните условия. Задача пред

¹ Програма на БКП, стр. 102.

науката е всеки път да разкрива и обосновава какво трябва да бъде съчетанието между тях. Както и да се изменя това съотношение обаче, то не бива да води до ликвидиране било на централистичното, било на децентралистичното началото в планирането.

Съчетаването на централизма с децентрализма се постига чрез пряк и косвен метод на насочване дейността на стопанските организации. Прякото насочване обикновено се постига чрез директивните показатели и плана и административните разпоредения на висшестоящите организации. То се отнася до основните насоки и показатели на дейността на стопанските организации. Директивното насочване трябва да се базира на материална заинтересованост и отговорност. Косвеното насочване се отнася до всички останали елементи от дейността на стопанските организации. При него няма пряка директива, а материално стимулиране в определени насоки. Правилното съчетание между пряките и косвените методи на насочване дейността на стопанските организации изразява едно правилно съчетание между централизма и децентрализма в планирането. И при пряките, и особено при косвените методи мощна роля имат такива инструменти и лостове като парите, цените, работната заплата, себестойността, кредитът, финансите и др. Чрез въвеждането на новата система на ръководство на народното стопанство партията и правителството поставят сега като една от най-важните задачи разширението на демократизма в планирането, по-широкото въвличане на масите в работата по разработката на плановете, прякото участие на трудещите се в съставянето на плановете.

Важен въпрос в областта на организацията на планирането е проблемът за изграждане на научнообоснована система от органи на планирането. Теорията и практиката са утвърдили три основни принципа за изграждането на системата от органи на планирането. Първият принцип е принципът на синтетичността или на функционалността, който изисква изграждането на планови органи с обобщаващи функции. Такива органи по държавна линия у нас са: Народното събрание, Държавният съвет, Министерският съвет, Държавният комитет за планиране, Министерството на финансите, Комитетът за наука, технически прогрес и висше образова-

ние и т. н. Вторият принцип е принципът на отрасловостта, който изисква да се изградят органи на планирането, които имат отраслови функции. У нас такива органи са отрасловите министерства и държавните стопански обединения. Третият принцип на изграждане на плановете органи е териториалният принцип, който изисква да се създадат органи с териториални функции, т. е. органи за планиране на комплексното развитие на отделните териториални единици. Типичен пример за териториални планоши органи са изпълнителните комитети на окръжните народни съвети у нас и по-точно окръжните планоши комисии.

Посочените принципи действуват и се прилагат във взаимна връзка. Всички органи, независимо върху какъв принцип са изградени, работят в строга субординация, връзка и единство, като всеки от тях се грижи за комплексното обхващане на свои обект. Субординацията на органите от горе на долу върви в следния ред: Народно събрание, Държавен съвет, Министерски съвет, функционални министерства, отраслови министерства, Окръжни народни съвети, държавни стопански обединения и т. н.

Организацията на планирането не е дадена веднъж завинаги. Тя, в съответствие с изменящите се условия, новите данни на науката и потребностите на практиката, следва да се усъвършенствува

Народностопанските планоше се разработват за текущ и перспективен период. Прието е плановете за текущата година или за нейните тримесечия да се обозначават като текущи, а плановете, обхващащи по-дълъг период от текущата година, да се обозначават като перспективни. Текущите и перспективните планоше са неотделами един от други.

Перспективните планоше позволяват разработката на текущите планоше да не се извършва „сляпо“, без да се вземат под внимание трайните насоки и интереси на развитието. Тъй като текущото развитие е база на развитието в перспектива, текущите планоше трябва да се разработват в най-тясна връзка с перспективните, за да могат да подготвят условията на бъдещото развитие. Заедно с това те са най-тясно свързани с конкретните условия на текущия момент. От тази гледна точка пък

перспективните планове зависят от текущите. Текущите планове коригират и уточняват перспективните.

Една от характерните особености на новата система на ръководство на народното стопанство е засилването на ролята на перспективното планиране. Чрез това се цели да се повиши равнището на научност на планирането, да се съставят по-обосновани и поддържани народно-стопански планове.

Разработката както на текущите, тъй и на перспективните планове не е еднократна работа. Все повече и повече се утвърждава принципът на непрекъснатото планиране. Смыслът на този принцип е, че чрез тримесечните планове непрекъснато се уточняват и коригират текущите ежегодни планове, а чрез текущите едногодишни планове — перспективните планове. В същото време перспективните планове не се разработват периодически — след изтичане на всеки перспективен период, а постоянно се удължава срокът на перспективата. С изтичането на срока на отделните текущи едногодишни планове перспективните планове се доуточняват и доработват, като срокът им се удължава с изминалите години. По този начин, от една страна, плановете се подлагат по-често на уточнения съобразно изменените се условия, а, от друга страна, пред стопанското развитие винаги има един продължителен период, за който съществува коригиран перспективен план.

Перспективните планове се разработват за 2, 3, 4, 5 и повече години. Нашата страна сега има перспективен план за 20 години (1961–1980 г.). Най-често перспективните планове се разработват за 5-годишен период. При новата система на ръководство на народното стопанство още повече се утвърждава принципът на непрекъснатото планиране.

5. Координация на плановете на социалистическите страни

Социалистическите страни образуват социалистическата общност, световната социалистическа система. В процеса на нейното развитие се появява обективна необходимост от координация на плановете на отделните страни, от съвместно планиране, от всеотранно сътруд-

щество и социалистическа икономическа интеграция. Постепенно тази необходимост нараства и се задълбочава, а формите на нейното проявление се развиват и усъвършенствуват. Цялостно и системно организирана, координацията на плановете за развитието на отделните страни се осъществява в рамките на социалистическите страни, обединени в Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ).

Координацията на плановете на страните — членки на СИВ, е добродолна съвместна планова дейност на социалистическите държави, насочена към максималното използване на политическите и икономическите преимущества на социалистическата система с оглед на по-скорошната победа на социализма и комунизма.

Координацията на плановете на социалистическите страни осигурява:

правилно отчитане на обективно необходимите проворции в икономическото развитие на всяка страна и на световната социалистическа система като цяло;

достигане на висока икономическа ефективност на международното социалистическо разделение на труда;

съчетане на международната специализация на производството и комплексното (многостранното) развитие на икономиката на отделните социалистически страни с оглед най-пълно и целесъобразно да се използват природните и икономическите предпоставки на производството, включително и трудовите ресурси във всички страни;

— постепенно преодоляване на различията в равнищата на икономическото развитие на отделните страни.

Всички тези положения биха подробно разработени от XV сесия на Съвета за икономическа взаимопомощ и във формата на цялостен документ, одобрен на юнското съвещание на представителите на комунистическите и работническите партии на страните — участнички в СИВ, през 1962 г., под названието „Основни принципи на международното социалистическо разделение на труда“. Тези принципи изиграха огромна роля за развитието и задълбочаването на сътрудничеството между социалистическите страни.

През 1971 г. на XXV сесия на Съвета за икономическа взаимопомощ бе приет нов разгърнат документ за развитие на сътрудничеството, наречен „Комплекса про-

грама за по-нататъшното задълбочаване и усъвършенствуване на сътрудничеството и за развитие на социалистическата икономическа интеграция на страните — членки на СИВ". Този документ и неговото изпълнение бележат нов, изключително важен етап както в развитието на всеобщото сътрудничество на страните, така и по-специално в областта на координацията на техните планове.

Комплексната програма посочва, че „Главните пътища и средства за по-нататъшно задълбочаване и усъвършенствуване на икономическото и научно-техническото сътрудничество и за развитие на социалистическата икономическа интеграция са:

— осъществяване на многостранни и двустранни взаимни консултации по основните въпроси на икономическата политика;

— задълбочаване на многостранното и двустранното сътрудничество в областта на плановата дейност на страните, включително сътрудничество в областта на прогнозирането, координирането на петгодишните планове и координирането на плановете за продължителна перспектива в най-важните отрасли на народното стопанство и видове производство, съвместно планиране от заинтересованите страни на някои съгласувани промишлени отрасли и отделни производства, а също обмяна на опит по усъвършенствването на системите на планиране и управление на народното стопанство;

— планомерно разширяване на международната специализация и коопериране в областта на производството, науката и техниката, обединяване на усилията на заинтересованите страни в издирването и разработването на полезни изкопасми, в изграждането на производствени обекти, а също в научноизследователската работа;

— планомерно разширяване и повишаване на ефективността на взаимната търговия, усъвършенствуване на всички организационни форми върху основата на държавния монопол, развитие на взаимните търговски връзки ведно с усъвършенствуване на валутно-финансовите отношения и системата на външотърговските цени;

— разширяване на непосредствените връзки между министерствата, ведомствата и другите държавни органи, между стопанските, научноизследователските, про-

ектантските и конструкторските организации на страните — членки на СИВ;

— развитие на съществуващите и създаване на нови международни икономически организации от заинтересованите страни;

— усъвършенствуване на правните основи на икономическото и научно-техническото сътрудничество с оглед по-специално да се засили материалната заинтересованост на страните при изпълнение или незадоволително изпълнение на взаимните задължения.¹

Комплексната програма поставя на много по-широка и по-конкретна основа дяловата работа по усъвършенствуването на планомерното сътрудничество между страните — членки на СИВ. В нея се акцентира върху редица нови моменти: първо, за развитие и усъвършенствуване на самата координация; второ, за засилване на пряката съвместна планова дейност на заинтересованите страни; трето, за развитие на планомерното сътрудничество в търговията, науката, техниката; четвърто, за разширяване директните връзки между министерствата, ведомствата и другите държавни органи, стопански, научноизследователски и проектно-конструкторски организации.

Българската комунистическа партия и правителството на НРБ провеждат политика на най-тесно координиране на плановете на НРБ с плановете на другите социалистически страни и особено с плановете на СССР, за разгръщане на съвместното планиране и развитието на всички форми на сътрудничеството.

6. Материалните и моралните стимули при планирането

В повечето от социалистическите страни досега материалната заинтересованост на предприятията и техните колективи бе свързана с плана главно в областта на изпълнението и преизпълнението на плановете показатели. Този начин на свързване обаче имаше редица недостатъци. При него колективите на предприятията бяха заинтересовани, когато се съставя планът, да се борят за по-ниски показатели, за да могат след това сравнително по-лесно да ги изпълнят и преизпълнят и да по-

¹ Комплексна програма..., Партиздат 1971 г., стр. 15.

лучат по този начин по-големи премии. Друг крупен недостатък на тази система на свързване на плановите показатели с материалната заинтересованост бе, че тук, от една страна, изпълнението на плановите показатели се свързваше с много административни разпореджения а, от друга страна, че тези разпореджения малко, а по някога и никак не бяха свързани с материални стимули. Освен това често една или друга планова инсталация вземаше решения в областта на планирането без оглед на обективните показатели, отразяващи анализ и преценката на проблемата, подлежаща на решение. При това често решенията и тяхното изпълнение не се свързваха с материална отговорност. Липсваше необходимата връзка между плановите показатели и материалната заинтересованост и т. н.

Повечето от социалистическите страни се заеха с разработването и прилагането на нова система на планиране, в която се търсят по-ефективни решения за свързване на плановите показатели с материалните и моралните стимули, за свързване на материалните и моралните стимули със самите резултати /т. е. труда на отделните трудещи се и трудови колективи, с решително засявяване използването на интензивните фактори на развитието и особено с използване на най-новите постижения на науката и техническия прогрес, със създаване на заинтересованост да се разкриват и мобилизират резервите още в процеса на съставянето на плана, с използването на по-съвършена методология и техника на планирането и т. н.

Нашата страна бе една от първите, която започна интензивна работа по създаването, експериментирането и прилагането на нова система на ръководство на народното стопанство. Особено важни в това отношение са решенията на Юлския пленум на ЦК на БКП от 1968 г. и на нейния Септемврийски пленум от 1969 г. Цялостното нормативно регламентиране на новата система на ръководство бе извършено през 1970 г., когато Министерският съвет утвърди „Нормативни актове за приложение на икономическия механизъм през периода 1971—1975 г.“. В съответствие с новия икономически механизъм бе съставен планът за десетата петилетка, т. е. за периода 1971—1975 г.

С новата система на ръководство се цели да се укрепи и усъвършенствува плановото начало в страната, да

се изгради правилно съотношение между централизма и децентрализма, да се използва широко ефективната роля на материалните и моралните стимули, да се разгръща инициативата на трудещите се, трудовите колективи и стопанските дейци и се разгаря социалистическото съревнование, да се укрепва стопанската сметка, да се засилва ролята на стопанските обединения, да се използват интензивните фактори на растежа и масово да се прилагат най-новите постижения на науката и техническия прогрес, да се задълбочават ефективната и целесъобразната интеграция на нашата икономика с икономиката на СССР и другите социалистически страни, да се засилва концентрацията на производството, да се увеличи ролята на прогнозирането, математическото моделиране и използването на електронноизчислителната техника, да се внедрява вземането на оптимални планови решения, да се достигат по-бързо световните показатели. Новата система на ръководство на народното стопанство ще способствува за издигане жизнено високо равнище на народа, за по-бързото и по-успешното изграждане на развитото социалистическо общество в Народна република България.

В Програмата на Българската комунистическа партия се казва, че „партията смята за изключително важна задачата да се усъвършенствуват прогнозирането и планирането и да се осигурява тяхната непрекъснатост, да се обвързват все по-пълно перспективното и текущото планиране; чрез широко използване на моделирането и на електронноизчислителната техника да се разработват различни варианти на планови решения като условие за избирането на оптималните; държавният план за развитие на страната ще продължава да се усъвършенствува като единен социално-икономически и политически документ, който очертава за даден период развитието на обществото като цяло“.¹

Както се вижда, усъвършенствуването на планирането следва да се разбира като един непрекъснат процес. В този процес на отделните етапи естествено работата взема по-голяма мащабност и в планирането се извършват по-цялостни промени.

¹ Програма на ВКП, стр. 102.

7. Икономическата роля на социалистическата държава

Социалистическата държава коренно се различава от капиталистическата държава не само по своята социална природа, но и по икономическата си роля, по степента на въздействие на политиката върху икономиката.

При социализма държавата престава да е апарат, който стои над производствения процес, тя се превръща, както казва В. И. Ленин, в организация, непосредствено изпълняваща функции на управление на икономиката на страната.

В своята дейност социалистическата държава изпълва, от една страна, като политическо учреждение и е съставна част на надстройката, от друга страна, като икономическо учреждение, което е свързано непосредствено с базиса на обществото.

Особеностите на възникването на социалистическия начин на производство, обществената собственост върху средствата за производство и новият характер в действията на икономическите закони при социализма обуславят активната икономическа роля на социалистическата държава. При социализма, за разлика от капитализма, обществената собственост обединява икономическата и политическата власт в едно и на тази основа държавата се превръща в единен политически и икономически център за управление на обществото.

Икономическата роля на социалистическата държава се обуславя и от особеното действие и използването на икономическите закони. Тя се проявява в съзнателното съобразяване с изискванията на обективните икономически закони и тяхното използване в интерес на цялото общество.

Основа на икономическата роля на социалистическата държава е обществената собственост върху средствата за производство. Държавата при социализма има функцията да опазва, развива и умножава обществената социалистическа собственост. Тя трябва да определя главната икономическа задача и перспективите на общественото развитие, да обезпечава планомерен възпроизводствен процес и да регулира производството, разпределението, размяната и потреблението на материалните блага. Държавата определя основните пропорции в народното стопанство и осъществява централизирано пла-

иране в мащабите на цялото общество. Плановата организация на стоковото сръщане, на цялата финансово-кредитна система и контролът върху тях се осъществяват също така от държавата. В същото време държавата разпределя и преразпределя националния доход и регулира неговото използване. Тя организира подготвката, образованието и квалификацията на работната сила и нейното разпределение между различните отрасли и сфери на производството. Целенасочената планова дейност на социалистическата държава е този икономически механизъм, чрез който се осъществява регулирането на общественото производство на основата на използването на обективните икономически закони.

Социалистическата държава изразява и реализира икономическите интереси на трудещите се при социализма — както на интересите на обществото като цяло, така и на интересите на отделните колективи и производители. Държавата обезпечавя реални икономически условия за труд, отпих, образование и материално обезпечаване на всеки член на обществото. В интерес на трудещите се тя осъществява контрол върху размера на труда и размера на потреблението. Социалистическата държава обезпечавя всеобщност на труда и създава условия за последователно провеждане на социалистическия принцип на разпределение според труда. Новата система на ръководство на народното стопанство е конкретна форма и действителен механизъм, който социалистическата държава използва на дадения етап за тясно свързване на общонародните с колективните и индивидуалните икономически интереси, за създаване на еднопосочност между тях и тяхното използване, за повишаване ефективността на общественото производство.

Извънредно важна проява на икономическата роля на социалистическата държава е управлението на народното стопанство. Управлението на социалистическото общество е сложна и многообразна дейност, която включва управление на икономическите, социалните, политическите, юридическите и други процеси. Юлският пленум (1968 г.) на ЦК на БКП разработи цялостна научна програма за по-нататъшното развитие на системата на управлението на нашето общество. Две са основните направления, които тя посочва: първо, създаването и по-нататъшното развитие на единна система на

управление на обществото. Второ, създаването на научна основа на управление на обществото чрез по-пълното използване на обективно действащите закони, както и непрекъснатото усъвършенствуване на системата на управление и нейното привеждане в съответствие с изискванията на тези закони.

Икономическата дейност на социалистическата държава се основава върху ленинския принцип на демократическия централизъм, който предполага правилно съчетаване на централното държавно ръководство и управление на народното стопанство с широката творческа активност и инициатива на народните маси.

Социалистическата държава осъществява своя икономическа роля по пътя на разработването и провеждането на научнообоснована икономическа политика. Политиката, по израз на Ленин, е концентриран израз на икономиката. Тя се определя от икономическия базис и от присъщите му обективни икономически закони. От своя страна научнообоснованата икономическа политика придобива изключително голямо значение за развитието на икономиката. Научното съдържание на икономическата политика се определя преди всичко от това, в каква степен тя отчита действието на икономическите закони и се съобразява с техните изисквания. Колкото по-научнообоснована е икономическата политика, толкова и по-ефективна е тя, а следователно по-ефективно е и общественото производство.

При изграждането на развитото социалистическо общество и в прехода към комунизма социалистическата държава непрекъснато укрепва и се усъвършенствува. На тази основа все повече нараства и нейната икономическа роля.

Главното направление в развитието на социалистическата държава е всеотрядното разширяване и усъвършенствуване на социалистическата демокрация по пътя на прехвърляне някои функции от държавните органи на обществените организации и привличане на широките трудещи се маси в управлението на народното стопанство. Това още повече ще усилива ръководната роля на социалистическата държава в развитието на икономиката.

Въоръжена с марксистко-ленинското учение, с позна-

ване законите на общественото развитие, комунистическата партия и социалистическата държава организират, ръководят и направляват борбата на народните маси за социализъм и комунизъм.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТА

СТОКОВО ПРОИЗВОДСТВО, ЗАКОН ЗА СТОЙНОСТТА И ПАРИ ПРИ СОЦИАЛИЗМА

1. Стоково производство при социализма

Необходимост от стоковото производство при социализма

Стоковото производство, както е казано в глава втора, е производство на продукти за размяна по пътя на покупко-продажбата. ... стоково производство и стоково обръщане — пише Маркс — са явления, които принадлежат на най-различни начини на производство, макар и в различна степен и обхват.¹

Практиката в СССР и в другите социалистически страни показва, че стоковото производство се запазва както в преходния период от капитализма към социализма, където съществуват различни икономически сектори, така и в условията на победилите социалистически производствени отношения.

Наличието на стоково производство при социализма се обуславя от множество причини, свързани с развитието на производителните сили и със зрелостта на социалистическите производствени отношения. Между тях основно значение имат следните:

— Запазването на остатъци от старото обществено разделение на труда и относителната икономическа изолация на социалистическите производствени единици изискват размяната на продуктите между социалистическите предприятия, както и между тях и трудовите да се извършва в стоково-парична форма.

— Различната степен на обобщественост на средствата за производство в държавната (общонародна) и кооперативната собственост също така изисква при

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 144.

обмяната на икономическата стойност на производителите между двата социалистически сектора и вътре в тях да се извършва чрез покупко-продажба на произведените продукти. По-ниската степен на социалистическия обобществяване на средствата за производство и труда в кооперативния сектор още повече налага необходимостта от стоково производство.

— Характерът на труда при социализма, който още не се е превърнал в първа жизнена потребност на хората. Освен това запазват се съществени различия между умствения и физическия труд, между квалифицирания и неквалифицирания труд, между труда в промишлеността и селското стопанство и т. н. Обективно необходимо е различните видове конкретен труд на обособените производители да се привежда към общ измерител — абстрактния труд. Последният намира изражение в стойността на стоката.

— Разпределението според труда. То изисква да има единство в мярката на труда и на потреблението, а ~~да~~ най-подходяща стойността. Принципът на еквивалентност при стоковото обръщение позволява да се съизмерва какво дават и какво получават членовете на обществото и производствените колективи.

Наред с вътрешните условия в социалистическите страни съществено значение за съществуването на стоковото производство при социализма имат и международните икономически взаимоотношения. Със задълбочаване на международното социалистическо разделение на труда се развиват и укрепват икономическите и търговските връзки между социалистическите страни, както и търговските връзки на социалистическите страни със страните от световната капиталистическа система и особено със слабо развитите в икономическо отношение страни в Азия, Африка и Латинска Америка. Всяка социалистическа страна реализира една част от стоквата си продукция на световния пазар, а същевременно доставя от него необходими стоки. Тези външотърговски икономически взаимоотношения на световния пазар стават чрез покупко-продажба.

Опитът в изграждането на социализма показва, че е несъстоятелна тезата на догматичните, според която стоковото производство било несъвместимо с плановата социалистическа икономика. Той показва и дълбо-

ката погрешност на ревизионистичната концепция, която отъждествява стокото производство при социализма и при капитализма и представя пазарния механизъм като решаващ регулатор на социалистическото производство.

Стокото-паричните отношения са необходими във всички етапи на социалистическото общество: в т. ч. и за етапа на зрелия социализъм. При достигнатото равнище на производителните сили, на обществените отношения и съзнателност на масите в зрялото социалистическо общество — се посочва в Програмата на БКП — стокото-паричният характер на производството все още остава обективна необходимост.¹ Ето защо „партията смята за необходимо да използва някъде стокото-паричните отношения, съобразно с прикършеното им ново съдържание при социализма, усъвършенствайки свързаните с тях инструменти: като стопанска сметка, парична, себестойност, печалба, търговия, кредит, финанси, данъци, валута, премии“.²

В етапа на изграждането на развито социалистическо общество и в прехода към комунизма обаче в стокото-паричните отношения започват да настъпват промени. С изграждането на стопанските обединения производствените единици в тях изгубват своята относителна икономическа обособеност. Върху тази основа стоките връзки все повече ще се съсредоточават в отношенията между икономически обособените крупни обединения, докато разменните отношения между звена на далечно обединение постепенно ще изгубват характер на стокоти отношения. Те ще се превръщат във вътрешноикономически нестокови отношения на обединението.

Социално-икономическа същност на стокото производство при социализма

Социално-икономическата природа на стоката при социализма се определя от обществената собственост върху средствата за производство. Стоките, произведени в държавните и кооперативните предприятия, изразяват социалистически производствени отношения, отношения на другарско сътрудничество и взаимопомощ.

¹ Програма на БКП, стр. 60—61.

² Там там.

~~С~~оциалистическото стоково производство изключва възможността за превръщането на средствата за произ-
водство в капитал и оръдия за експлоатация на чужди
рабници. То се различава и от простото стоково про-
изводство, основано на частната собственост, което при
определени условия, както учи В. И. Ленин, ежедневно,
ежечасно поражда капитализъм, поражда отношение на
експлоатация.

Производството на стоки при социализма има плано-
мерен характер. То се развива и съответствие с изис-
кванията на закона за планомерното развитие на на-
родното стопанство. На него са чужди собствените на
капитализма анархия на производството, стихийност и
периодически икономически кризи на свръхпроизводст-
вото.

За разлика от капитализма стоковото производство
при социализма не е всеобхватно, а има по-ограниче-
на сфера. При социализма работната сила не е стока.
От сферата на покупко-продажбата са изключени зе-
млята, природните богатства, фабриките, заводите и др.

Стоково-паричните отношения при социализма изра-
вяват икономическите връзки и взаимоотношения меж-
ду ~~се~~ относително обособените социалистически стопански
организации, между тях и обществото (държавата),
между тях и отделните членове на обществото. Те се
използват за измерване на разходите в общественото
производство, за обръщането на продукцията, за сти-
мулиране на социалистическите стокопроизводители да
повишават обществената производителност на труда и
ефективността на производството. По такъв начин те съ-
действуват „да се осигури комплексно и още по-пълно
задоволяване на нарастващите материални и духовни
потребности на народа и издигане на неговата социали-
стическа съзнателност.“¹

2. Стоката и нейните свойства при социализма

Потребителна
стойност и стойност

Стоката и при социализма, както
при всяко общество, представлява
единство на потребителна стойност
и стойност.

¹ Резолюция на Десетия конгрес на Българската комунистическа партия... Партиздат, 1971, стр. 11.

При социализма, чиято икономическа основа е обществената собственост върху средствата за производство, в целта на производството е задоволяване на растящите материални и културни потребности на народа, потребителната стойност не е веществен носител на капитал. Производството на определени видове потребителни стойности е задължително изискване за развитието на икономиката. Двадесет и четвъртият конгрес на КПСС, както и Десетият конгрес на БКП изискват да се подобрява качеството на продукцията и да се разнови и развие асортиментът на стоките с цел най-пълно да се задоволят нарастващите потребности на населението.

Голямо значение при социализма има и втората страна на стоката — стойността. Стойността изразява обществените необходими разходи на труд за производството на стоката и се произвежда чрез разменната стойност. Колкото разходът на труд за производството на единична стока е по-малък, толкова и стойността на стоката ще бъде по-ниска. Научаването на стойността на единична продукция означава икономия на обществен труд и средства. То създава условия за увеличаване на съвкупния продукт и националния доход на обществото, за намаляване на цените на продуктите и за повишаване благосъстоянието на народа. Намаляването на стойността на всяка стока при социализма е в интерес както на обществото като цяло, така и на всеки негов член.

Единството между потребителната стойност и стойността на стоката и при социализма е противоречиво. За разлика от капитализма обаче противоречието не е антагонистически характер.

Противоречието между потребителната стойност и стойността на стоката има обективен характер, вътрешно присъщо е на самата стока. В някои случаи то се изостря поради нарастване на доходите на населението, бързо изменящите се потребности на обществото и бързото приспособяване на производствените предприятия към изискванията на обществото и неговите членове на пазара не достигат някога висококачествени стоки или стоки с разнообразен и красив асортимент.

Противоречието между потребителната стойност и стойността на стоката може да се изостри и поради су

бективни причини, в резултат на неправилно разпределение на стоките в различните райони на страната, на несъобразяване със сезонния характер на погребението и пр. То се проявява и тогава, когато някои ръководители на стопански обединения и предприятия, за да осигурят по-лесно изпълнение на плана по стойност и печалба, нарушават производствената програма, като заменят стоки за масовия консуматор с определени потребителни стойности и цени с производството на други.

Противоречието между потребителната стойност и стойността на стоката може да се изостри и тогава, когато някои предприятия произвеждат отделни видове продукции под установените планови стандарти в грамжа на материалите. С това се влошава качеството на стоката, намалява се нейната потребителна стойност. Отказът на потребителите да ги купуват води до натрупване на нереализирани стоки в производствените предприятия, до сурьхнормативни стъкови запаси в търговската мрежа, до увеличаване на непроизводствените разходи и до намаляване темповете на икономическото развитие на страната.

Изострянето на противоречието между потребителната стойност и стойността на стоката при социализма се преодолява от социалистическата държава по пътя на усъвършенствуване системата на планиране и ръководство на производството, увеличаване обема на стоквата продукция, подобряване качеството и разнообразяване асортимента на стоките съобразно повишените изисквания на обществото и личното потребление, усъвършенствуване на системата на цените и др.

Двоякият характер
на труда

Потребителната стойност и стойността на стоката при социализма са свързани с двоякия характер на труда, като конкретен и абстрактен

Победата на социализма премахва противоречието между частния и обществен характер на труда, превърна труда в непосредствено обществен. Конкретният труд, създаващ потребителна стойност, при социализма не е вече частен труд. Обществената собственост върху средствата за производство и планомерният характер на производството и разпределението определят конкретния труд на всеки производител като частца от

съзнателно организирания труд на цялото общество още в процеса на производството.

Абстрактният труд и при социализма създава стойността на стоката. Той е планомерно изразходен труд на заетите в държавните или кооперативните социалистически предприятия и обединения.

При социализма престава да съществува стоковият фетишизъм. Съдбата на стокопроизводителите не се решава стихийно от пазара. Връзките между стокопроизводителите, броят на работниците и разходът на труд, необходим за производството, се установяват планомерно. Това обаче не изключва наличието на неангажонистически противоречия между индивидуалните и общественонеобходимите разходи на труд. Противоречието между конкретния и абстрактния труд, както и противоречието между потребителната стойност и стойността, е вътрешно присъщо на стоката и при социализма. То може да се прояви, когато се произвежда продукцията, която по качество и асортимент не отговаря на потребностите на обществото или пък за нея се влага повече от общественонеобходимия труд. Переливанията на стоката означават, че конкретният и абстрактният труд не получават обществено признание.

Величина
на стойността

○ Величината на стойността на стоката се определя от количеството общественонеобходим труд, изразходван за нейното производство. То пък от своя страна се измерва с времето на неговата продължителност. Стоките в отделните стопански организации се произвеждат при различна техническа и енергетическа въоръженост на труда, а оттук и при различна производителност на труда. Поради това в отделните социалистически предприятия за производството на едни и същи продукти се изразходва различно количество работно време. Работното време, изразходено за производството на дадена стока в отделното предприятие, се нарича индивидуално работно време. То определя величината на индивидуалната стойност на стоката.

Обществоненеобходимото работно време е обективна величина. То се определя от работното време, изразходено от трудовите колективи на предприятията из даден отрасъл, които произвеждат основната маса от

определен вид продукция. Това средно общественонеобходимо работно време, изразходено за производството на единица стока в даден отрасъл, определя и величината на обществената стойност на произвежданата стока.

По своето качество и сложност трудът и при социализма се дели на ~~два вида~~ и ~~сложен~~ (квалифициран). Сравнението на сложен труд към прост труд при определяне количеството на общественонеобходимото работно време и величината на стойността при социализма не се извършва стихийно, на пазара, зад гърба на стокопроизводителите, както е при капитализма, а планомерно в самото производство. Това става чрез планиране обема и цените на произвежданите изделия, чрез определяне нормите на изработка и размера на работната заплата в зависимост от квалификацията на работника и т. н. В периода на изграждането на развитото социалистическо общество се увеличава относителният дял на квалифицирания труд и намалява относителният дял на неквалифицирания труд. Това обективно води до повишаване производителността на труда на работниците, до намаляване количеството на общественонеобходимото работно време и величината на стойността на единица стока.

При социализма се запазва противоречието между индивидуалното и общественонеобходимото работно време при производството на продукцията в отделните предприятия за даден отрасъл. Стопанските организации, в които работниците изразходват индивидуално работно време под общественонеобходимото работно време, реализират по-висока печалба. Това им дава възможност да осигурят по-високо заплащане на труда на своите работници и да отделят повече средства за разширяване и усъвършенстване на производството. Тези пък стопански организации, в които работниците изразходват индивидуално работно време над общественонеобходимото, имат относителни загуби.

За разлика от капитализма обаче противоречието между индивидуалното и общественонеобходимото работно време няма антагонистически характер и не води до преуспяване на едни предприятия и разоряване на други. Социалистическата държава взема мерки и оказва помощ на онези предприятия, които изостават в

техническото си съвършенство и в равнището на производителността на труда.

Основният път за намаляване на индивидуалното работно време за производството на единица продукция при социализма е повишаването на производителността на труда. Той има извънредно голямо значение за надигане равнището на коопериращите предприятия до равнището на чепите, за намаляване на индивидуалното работно време до равнището на общественоемобходимото. Разбира се, през същото време чепните предприятия не стоят на място. Те също постигат успехи в намаляване на разхода на труд и средства.

Съзвездното и планомерното преодоляване на противоречието между общественоемобходимото и индивидуалното работно време спомага за прогресивното икономическо развитие на социалистическото общество и повишаване жизненото равнище на народа.

3. Действието и използването на закона за стойността при социализма.

Действието на закона за стойността при социализма **Законът за стойността е закон на стоковото производство. Той действа във всички общественоекономически формации, където има стоково производство. Неговата сфера и характер на действие обаче се обуславят от характера на господстващите производствени отношения.**

Социалистическият начин на производство изменя коренно ролята и характера на действието на закона за стойността при социализма в сравнение с капитализма. **Първо**, действието на закона за стойността има по-ограничена сфера поради по-ограничената сфера на **стоковото производство** при социализма. **Второ**, при социализма благодарение на господството на обществената собственост върху средствата за производство **законът за стойността престава да е регулатор на общественоемобдимото производство.** Разпределението на средствата за производство и на труда между различните отрасли на народното стопанство и по територията на страната при социализма се извършва съзнателно и **съответствие с планомерния** на закона за планомер-

ното развитие на народното стопанство и на другите икономически закони на социализма, в т. ч. и на изискванията на закона за стойността.

Действието на закона за стойността в сферата на *производството* изисква за производството на единична продукция да се изразходва общественонеобходимо работно време. Законът за стойността — пише К. Маркс — е законът, според който за производство на дадена стока трябва да бъде изразходвано само общественонеобходимо работно време... Това се отнася не само за отделните стоки, но и до отделните групи стоки. Всичко това означава — пише той, — „че не само за всяка отделна стока е употребено само необходимото работно време, но и в различните групи е употребено необходимото пропорционално количество от цялото обществене работно време.“²

Определянето на стойността на всяка стока не от индивидуалното, а от общественонеобходимото работно време изисква конкретният труд да се приравнява към абстрактния. При социализма свеждането на индивидуалните разходи на труд към средните общественонеобходими разходи се осъществява планомерно. Сравняването на стойността на различните стоки — машини, въглища, прежда, обувки и т. н., при планомерното водене на народното стопанство не се извършва непосредствено и в единично работно време, а посредством паричното изражение на стойността или цената на стоката.

В сферата на *обращението* законът за стойността изисква размяната на стоките да се извършва на основата на еквивалентното възстановяване на общественонеобходимите разходи за тяхното производство. „Законът за размяната — пише К. Маркс — изисква равенство само за разменните стойности на дадени една за други стоки.“³ Това означава, че както величината на обществената стойност на стоките, така и размяната им в определени пропорции се определя от количеството общественонеобходим труд, изразходен за тяхното производство.

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 367.

² К. Маркс, Капиталът, т. III, стр. 658—659.

³ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 504.

Използване
на закона
за стойността

При социализма действието на закона за стойността се осъзнава и планомерно използва от социалистическата държава.

Действието и използването на закона за стойността помага непрекъснато да се повишава производителността на труда, което намира израз в намаляване на разходите на труд и средства при производството на единица продукция, или което е същото, до намаляване стойността на стоките. Известен е Марксовият тезис, че величината на стойността на дадената стока се изменя право пропорционално на количеството и обратно пропорционално на производителната сила на обобществяващия се в нея труд¹. Този тезис напълно важи за социалистическата практика.

Социалистическото общество е заинтересовано от систематическото намаляване на общественонеобходимото работно време за производството на единица продукция. Огромни възможности за максимална икономия на обществен труд се откриват с внедряване на нова техника и нови методи на производство, ефективно използване на капиталните вложения и производствените мощности, увеличаване относителния дял на суровините с по-ниска стойност.

Действието и използването на закона за стойността при социализма изискват най-рационално и ефективно да се използват капиталните вложения по пътя на съкращаване на производствения цикъл, намаляване обема на незавършеното строителство, съсредоточаване на капиталните вложения в главните обекти, ускоряване ввеждането в строя на производствените обекти, поевтиняване на строителството и т. н.

С една дума, използването на закона за стойността при социализма води до повишаване производителността на обществения труд и оттука до намаляване на производствените разходи, до намаляване на обществената стойност на единица продукция. С това се създават предпоставки да се намаляват цените на стоките и се повишава покупателната способност на трудещите се, все по-пълно да се задоволяват техните потребности. Обществото използва закона за стойността в съответ-

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 74.

ставне със закона за планомерното развитие на народното стопанство. Това означава, че социалистическата държава съзнателно осъществява разпределението на обществения труд между отделните отрасли и видове производства въз основа на изискванията на закона за планомерното развитие на народното стопанство, съобразявайки се със закона за стойността. Практиката на социалистическото строителство показва, че само при съблюдаване изискванията на икономическите закони, в това число и на закона за стойността, може да се изгражда и научна икономическа политика.

Действието и съзнателното използване на закона за стойността при социализма намират израз преди всичко в установяването на икономически обогняни цени „Цената — пише В. И. Ленин¹ — е проявление на закона за стойността. Стойността е закон на цените...“¹ Социализмът изисква цените в максимална степен да отразяват стойността на стоките, както и измененията в условията на производството и пазара. С това цените ще могат по-пълно да отразяват икономическата ефективност на отделните видове производства, ще стимулират развитието на общественото производство и ще създават условия за разширено социалистическо възпроизводство, за по-нататъшно индустриализиране на страната и интензификация на селското стопанство, за изграждане на правилни взаимоотношения между държавата и стопанските организации, между града и селото, за повишаване на реалните доходи на населението и т. н.

Цената при социализма е не само измерител на общественонеобходимите разходи на труд, но и оръдие за разпределение и преразпределение на националния доход, за стимулиране или задържане на определен вид производство и потребление. Ето защо научното ценообразуване намесва при определяне на цените на стоките да се изхожда както от общественонеобходимите разходи за тяхното производство, така също и от въздействието на такива икономически фактори като търсенето и предлагането, потребителните качества на стоките и т. н.

На свободния кооперативен пазар цените на стоки.

¹ В. И. Ленин, Соч., т. 20, стр. 200.

те се определят в по-голяма степен под влиянието на търсенето и предлагането. В известна степен действието на закона за стойността на този пазар е тихийно. И тук обаче законът за стойността не е пълен стихийен регулатор на цените, тъй като върху тяхното раннище активно въздействуват стоковите фондове по твърди цени на държавната и кооперативната търговия.

Стоково-паричните
отношения в прехода
от социализма
към комунизма

„В комунистическото строителство — се посочава в Програмата на КПСС — е необходимо напълно да се използват стоково-паричните отношения, съобразно с новото съдържание,

което им е присъщо в периода на социализма.¹ Пълното използване на стоково-паричните отношения е подчинено на борбата за повишаване на обществената производителност на труда и ефективността на производството, за съществено повишаване благосъстоянието на трудещите се. Всички насоки, в които законът за стойността се използва, като усъвършенствуване на ценообразуването, укрепване на стопанската сметка, подобряване организационната на работната заплата и повишаване на материалната заинтересованост на производствените колективи и т. н., спомагат за ускоряване темповете на икономическото развитие.

Условията за икономическото изживяване на стоково-паричните отношения ще се създадат с пълното изграждане на материално-техническата база на комунизма, с превръщането на социалистическата собственост в единна общонародна комунистическа форма на собственост и с превръщане на труда в първа жизнена потребност.

Изграждането на материално-техническата база на комунизма и постигането на висока производителност на труда ще осигурят изобилие на материални блага. Това ще създаде възможност постепенно да се премине от социалистическия принцип на разпределение според труда към комунистическия принцип на разпределение според потребностите. При това положение ще отпадне необходимостта в парична форма да се осъществи контрол над мярката на труда и мярката на потреблението. Стоково-паричните отношения във вто-

¹ Програма на КПСС, стр. 64.

рата фаза на комунистическата общественно-икономическа формация ще изчерпят своите възможности, икономически ще изживеят времето си и ще отмрат.

4. Същност и функции на парите при социализма

„Стоковото производство — пише К. Маркс — предполага стокОВО обръщение, а стокОВО обръщение предполага, че стоката намира израз в пари, предполага парично обръщение, раздробяването на стоката на пари и пари е закон на изразяването на продукта като стока.“¹

Изразяването на стойността на стоката в пари и при социализма е обективен закон на стокОВО производство. Следователно стокОВО производство и обръщение, както и действието на закона за стойността обуславят необходимостта от парите при социализма.

Парите при социализма отразяват социалистически производствени отношения, отношения между социалистическите стопански организации и държавата, между самите организации, между тях и трудовете им колективи. В условията на социализма парите не могат да се превърнат в капитал и в средство за експлоатация на човек от човек, тъй като частната собственост върху средствата за производство е заменена с обществена социалистическа собственост.

Като всеобщ еквивалент парите при социализма са важен икономически инструмент, с помощта на който социалистическата държава извършва огромна стопанско-организаторска работа.

Същността и ролята на парите се проявяват в техните функции. В условията на социализма парите изпълняват следните функции: марка на стойността; средство на обръщение; платежно средство; средство за социално-етическо натрупване и спестяване на трудовете се и парите.

Марка на стойността на стоките при социализма, както при всяко стокОВО производство, е първата функция на парите. В тази си функция парите служат за из-

¹ К. Маркс, Капиталът, т. II, 1954, стр. 353—354.

разявяне и измерване стойността на всички стоки. Функцията мярка на стойността може да изпълнява само паричната единица, която притежава реална стойност. В качеството на такава стока и при социализма се използва златото. За разлика от капитализма, където посредством функцията на парите като мярка на стойността се осъществява стихийен отчет на разходите на обществения труд, при социализма парите в тази функция се използват за планово установяване на производствените разходи и стойността на продукцията. В съответствие с функцията на парите като мярка на стойността социалистическата държава планово определя цените на средствата за производство и предметите за лично потребление, като отчита общественонеобходимите разходи на труд за тяхното производство.

За да се изрази стойността на стоките с помощта на парите като всеобщ еквивалент, се установява определен мащаб на цените. Мащаб на цените се нарича тежестното количество злато, прието в дадена страна за парична единица.

В НР България през 1962 г. бе изменен мащабът на цените и се извърши уедряване на паричната единица. Прещу всеки 10 стари лева се получаваше един нов лев, но с 10 пъти по-голяма покупателна способност. Уедряването на мащаба на цените и повишаването на златното съдържание на лева от 0,130687 г на 0,759548 г чисто злато се диктуваше от икономическите успехи на страната, от необходимостта нашият лев да се постави в правилно съотношение със съветската рубла и с чуждестранните валути на главните капиталистически страни. Уедряването на мащаба на цените и намаляването на количеството пари в СССР и у нас опрости и облекчи техниката на отчитане обема на производството и обръщението и намали обществените разходи, свързани с паричното обръщение.

Втора функция на парите е функцията средство за обръщение. Планомерното развитие на социалистическото народно стопанство коренно измени природата на тази функция. Парите като средство за обръщение служат за довеждане на стоките от производителя до потребителя. Чрез тази функция на парите социалистическата държава планомерно организира процеса на стокооборота. Сферата на функционирането на парите като

средство за обръщение обхваща не само организираната търговия и свободния кооперативен пазар, но така също и обръщението на стоките между различни социално-икономически и стопански организации.

Плановото развитие на социалистическото народно стопанство позволява да се създаде съответствие между стоковия и покупателния фонд. Социалистическата държава планово регулира производството, паричните доходи на обществото и стокооборота. Тя определя и цените на стоките. Това ѝ дава възможност планово да определя и регулира размера на стоковия фонд и паричното обръщение.

Парите във функцията платежно средство се използват за погасяване на платежни и други задължения. Характерна особеност на парите в тази функция за разлика от парите във функцията средство за обръщение е тази, че движението на парите не съвпада по време и движение на стоките и приема отделително самостоятелен характер. При сключване на сделка парите изпълняват функцията мярка на стойността идеално, а когато настъпи срокът на плащането, те изпълняват функцията платежно средство реално. На основата на тази функция на парите при социализма широко се развива дългосрочният и краткосрочният кредит. Като платежно средство парите се използват и при изплащането на работна заплата на работниците и служещите и заплащането на труда на кооператорите, тъй като и тук има разкъсване между времето на разхода на труда и неговото заплащане.

Движението на парите като платежно средство обхваща и отношенията между социалистическите предприятия и учреждения при безналичното преждане на сметките между тях. Значителна част от обръщението на стоките и услугите между стопанските организации се извършва чрез държавната банка с безналични плащания. Това намалява количеството пари в сферата на обръщението и улеснява неговото планиране.

Парите като платежно средство се използват за погасяване на данъчни задължения, застраховки, в сферата на услугите, за плащане на квартира, електроенергия, вода и т. н. Използването на функцията на парите като платежно средство в условията на плановата социалистическа икономика дава възможност на финансово

вите и кредитните органи широко да прилагат финансов контрол чрез дълга върху стопанската дейност на предприятията за изпълнението на плановете по производство и реализация и т. н.

Друга е функцията на парите като средство за социалистическо натрупване и за спестяване на трудещите се. Държавните и кооперативните организации съхраняват свободните си парични средства в банките. Тези средства във формата на кредит се използват за разширяване на социалистическото производство, за задоволяване на различни социално-културни и други обществени потребности на трудещите се.

Спестяванията на трудещите се се извършват в две форми: във формата на налични пари, натрупани у населението за покупки на необходими предмети за потребление, и във формата на влогове в спестовните каси срещу изплащане на вложителите определен процент. С всяка година влоговете на трудещите се от социалистическите страни се увеличават. В спестовните каси те имат голямо народностопанско значение, защото социалистическата държава може да ги използва за развитието на народното стопанство, като допълнителен източник за разширено социалистическо възпроизводство и за задоволяване на социално-културните потребности на населението.

Функцията на световни пари и при социализма се изпълнява от златото. Във външнотърговските и икономическите отношения между страните от световния социалистически пазар широко се използва клирингът, т. е. взаимното балансиране стойностите на доставките и услугите на две или няколко държави. Чрез международната банка за икономическо сътрудничество всяка страна — членка на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ), може да използва активното си салдо с други страни при покупка на стоки или други плащания. Поради това в икономическите взаимоотношения между социалистическите страни няма нужда от използване на златото като световни пари.

Социалистическите страни използват златото и някои чуждестранни валути, като американския долар и английския фунт-стерлинг, във функцията на световни пари за укрепване и разширяване на външнотърговските и търговските отношения с развитите капитали-

стически страни и с току-що освободилите се от империализма колониялни и зависими страни.

Устойчивостта на парите и повишаването на тяхната покупателна способност зависи от комплекс икономически фактори, основен от които е плановото производство на стокови маси по устойчиви цени. Чрез него се създава правилно съотношение между стоковия фонд по устойчиви цени и паричните доходи на населението. Изграждането на това съотношение е едно от най-големите предимства на социалистическата парична система пред капиталистическата. Наред с осигуряване на достатъчно количество стоки в ръните на държавата по твърди планови цени за устойчивостта на парите при социализма голямо значение има и златният запас.

Устойчивостта на парите и тяхната покупателна способност зависят и от равницето на цените на стоките. Повишаването на цените на стоките води до намаляване на покупателната способност на парите и обратно — намаляването на цените на стоките на основата на повишаване на обществената производителност на труда води до повишаване устойчивостта и покупателната способност на парите.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И ПЪРВА ПРОЦЕС НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО

1. Особенности на социалистическото производство

Лични и веществени фактори на социалистическото производство

К. Маркс посочва, че „Каквито и да са обществените форми на производството, работниците и средствата за производство винаги остават негови фактори. Но иами-райки се в състояние на отделеност един от други, и едините, и другите са негови фактори само като възможност. За да произвеждат изобщо, те трябва да се съединят. Особеният характер и начин, по който се осъществява това съединение, отличава отделните икономиче-

ски епохи на обществения строй¹. Личните и веществените фактори на производството винаги са носители на определени производствени отношения. При социализма те имат свои специфични черти, които са рязко различни от чертите им при капитализма.

Човекът, или неговата-работна сила, е най-важният фактор в процеса на производството. В. И. Ленин смята, че главната производителна сила на човечеството е работникът². Като личен елемент на производството работникът при социализма е собственик на средствата за производство и не може да бъде експлоатиран. Той работи както за себе си, така и за обществото. Неговата работна сила престава да бъде стока, тя не се купува и продава.

Човекът при социализма не е прилатък на машините, както това е при капитализма. Машинизма тук служи на работника, прави неговия труд по-лек и по-производителен. Именно затова той е заинтересован най-широко да използва новите открития на науката и техниката в производството.

Работникът при социализма е основна фигура в производството. Той не е застрашен от безработица и мизерия. Системно се подобрява неговото материално благосъстояние.

Културно-техническото равнище на трудещите се при социализма постоянно расте. Новият начин на производство дава всички възможности за всеобхватното развитие на човека. Образованието е безплатно и общодостъпно. Особено внимание се отделя на професионалната подготовка на кадрите и на повишаване тяхната квалификация. Броят на специалистите непрекъснато расте. В това отношение социалистическите страни са на първо място.

Работната сила при социализма планомерно се набира, подготвя и разпределя съобразно потребностите на народното стопанство. За повишаването на образованието и усъвършенствуването на квалификацията на работниците се грижи социалистическата държава.

Средствата и предметите на труда като веществен елемент в процеса на производството при социализма също изменят своята социална функция. Тук те не са

¹ К. Маркс, Капиталът, т. II, стр. 28.

² Вж. В. И. Ленин, Съч., т. 29, стр. 358.

капитали и не могат да служат като средство за експлоатация на човек от човек. Средствата на труда вече не противостоят на трудещите се, а са тяхна-собственост. С тяхна помощ трудещите се създават необходимите им материални блага. Паразитизмът и застоят в развитието на техниката не са присъщи на социализма. Откритията, рационализациите и усъвършенстванията намират широко приложение във всички отрасли на производството.

При социализма се ликвидира господството на веществените фактори на производството над личните. Съединяването на работната сила със средствата за производство се осъществява чрез съзнателното, доброволно участие в процеса на труда. Работната сила при социализма господствува над вещните фактори на производството, а оттук и живият труд над овеществения. Това дава възможност все повече да се повишава ролята на живия труд, да се разгръща творческата инициатива на масите в процеса на производството.

Работният ден е онази част от денонощието, през която трудещите се са заети непосредствено в процеса на производството. Продължителността на работния ден зависи от развитието на производителните сили и характера на производствените отношения. Колкото по-висока е производителността на обществения труд, толкова по-големи са възможностите за съкращаване на работния ден. Как ще бъдат използвани тези възможности и с каква цел, зависи от начина на производството.

Свободното време е тази част от денонощието, която остава след приспадане на работния ден и времето, необходимо за сън, хранене, обличане и др. То е времето, което работникът може да ползва за културни и спортни занимания, за учение и др.

При социализма няма противоречие между работния ден и свободното време, тъй като през работния ден трудещите се създават материални блага за себе си и за обществото. Продължителността на работния ден се определя от равнището на производителността на труда и потребностите на обществото. На трудещите се са обезпечени необходимите нормални условия за възстановяване и разширяване на тяхната работна сила, за

системно повншаване на общата им и професионална култура, за активно участие в обществения и културния живот на страната.

С изграждането на развитото социалистическо общество все повече ще расте производителността на обществения труд и ще се съкращава работният ден във всички отрасли на народното стопанство, при едновременно увеличаване обема на произведените материални блага.

Съкращаването на работния ден и увеличаването на свободното време на трудещите се дава възможност за всеотдайното развитие на човека, за постепенно преодоляване на съществениите различия между умствения и физическия труд. С развитието на общата и професионалната култура на работниците все повече расте тяхната дееспособност и се повишава производителността на труда. К. Маркс казва, че при комунизма богатството на обществото ще се съдвине по продължителността на работния ден, а по свободното време на трудещите се.

Необходим и
принаден труд

И при социализма работното време съдържа два елемента: *необходимо и принадлежно работно време*. В

зависимост от това и трудът на производителите се дели на *необходим и принадлежен труд*, а произведеният от тях продукт — на *необходим и принадлежен продукт*. Това деление е присъщо за всички общественно-икономически формации. К. Маркс специално подчертава, че „... принадлежният труд въобще като труд над размера на далекните потребности трябва винаги да съществува“.¹

В условията на социализма между необходимия и принадлежния труд няма антагонистично противоречие, тъй като тук обществото е основано върху обществените средства за производство, изключващи експлоатацията на човек от човека. Необходимият труд създава необходимия продукт като средство за задоволяване материалните и духовните потребности на работниците. А принадлежният труд се противопоставя на необходимия, тъй като той принадлежи на цялото общество, в това число и на тези, които го създават.

Принаденният продукт при социализма е предназначен

¹ К. Маркс, Капиталът, т. III, стр. 634.

чен за разширяване на производството и удовлетворяване колективните потребности на обществото. Още в „Критика на Готската програма“ К. Маркс подчертаваше, че работникът при социализма не може да получава пълния продукт от своя труд¹, както това са смятали дребнобуржоазните икономисти Ласвал и Прудон. Принаденият продукт се използва за разширяване на производството, за обезпечаване на резерви и за задоволяване на редица други общи нужди: здравеопазване, просвещение, социално обезпечение, отбрана и т. н.

Социалноикономическата природа на необходимия и принадлежния продукт при социализма е еднородна. И единият, и другият в последна сметка са предназначени да удовлетворяват постоянно растящите материални и културни потребности на обществото.

И при социализма между необходимия и принадлежния продукт има противоречие, което обаче не носи антагонистичен характер. Това налага между тези две части на непосъздадения продукт винаги да се поддържа правилно съотношение, за да може най-добре да се удовлетворят всестранните потребности на обществото. Всяко необосновано раздуване на частта на необходимия или принадлежния продукт може да доведе до забавяне темповете в развитието на общественото производство.

Съвременното производство се основава върху *разделението на труда*. К. Маркс различава три основни форми на разделение на труда: *общо, частно и в потребности*. *Общо* е разделението на труда между основните отрасли на народното стопанство: промишленост, селско стопанство, строителство, транспорт и т. н. *Частното разделение на труда* се проявява вътре в отраслите и обхваща подотраслите на промишлеността, на селското стопанство и т. н. *Разделението на труда в потребности* е в отделното производствено предприятие. Между тези три вида разделение на обществения труд има тясна връзка. В процеса на развитието някои цехове се обособяват в предприятия, а някои предприятия постепенно се отделят в самостоятелен подотрасъл и понякога и в отрасъл.

Общественото разделение на труда при социализма

¹ Вж. К. Маркс и Ф. Енгелс, Избр. съч., т. II, стр. 10.

непрекъснато се задълбочава. Производството постоянно се диференцира, въз основа на което възникват нови предприятия и отрасли. Задълбочава се разделението на труда и в отделните предприятия.

Професионалното разделение на труда е друга страна на общественото разделение на труда. Характерно за социализма е, че развитието на технически прогрес и постоянното повишаване на културно-техническото равнище на трудещите се разширява техния професионален профил. Обособяването на отделни професии е свързано със съчетаване на сродни професии и задълбочаване познанията и производствения опит на производителите. Това дава възможност за по-пълно и всестранно развитие на човека.

Развитието на производството и търговията в социалистическата световна стопанска система поражда *социалистическото международно разделение на труда*. При него страните се специализират в развитието на отделни отрасли и в производството на определени продукти.

Териториалното разделение на труда има за задача най-рационално да бъдат използвани природните богатства. Социалистическото общество съзнателно организира разпределението на работната сила между икономическите райони в страните и *между страните*. Това създава условие за системното и бързо повишаване на обществената производителност на труда.

Разделението на труда изисква той да се кооперира.

Социалистическа кооперация на труда *Кооперацията на труда* е форма на труда, при която много хора съвместно участвуват в един и същ или в няколко различни, но взаимно свързани помежду си производствени процеси. Чрез кооперацията на труда се създава *нова, масова производителна сила*, която значително увеличава обществената производителност на труда.

Кооперацията на труда е свързана с непрекъснатото задълбочаване на общественото разделение на труда чрез специализация на производството. Възникват едрн. специализирани предприятия, връзките между които все повече се разширяват.

Социалистическата кооперация на труда е нов, висш тип кооперация, основана върху обществената собстве-

ност на средствата за производство. Социалистическата държава планира обвързването на труда между отделните предприятия и отрасли в единна система. Тя създава правилно съотношение между промишлеността и селското стопанство, а така също между тях и останалите отрасли. Това дава възможност всички отрасли на народното стопанство да се развиват хармонично, като страни на едно органическо цяло.

Социалистическото международно разделение на обществения труд разширява и задълбочава обхвата на социалистическата кооперация на труда. Това се постига чрез двустранните и многостранните договори, координирането на народностопанските планове и строителството на съвместни предприятия между социалистическите страни. Международното разделение на труда при социализма обуславя висока производителност на труда при неговото коопериране.

Социалистическа
организация и
дисциплина на труда

За социализма е характерна нова
обществена организация на труда
която почива върху научна основа
Тя непрекъснато се усъвършенствува

ва както в рамките на държавните и кооперативните стопански организации, така и в мащаб на цялото народно стопанство. Чрез нея се осигурява най-ефективно използване на труда. Заедно с това трудът става по-лек и приятен за човека.

На социалистическата организация на труда е присъща и принципино различна от тази при капитализма система на управление. Последната се постига чрез пълно съчетаване на едноначалието с широката творческа самонациатива на масите. Въпросите на труда и производството се обсъждат колективно, а всеки персонално отговаря за възложената му работа. За привличане на трудещите се в управлението на производството голямо значение имат производствените съвещания, работническите събрания, стопанските активи, икономическите конференции, съвещанията на районните комитетите и изобретателите и т. и.

Социалистическата организация на труда се характеризира с нов тип дисциплина на труда. Дисциплината на труда е средство за мобилизиране на хората към съвместен труд и за съгласуване на тяхната дейност в единния процес на производството.

При социализма дисциплината на труда става съзнателна, тъй като хората работят за себе си и за своето общество. Възпитателното на съзнателна социалистическа трудова дисциплина е борба с остатъците от идеологиите на старото буржоазно общество в съзнанието на хората. В тази борба се използват всички средства, с които разполага новото общество — убеждението, поощрението и само в краен случай — принуждението.

Съзнателната социалистическа трудова дисциплина е обективна необходимост за едрото механизирано производство, основано върху обществената собственост на средствата за производство. Тя е най-тесно свързана и със съвременната технология, която изисква спазване на точни норми в общественото производство. Планираната организация на обществения труд налага най-строгото и безкомпромисно спазване на договорната дисциплина, без което е невъзможно да се осъществяват нормални взаимоотношения между отделните предприятия.

Характерна страна на социалистическата организация на труда е съревнованието между отделните производители и целите колективи. Съревнованието е един от факторите за повишаване обществената производителност на труда. Само социалистическата стопанска система, освободила трудещите се от експлоатация, може да породил истинско съревнование между производителите в интерес на цялото общество. Тук, в процеса на съревнованието, се разпространява челиният опит на най-добрите и се помага на изостаналите да догонят първенците. Условие за развитието на социалистическото съревнование е хармоничното съчетаване на интересите на обществото с интересите на трудещите се.

Социалистическото съревнование се организира съзнателно. Партията и професионалните организации с помощта на държавата направляват този процес, който обхваща все по-голям брой трудещи се от всички отрасли на народното стопанство. Формите на социалистическото съревнование биват различни за отделните етапи от развитието на социалистическото общество в зависимост от равнището на производителните сили и зрелостта на производствените отношения.

„Задачата сега е въз основа на ленинското разбиране съревнованието изцяло да се превърне в съставна част на икономическата политика на партията и прави

телството, да се изпълни то още повече с икономическо съдържание, да се свърже най-тясно с интензивните фактори на развитието на икономиката, да се засили още повече неговата морално-идейна възпитателна страна, която се определят съответствувашки на тези изисквания критерии за съревнованието."¹ При изграждането на развито социалистическо общество основна задача на съревнованието става техническият прогрес, достигането на световните показатели по равнището на обществената производителност на труда.

2. Производителността на труда при социализма

Същност на производителността на труда

Производителността на труда изразява степента на плодотворността, или, което е същото, на ефективността на изразходвания конкретен труд в течение на определено работно време. Маркс изтъква, че „производителната сила винаги е производителна сила на полезен, конкретен труд и фактически определя само степента на ефективността на целесъобразната производителна дейност в течение на даден период от време“.² *Нейното равнище се определя* от количеството на произведените продукти в единица работно време или пък от количеството на работното време, изразходвано за произвеждане на единица продукция. Равнището на производителността на труда е най-важният показател за предметната и прогресивността на даден начин на производство.

При нарастването на производителността на труда се увеличават количеството на потребителните стойности, създадени от единица труд (или за единица работно време), или, което е друг израз на същото, намаляват разходите на труд (на работното време) за производството на единица продукция. „Под повишаване на производителната сила на труда — казва Маркс — ние тук изобщо разбираме всяко изменение на трудовия процес, благодарение на което общественонеобходимото

¹ Т. Живков, Основни насоки за по-нататъшното развитие на системата на управление на нашето общество, стр. 232.

² К. Маркс, Капиталът, т. I, 1968 г., стр. 58.

работно време за произвеждане на дадена стока се скъпява, така че по-малко количество труд придобива способността да произвежда по-голямо количество потребителна стойност.¹ Следователно растежът на производителността на труда се изразява в икономията на работното време, което се изразходва за производството на единица продукция. „Това намаление на общото количество труд — казва Маркс, — което влиза в стоката, изглежда да е същественият признак на повишена производителност на труда, при каквито и обществени условия да се извършва производството.“²

За производството на всеки продукт се изразходва жив труд и овеществен, т. е. минал труд. Нарастването на обществената производителност на труда означава икономия както на жив, така и на овеществен труд. В този процес обаче се изменя съотношението между дела на живия и на овеществения труд, изразходван за произвеждане на единица продукция. Маркс изтъква: „Повишаването на производителността на труда се състои главно в това, че частта на живия труд се намалява, а частта на миналия труд се увеличава, но се увеличава така, че общата сума на труда, която се съдържа в стоката, се намалява.“³ Абсолютното количество на миналия, на овеществения труд се намалява по пътя както на икономията на предмети на труда, така и на икономията на средства на труда.

Своеобразна форма за нарастване обществената производителност на труда е повишаване качеството на продукцията. Тя осигурява също икономия на жив и овеществен труд.

Трябва да се прави разлика между нарастване на производителността на труда и повишаване интензивността на труда. Общото между тях е, че по отношение количеството на произвежданата продукция в единица работно време те имат един и същ резултат — увеличаване се продукцията. Но по своето съдържание те се различават принципно. Увеличената продукция при нарастване на производителността на труда е резултат на повишаване степента на неговата ефективност (без да

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, 1968 г., стр. 326.

² К. Маркс, Капиталът, т. III, 1969 г., стр. 281.

³ Там там, стр. 280.

се увеличават разходите на жизненни сили) в единица работно време вследствие на подобряване техниката, повишаване квалификацията на производителите, усъвършенстване на организацията на производството и пр. Обратно, увеличената продукция при повишаване интензивността на труда е резултат на увеличаване на разхода на работна сила, на физическите и умствените сили, на степента на напрежеността на труда, т. е. на увеличаване количеството на жизненни сили в единица работно време. При нарастването на производителността на труда величината на стойността, която се създава за единица работно време, остава неизменна, а при повишаване на интензивността на труда тя се увеличава. Стойността на единица продукция при увеличаването на производителността на труда се намалява, а при повишаването на интензивността на труда тя обикновено остава неизменна. Между производителността и интензивността на труда обаче съществува взаимна връзка и зависимост. На всеки труд е присъща определена степен на напреженост, т. е. на интензивност. Производителността на труда предполага (или включва в себе си) обществено нормална интензивност на труда.

Непрекъснато нарастване на производителността на труда при социализма

Нарастването на производителността на труда е *общ икономически закон* за всички общественно-икономически формации. По своята същност той е *закон за икономия на работно време*, тъй като намаляването на общественоне-

обходимите разходи на труда за произвеждане на единица продукция се свежда до икономия на работно време.

При различните стъпала от развитието на обществото обаче законът за нарастване производителността на труда не се проявява еднакво. Неговото действие зависи от начина на производство, от характера на производствените отношения и въздействието на присъщите им специфични икономически закони.

В условията на социализма нарастването на производителността на труда е непрекъснато и бързо, а неговите резултати са в интерес на цялото общество. Всеки нов, по-висш начин на производство осигурява по-високо равнище и по-високи темпове на нарастване производителността на труда в сравнение с прелазещите

го начини, но само социализмът дава възможност за нейното непрекъснато, бързо и с устойчиво високи темпове нарастване. Това се обуславя от новите социално-икономически условия, присъщи на социалистическото общество.

Докато при капитализма „... законът за повишаващата се производителна сила на труда важи не безусловно“¹, то социалистическите производствени отношения и присъщите им икономически закони създават неограничен простор на неговото проявление и му придават характер на безусловно действащ закон. Общият закон за повишаване производителността на труда се проявява като закон за непрекъснато нарастване производителността на труда. Той действа с особена сила при изграждането и развитието на зрялото социалистическо общество.

Планомерното развитие на народното стопанство при социализма осигурява най-пълно и ефективно използване на трудовите, материалните, финансовите и природните ресурси, с които разполага обществото. То създава възможност за бързо развитие и рационално разпределение на производителните сили, за най-добра организация на общественото производство, осигуряващи максимална икономия на жив и овеществен труд, за бързи и устойчиви темпове на непрекъснато повишаване на обществената производителност на труда. Затова съдействува и високата материална заинтересованост на трудещите се в резултатите на труда, и правилното съчетаване на личните с обществените интереси.

В НРБ са постигнати значителни успехи в темповете на нарастване и в повишаване равнището на производителността на труда. Производителността на труда в държавната и кооперативната промишленост например нарасна през 1969 г. в сравнение с 1948 г. на 406%, а строителството — 297%, а в жи транспорт — 217%².

По отношение равнището на производителността на труда обаче нашата страна все още чувствително изостава от по-силно развитите страни в света. Ето защо партията и правителството поставиха заличата максимално да се използват всички фактори, да се разкриват

¹ К. Маркс, Капиталът, т. III, стр. 282.

² 1952 г. — 100.

■ използват всички резерви за бързо и рязко нарастване на обществената производителност на труда.

По темповете на нарастване на производителността на труда социализмът има решаващи преимущества пред капитализма. За периода 1913—1962 г. например темповете на нарастване на производителността на труда в СССР са били 3,8 пъти по-високи, отколкото в САЩ, 4,4 пъти — отколкото във Франция и 7,3 пъти — отколкото в Англия. Общо за цялото народно стопанство производителността на обществения труд в СССР през седмзата петилетка (1961—1965 г.) се е увеличила с 29%, а през осмата (1966—1970 г.) — с 37%.

В перспективните планове за развитието на народното стопанство на всички социалистически страни са предвидени високи темпове за нарастване на производителността на труда. През деветата петилетка (1971—1975 г.) се предвижда тя да се увеличи в промишлеността на СССР с 36—40%, в колхозите и совхозите — с 37—40%, в строителството — с 36—40%.

Фактори за нарастване на производителността на труда

Нарастването на производителността на труда е резултат от действието на редица фактори, които са във взаимна връзка и зависимост. „Производителната сила на труда — из-

тъква Маркс — се определя от разнообразни условия, между другото — от средното равнище на сръчността на работниците, от степента на развитието на науката и на нейната технологическа приложимост, от обществената комбинация на производствения процес, от размера и ефективността на средствата за производство и от природните условия.“¹

За повишаване на производителността на труда ~~голямо значение~~ има развитието на тежката индустрия. „Повишаването на производителността на труда — изтъква Ленин — изисква преди всичко осигуряване материалната основа на едрата индустрия: развитие на производството на гориво, желязо, на машиностроенето и химическата промишленост.“² Особено значение има развитието на машиностроенето. То осигурява на народ-

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 52.

² В. И. Ленин, Съч., т. 27, стр. 247.

ното стопанство нови високопроизводителни машини и съоръжения, необходими за механизирането и автоматизирането на производствените процеси.

2. Един от най-важните фактори за нарастване на производителността на труда е *електрификацията* на народното стопанство. Между степента на електрификацията на производството и нарастването на производителността на труда съществува непосредствена зависимост.

3. Друг фактор за нарастване на производителността на труда е *механизацията и автоматизацията на производствените процеси*. Социалистическата държава обръща особено внимание на механизирането на тежките и дихотрудоемките работи, на техническото превъоръжаване на действащите предприятия на по-високо равнище, на разширяването на комплексната механизация и постепенното внедряване на автоматизацията. На съвременния етап от нашето развитие е характерно ускореното преминаване към комплексна механизация и автоматизация.

4. Растежът на производителността на труда много зависи от *правилното и пълно използване на наличната техника* чрез повишаване грижите за машините и съоръженията, преминаване от една към две или три сменни на работа, намаляване на престойте на машините, повишаване на квалификацията на трудещите се и пр. Той зависи особено от усъвършенствуването на наличните машини и съоръжения по пътя на тяхната *модернизация*, която позволява в кратки срокове да се повиши значително техническото равнище на машините и механизмите, да се увеличи обемът на продукцията при сравнително малки разходи.

5. Голямо значение за нарастване производителността на труда има също така и *усъвършенствуването на технологията на производството*, внедряването на прогресивни, икономически по-ефективни технологически процеси. В тази връзка следва да се подчертае приложението на химическата технология и на електротехнологията.

6. Развитие на *химическата промишленост*, внедряването на химически процеси в технологията на производството и използването на изкуствени суровини и ма-

тернали обуславят значителна икономия на жив труд, на дефицитни и скъпи суровини и материали. Значителен е икономическият ефект от химизацията в областта на селското стопанство. Прилагането на минералните торове и различните химически вещества за борба с болестите, неприятелите и плевелите води до повишаване на плодородието, до силно нарастване на производителността на селскостопанския труд.

Нарастването на производителността на труда зависи в голяма степен от повишаване на подготовката, на културно-техническото равнище и квалификацията на трудещите се. Внедряването на нови и все по-съвършени машини и съоръжения, както и прилагането на прогресивните технологически процеси ще осигурят висока степен на нарастване на производителността на труда само при условие, че те се привеждат в действие и управляват от културни, технически грамотни и висококвалифицирани работници, техници и специалисти. Чрез повишаване квалификацията на работниците се увеличава броят на обслужваните машини от един работник, повишава се изпълнението на трудовите норми, по-рационално се използват суровините и материалите, свеждат се до минимум повредите и аварията, удължава се срокът на службата на машините и съоръженията, намаляват се разходите на жив и овеществен труд за производството на единица продукция. Трудещите се с висока културно-техническа подготовка и квалификация са инициатори на техническите усъвършенствувания и рационализации, те са двигателя на техническия прогрес. В програмата на БКП се посочва, че на съпремещения етап, в обстановката на бурно извършващата се научно-техническа революция, е необходимо трудещите се да продължават да повишават своето образование, квалификация и специализация през целия свой активен творчески живот.¹

Усъвършенствването на организацията на производството и на труда е друг важен път за нарастване на производителността на труда.

Голямо влияние върху растежа на производителността на труда оказва и използването на прогресивните методи на организация на производството и труда в от-

¹ Вж. Програма на БКП, стр. 82-83.

делните предприятия. Последователното прилагане на принципа на материалната заинтересованост на трудещите се от резултатите на труда, социалистическото съревнование и др.

16 От особено значение за организацията на производството е неговата *концентрация*. Тя създава възможност за по-ефективно и икономично използване на предмета на труда, средствата на труда и работната сила. В тази насока действа също така *специализацията и концентрирането на производството* в мишлите на страната и на световната социалистическа система.

Нарастането на производителността на труда зависи и от *природните условия на производството*. Този фактор действа главно в селското стопанство и в добиващата промишленост. „Производителността на земеделския труд — казва Маркс — е свързана с природните условия и в зависимост от производителността на последните едно и също количество труд се представя в голямо или малко количество продукти, потребителни стойности.“¹ Плановото развитие на социалистическия икономика създава възможност за по-рационално използване на природните условия и за усилване на действието им като фактор за повишаване на производителността на труда.

Значение на нарастването на производителността на труда

Нарастането на производителността на труда има първостепенно значение за развитието на социалистическото общество. То е главният фактор за растежа на национал-

ния доход и съвкупния обществен продукт, за увеличаването на националното богатство. Растежът на производството е резултат на два източника: увеличеният брой да заетите в материалното производство и нарастването на производителността на труда. Диките възможности на първия източник са ограничени от прирастта на населението и разпределението на неговата трудоспособна част между производствената и непроизводствената сфера, то възможностите на втория източник са неограничени. Преобладаващата част от прирастта на промишлената продукция както у нас, така и в другите социалистически страни се получава в резултат на

¹ К. Маркс, Капиталът, т. III, стр. 810.

повишаване на производителността на труда. През Шестата петилетка (1971—1975 г.) най-малко 70—80% от увеличението на промишлената продукция в НРБ ще се осигури чрез нарастването на производителността на труда. Съгласно Директивите на XXIV конгрес на КПСС в СССР този процент за деветата петилетка (1971—1975 г.) е 87—90. Целият прираст на селскостопанската продукция се получава от нарастване на производителността на труда, тъй като в селското стопанство намалява броят на заетите лица. По-голямата част от прираста на националния доход се получава също в резултат на нарастването на производителността на труда. През 1965—1970 г. около 95% от увеличението на националния доход в НРБ бе постигнат чрез нарастването на производителността на труда. При изграждането на развито социалистическо общество значението на повишаването на производителността на труда за увеличаването на националния доход и съвкупния обществен продукт нараства. Това се обуславя от намаляването на работния ден и увеличаването на частта на трудещите се, заети в непроективната сфера.

Растежът на производителността на труда е фактор за намаляване себестойността на продукцията и повишаване рентабилността на производството. Той е най-важно условие за разгръщане на широко капитално строителство, осигуряващо непрекъснато развитие и усъвършенстване на социалистическото производство. Колкото са по-високи темповете на нарастването на производителността на труда, толкова са по-големи възможностите за ускоряване темповете на натрупване и развитие на производството.

Растежът на производителността на труда е основа за повишаване на материалното и културното благосъстояние на трудещите се. Той осигурява нарастване както на обществените фондове за потребление, така и на фонда за разпределение според труда. Той освен това води до намаляване стойността и себестойността на продукцията и обусловеното от него намаляване цените на стоките. По такъв начин се осигурява нарастване на реалната работна заплата и на реалните доходи на трудещите се. Освен това растежът на производителността на труда създава условия за намаляване продължителността на работния ден и на работната сед-

мина, за увеличаване на свободното време на трудещите се и повишаване на тяхното общообразователно и културно-техническо равнище.

Непрекъснатото и бързо нарастване на производителността на труда в сферата на материалното производство създава възможност за бързо развитие и на непроеизводствената сфера. Растежът на производителността на труда има изключително голямо значение за победата на социализма в икономическото съревнувание с капитализма. Решаваща е неговата роля и за създаване на материално-техническата база на комунизма и осигуряване изобилни от материални и културни блага на народа. „Производителността на труда — пише Ленин, — това е в последна сметка най-важното, най-главното за победата на новия обществен строй.“¹

3. Научно-техническият прогрес при социализма

Възпитаност и социално съдържание на научно-техническия прогрес

Техническият прогрес е процес на непрекъснатото усъвършенствуване на оръдията на труда, т. е. процес, при който старите машини подменят с нови, процес на механизация на труда и рационализация на производството. В последна сметка техническият прогрес води до икономия на жив и овеществен труд, до повишаване обществената производителност на труда. Ето защо проблемите за техническия прогрес и производителността на труда са неразривно свързани.

Техническият прогрес се опира на най-новите постижения на науката. Той е резултат от овладяването на законите на природата и тяхното използване в процеса на производството. Темпът на техническия прогрес, неговите мащаби и дълбочина зависят твърде много от характера на обществения строй. Всеки нов обществен строй, доколкото е по-прогресивен от предшестващия, стимулира развитието на производителните сили. В края на 18 и началото на 19 век, когато капитализмът беше прогресивен обществен строй, възникна едрото машинно производство. Извършена бе промишлена рево-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 29, стр. 421.

люция, която настъпи с внедряването на машината и използването на парата като двигателна сила. По-късно науката откри електричеството, което даде възможност да се създадат системи от машини. На тази основа в началото на ХХ век започна новата промишлена революция, основно за която е преминаването към автоматизирани системи от машини. Капиталистическите производствени отношения обаче много скоро започнаха да оказват задържащо влияние върху техническия прогрес, което днес все повече се засилва.

Социалистическото общество, изградено на обществената собственост върху средствата за производство, използва постиженията на науката и дава тласък на техническия прогрес. В програмата на КПСС се подчертава, че „Човечеството навлиза в период на научно-технически преврат, свързан с овладяването на ядрената енергия и на Космоса, с развитието на химията, автоматизацията на производството и с другите най-големи постижения на науката и техниката. Но производствените отношения на капитализма са прекалено тесни за научно-техническата революция. Само социализмът може да осъществи тази революция и да използва нейните резултати в интерес на обществото.“¹

Социалните последици от техническия прогрес се определят от характера на производствените отношения.

При социализма, доколкото производителите от името на цялото общество са собственици на средствата за производство и на произведените продукти, те са пряко заинтересовани да внедряват новата техника, за да повишат своето благосъстояние. Икономията на общественения труд е в полза както на цялото общество, така и на отделния човек.

Техническият прогрес е свързан с комплексната механизация и автоматизацията на производството, които изменят характера на общественото разделение на труда и налагат да се задълбочи професионалната специализация на работниците. Те изискват значително по-високо научно-техническо равнище на работната сила. К. Маркс, а по-късно и В. И. Ленин са посочвали, че бъдещото общество ще създаде всестранно развити

¹ Материали на ХХІІ конгрес на КПСС, стр. 464.

индивиди, които ще могат да се справят с изискванията на най-съвременната техника. Историческият опит на СССР и останалите социалистически страни доказва на практика, че техническият прогрес много бързо изменя професионалния облик на работническата класа.

Вследствие на техническия прогрес все по-голяма част от времето на работниците се свързва с умствена дейност. Колкото по-висока става квалификацията им, толкова повече се разширява делът на умствения труд в тяхната работа. По характера на труда те все повече се приближават до труда на инженерно-техническия персонал. Физическият труд не изчезва, но все по-тясно се свързва с умствения труд в едно органическо единство. Върху тази основа се осъществява всеотдайното развитие на хората и постепенно отпадат съществени различия между умствения и физическия труд.

За изграждането и развитието на зрялото социалистическо общество е необходимо да се внедрява комплексна автоматизация на производството. Това е израз на качествено нов момент в съставните елементи на машините-автомати. Наред с трите звена на машината — движател, предавателен механизъм и работен механизъм, се появяват и контролно-регулиращите механизми. Тяхната роля е автоматически да управляват работната машина по предварително изработена програма. Автоматизацията не изключва човека от процеса на производството, обаче изменя неговите функции. Работникът вече не управлява непосредствено работната машина, а само осъществява контрол и надзор върху производството. Увеличава се творческият характер на труда: Още на времето К. Маркс посочи тази особеност при въвеждането на автоматична система от машини. Той пише: „Щом работната машина извършва без човешка помощ всички движения, необходими за обработването на суровия материал, и се нуждае само от контрол от страна на работника, ние имаме автоматична система от машини, която се поддава на непрекъснато усъвършенстване в нейните детайли.“¹

Наред с измененията в оръдията на труда, научно-техническата революция внася съществени промени в предметите на труда. Съвременната химия създава

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 400.

производството цяла редица изкуствени материали — пластмаси, синтетични смоли и др., които успешно заменят естествените, а в някои отношения ги превъзхождат.

Особено характерна черта на научно-техническия прогрес при социализма е, че той се осъществява съзнателно, организирано и планомерно. Тук е ликвидиран стихийният характер, който този процес има при капитализма. Социалистическата държава изготвя единни перспективни и текущи планове за внедряване на новата техника, които обхващат всички отрасли на народното стопанство.

Обществената собственост върху средствата за производство и съсредоточените огромни финансови средства в ръцете на обществото дават реална възможност да се преодолеят границите, които индивидуалният капитал поставя пред техническия прогрес. Осигурява се равномерно развитие на общественото производство, комплексно разработване на система от мероприятия с оглед да се достигне световното равнище в науката и техниката.

Критерий за ефективността на новите машини

Основен показател за ефективността на една нова машина е икономията на жив и овеществен труд, т. е. съвкупното работно време. Но-

вите машини са по-изгодни, ако овещественият в тях труд е по-малко от спестения жив труд през време на тяхното използване. Този резултат води до съкращаване на разходите на труд за производството на единица изделие и представлява източник за разширяване производството на дадения продукт или на друг продукт, според потребностите на обществото.

Абсолютната величина на икономическия ефект от техническия прогрес може да се определи като разлика между общите разходи на труд за производството на даден продукт през периода, когато функционира новата техника, в сравнение с разходите на труд за същото време при старата техника. Колкото повече работно време машините спестяват за обществото, толкова по-голяма е тяхната ефективност от обществена гледна точка, толкова по-големи са възможностите за увеличаване на производството. Ако производството на дадена нова машина струва на обществото по-голямо ко-

личество труд, отколкото онова, което ще може да се спести при нейното приложение, тя е неизгодна. Това е така, дори когато изразходваното време е равно на спестеното, особено ако не е свързано с рязко подобряване на условията на труда. При социализма следва да се използват високоефективни машини, които едновременно да спестяват и да облекчават труда. В отделни случаи може да се внедряват машини със същата ефективност, ако те значително облекчават труда.

Границите за внедряването на новата техника в условията на социализма са широки. Това обективно съдействува за ускоряване темповете на техническия прогрес. Тук се крият реалните възможности на социализма да догони и надмине най-високоразвитите капиталистически страни по равнище на техниката. Ускореното внедряване на високоефективна съвременна техника е главният фактор за растежа на социалистическото производство.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И ВТОРА НАТРУПВАНЕ И ПОТРЕБЛЕНИЕ ПРИ СОЦИАЛИЗМА

1. Социалистическо натрупване

Същност и източници
на социалистическото
натрупване

Социалистическото натрупване е процес на използване част от принадлежния продукт за разширяване мащабите на производството, за капитално строителство в непроизводствената сфера и за образуване на държавни резерви и застрахователни фондове. Социалистическото натрупване е икономически процес, който обезпечавя непрекъснато разширено възпроизводство, с цел да се създадат необходимите предпоставки за неотклонен подем на народното благосъстояние.

Социалистическото натрупване се осъществява на основата на обществената собственост върху средствата за производство в нейните две форми — държавна (общонародна) и кооперативна собственост. Това определя съдържанието и характера на натрупването, а следова-

телно и на самия процес на социалистическото възпроизводство.

Основен източник на социалистическото натрупване е принадлежният продукт, който се създава от производителния труд на заетите работници и кооператори в сферата на материалното производство. Принаденият продукт е част от обществения продукт и се подчинява на същите закони, които обуславят неговото нарастване. Главен фактор за нарастване на обществения продукт, а следователно и за нарастване на принадлежния продукт е използването на по-производителна техника в производството, увеличаване броя на заетите в производството работници и повишаване производителността на техния труд.

Производителността на труда като израз на ефективността на общественото производство е най-важен източник на социалистическото натрупване. Източник за социалистическо натрупване е и амортизационният фонд, когато неговият размер превишава масата на износите и подлежащи на заместване средства на труда.

Форми на социалистическото натрупване

В зависимост от предназначението, което имат, и сферите, към които се насочват отделните части от при-

надения продукт, натрупването приема няколко форми: 1. Производствено натрупване на средства за производство; 2. Производствено натрупване на предмети за потребление; 3. Непроизводствено натрупване, насочено извън сферата на материалното производство, и 4. Натрупване на държавни социалистически резерви и застрахователни фондове.

Основната част от принадлежния продукт във формата на средства и предмети на труда се използва за натрупване в сферата на материалното производство. Производственото натрупване увеличава основните и оборотните производствени фондове на социалистическото общество. То се осъществява както от държавата, така и от отделните социалистически предприятия и стопански обединения. При сега действащия икономически механизъм значително е увеличено участието на отделните социалистически и стопански организации в производственото натрупване чрез създаване към тях на специални фондове.

Производствено натрупване се осъществява не само

чрез нови капитални вложения, но и когато се внасят подобрения в съществуващата техника, чрез модернизация, внедряване на частична или комплексна механизация или автоматизация на производството, въвеждането на контролни електронноизчислителни устояства при сложни производства и др.

В селското стопанство производственото натрупване се осъществява от фондовете на отделните кооперативни стопанства, от специалните фондове към аграрно-промишлените комплекси, от междукооперативните предприятия и смесените държавно-кооперативни предприятия или централно от общодържавния фонд за натрупване.

Втора форма е производственото натрупване на предметите за потребление. При нея част от принадлежния продукт, която е предназначена за потребление, се използва за допълнително заетите работници при разширението на производството. По своята икономическа функция тази част от предметите за потребление осигурява разширеното възпроизводство на субективния елемент на производството — работната сила.

Към производственото натрупване на предмети за потребление се отнася и онази част от обществения потребителен фонд, която работниците и кооператорите от сферата на материалното производство получават от обществените фондове за потребление. В процеса на изграждането на развито социалистическо общество и в прехода от социализма към комунизма тази част от производственото натрупване на предметите за потребление ще се увеличава.

Трета форма е непроизводственото натрупване. При нея част от принадлежния продукт се използва за строителство на обществени сгради, училища, болници, театри, жилища и др.

Четвърта форма на натрупването е държавният резерв. Тя е предназначена да отстранява възникнали диспропорции в процеса на социалистическото разширено възпроизводство.

В зависимост от това, дали осъществява действителен процес на разширено възпроизводство или не, натрупването в социалистическото общество приема две форми — реално и потенциално натрупване.

Всеки производствен процес има подготвителни фа-

зи, през време на които елементите на натрупването се намират в състояние на потенциално натрупване. При социализма потенциално е натрупването в парична форма на печалбата в социалистическите стопански организации, чистият доход в ТКЗС, данъкът върху оборота и представляваните от тях предмети, преди да бъдат вложени в материалното производство.

Реално натрупване има при действителното влягане на част от принадлежния продукт в нови средства и предмети на труда, както и в предмети за потребление за издръжка на допълнителната работна сила. Реалното натрупване води до действително разширение на производството, а потенциалното създава само възможност за неговото осъществяване.

Държавният резерв в социалистическото общество не е реално, а потенциално натрупване. От потенциално то може да се превърне в реално, когато натрупаните резервни средства се използват за разширяване на производството.

2. Концентрация на социалистическото производство

Същност и основни
направления
на концентрацията

Основа на концентрацията на производството в социалистическото общество е процесът на натрупването. А същността на този процес е превръщане на част от принадлежния продукт в допълнителни средства за производство и допълнителна работна сила, вследствие на което индивидуалният производствен процес в стопанската организация се разширява. Концентрацията на производството е само друг израз на разширеното възпроизводство в социалистическата стопанска организация.

При социалистическата концентрация на производството се натрупва в крупни мащаби обществена собственост, повишава се степента на нейната зрелост и се създават условия за сближаване между общонародната и кооперативната форма на собственост, за постепенното им прерастване в единна общонародна собственост.

Социалистическата концентрация на производството развива и усъвършенствува социалистическите производствени отношения и е важна предпоставка за из-

граждане на развито социалистическо общество и подготовка на прехода от социализма към комунизма.

Характерна черта на социалистическата концентрация на производството е, че увеличава размерите на отделната социалистическа стопанска организация, съсредоточава повече основни и оборотни производствени фондове и работна сила и осигурява производство на повече продукция за единична време.

Септемврийският пленум на ЦК на БКП от 1969 г. прие конкретна програма и посочи главните пътища за ускоряване концентрацията на производството в отделните отрасли и съчетаването на този процес с международната концентрация на производството.

Производството у нас непрекъснато се концентрира. През 1969 г. в сравнение с 1952 г. броят на предприятията в държавната промишленост с основни производствени фондове от 100—200 хил. лв. намалява от 15,9% на 6%, а броят на предприятията с основни производствени фондове от 5 до 20 млн. лв. се увеличава от 2,6% на 10,6% от всички предприятия. Броят на предприятията със среден годишен брой на работниците от 11 до 30 за същия период намалява от 7,6% на 3,6%, със среден годишен брой работници от 81 до 140 се увеличава от 11,1% на 15,5%, а с работници от 1 001 до 2 000 се увеличава от 6% на 6,6% от всички предприятия. По-ускорен е този процес по отношение на продукцията. През 1969 г. в сравнение с 1952 г. броят на предприятията с годишна продукция от 100—200 хил. лв. намалява от 9,1% на 2,8%, а на предприятията с годишна продукция над 10 млн. лв. се увеличава от 0,8% на 15,7% от всички държавни промишлени предприятия в страната.

Концентрацията на производството осигурява условия за приложение на високопроизводителна техника и съвременни технологически процеси. Тя е път за широко използване на интензивните фактори в икономиката.

Концентрацията засилва обществения характер на производството в неговите две основни проявления — специализацията и кооперирането. Тези процеси се ускоряват при тяхното съчетаване с международната концентрация и интеграция на производството.

Концентрацията на производството рязко повишава

производителността на труда, а следователно и ефективността на общественото производство. Това се постига не само чрез съсредоточаване на повече и по-производителна техника и квалифицирана работна сила, но и чрез използване на съвременна научна организация на труда и производството, въвеждане на крупно серийно и поточно производство и кибернетична система на управление.

Централизация
на производството

Освен концентрацията в социалистическото общество се развива и централизация на производството.

Централизацията е обединяване на отделни социалистически предприятия и образуване на крупни стопански единици с крупно производство.

Обединяването на стопанските организации у нас днес се осъществява главно чрез създаване на държавни стопански обединения в промишлеността (ДСО) и аграрно-промишлени комплекси в селското стопанство (АПК).

Държавните стопански обединения у нас възникнаха с прилагането на новата система на ръководство на народното стопанство и нейния икономически механизъм. По решение на Септемврийския пленум на ЦК на БКП от 1969 г. те се окрупниха и се превърнаха в основни икономически единици в народното стопанство, които ръководят и управляват цялостната стопанска дейност в даден отрасъл или подотрасъл.

В селското стопанство у нас от 1960 г. започна процес на обединяване на ТКЗС, в резултат на което в страната през 1969 г. се оформиха 795 крупни стопанства средно с 49 359 дка обработваема земя на едно стопанство. Окрупняването на стопанствата и на обработваемата земя концентрира и селскостопанската техника. През 1960 г. едно ТКЗС притежаваше средно по 5 трактора, приведен към 15 к. с., и 1073 хил. лв. основни производствени фондове, а през 1969 г. — съответно 73 трактора и 3027 хил. лв. основни производствени фондове.

Аграрно-промишлените комплекси, които се създадоха у нас след решенията на Септемврийския пленум на ЦК на БКП от 1969 г., представляват качествено нова стопанска организационна форма в селското стопанство. При тях селскостопанското производство се интегрира

както хоризонтално, като обединява всички стопанства от даден икономически район, независимо дали те са кооперативни или държавни, така и вертикално, като обединява свързаните помежду си предприятия във възпроизводствения процес. Към комплексите се създава и самостоятелна система за реализация (продажба) на стоковата продукция.

Процесите на обединяване в селското стопанство се осъществяват и чрез създаването на смесени междукооперативни и държавно-кооперативни предприятия за определена стопанска дейност.

Оптимални размери
на социалистическата
стопанска
организация .

Концентрацията на производството в народното стопанство и свързаното с това окрупняване на предприятията поставя въпроса при какви предели крупното производство е по-ефективно от производството при по-малките или средните социалистически предприятия, т. е. възниква въпросът за оптималните размери на социалистическото предприятие.

Оптималният размер на социалистическото предприятие се определя преди всичко от основния критерий на неговата дейност — икономическата ефективност на производството или повишаването на обществената производителност на труда. Върху тези процеси оказват влияние качеството на използваните средства на труда и материали, квалификацията на заетата работна сила, мощността на енергетическите и силовите двигатели, правилната организация на производството и др.

Изхождайки от посочения критерий, оптимални са размерите на социалистическата стопанска организация, в която приложената техника, използваните суровини, спомагателни материали и работна сила, квалификацията на заетите работници, а така също и системата на организация и управление на производството осигуряват най-голям икономически ефект при най-малко разходи на материални елементи и работна сила за единица продукция.

Оптималният размер на стопанската организация зависи също така от близостта ѝ до източниците на суровини, на енергия, на трудови ресурси и до местото на потреблението на произведената продукция. Тези факто-

ри имат изключително значение в случаите, когато се налага териториално разместване на стопанските организации.

Върху оптималния размер на предприятието оказва влияние и факторът време. Крупното предприятие изисква по-големи капитални вложения и по-дълъг срок на строителство. Срокът на откупуването на материалните разходи при него е по-голям, поради което обществената ефективност на вложените материални производствени средства е по-ниска.

Оптималният размер на предприятието зависи и от характера на отрасъла. В някои отрасли ефективността на производството се определя от мощността на агрегатите или например на високите пещи при металургията. В други, например в машиностроенето, оптималният размер зависи в по-малка степен от мащабите на концентрацията, а повече от процесите на специализацията.

3. Органически строеж на социалистическото производство

Социалистическото натрупване води до изменения в съотношението на веществените и субективните елементи на производството. Тези изменения са резултат на влягането на по-производителна техника, която замества работна сила, т. е. на развитието на техническия прогрес и повишаването на обществената производителност на труда.

Технически строеж на социалистическото производство е отношението между количеството на приложените в производството средства за производство и броя на заетите работници и служещи в този процес.

У нас още от началния период на индустриализацията на страната непрекъснато се разширяват мащабите на машинното производство и се заменя ръчният труд с машинен. През следващите етапи много от съществуващите предприятия се реконструират, а заедно с това се строят и нови предприятия, в които се влага по-производителна техника. В резултат на това непрекъснато се изменя техническият строеж на производството, като се повишава частта на веществените елементи, а относително се съкращава масата на използвания жив труд.

През периода 1948—1956 г. например масата на приложените в производството основни производствени фондове в цялата промишленост се увеличи 3 пъти, а броят на заетите работници и служещи — 1,8 пъти. В периода 1952—1969 г., който обхваща времето, когато у нас се ускори използването на интензивните фактори в производството, масата на основните производствени фондове в държавните предприятия по първоначална стойност се увеличи 8,5 пъти, а броят на заетите работници и служещи — 3 пъти.

Стойностен строеж на социалистическото производство е отношението между основните и оборотните производствени фондове на социалистическите предприятия, от една страна, и фонда на работната заплата, както и допълнителните доходи, които работниците и служещите получават от обществените фондове за потребление — от друга. У нас стойностният строеж на производството в цялата промишленост се повишава. През периода 1952—1969 г. съотношението между основните и оборотните производствени фондове и фонда на работната заплата се изменя от 83:17 през 1952 г. на 85:15 през 1969 г.

Органическият строеж на социалистическото производство представлява неговия стойностен строеж при условие, че отразява техническия му строеж. Органическият строеж на социалистическото производство е историческа категория. Той ще престане да съществува, когато стойностните категории в обществото ще отпаднат.

В етапа на развитото социалистическо общество измененията в органическият строеж на производството отразяват техническия прогрес и повишаването на обществената производителност на труда. Тези изменения са съществен критерий при определяне на техническия прогрес, икономическата ефективност на производството и степента на обществено-икономическото развитие.

Социалистическото натрупване повишава органическият строеж на производството. Този процес се ускорява при автоматизацията на производството и приложението на високопроизводителни машини.

В социалистическото общество повишаването на ор-

ганият строеж на производството не предизвиква безработица. Обществената собственост върху средствата за производство създава условия за разширяване мащабите на производството и за привличане на допълнителна работна сила в производствения процес, ускорява абсолютния растеж на заетото работно население, повишава неговото жизнено равнище, облекчава и съкращава времето на труда. Върху основата на обществената собственост социалистическият възпроизводствен процес осигурява пълна заетост не само на освободената от по-производителната техника работна сила, но и на увеличеното население от неговия естествен прираст. В това се изразява същността на *социалистическия закон за народонаселението*.

Ликвидирането на постоянната промишлена безработица у нас за исторически кратък срок след победата на социалистическата революция и особено на съществуващото над 1 млн. и 200 хил. скрито безработно население в селското стопанство, оставено ни в наследство от капитализма, свидетелствува за действието на нов социалистически закон за народонаселението в нашата страна. Още до 1960 г. 398 000 трудоспособно население у нас се преля от селското стопанство в промишлеността и другите отрасли. На значителна част от трудоспособното селско население се осигури заетост в новите отрасли на производство, създадени в самото селско стопанство. До 1966 г. този труден социален проблем бе решен окончателно у нас.

И в перспектива развитието на науката, нуждата от работна сила в непрекъснато разширяващата се производствена сфера и сферата на услугите, както и съкращаването на работното време ще осигуряват пълна заетост и повишение на благосъстоянието на цялото население в социалистическото общество.

Действието на социалистическия закон за народонаселението намира израз и в териториалното разпределение на строящите се нови промишлени предприятия близо до мястото на трудовите ресурси. Същевременно се осигурява планомерна миграция на част от населението към районите, които стават нови центрове на промишлено производство.

4. Оптимално съотношение между натрупването и потреблението при социализма.

Закон на социалистическото натрупване

Между натрупването и потреблението съществува единство. От социалистическото натрупване зависи до голяма степен потреблението на работниците и служещите, заети в държавните социалистически предприятия, на кооператорите, заети в кооперативните стопански предприятия в промишлеността и селското стопанство, на заетите в сферата на услугите и в непроективната сфера. Тази функция социалистическото натрупване осъществява косвено, чрез производството. Увеличаването на натрупването увеличава мащабите на производството и осигурява средства за повишаване равнището и мащабите на потреблението. Потреблението от своя страна оказва обратно влияние за нарастване на производството, а следователно и за увеличаване масата на натрупването. Единство съществува и между високите темпове на натрупване в текущия момент и повишаване равнището на потреблението през следващите периоди, т. е. между текущите интереси на натрупването и бъдещите интереси на потреблението. При социализма задоволяването на потребностите на хората става цел на производството. А това определя мащабите на натрупването, при което, колкото повече се натрупва, толкова съответно расте и потреблението.

В съотношението между натрупването и потреблението в социалистическото общество съществуват и неантагонистични противоречия. Тези противоречия не се пораждат от икономическата система, от социалистическите производствени отношения, а от обстоятелството, че фондът за натрупване и фондът за потребление са две части на едно цяло — националният доход. Всяка промяна в една от тези части влече промяна и в другата. Съотношението между двете части следва да бъде оптимално и в съответствие с единството и противоречията между тях.

„В областта на съотношението между производство и потребление — се казва в решенията на XV конгрес на КПСС — е необходимо да се има предвид, че не може едновременно да се приемат максимални цифри за едното и за другото..., защото това е неразрешима

задача, или да се изхожда от едностранните интереси на натрупването в даден период от време, или да се изхожда от едностранните интереси на потреблението. Като се взема под внимание относителната противоречивост на тези моменти и тяхното взаимодействие и свързаност, при което от гледна точка на развитието в дълъг срок тези интереси изобщо си съвпадат, необходимо е да се изхожда от най-доброто съчетание на тези два момента.

По въпроса за темпа на развитието е необходимо да се има предвид също така крайната сложност на задачата. Тук трябва да се изхожда не от максимума в темпа за натрупване през най-близката година или няколко години, а от такова съотношение на елементите на народното стопанство, което би осигурило продължително най-бърз темп на развитие.¹

В приетата на Десетия конгрес на партията програма е посочено, че е необходимо да се формира оптимално съотношение между натрупването и потреблението. „Относителният размер на натрупването в националния доход — се казва в нея — и напред ще бъде съобразяван с конкретните условия на развитие на обществото, с характера на задачите, които се решават... отделяните за натрупване средства при социализма създават възможност високите норми на натрупване да се съчетават с по-нататъшно повишаване на жизненото равнище на населението.“²

У нас през възстановителния период 1944—1948 г. и през първата петилетка темпът на натрупването бе сравнително висок. Само през първата петилетка натрупването се увеличи от 100 на 184.6. През втората петилетка, 1953—1956 г., темпът на натрупването се забави. Увеличението е от 100 на 117.7. В края на този период, през 1956 г., нормата на натрупването е най-ниска — 14% от националния доход. От 1956 г. у нас се установи сравнително устойчива тенденция при формирането на пропорцията натрупване и потребление. Нормата на натрупването през четвъртата, петата и шестата петилетка е средно от 25 до 30% от национал-

¹ КПСС в резолюциях съездов, конференции и пленумов ЦК, ч. II, изд. селское, 1954 г., стр. 453—454.

² Програма на БКП, стр. 61—62.

ния доход на страната. Средно $\frac{3}{4}$ от националният доход у нас отива за потребление.

Оптималното съотношение между натрупването и потреблението се формира на всеки етап от икономическото развитие в зависимост от конкретните условия и влиянието на определени фактори. В началните етапи в икономически изостаналите страни при определяне на оптималното съотношение между двата процеса се изхожда от задачата за ускорена индустриализация на страната, за предимствено развитие на тежката промишленост и главно на неговата основа — машиностроенето и енергетиката. Това изисква високи темпове на натрупване в промишлеността и съществени изменения в нейната структура. Но за да може натрупването в промишлеността да расте безпрепятствено и потреблението да не става пречка за това, е необходимо да се ускори натрупването и в селското стопанство, което доставя суровини и предмети за потребление.

Фактор, от който зависи оптималното съотношение между натрупването и потреблението, е развитието на техническия прогрес в обществото и повишаването на обществената производителност на труда, т. е. повишаването на икономическата ефективност на производството изобщо и в частност — икономическата ефективност на социалистическото натрупване. В този случай се отчита предимственото развитие на интензивните фактори в социалистическата икономика, използването на които води до нарастване на националния доход и до по-високи темпове на натрупване и по-високо равнище на потребление.

При определяне на оптималното съотношение между натрупването и потреблението се изхожда и от конкретните социални и политически задачи на всеки етап на развитието — осигуряване на заетост на населението и ликвидиране на унаследената от капитализма безработица, индустриализацията на страната и колективизацията на селското стопанство и превръщането на страната от аграрна в промишлено-аграрна, осигуряване победата на социализма и изграждане на развитото социалистическо общество и др.

Оптимално съотношение между натрупването и потреблението в социалистическото общество следователно е това, което на основата на максимална ефектив-

ност на общественото производство осигурява максимално нарастване на националния доход и съответно увеличаване на равнището на натрупването и потреблението, осигурява високо развитие на производителните сили, води до усъвършенствуване на социалистическите производствени отношения и непрекъснат растеж на жизненото равнище на населението, създава обективни и субективни условия за изграждане на развито социалистическо общество.

Натрупването в социалистическото общество е в непосредствена връзка с производството, като създава материалните условия за неговото разширяване. Но тези условия са едновременно и материални условия на потреблението. Натрупването следователно е в непосредствена връзка и с потреблението. При социализма, където са премахнати експлоатацията и стремежът за висока капиталистическа печалба, са отстранени и причините, които пречат за установяване на правилно съотношение между натрупването и потреблението. Натрупването в социалистическото общество има не само пряко отношение към потреблението, то е изцяло съобразено с него.

Колкото повече расте социалистическото натрупване, колкото повече то разширява своите мащаби, а заедно с това расте и производството и се развиват производителните сили, толкова повече расте съответно общественото богатство, увеличава се заетото трудоспособно население в производствената и непродовствената сфера, а заедно с това растат и индивидуалното и общественото потребление на цялото население в социалистическото общество. В това се изразява същността на *закона на социалистическото натрупване*.

Законът на социалистическото натрупване започва да действа с победата на социалистическата революция и има различни форми на проявление в отделните етапи на икономическото развитие.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И ТРЕТА

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ СПОРЕД ТРУДА. ОБЩЕСТВЕНИ ФОНДОВЕ ЗА ПОТРЕБЛЕНИЕ

1. Разпределение според труда

Необходимост
от разпределение
според труда

Начинът на разпределение на продуктите за лично потребление зависи от равнището на производителните сили и от характера на

производствените отношения. От тях се определя количеството на продуктите, които ще се разпределят, и икономическите закони, по които ще се осъществява разпределението.

При социализма по силата на това, че средствата за производство са обществена собственост, производството се осъществява в интерес на всички членове на обществото. Произведеният продукт принадлежи на обществото и се разпределя в интерес на всички негови членове. Това е основно отличие на социализма от предшестващите го класово-антагонистически начини на производство. Разпределението на материалните и културните блага между членовете на обществото при социализма се осъществява с две форми: *според труда* и *чрез обществените фондове за потребление*. Тези две форми са обективно необходими на социалистическата система на разпределение и се намират във взаимна връзка и зависимост, в едно органическо единство. Определяща роля в това единство има разпределението според труда. Преобладаващата част от материалните и културните блага се разпределя между членовете на обществото според труда. По-малка, но значителна и нарастваща част от тях се разпределя чрез обществените фондове за потребление. Разпределението според труда е основна форма на разпределение на предметите за лично потребление. То отразява най-важния принцип на социалистическото общество: „От всекиго според способностите — всекиму според труда“. Разпределението чрез обществените фондове за потребление е допълнителна форма на разпределение при социализма.

Разпределението според труда е специфичен икономически

мически закон на социализма. Обективната необходимост от него се обуславя:

Първо, от социалистическата собственост върху средствата за производство. Тя е основа за установяване равенство между хората по отношение на средствата за производство и ликвидиране възможността за експлоатация на човек от човека. По силата на това тя изключва разпределението според капитала и стойността на работната сила, присъщо на капитализма, и изисква такъв начин на разпределение на предметите за потребление, който да осъществява равно право върху продуктите на труда.

Второ, от степента на развитие на производителните сили при социализма и обусловеното от нея количество на произведените материални блага. Създадените от социалистическото общество блага не са достатъчни, за да се удовлетворяват напълно потребностите на неговите членове, поради което не е възможно да се разпределят според потребностите. Разпределението според труда е необходима форма, която създава материална заинтересованост на трудещите се от бързо развитие на производителните сили и увеличаване на благата.

Трето, от характера на труда при социализма. Трудът е свободен от експлоатация. Положението на хората в обществото и тяхното благосъстояние се определят от труда, който те влагат. В резултат на това у тях постепенно се създава ново отношение към труда. За огромното болшинство от хората обаче трудът си остава главно средство за живот. За тях той не се е превърнал в първа жизнена потребност, в целесъобразна дейност, която се извършва безплатно и доброволно, без икономическо или извънекономическо принуждение. Все още съществуват остатъци от капитализма в съзнанието на хората и някои от тях се стремят да дадат на обществото по-малко, а да получат повече. Налице е освен това социално-икономическа нееднородност на труда, останала от старото разделение на труда с присъщите му съществени различия между умствения и физическия труд, между селскостопанския и индустриалния труд, между квалифицирания и неквалифицирания труд. Тези особености на труда при социализма изискват такава форма на разпределение, която да

създава материална заинтересованост към труда, да стимулира трудещите се да развиват своите способности и да отдават на обществото повече и по-висококачествен труд, да способствува за развитието на моралните стимули към труда. Разпределението според количеството и качеството на труда е именно такава форма.

Законът на разпределението според труда *изразява необходимостта* основната част от фонда за лично потребление да се разпределя в зависимост от количеството и качеството на изразходвания труд от трудещите се. Той определя пропорциите, в които се разпределя този фонд. Законът изисква пълно съответствие, пропорционалност между вложения труд и получаваното за него възнаграждение. „... Тук — казва Маркс — господствува същият принцип, както и при омяната на стокови еквиваленти: известно количество труд в една форма се разменя срещу също такова количество труд в друга форма.“¹ Той изисква равно да се заплаща при равен труд, независимо от пола, възрастта, националната и расовата принадлежност на трудещите се. Различията в заплащането на труда се определят само от различията в количеството и качеството на труда, които трудещите се влагат. За да се осъществят изискванията на закона за разпределение според труда, е необходима най-строга отчетност и контрол върху размера на труда и размера на потреблението на трудещите се.

Разпределението според труда *изключва дребнобуржоазното уравнително разпределение* на материалните и културните блага. При уравнителното разпределение всеки член на обществото получава блага паравно с всички останали, независимо от неговите способности и труда, които той влага. Това разпределение противоречи на научното разбиране за равенството при социализма, то е несправедливо, води до ликвидиране на материалния стимул за повишаване на образованието, културно-техническото равнище и квалификацията на трудещите се, за развитие на техните способности, за

¹ К. Маркс, Критика на Готската програма, Изд. на БКП, 1949 г., стр. 20.

рационално използване на техниката, за повишаване производителността на труда и пр. Ето защо то е сериозна пречка за развитието на производството и не може да се съгласува със задачата непрекъснато и бързо да се повишава жизненото равнище на грудещите се. Уравнилното разпределение е реакционно и несъвместимо със социализма. Зад външната форма на справедливост и равенство то крие несправедливост и неравенство. В програмата на БКП се подчертава, че всякакви елементи на уравниловка, както и на необосновани различия в заплащането на труда са вредни и ще трябва да се отстраняват.¹

Равенството при социализма се изразява в това, че всички членове на обществото се намират в еднакво положение към средствата за производство, че всички те са освободени от експлоатация, че всички работоспособни членове на обществото имат еднакво право и задължение да се трудят според способностите и да получават възнаграждение за своя труд според неговото количество и качество. Осигуряването на това равенство е най-голямото постижение в развитието на човешкото общество досега.

Разпределението според труда е свързано с известно неравенство в удовлетворяването на материалните и културните потребности на хората, защото се прилага еднакъв мащаб, еднакво мерило (трудът) към хора, които в известно отношение са неравни. Членовете на обществото се различават в умствено и физическо отношение, по образование, културно-техническа подготовка и квалификация, поради което отдават на обществото различен по количество и качество труд и получават съответно различно количество материални и културни блага. Освен това едни от тях са семейни, а други не са. Семейните от своя страна имат различен брой неработоспособни членове, които ползват възнаграждението на работоспособните. В резултат на това се получава известно икономическо неравенство, което обаче се различава коренно от неравенството при капитализма. То не може да доведе до експлоатация на човека от човека, защото никой член на обществото не може да присвои като частна собственост средствата за про-

¹ Програма на БКП, стр. 62.

изводство. С развитието на социалистическото общество разпределението според труда ще съдействува за подготовка на условията, които ще позволят окончателното преодоляване на това неравенство.

Ходът на развитието на комунистическото общество е такъв, че отначало може да ликвидира само експлоатацията, без да премахне различията в степента на материалната обезпеченост на хората. К. Маркс и В. И. Ленин наричат това „недостатък“ на социализма. Но този „недостатък“, изтъква Ленин, „... е неизбежен в първата фаза на комунизма, защото — ако не се изпадне в утопия — не може да се мисли, че като съборят капитализма, хората изведнъж ще се научат да работят за обществото без всякакви правни норми, а и отмяната на капитализма не дава изведнъж икономическите предпоставки за такава промяна“.¹

С прерастването на социалистическото общество в комунистическо ще бъде осъществено пълно социално икономическо равенство между хората. Тогава ще се мисли към принципа: „От всекиго според способностите, на всекиму според потребностите“. Но в условията на развитото социалистическо общество и разгърнатото строителство на комунизма разпределението според труда остава в пълна сила, то е обективна необходимост. В Програмата на БКП се изтъква, че „заплащането според труда през следващия период ще продължава да бъде основен източник за задоволяване на материалните и културните потребности на трудещите се“.²

Разпределението според труда съдействува за пълното и активно включване на трудоспособните членове на обществото в производството или в другите форми на общественополезна дейност. То стимулира прилагането и развитието на техните способности към труд, съдействува активно за повишаване на общообразователното и културно-техническото им равнище, за повишаване на тяхната квалификация и спомага за постепенното преодоляване на съществените различия между физическия и умствения труд. Голяма е и възпитателната роля на разпределението според труда. То приучава трудещите се към доброволна и съзнателна дисци-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 25, стр. 496.

² Програма на БКП, стр. 62.

плина, способствува за създаване на социалистическо отношение към труда. По силата на всичко това то е мощен стимул за развитие на производителните сили, за непрекъснатото нарастване на производителността на труда, за систематическото и бързо нарастване на производството.

2. Работна заплата при социализма

Същност на работната заплата *Работната заплата при социализма е форма за осъществяване изискванията на закона за разпределение според труда. Тя е изразеният в парична форма дял на отделните работници и служещи в тази част от националния доход, която е предназначена за разпределение между тях в съответствие с количеството и качеството на вложения труд.*

По своето социално-икономическо съдържание работната заплата при социализма е коренно различна от работната заплата при капитализма. Тук тя изразява социалистически производствени отношения. Съединяването на личния фактор на производството — работната сила — с веществените фактори на производството — средствата за производство — става на основата на обществената собственост върху средствата за производство. Трудещите се са господари както на средствата за производство, така и на средствата за съществуване. Тяхната работна сила губи свойствата на стока. По силата на това тя няма стойност и цена, а работната заплата не е и не може да бъде превърната форма на стойността, цена на работната сила, каквато тя е при капитализма, тук тя не се регулира от закона за стойността.

Равнището на средната работна заплата при социализма зависи от равнището на производителните сили, на производителността на труда и на създадения национален доход. А размерът на работната заплата на отделния работник зависи от резултатите на неговия индивидуален труд, на труда на производствения колектив, в който работи, и на целия съвкупен труд на обществото. Всичко това определя нейната голяма роля за създаването на материална заинтересованост у тру-

дешите се от резултатите както на личния, така и на колективния труд — на труда на колектива на производствените единици, на всички трудещи се.

Равнището на работната заплата е свързано, разбира се, и с конкретните икономически и политически задачи, които разрешава обществото на отделните етапи от своето развитие. Това намира израз в разпределението на националния доход между фонд потребление и фонд натрупване, а така също и от разпределението на фонда за потребление между фонда за разпределение според труда и обществените фондове за потребление. Закономерно за социализма е производството непрекъснато да се развива, да се увеличава националният доход, систематически да нараства фондът за разпределение според труда и да се повишава равнището на работната заплата.

При установяване *съотношението между темповете на нарастване на производителността на труда и на работната заплата* трябва да се изхожда от принципа: нарастването на производителността на труда да изпреварва нарастването на работната заплата. Само при последователното спазване на този принцип е възможно да се осигурява допълнително натрупване, по-голямо разширяване на производството, увеличаване на обществените фондове за потребление и на фонда за разпределение според труда.

Работната заплата в съчетание с обществените фондове за потребление осигурява разширено възпроизводство на работната сила и всестранно развитие на членовете на обществото. Тези две форми на разпределение са основа за систематическо повишаване благосъстоянието на трудещите се и за все по-пълно удовлетворяване на техните непрекъснато нарастващи материални и културни потребности.

При социализма държавата *централизирано регулира работната заплата.* Тя планира производството, пропорциите на разпределението и използването на националния доход, както и разпределението и използването на фонда за потребление, съставна част на който е фондът на работната заплата. Държавата също така планомерно регулира фонда на работната заплата и равнището на работната заплата за различните категории

трудещи се (ръководни кадри, инженерно-технически работници, производствени работници и пр.).

Фонд на работната заплата е цялата сума от парични средства, определена за възнаграждение на труда. Той се планира за цялото народно стопанство, за отделните отрасли, обединения, предприятия, строежи и пр. Централизираното регулиране на работната заплата създава възможност да се осъществява последователно принципът „за равен труд — равно заплащане“ в мащаба на страната, да се установява правилно съотношение между покупателното търсене на населението и стоковите фондове за народно потребление, да се регулира разпределението на работната сила между различните звена на народното стопанство и т. н.

Известна роля в планирането и регулирането на работната заплата се изпълнява и от отделните министерства, стопански обединения, предприятия и др. Границите на тази роля са регламентирани от държавата. Стопанските обединения, предприятия и др. са длъжни да спазват установените от държавата тарифни условия, щатни таблици и други нормативни документи, с които се регулират по централизиран път фондът и равнището на работната заплата. Основната част от работната заплата се регулира от обществото (държавата) и се гарантира от доходите на народното стопанство. Една допълнителна част от нея се определя децентрализирано и зависи непосредствено от конкретните резултати на стопанската дейност на обединенията и предприятията.

В съответствие с изискванията на закона за разпределението според труда социалистическата държава провежда политика на правилно, икономически обосноващо *диференциране равнището на работната заплата* на отделните категории трудещи се. Основните фактори на това диференциране са: различията в количеството на вложения труд, квалификацията на трудещите се, условията на труда, народностопанското значение на отраслите и условията на живота в съответните райони. Необходимостта от съобразяването с тези фактори се диктува от следните предпоставки:

За единица работно време по-високо квалифицираният труд създава по-голяма стойност, отколкото по-малко квалифицираният. Наистина разходите по под-

готовката на квалифицирани кадри се поемат преимуществено от социалистическото общество, но отделните негови членове също правят известни разходи. Придобиването на по-висока квалификация освен това е свързано с работа за сметка на почивката, с голямо напрежение на силите и волята, които трябва да бъдат компенсирани от обществото. При социализма е необходимо да се създава материална заинтересованост на трудещите се от повишаване на квалификацията. Всичко това диктува по-квалифицираният труд да се заплаща по-високо.

Диференциацията на работната заплата се определя от различията в тежестта и условията на труда, тъй като по-тежкият труд и по-лошите условия на труда повишават разходите на мускулна и нервна енергия. А това означава, че са необходими повече средства за съществуване, за да се възстанови трудоспособността. Освен това по този начин материално се стимулира по-тежкият труд, привлича се необходимата работна сила за участъците на производството с по-тежки, вредни и опасни условия на труда. За това способствуват, разбира се, и другите средства за компенсация, които се използват при такива условия — намален работен ден, допълнителен отпуск, осигуряване на специална храна за сметка на предприятието и пр. Диференцирането на работната заплата в зависимост от народностопанското значение на отраслите има за цел да поощрява материално труда във водещите отрасли на икономиката, да задържа и осигурява необходимия приток на работна сила в тях и да съдействува за по-бързото им развитие. Диференцирането на работната заплата в зависимост от условията на района, в който се намира предприятието, се осъществява по-широко в тези страни, които имат по-голяма територия, с твърде различни условия на работа и живот в различните икономически райони.

Развитието на социалистическото общество изменя действието на факторите, от които зависи степента на диференциацията на работната заплата. Намаляват се преди всичко различията в квалификацията на трудещите се и в производителността на техния труд. Развитието на техническия прогрес, широкото внедряване на електрификацията, механизацията и автоматизация-

та на производството намаляват различията в условията, при които се извършва трудовият процес. С развитието на социалистическата икономика и култура намаляват също така и различията в условията на труда и на живота въобще в различните райони на страната. Върху тази основа постепенно се сближава равнището на работните заплати на различните категории трудени се. По същество то е израз на едно по-пълно и по-последователно осъществяване изискванията на закона за разпределение според труда, съобразно с измененията в обективните условия на неговото действие.

При социализма се използват две **основни форми на работна заплата — сделна и повременна.** Всяка една от тях се прилага под формата на няколко разновидности или системи.

На сегашния етап от развитието на социалистическото общество **сделната форма на работна заплата е преобладаваща.** При нея заплащането на труда на работника е в пряка зависимост от количеството на произведената доброкачествена продукция или изпълнените производствени операции.

Най-широко приложение намира **обикновената (простата, пряката) сделна система** на работна заплата, при която всяка единица произведена продукция от определен вид или извършена нормативно определена операция се заплаща по еднаква разценка, независимо от степента на изпълнението на трудовите норми. По-слабо приложение има **сделно-прогресивната система** на работна заплата. При нея освен еднаквата разценка за работата в рамките на нормата се определя и по-висока, прогресивно-нарастваща разценка за произведената продукция свръх нормата. Прилага се освен това и **сделно-премиалната система.** При нея работната заплата, начислена по сделни разценки, се допълва от премии за постижения по определени количествени и качествени показатели. Използват се още **акордната и акордно-премиалната система.**

Сделната работна заплата може да бъде **индивидуална и колективна.** При колективната (бригадна, групова) заплащането на труда се извършва в съответствие с общите производствени резултати на дадения колек-

тив. А всеки отделен член на колектива получава своя дял от общото колективно възнаграждение в зависимост от изработеното време и неговата квалификация. Развитото на техническия прогрес, разширяването на комплексната механизация, внедряването на големи агрегати и машини, разпространяването на поточния метод на организация на производството и пр. обуславят все по-широко разпространение на колективната сделна работна заплата.

При *повременната форма на работна заплата* ~~заплатането на труда е в зависимост от времето~~, изразходвано за работа. То се диференцира в съответствие с квалификацията на работника, с тежестта и условията на труда и народностопанското значение на отрасъла. При нея обаче не могат да се отчетат различията в интензивността и производителността на труда на отделните работници. Това е неин съществен недостатък. Повременната работна заплата се прилага в тези случаи, когато е невъзможно точно да се отчитат резултатите от труда, когато използването на сделната форма е нецелесъобразно поради влошаване качеството на продукцията, когато са внедрени строго регламентирани производствени процеси, при които работникът не е в състояние да окаже активно влияние върху количеството и качеството на продукцията и пр.

Повременната форма на работна заплата се прилага в две системи (разновидности) — обикновена (проста) ~~повременна система~~ и повременно-премиална. Характерно за *обикновената (простата) повременна система* е, че размерът на работната заплата се определя само от продължителността на работното време и определената с тарифната мрежа или шатната таблица заплата. У нас тя има ограничено приложение. Тенденцията е тя да се ограничава, тъй като при нея не се осъществяват достатъчно изискванията на закона за разпределение според труда.

При *повременно-премиалната система* работната заплата, получена в съответствие с изработеното време и тарифната ставка (шатната заплата), се допълва от премии за постижения по определени количествени и качествени показатели. Тази форма ще се разширява главно за сметка на простата повременна система на работна заплата, тъй като тя по-пълно се съобразява с

изискванията на закона за разпределение според труда и създава по-висока материална заинтересованост на работниците от резултатите на техния труд. Във връзка с разширяването на комплексната механизация и автоматизация на производствените процеси, на химическата технология, на производството със строго регламентирани процеси и пр. за в бъдеще относителният дял на работниците, получаващи сделна работна заплата, ще намалява и ще се увеличава относителният дял на работниците, които получават повремени, главно повременно-премиална работна заплата. Сделната форма на работна заплата обаче ще си остане основна форма и в близкото бъдеще, тъй като тя съответствува по-пълно на съвременния етап от развитието на социалистическото производство.

Заплащането на труда на ръководните, инженерно-техническите работници и служещите се извършва върху основата на длъжностни щатни заплати, които са разновидност на повремениата работна заплата. Стопанските ръководители, инженерно-техническите работници и служителите получават и премии за постижения по определени показатели в своята работа. По този начин по-точно се отчита количеството и качеството на техния труд и по-последователно се прилага принципът на разпределение според труда.

Тарифна система
и нормиране на труда

Чрез тарифната система на практика се отчита качеството на труда и се диференцира работната заплата в зависимост от квалификацията на работника, тежестта и условията на труда и народностопанското значение на отрасъла. Тази роля тя изпълнява чрез трите си съставни елемента: тарифна ставка, тарифна мрежа и тарифно-квалификационен справочник.

Тарифната ставка (норма) определя абсолютния размер на заплатата на работниците за единица време (час, ден, месец) съобразно техния разред. Тарифната ставка на работник от I разред, който е относително най-ниско квалифициран, служи за основа при определяне тарифните ставки на работниците от по-високите разреди. За различните отрасли и видове производства се определят различни тарифни ставки за I разред. Тяхното диференциране се извършва в зависимост от условията на труда и значението на производството.

При установяване на абсолютния им размер, разбира се, трябва да се вземат предвид икономическите възможности на страната.

Тарифната мрежа (таблица) установява съотношението в заплатата на работниците, които изпълняват различна по сложност работа. Тя съдържа определено число разреди (групи) и съответстващите им тарифни коефициенти, показващи степента на нарастване на тарифните ставки на работниците от различните разреди, в сравнение с тарифната ставка за I разред. Тарифната мрежа осигурява отчитането на различията в квалификацията на работниците и съответстващата на тях диференциация в заплащането на труда. Колкото е по-квалифициран работникът, толкова по-високи са неговият разред и тарифният коефициент.

Тарифно-квалификационният справочник е допълнение към тарифната мрежа и служи за нейно приложение. Той съдържа производствена характеристика на работата за отделните разреди в зависимост от степента на тяхната сложност и основните изисквания, на които трябва да отговаря работникът, за да му бъде даден един или друг разред.

За съобразяване с изискванията на икономическия закон за разпределението според труда голяма роля играе и нормирането на труда. Чрез него се установява времето, необходимо за изпълнението на определена работа при дадени конкретни условия на производство (норма на време), или пък количеството на изделията или операциите, които работникът трябва да произведе или изпълни за единица работно време (норма на изработка). Нормирането на труда е важно условие за управление на производството, средство за планиране на труда, за последователно отчитане на неговото количество и по-пълно прилагане на принципа за разпределение според труда.

Правилно е това нормиране на труда, което се основава на прогресивни, технически обосновани норми. А това са нормите, които дават възможност за най-пълно използване на работната сила и средствата за производство и съдействуват активно за повишаване производителността на труда. У нас се полагат усилия за широко внедряване на прогресивни, технически обосновани норми, които отговарят на съвременното рав-

нише на техниката, технологията и организацията на производството.

Основни насоки на усъвършенствуване работната заплата на съвременния етап

На съвременния етап от нашето развитие при разпределението според труда се отчитат не само резултатите от труда на отделния работник, но и общите крайни икономически резултати от колективния труд на цялото поделение, предприятие и обединение. Това се постига, като работната заплата се поставя в зависимост от тях. По този начин се осъществява по-точна оценка на вложения труд, по-пълно се изпълняват изискванията на закона за разпределение според труда, по-последователно се прилага принципът на материалната заинтересованост и се постига по-голямо единство в интересите на отделните работници и служители, на колектива и на цялото общество. Личните материални интереси на отделните работници се свързват по-тясно и съчетават по-хармонично с интересите на колектива на поделението, на стопанската организация и на обществото. Всеки трудещ се е материално заинтересован от добрите резултати както на своя личен, така и на колективния труд на трудещите се от поделението, стопанската организация и цялото народно стопанство.

Фондът на работната заплата на отделните държавни стопански организации и предприятия сега се образува в зависимост от крайните икономически резултати от стопанската им дейност, посредством определени държавни нормативи. За държавните стопански организации той се формира в зависимост от размера на общия доход чрез норматив на 100 лв. общ доход. За отделни отрасли той може да се установява в зависимост от други специфични показатели. Държавните стопански организации утвърждават на своите клонове нормативи за разходи на работна заплата по отделни изделия, групи изделия или дейности. Клоновете разпределят полагащия им се фонд „работна заплата“ на две части: а) за фонд „работна заплата“, който се включва пряко в търговската себестойност на предприятията; б) фонд за допълнително материално стимулиране на трудещите се.

Първата (основната) част от фонда на клоновете се използва за заплащане на трудовите възнаграждения

по тарифни ставки, по разценки и по щатни таблици, за премии на работниците, които получават сделна и повремени работна заплата, за постижения по определени количествени или качествени показатели, за доплащания по Кодекса на труда и други нормативни актове, за съответни начисления за държавно обществено осигуряване.

Фонд *допълнително материално стимулиране* се образува върху основата на утвърдени от стопанската организация нормативи по сиределени фактори, като част от икономията на материални разходи, част от ефекта, реализиран от повишаване техническото равнище и качеството на продукцията и др. Той се използва за изплащане на еднократни и текущи премии и награди на работниците, специалистите, ръководните кадри и служителите през годината в зависимост от приноса им при изпълнение и преизпълнение на определени качествени и количествени показатели, за премиране в края на годината на целия колектив за изпълнение на годишните стопански задачи и пр.

Премирането се извършва за постигнати резултати по определени показатели. За да се получи премията по тях, се поставят и съответни условия, изпълнението на които е задължително. Работниците получават премия за постигнати резултати по такива показатели, върху които те са в състояние непосредствено да въздействуват, като производителността на труда, обема на производството, икономията на материални разходи, използване на машините, съоръженията и др. Ръководните кадри, специалистите и другите служители от управлението на държавната стопанска организация и от нейните клонове и поделения се премират за постигнати резултати предимно от отделни качествени показатели, като рентабилност от стопанската дейност, производителност на труда, себестойност на продукцията, техническо равнище и качество на продукцията, производствена програма по най-важните изделия и др.

Функциите на тарифната система, щатните таблици и трудовите норми за отчитане различията в количеството и качеството на труда се запазват, разбира се, и сега. Нормативите, свързани с тях, се установяват централно и стопанските организации са задължени да се съобразяват с тях. Но тъй като работната заплата се

поставя в зависимост от крайните резултати от труда, те вече не са единствените преки фактори на абсолютната ѝ величина. Работната заплата сега зависи и от реализирания краен икономически резултат.

В Програмата на БКП са посочени основните направления на по-нататъшното усъвършенствуване на работната заплата. Изтъква се, че ролята ѝ през етапа на изграждането на развито социалистическо общество нараства, „тъй като тя все повече ще обвързва доходите на отделния работник с обществените резултати от неговия труд“.¹ Програмата поставя задачата да се усили заинтересоваността на трудещите се за повишаване техническото равнище на производството, по-пълно използване на мощностите, повишаване производителността на труда, намаляване разходите на производството и подобряване качеството на продукцията. В нея се предвиждат „... съществени изменения... в структурата на работната заплата. Наред със системното увеличаване на заплатите на нископлатените категории — се казва в Програмата — ще се извършва по-диференцирано заплащане в зависимост от квалификацията, характера и условията на труда и реалните обществени резултати на индивидуалния труд“.² В съответствие с това през шестата петилетка (1971—1975 г.) ще бъдат проведени реформи на тарифната система и на щатните таблици. Предвижда се да се изработи единна тарифна мрежа за работниците, единна щатна таблица за заплатите на ръководните кадри и единна щатна таблица за заплатите на служителите от цялото народно стопанство. С това ще се осигури по-обоенувана диференциация и по-правилно съотношение между заплатите на трудещите се в зависимост от количеството и качеството на техния труд.

В последно време партията и правителството обособаха необходимостта решително да се *разшири приложението* на многофакторните системи на заплащане както по отношение на основната заплата, така и по отношение на премиите. Еднофакторни системи на работна заплата са тези, при които заплащането според труда зависи от един основен фактор (показател), като

---

¹ Програма на БКП, стр. 62.

² Пак там.

времето, през което са работили трудещите се, количеството на произведената продукция или извършените производствени операции и др. Еднофакторни са например простата повременна система и пряката сделна система на работна заплата. При многофакторните системи на работна заплата заплащането според труда зависи от няколко основни фактора (показателя), като продължителността на времето, през което е вложен трудът, и изпълнението на плана за продукцията, нейното качество, степента на използване на машините, икономията на суровини и материали и др. Многофакторни са повременно-премиалната, сделно-премиалната, акордно-премиалната и други системи на работна заплата. При еднофакторните системи се създава материална заинтересованост на трудещите се да подобряват само един от основните фактори (показатели), които характеризират крайните резултати от производствената дейност на трудещите се, а при многофакторните — няколко основни фактора. А това означава, че ролята на многофакторните системи за увеличаване количеството, намаляване себестойността, подобряване качеството и повишаване рентабилността на производството е много по-голяма. С тях се постига по-добро обвързване на заплата на трудещите се с резултатите от труда.

3. Разпределение според труда в кооперативните селскостопански предприятия

Използването на закона за разпределението според труда в кооперативния селскостопански сектор се отличава с някои особености в сравнение с общонародния сектор. Тези особености са свързани с природата на кооперативната собственост върху средствата за производство, със степента на развитието на производителните сили и стоково-яричните отношения в този сектор, със спецификата на селскостопанското производство.

В държавния сектор на икономиката трудещите се получават работна заплата от фонд, който е общонародна собственост, а кооператорите получават трудовото си възнаграждение от фонд за разпределение според труда, който е кооперативна собственост. Оттук

произтича основната особеност на разпределението според труда в кооперативния селскостопански сектор на икономиката и специфичните форми на неговото осъществяване.

Отчитане на труда и на кооперативния строй разпределение на фонда за заплащане на труда чрез трудовия труд на кооператорите в общественото стопанство и за определяне дела на всеки един от тях в общия фонд на кооперативното стопанство за разпределение според труда. Като мярка за отчитане живия труд на кооператорите той свежда в границите на отделното стопанство сложния труд към прост труд. Чрез него всички видове конкретен труд на кооператорите се свеждат към еднороден труд, а личният труд получава оценка като съставна част от съвкупния обществен труд на дадено ТКЗС. По този начин трудовият изпълнява функцията на мярка за отчитане на труда. Посредством него се разпределя и фондът за заплащане на труда между отделните кооператори в зависимост от количеството и качеството на труда, вложен от тях. А това означава, че трудовият изпълнява и функцията на мярка за разпределение.

Всички работи в отделното кооперативно стопанство се разпределят и класифицират на групи (разреди) в зависимост от изискващата се квалификация на изпълнителя, сложността, тежестта и важността на работата. За единица оценка, т. е. за един трудов ден, се приема изразходваният труд за изпълнението на дневната трудова норма за несложните полски работи, отнесени към определена група. Изразходваният труд за изпълнението на трудовите норми за работите от другите разреди се оценява над или под един трудов ден.

Равнището на възнаграждението на един трудов ден зависи от две величини: общия фонд за разпределение според труда и общия брой на изработените трудов дни в кооперативното стопанство. Размерът на възнаграждението на труда на всеки отделен кооператор се определя от количеството на изработените от него трудов дни и от установеното равнище за възнаграждение на един трудов ден.

Използването на трудовия като мярка на труда и средство за разпределение играе положителна роля в развитието на кооперативното селско стопанство. Но то има и някои съществени недостатъци. Така например реалното възнаграждение на трудовия се установява едва в края на годината. Изработените през годината трудовни данат право на участие в разпределението на фонда за заплащане на труда, но те не определят абсолютния размер на възнаграждението, не определят и не гарантират определено равнище на потребление. Това, разбира се, не стимулира достатъчно кооператорите за редовно и активно участие в производството. Освен това то затруднява отчитането на себестойността на селскостопанската продукция и укрепването на стопанската сметка в ТКЗС

Пряко парично отчитане и заплащане на труда

Преминаването към пряко парично отчитане и заплащане на труда е един от най-съществените моменти в развитието и усъвършенствването на формите за разпределение според труда в кооперативните стопанства и за тяхното сближаване с формите, характерни за държавния сектор. Този процес е свързан с достигането на относително високо равнище на производителните сили на кооперативното селско стопанство и на обществото като цяло, на развитието на ТКЗС и на стоково-паричните отношения. У нас той бе улеснен от въведеното пряко кредитиране на ТКЗС от държавата в размер до 70% от планираното парично възнаграждение на труда на кооператорите. Особено голямо е значението на създаването на вътрешностопански резервен паричен фонд за гарантирано заплащане на труда, който създава възможност: първо, да се преодолеят отрицателните последици от неравномерността в паричните постъпления на ТКЗС в течение на годината и се осигури планираното ежемесечно заплащане на труда, второ, да се преодолеят големите колебания в размера на фонда за заплащане на труда и в равнището на възнаграждение на единица труд в отделните години поради различия в доходите на стопанствата, обусловени от природноклиматичните условия. Както в СССР, така и в НРБ преходът към пряко парично заплащане на труда се предшества и подготвя от практиката на ежемесечното авансиране на коопе-

раторите срещу изработените от тях трудовни и в по-напредналите стопанства — от установено гарантирано заплащане на трудовеня.

Прякото парично заплащане труда на кооператорите е нова, специфична за социализма икономическа категория, свързана с кооперативната собственост върху средствата за производство, действието на закона за разпределението според труда и стоково-паричните отношения. То е изразената в парична форма част на кооператорите във фонда за заплащане на труда, която се разпределя между тях в пряка зависимост от количеството и качеството на труда, вложен в общественото стопанство на ТКЗС. При него отчитането и заплащането на труда на кооператорите се осъществяват не чрез трудовеня, а непосредствено в парична форма

Тарифните ставки на трудовите норми за работите, отнесени към едни и същи групи (разреди) на тарифната таблица, са различни за отделните стопанства, тъй като те зависят от достигнатото равнище на производителността на труда и величината на получения общ доход.

Прякото парично заплащане на труда биба гарантирано и негарантирано. При гарантираното заплащане начисленото възнаграждение за труда се изплаща напълно. Обикновено по-голямата част от него се изплаща ежемесечно във вид на аванс. Останалата част се получава след приключването на стопанската година. Кооператорите получават продукти от стопанството по пътя на покупко-продажбата, и то по цени, установени от него.

Гарантираното пряко парично заплащане на труда е твърде близко до работната заплата на работниците. Между двете форми на заплащане има редица общи черти. Така например и в двата случая отчитането и заплащането на труда се извършва пряко в парична форма; за определени трудови операции или за производство на определена продукция се гарантира установено парично заплащане: изплащането на възнаграждението за труда става системно и равномерно в зависимост от неговото изразходване; основното парично заплащане на труда като правило се съчетава с премиране за постигнати определени количествени и качествени показатели.

Гарантирано пряко парично заплащане на труда е по-съвършена форма за разпределение според труда в сравнение с разпределението посредством трудовени. То изразява по-зрели производствени отношения. Гарантирането на определено равнище на възнаграждение и неговото редовно ежемесечно изплащане активно съдействуват за усилване трудовата активност, за подобряване дисциплината и повишаване материалната заинтересованост на трудещите се от резултатите на труда. Чрез него се осигурява по-пълно съответствие между количеството и качеството на изразходвания труд и получаваните доходи от кооператорите, т. е. по-последователно осъществяване принципа на разпределение според труда. То облекчава отчитането на себестойността на продукцията и води до укрепване на стопанската сметка в ТКЗС, създава възможност за подобър контрол чрез лева, за установяване на по-правилно съотношение между фонда за заплащане на труда и другите обществени фондове, за повишаване равнището на ръководството на стопанствата и пр.

Априлският пленум на ЦК на БКП от 1970 г. набелязва основните етапи за постепенното решаване на проблема за последователното прилагане на принципа „за еднакъв труд — еднакво заплащане“ в кооперативното селско стопанство. Най-напред се поставя задачата да се изравни заплащането на труда на механизаторите на ТКЗС и работниците от държавния сектор, които влагат еднакъв труд. След това с развитието на аграрно-промишлените комплекси да се осигури еднакво заплащане за равен труд на всички трудещи се в рамките на даден комплекс. По-късно да се осигури прилагането на този принцип и в мащаба на цялото народно стопанство.

Допълнително
възнаграждение за труда

Допълнителното заплащане е форма на възнаграждение на труда, което кооператорите получават над основното възнаграждение и което е свързано с постигането на определени икономически резултати. Само при правилно съчетаване на основното с допълнителното заплащане на труда е възможно най-пълно да се отчетат различията в труда, да се преодолеят елементите на уравниловка и се осъществи най-последователно разпределение според количеството и качеството на труда.

В практиката на ТКЗС се утвърдиха две форми на допълнително заплащане на труда: а) допълнително заплащане за крайни резултати от труда; б) текущо премиране през време на производството.

Допълнителното заплащане за крайни резултати от труда е форма на материално поощрение на кооператорите за постигнати особено високи икономически резултати от труда. При него известна част от получената продукция (обща или чиста), реализираната икономия от производствени разходи или реализирания чист доход над определено равнище, установено от отделните колективни стопанства, в натурална или парична форма се разпределя между трудещите се, които със своя труд са постигнали тези резултати.

Използват се различни показатели за крайните резултати от труда — общата продукция, чистата продукция, себестойността, чистият доход и др. Като критерий за оценка на резултатите от производствената дейност на кооператорите по тези показатели служи изпълнението на плана, по-високото равнище на неговото изпълнение в сравнение със средното изпълнение на ТКЗС, подобряването на резултатите в сравнение с предшестващите няколко години и др.

Чрез допълнителното заплащане за крайни резултати от труда се постига по-пряка връзка между заплащането и крайните резултати от вложения труд, които отразяват най-пълно неговото количество и качество. По този начин по-пълно се отчитат качествените различия в труда и се осъществява принципът за разпределение според труда. създава се по-непосредствена и силна материална заинтересованост на кооператорите от увеличаване на продукцията, подобряване на нейното качество и намаляване на разходите за производството ѝ.

4. Обществени фондове за потребление

Същност и състав на обществените фондове за потребление

Обществените фондове за потребление обхващат тази част от фонда за лично потребление на социалистическото общество, която се разпределя между неговите членове в съответствие с

определени потребности независимо или пък в известна зависимост от по-рано изразходван труд и равнището на неговото заплащане. Удовлетворяването на личните потребности чрез тях става колективно (съвместно) или индивидуално.

Обществените фондове за потребление се създават със средствата на държавата, на държавните стопански обединения и аграрно-промишлените комплекси, на държавните и кооперативните предприятия, на професионалните съюзи и на други обществени организации. Те имат за свой източник част от необходимия и част от принадлежния продукт.

Обществените фондове за потребление биват *централизирани* и *децентрализирани*. Централизираните се делят на два вида: общодържавни (общонародни) фондове и държавно-кооперативни фондове. Централизираните общодържавни фондове принадлежат на целия народ и се разпределят независимо от социалната принадлежност на хората. Те се използват главно за безплатно образование, безплатно медицинско обслужване, за развитие на физкултурата и др. Централизиран държавно-кооперативен фонд в НРБ е „Централизираният фонд за пенсиониране на земеделските стопани-кооператори“, създаден в началото на 1957 г. Той се формира от отчисления от доходите на кооперативните стопанства, от личните годишни доходи на отделните кооператори и от специални ежегодни вноски на държавата. Използва се за социалното осигуряване само на селяните-кооператори. Децентрализираните обществени фондове за потребление се създават в отделните държавни обединения, аграрно-промишлени комплекси, държавни и кооперативни предприятия и др. Те се формират от доходите на тези стопански организации, намират се в тяхно разпореждане и се използват за удовлетворяване потребностите на членовете на съответните им колективи. През последните години се повишава ролята на обществените фондове за потребление в отделните държавни обединения и предприятия. В тях от реализирания чист доход се създава специален фонд за социално-битови и културни мероприятия.

Според формата на получаването обществените фондове за потребление могат да се разделят на три части. Една част от тях се разпределя между членовете на

обществото под формата на парични плащания. Това са например пенсиите, стипендиите, помощите на многодетни и самотни майки, помощите на временно загубили трудоспособност и т. н. *Друга част* от обществените фондове за потребление се разпределя под формата на безплатно ползване на материални и културни блага. Така е например с храната в болниците и санаториумите, разходите за народното образование, медицинското обслужване, ползване услугите на някои културно-просветни институти (библиотеки, клубове, читалища и др.). *Трета част* от обществените фондове за потребление се разпределя чрез частично безплатно ползване на материални и културни блага или услуги. Така е например при издръжката на децата в предучилищни учреждения (детски ясли, домове и градини), при ползване на почивни домове и други.

Според връзката с труда и отчитането на потребностите обществените фондове за потребление могат да се разделят също на три части. *Една част* от тях обхваща пенсиите по старост, помощите при временно загубена трудоспособност, бременност и раждане и др. При тях се отчитат не само потребностите на членовете на обществото, но и степента на тяхното участие в обществения труд. Те се намират в зависимост от трудовото възнаграждение, според количеството и качеството на труда, който те дават или са дали по-рано на обществото. Отчитането на участието на трудещите се в обществения труд при разпределението на част от обществените фондове за потребление усилва материалната заинтересованост от резултатите на труда, от повишаване квалификацията на трудещите се, от по-доброто използване на трудовите ресурси на обществото и от развитието на производството.

Друга част от обществените фондове за потребление се разпределя в обратна зависимост от трудовите доходи на трудещите се. Към тях се отнасят например разходите на обществото по издръжката на децата в предучилищните учреждения (детски ясли, домове и градини), стипендиите на учащите се и пр.

Разпределението на *третата част* от обществените фондове за потребление се извършва само в зависимост от потребностите на членовете на обществото. Към тази част се отнасят разходите за образование, за меди-

цинско обслужване и др. Зародишите на бъдещото комунистическо разпределение според потребностите тук са по-ярки и по-зрели, тъй като при тях има независимост от труда, пряка зависимост от потребностите и пълна безплатност. На стадия на социализма, когато все още не е осигурено изобилие от материални и културни блага и пълно удовлетворяване на потребностите, за които са предназначени обществените фондове за потребление, разпределението чрез тях все още не е комунистическа форма на разпределение.

Значение на обществените фондове за потребление

Обществените фондове за потребление играят активна роля, *първо*, за нарастване на производителността на труда, развитието на производителните сили и растежа на производството. Чрез тях се осигурява не само максимално възможното за социализма равенство в условията за получаване образование, повишаване културно-техническото равнище и квалификацията на различните категории трудещи се, но те осигуряват условия за най-доброто опазване и укрепване на здравето, за поддържане на най-висока трудоспособност и постигане на най-голяма продължителност на живота на трудещите се. Голяма е ролята им за постепенното преодоляване на остатъците в неравното положение на жената в бита и за по-активното ѝ включване в общественото производство и друга общественнополезна дейност. Пълната или частичната издръжка на нетрудоспособните за сметка на обществените фондове съдействува за установяване на по-тясна зависимост между труда и жизненото равнище на трудещите се членове на обществото. *Второ*, обществените фондове съдействуват за по-бързото ликвидиране на социално-икономическата нееднородност на труда — на съществените различия между индустриалния и селскостопанския труд, между умствения и физическия труд, за превръщането на труда в първа жизнена потребност. *Трето*, те съдействуват за постепенното преодоляване на различията в материалната обезпеченост на различните категории от населението, свързани, от една страна, с неравенството в труда, а от друга — с неравенството в състава и потребностите на семействата на трудещите се. В най-голяма степен от обществените фондове за потребление се ползват семействата на труде-

щите се, които са с по-ниско заплащане на труда и с повече нетрудоспособни членове. *Четвърто*, обществените фондове за потребление осигуряват най-рационални форми и сравнително по-равни условия за възпитание на подрастващото поколение. Те съдействуват за увеличаване и рационално използване на свободното време, за всестранното развитие на всички членове на обществото, за широкото внедряване на колективизма в живота и бита на хората, за развиване умението за разумно използване на обществените блага. *Пето*, обществените фондове за потребление водят непосредствено към комунистическото разпределение. Разпределението чрез тях постепенно и в съответствие с развитието на общественото производство ще се изпълва все повече с комунистическо съдържание, и в крайна сметка ще прерасне окончателно в комунистическа форма на разпределение.

Разпределението чрез обществените фондове за потребление обаче може да изпълнява успешно ролята си на двигател на социалистическото общество само при положение, че то правилно се съчетава с основната форма на разпределение според труда, чрез която се удовлетворява преобладаващата част от потребностите. Всяко икономически необосновано ускоряване или забавяне развитието на обществените фондове за потребление задържа движението на социалистическото общество. Трябва да се установява оптимално съотношение между двете форми на разпределение, което да осигурява възможните максимални темпове на нарастване на производството, повишаване жизненото равнище на населението и относително еднакви възможности за бързо всестранно развитие на всички членове на обществото. В Програмата на КПСС се изтъква, че „с приближаването към комунизма личните нужди все повече ще се задоволяват за сметка на обществените фондове за потребление, темповете на тяхното нарастване ще надвишат темповете на увеличаването на индивидуалното заплащане според труда“¹.

През периода 1952—1969 г. националният доход на човек от населението в НРБ нарасна 3,4 пъти, реалните доходи — 2,9 пъти, а обществените фондове за потребление — 6,9 пъти.

¹ Програма на КПСС, стр. 95.

5. Реални доходи на трудещите се при социализма

Социалистическото общество осигурява непрекъснато и бързо повишаване на жизненото равнище на населението. Най-важен показател и ярък изразител на това е системното увеличаване на реалните доходи на трудещите се.

Реалните доходи на трудещите се при социализма са цялата съвкупност от материални блага и услуги, които те получават за сметка на заплащането според труда, разпределението на обществените фондове за потребление и доходите от личните стопанства. Основен елемент на реалните доходи на работниците и служещите е реалната работна заплата, а на кооператорите — реалното трудово възнаграждение, което получават за вложения от тях труд в общественото стопанство на ТКЗС.

Получаваните от работника или служителя пари за вложения труд са неговата *номинална работна заплата*. Количеството на материалните блага и услугите, които могат да се купят от работниците и служителите, обаче зависи не само от номиналната работна заплата, но и от техните цени. Ето защо реалното равнище на работна заплата се определя, първо, от номиналната работна заплата и, второ, от равнището на цените на материалните блага и на услугите. Номиналната работна заплата, изразена в определено количество материални блага и услуги, които могат да се купят с нея, образува *реалната работна заплата*. Динамиката на реалната работна заплата е право пропорционална на динамиката на номиналната работна заплата и обратно пропорционална на динамиката на цените.

В зависимост от задачите, които се решават в областта на жизненото равнище на трудещите се, неговото повишение се постига чрез повишение на номиналната работна заплата или чрез понижаване на цените. За сегашния етап на нашето развитие в Програмата на БКП се казва, че: „Съчетаването на двете насоки — увеличаване на заплатите и намаляване на цените — ще бъде характерна черта на политиката на партията за повишаване на народното благосъстояние.“¹

¹ Програма на БКП, стр. 68—69.

Намалението на цените засяга всички купувачи на стоки, т. е. то е изгодно за всички, които получават парични доходи — работници, служители, кооператори, пенсионери, стипендианти и пр. При това общото намаление на цените се оказва най-изгодно за тези категории трудещи се, които имат по-високи парични доходи и купуват повече стоки. Те засягат в по-малка степен по-нископлатените работници и служители. Този път за увеличаване на реалната работна заплата не създава възможност за по-решително повишаване жизненото равнище на по-нископлатените работници и служители и за преодоляването на някои недостатъци в съотношението на заплатите. Обратно е при увеличение номиналните работни заплати. То създава възможност да се избягнат недостатъците (ако те, разбира се, съществуват) в съотношението на заплатите и се осъществяват по-пълно изискванията на закона за разпределение според труда. Изхождайки от това, у нас повишаването на номиналната работна заплата след Априлския пленум на ЦК на БКП (1956 г.) бе използвано като главен път за нарастване на реалната работна заплата. По този начин бяха преодоляни някои нарушения в правилното съотношение на заплатите, като чувствително се повишиха заплатите на по-нископлатените работници и служители. За периода 1960—1970 г. номиналната работна заплата на работниците и служителите нарасна на 156.

Закономерно за социализма е систематическото и бързо нарастване на реалната работна заплата. През периода 1960—1970 г. реалната работна заплата в народното стопанство на НРБ нарасна на 141 %.

Реалните доходи на трудещите се при социализма нарастват и чрез систематическото и бързо увеличаване на обществените фондове за потребление. Обществените фондове за потребление в НРБ за периода 1960—1970 г. нараснаха на 265 %.

Закономерно е с развитието на социалистическото общество постепенно да се изменя съотношението между съставните елементи на реалните доходи на населението в полза на обществените фондове за потребление, макар че през цялата низша фаза на комунистическото общество заплащането според труда си остава основна, преобладаваща съставна част.

В резултат на нарастването на реалната работна заплата на работниците и служителите, на заплащането според труда на кооператорите и на обществените фондове за потребление реалните доходи на населението при социализма нарастват непрекъснато и бързо. Реалните доходи на човек от населението в СССР се увеличиха през 1968 г. 3,6 пъти в сравнение с 1940 г. Реалните доходи на работниците и служещите в НРБ се увеличиха през периода 1952—1969 г. 2,6 пъти, а за селяните — 2,8 пъти.

В СССР през деветата петилетка (1971—1975 г.) те ще се увеличат с около 30%, а в НРБ през шестата петилетка (1971—1975 г.) — с 25—30%.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И ЧЕТВЪРТА

КРЪГООБОРОТ И ОБОРОТ НА ФОНДОВЕТЕ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКИТЕ СТОПАНСКИ ОРГАНИЗАЦИИ

1. Кръгооборот на производствените фондове

Стадии на кръгооборота и форми на производствените фондове

Средствата за производство — машини, съоръжения, суровини и т. н. — са веществени елементи на производствения процес. Заедно с парите, необходими за дейността

на стопанските организации, те образуват техните фондове. В условията на социализма производствените фондове са обществена собственост, не представляват капитал и не могат вече да служат за експлоатация. Тук те са обособени в държавни и кооперативни стопански организации.¹

В процеса на производството фондовете на социалистическите стопански организации са в непрекъснато движение, преминавайки от сферата на производството

¹ Стопанските организации разполагат и с фондове в сферата на потреблението, които нямат непосредствена връзка с производството. Това са жилищни постройките, клубове, детски домове и други културно-битови и обществени сгради (със съответното оборудване и поддържане).

в сферата на обръщението, а от нея — пак в сферата на производството. Това движение образува *кръгооборота на производствените фондове*. Кръгооборотът може да се изрази с формулата на Маркс $P-C \dots Pr \dots C'-P'$.¹ В нея личат *трите стадия* на кръгооборота: 1) $P-C$; 2) $C \dots Pr \dots C'$ и 3) $C'-P'$.

В *първия стадий* на кръгооборота ($P-C$) при превръщането на фондовете от парична в стокова форма се набавят необходимите средства за производство. Особено при социализма е, че възнаграждението на труда не приема формата на цена на работната сила, тъй като тук тя не е стока. Във *втория стадий* на кръгооборота ($C \dots Pr \dots C'$) средствата за производство се съединяват с работната сила и създават новата продукция. В този процес става пренасянето на старата стойност от средствата за производство и създаването на новата стойност, като двете формират стойността на произведените продукти. Това определя особено важната роля на този стадий. При социализма създадената нова стойност, в това число и стойността на принадлежния продукт, остава собственост на трудещите се и служи за удовлетворяване на техните лични и обществени потребности и за разширяване на общественото производство. В *третия стадий* на кръгооборота произведената продукция сменя своята стокова форма с паричната ($C'-P'$). Тук вече се възстановява първоначалната стойност на използваните фондове и се реализира стойността на принадлежния продукт. Последната обаче не е капиталистическа печалба, а чист доход за социалистическото общество.

Трите стадия на кръгооборота протичат последователно, но това не означава, че фондовете преминават едновременно изцяло във всяка една от тях. Подобно нещо би нарушило непрекъснатостта на производствения процес, всеки отделен стадий би означавал пауза за останалите два. В действителност производствените фондове едновременно, във всеки един момент, се намират на части и в трите стадия на кръгооборота. Между тях има връзка и взаимозависимост, при което определяща роля играе вторият стадий.

---

¹ P — пари, C — стока, Pr — производство, C' и P' — съответно нараснало количество стоки и пари. Тези символи при социализма изразяват ново социално икономическо съдържание.

Кръгооборотът на фондовете на социалистическите предприятия е планомерно организиран от обществото процес. Обществената собственост върху средствата за производство премахва възможността от кризи и нарушение на неговия непрекъснат ход.

Фондовете на социалистическото предприятие непрекъснато сменят своите *форми* в зависимост от функцията, която изпълняват през различните стадии на кръгооборота. Отначало те се намират в *парична* форма, след това приемат *производителна* и накрая — *стокова*. И така, непрекъснато се сменят *стоковата* форма с *паричната*, а *паричната* с *производителната*.

Важна роля в кръгооборота на фондовете играе тяхната *парична форма*. Тя стои в началото и в края на ~~кръгооборота като изходна и заключителна форма~~ на движението на фондовете. Без нея не е възможно да се започне производственият процес. А заедно с това тя е негов естествен резултат в условията на *стоковото* производство. *Паричната* форма на фондовете при социализма коренно се отличава по своето социаликономическо съдържание от *паричната* форма на капитала. В единия случай тя е концентриран израз на труда на свободния работник, а в другия — на наемния труд на експлоатирувания работник. Едната служи за увеличаване на богатствата на обществото, а другата — за разширяване на печалбите на буржоазията.

Част от фондовете се намират в *производителна форма*. Това са преди всичко средствата на труда. Към тях се включват и предметите на труда, когато те са във форма на производствени запаси или се намират в производствения процес, в това число и като незавършено производство. Тази форма на производствените фондове има най-голямо значение за производството и образуването на новата стойност.

~~Стоковата форма~~ на производствените фондове обхваща готовата продукция, която се намира в складовете на стопанската организация. При нейната продажба се възстановява пренесената стойност и се реализира новосъздадената стойност.

Кръгооборотът на фондовете може да бъде изразен посредством три формули, в зависимост от това, с коя от формите ще се започне. Първата, която вече бе разглеждана, изхожда от *паричната* форма. Втората започва съот-

ветно с производителната им форма (Пр... С' — П' — С... Пр) и третата — със стоквата форма на фондовете (С' — П' — С... Пр... С'). Формулата на наричната форма на фондовете най-пълно отразява кръгооборота на фондовете, като същевременно подчертава ролята на стадия на производството.

Време на кръгооборота на производствените фондове В процеса на кръгооборота винаги една част от фондовете се намира в сферата на производството, а друга част — в сферата на обръщението. Времето, когато фондовете преминават през сферата на производството, е време на производството, а през сферата на обръщението — време на обръщението. Взети заедно, те образуват времето на един кръгооборот.

Времето на производството обхваща времето, през което фондовете са в състояние на производствени запаси, времето на труда, времето, през което въздействуват естествените сили (ако производството изисква такова въздействие), и времето на прекъсванията.

Времето на обръщението обхваща главно две съставни части — времето от закупуването на средствата за производство до тяхното доставяне в склада на предприятието (запаси в път) и времето от постъпването на готовата продукция в склада на стопанската организация до нейното окончателно реализиране, което включва транспортирането на стоката до потребителя и получаването на съответните пари или документи. Първата съставка се отнася към първия стадий, а втората — към третия стадий на кръгооборота. При социализма и двете части на времето на обръщението са еднакво важни за непрекъснатостта на кръгооборота на фондовете.

2. Оборот на производствените фондове

Оборот на фондовете. Основни и оборотни фондове Кръгооборотът на фондовете постоянно се възобновява, като последователно се редуват неговите три стадия. Съответно на това фондовете сменят и своите функционални форми. Кръгооборотът на фондовете, разглеждан в неговото непрекъснато повторение, се нарича оборот на фондовете.

Оборотът на фондовете се измерва с неговата скорост, т. е. с броя на кръгооборотите за единица време (година). Скоростта зависи от продължителността на един кръгооборот. Колкото по-малко време фондовете прекарват в сферата на производството, и в сферата на обръщението, толкова по-малко е времето на един кръгооборот и толкова повече кръгообороти ще направят те през годината.

Производствените фондове участвуват по различен начин в кръгооборота. *Средствата на труда* — машини, здания, съоръжения и др., обикновено участвуват в производствения процес многократно, без да изменят своята веществена форма. А *предметите на труда* — суровини, основни и спомагателни материали, гориво и др., участвуват еднократно в производствения процес и изменят своята първоначална веществена форма. В зависимост от това е различен и начинът, по който те пренасят своята стойност върху стойността на готовия продукт — първите на части, а вторите — изцяло. На тази основа производствените фондове се делят на две — тези, които пренасят своята стойност на части, образуват *основните фондове*, а тези, които пренасят стойността си при всеки кръгооборот изцяло — *оборотните фондове*.

При счетоводството обаче основните фондове не винаги съвпадат със средствата на труда, а оборотните фондове — с предметите на труда. Инструментите например са средства на труда, но когато са по-евтини и се ползват не повече от една година, те се отнасят към оборотните фондове. Някои средства за производство в зависимост от предназначението си се отнасят или към основните, или към оборотните фондове. В селското стопанство например животните, които се използват като работен или продуктивен добитък, се отнасят към основните фондове, а когато се отглеждат за клане — към оборотните фондове.

Основните фондове в социалистическото общество са съсредоточени главно в държавните и кооперативните стопански организации. Една незначителна част от тях се намира в личните спомагателни стопанства на кооператорите и в частните предприятия. Така например сега у нас над 80% от основните фондове са в държавните стопански организации, около 15% — в кооперативните, 2% — в личните спомагателни стопанства,

0,1% — в частните стопанства и 0,2% — в други предприятия.

Производствените основни фондове се състоят от сгради, съоръжения, силови машини, работни машини, предавателни механизми, транспортни средства, инвентар и други. Съставът на основните фондове в отделните отрасли на народното стопанство е различен, в зависимост от особеностите на производството и равнището на техническия прогрес. Обикновено в отраслите на добивната промишленост по-голям дял заемат съоръженията и транспортните механизми, а в обработващата промишленост — зданията и машините.

Средният годишен прираст на основните производствени фондове в нашата страна е доста висок — 1957 г. — 6,1%, 1960 г. — 7,4%, 1965 г. — 10,2% и 1969 г. — 10,7%. В отчетния доклад на ЦК на БКП пред X конгрес се подчертава, че през шестата петилетка основните фондове „ще нараснат с над 50 на сто“.¹

Оборотните фондове на социалистическите предприятия се състоят главно от две части: *производствени запаси* и *незавършено производство*. И двете се отнасят към сферата на производството. Съставът и структурата на оборотните фондове в различните отрасли зависят от особеностите на производството в тях. В стойностно изражение оборотните фондове се образуват от сумата от цените на производствените запаси и себестойността на незавършената продукция.

Износване и амортизация на основните фондове

При производствено използване основните фондове постепенно се изхабяват, докато най-после излязат от строя. Това представлява *физическо*

износване на фондовете. То може да настъпи и без производствено използване на фондовете, когато те не се стопанисват добре, или в случай на някое бедствие.

Едновременно с физическото износване в производството става и *стойностно* износване. Под *стойностно износване* се разбира постепенно пренасяне на стойността на основните фондове, съразмерно с тяхното физическо износване, в стойността на готовата продукция.

¹ Т. Живков, Отчетен доклад на ЦК на БКП пред Десетия конгрес на партията, стр. 34.

Бездействащите основни фондове не се износват стойностно, защото те не пренасят своята стойност в стойността на готовата продукция, въпреки че по време на своето бездействие те могат да се износват физически.

Основните фондове са подложени и на *морално износване вследствие* на техническия прогрес и повишаване на производителността на обществения труд. Моралното износване има две форми: Първата форма е резултат от намаляването на стойността на произвежданите средства на труда, което намалява и стойността на съответните използвани вече в производството машини и съоръжения, тъй като не е нужно за тяхното подменяне да се възстановява изцяло тяхната първоначална стойност. Втората форма на морално износване е свързана със създаването на по-производителни и с по-добри експлоатационни качества средства на труда. Това вече прави старите машини и съоръжения икономически нецелесъобразни, преди още те да са износени напълно физически и стойностно. Моралното износване на основните фондове е свързано с развитието на производителните сили и повишаването на обществената производителност на труда.

Възстановяването на стойността на основните фондове посредством нейното постепенно пренасяне на част върху произведената готова продукция или извършената работа се нарича *амортизация*. Частта от стойността на основните фондове, която се пренася в стойността на готовия продукт, представлява *амортизационно отчисление*, а натрупаните в този процес парични средства образуват *амортизационен фонд*.

Амортизационният фонд служи за подменяне на износените основни фондове и за тяхното поддържане през експлоатационния период. Ето защо при амортизацията трябва да се отчитат и разходите, свързани с капиталния ремонт.

За по-правилна амортизация на основните фондове е необходимо те периодически да се преоценяват. Върху основата на първоначалната стойност, отчитайки новите условия и моралното износване, се намира съответната *възстановителна стойност*, по която следва понататък да се правят амортизационните отчисления през периода, който остава още да бъдат използвани.

Амортизационните отчисления се определят чрез годишната норма на амортизация (АН), която зависи от първоначалната, или възстановителната стойност на основните фондове (СОФ), предвидените разходи за основен ремонт (ОР), остатъчната ликвидационна стойност на основните фондове (ОС) и срока на тяхното използване (СИ). Тази зависимост, изразена във формула, ще има следния вид:

$$АН = \frac{СОФ + ОР - ОС}{СИ \times СОФ} \times 100 = \dots\%$$

В различните отрасли на народното стопанство в зависимост от технико-икономическите особености и експлоатационните срокове на основните фондове се установяват различни норми на амортизация. Те обаче трябва да бъдат научно обосновани. Всяко изкуствено и нецелесъобразно намаляване или повишаване на нормите води до отрицателни резултати. Намалените норми не могат да осигурят необходимите средства за подмяна на излезлите от строя или морално износените основни фондове, а повишените норми водят до излишно оскъпяване на продукцията.

Юлският пленум на ЦК на БКП от 1968 г. реши: „Да се разработи система на подвижни норми за амортизационни отчисления, които да се свържат не само с физическото, но и с моралното изхабяване и да стимулират обновяването на техниката съобразно с политиката за капиталните вложения. Да се преустанови за напред практиката на централизирано деление на амортизационните отчисления за основен ремонт и за възстановяване. Предприятията и обединенията да използват по свое усмотрение амортизационните отчисления за основен ремонт, за възстановяване, за модернизиране на производството и за погасяване на заеми за капитални вложения.“¹

При дадена годишна норма на амортизационните отчисления нейното влияние върху себестойността на продукцията зависи от степента на използването на основните фондове през този период. Колкото е по-голяма масата на произведената продукция, толкова по-малък

¹ Решения на пленума на ЦК на БКП, състоял се на 24, 25 и 26 юли 1968 г., стр. 14.

ще бъде делът на амортизационните отчисления върху единица изделие. Това изисква най-рационално да бъдат използвани всички действащи основни фондове. „Необходимо е най-пълно да се използват производствените мощности, да се вземе от машините и съоръженията всичко, което те могат да дадат... Ето защо трябва да се разработят и най-строго да се спазват нормативи за използването на машините, да се осигури постепенно преминаване на всички машини и агрегати на двусменна и трисменна работа, за да се използват те най-пълно“¹.

Важен показател за степента на използването на основните фондове е продукцията, която се пада на единица основни фондове. Ако например продукцията, произведена с 1000 лв. основни фондове, бъде увеличена, то в тяхното използване има подобрение. Обратно, ако тя бъде намалена, то използването на основните фондове се е влошило.

Възпроизводство на основните фондове се осъществява чрез *капитално строителство и основен ремонт*. Капиталното строителство е главната форма, чрез което основните фондове се възстановяват и непрекъснато планомерно разширяват. Разходите, свързани с капиталното строителство, се наричат *капитални вложения*. Техен източник са амортизационният фонд и тази част от чистия доход, която е предназначена за натрупване (без резервите).

Капиталните вложения в нашата страна растат с бързи темпове. Средният темп на прираста на капиталовложенията в сферата на материалното производство през четвъртата петилетка бе 9%, а през петата — 10,2%.

Извънредно голямо значение има въпросът за *ефективността на капиталните вложения*. Тя се определя от относителния дял на капиталните вложения за единица производствена мощност, себестойността на продукцията, която ще се произвежда, скоростта на обръщението на оборотните средства на новото предприятие, срока за изграждането и времето за възстановяване разходите за строителството.

---

¹ Т. Живков, Отчет на ЦК на БКП пред Осмия конгрес на партията, стр. 79.

В отчетния доклад пред Десетия конгрес на БКП, при анализа на инвестиционната политика на партията, се подчертава, че „Основната задача в тази област е да осигури бързо повишаване ефективността на икономиката чрез подобряване на качеството на проектите решения, въвеждане на нови технологии в строителните работи, концентриране на капиталните вложения и съкращаване времетраенето на проектирането и строителството.“¹

Основният ремонт представлява подменяне на изхабените части на дадена машина или съоръжение, при което се възстановява първоначалната им производствена мощност. Разходите по капиталния ремонт заедно с първоначалната стойност на основните фондове образуват така наречената пълна първоначална стойност. Когато при основния ремонт се внедряват някои рационализации и усъвършенствувания, с които се повишава първоначалната производствена мощност на фондовете, то това по същество вече представлява разширено възпроизводство. Десетият конгрес на партията счита, че през следващите години трябва да се отдели особено място на реконструкцията и модернизиранието на съществуващите предприятия като източник на разширено възпроизводство. Разширяване на производството може да имаме и за сметка на икономисани средства от капиталния ремонт, стига това да не влошава качеството на машините.

Фондове на
обръщението.
Оборотни средства

Всяко производствено предприятие наред с оборотните фондове има и *фондове на обръщението*. Те се състоят главно от две части: *готова*

продукция и парични средства. По свой състав и структура всяка от тях има свои особености в отделните отрасли. В парично изражение готовата продукция се отчита по съответните фабрично-заводски цени.

Между оборотните фондове и фондовете на обръщението съществува най-тесна връзка. Оборотните фондове, след като излязат от сферата на производството и преминават в сферата на обръщението, приемат вече формата на фондове на обръщението. Взети заедно, оборот-

¹ Т. Живков, Отчетен доклад на ЦК на БКП пред Десетия конгрес на партията, стр. 54.

ните фондове и фондовете на обръщението образуват *оборотните средства*.

Величината на оборотните средства обаче не съпада изцяло със стойността на оборотните фондове и фондовете на обръщението, взети заедно. Причина за това е, че амортизационните отчисления и чистият доход се включват във фонда на обръщението и по-специално в готовата продукция, но не влизат в оборотните средства на предприятието. Освен това в оборотните средства се включва и фондът на работната заплата, който обаче не се отнася непосредствено нито към оборотните фондове, нито към фонда на обръщението.

Съставът на оборотните средства не е еднакъв в различните отрасли. Така например съотношението между оборотните средства в производството и обръщението в топливната промишленост е около 64:36, в машиностроенето — 72:28, в текстилната промишленост — 69:31, в хранително-вкусовата — 42:58 и т. н.

За повечето от елементите на оборотните средства (производствените запаси, незавършеното производство и готовата продукция) има определени норми. Изключения правят само стоките на път и парично-сметните документи. Усъвършенствването на тези норми има голямо значение за планирането на народното стопанство. Необходимо е „... да се създават и внедряват във всички отрасли на производството научно обосновани норми и нормативи за разход на материали и труд, за използване на оборудването, за времетраенето на технологическите процеси и т. н.“¹

В зависимост от източника на образуването оборотните средства биват два вида: *собствени* и *заемни*. Първите стопанската организация получава в свое постоянно разпореждане, а вторите използва временно под формата на краткосрочни кредити от банката. Собствените оборотни средства се определят с норми в зависимост от характера на производството.

Заемните оборотни средства имат за задача да удовлетворяват главно *временните* потребности на социалистическите стопански организации. Към тях се отнасят

---

¹ Т. Живков, Отчет на ЦК на БКП пред Осмия конгрес на партията, стр. 76.

сезонните запаси, някои сезонни разходи на производството, част от готовата продукция, стоките на път и други. Тези средства се получават от банката и са строго целенасочени. Те се връщат в точно определен срок със съответна лихва. Всяко отклонение от целите и забавяне на сроковете се санкционира. Заемните оборотни средства се използват за непосредствен контрол от банката върху производствената дейност на отделните стопански организации.

Обръщение на оборотните средства
Обръщението на оборотните средства е един от обобщаващите показатели за тяхното използване. То се измерва с броя на кръгооборотите, които те извършват за една година, или с продължителността на един кръгооборот. Броят на кръгооборотите в течение на една година се определя като отношение между общата сума на цялата реализирана през годината продукция и средната величина на оборотните средства, с които разполага предприятието през този период. Например ако реализираната продукция е 100 хиляди лева, а оборотните средства на предприятието за същия период са били 20 хиляди лева, то през годината те са направили пет кръгооборота ($\frac{100\ 000}{20\ 000} = 5$). А продължителността на един кръгооборот се получава, като се разделят дните на годината на броя на оборотите. В нашия пример оборотните средства правят един кръгооборот за 73 дни ($\frac{365}{5} = 73$).

Задачата на социалистическите стопански организации е постоянно да ускоряват обръщението на оборотните средства. Това има извънредно голямо народно-стопанско значение, тъй като чрез него при равни други условия, без допълнителни оборотни средства, може да се увеличи обемът на произведената продукция. Или когато не е необходимо той да се увеличава, да се освободят оборотни средства, които да се използват за разширяване на производството в други сектори.

Обръщението на оборотните средства зависи от времето на техния кръгооборот. То от своя страна се определя от времето, при което фондовете се намират в състояние на производствени запаси, незавършено произ-

водство, готова продукция и парични средства. Тяхното съкращаване е фактор за ускоряване обръщението на оборотните средства.

Времето, когато фондовете са в състояние на *производствени запаси*, може да се съкрати главно чрез голямото снабдяване на предприятията с основни и спомагателни материали, гориво, инструменти и т. н. или чрез намаляване материалните разходи за производството на единица изделие.

Времето, когато фондовете са в състояние на *незавършено производство*, се съкращава чрез намаляване на работния период, времето на прекъсванията на производството и на въздействието на естествените сили.

Времето, когато фондовете са в състояние на *готова продукция*, се съкращава чрез ускоряване на нейната реализация. Това изисква постоянно да се усъвършенствува договорната система, организацията на пласмента и транспорта на стоките. Много време може да се спести и при правилното комплектуване на стоките и поддържането на редовен транспорт.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И ПЕТА

СЕБЕСТОЙНОСТ, ЧИСТ ДОХОД И ЦЕНА

1. Себестойност на продукцията

Същност на себестойността

Себестойността изразява направените парични разходи за производството и реализацията на съответ-

ния продукт. Тя е паричен израз на част от стойността на продукта и отразява също така само част от изразходвания общественонеобходим труд за производството на продукта.

Между себестойността и стойността на продукта има някои общи черти. Както стойността, така и себестойността са израз на изразходван обществен труд при производството на стоките. Но за разлика от стойността, която отразява целия общественонеобходим труд за производството на стоката, себестойността е израз само на част от него.

В стойността на стоката се съдържат две съставни

части: първо, пренесена стойност — това е стойността на суровините, материалите и на изхабената част от средствата на труда при производството на дадена стока, и, второ, нова стойност, създадена в процеса на нейното производство. Новосъздадената стойност от своя страна се разпада на две съставни части: едната е предназначена за възстановяване на работната сила, която участва в производството, а другата образува стойността на принадлежния продукт. В своята основа себестойността е свързана с това качествено делене на стойността. Тя обхваща пренесената стойност и тази част от новосъздадената стойност, която е предназначена непосредствено за работната сила. *В сравнение със стойността в себестойността следователно не се включва стойността на принадлежния продукт.*

Ако си послужим със символите, употребени от Маркс при анализа на капиталистическото общество, стойността при социализма се разпада на $c + v + m$, т. е. на пренесена стойност (c) плюс стойността на необходимия продукт (v) и стойността на принадлежния продукт (m). А себестойността е парично изражение на първите две части, т. е. на $c + v$. Разбира се, тук трябва да се има предвид, че при социализма тези символи изразяват ново социалноикономическо съдържание, което съществено се различава от тяхното съдържание при капитализма.

Между себестойността на продукцията в социалистическите стопански организации и капиталистическите производствени разходи има принципна разлика, въпреки че външно те са сходни. Капиталистическите производствени разходи са разходи на капитал и показват колко струва производството на капиталиста. Те прикриват действителния източник на принадлежната стойност и експлоатацията на работната сила. Разходът по производството на социалистическата стопанска организация или себестойността е икономическа категория, която изразява социалистически производствени отношения в държавните и кооперативните стопански организации, единството между интересите на трудещите се и обществото като цяло.

При използването на себестойността за планиране и отчитане на разходите по производството обикновено се допускат някои отклонения от посоченото определение

за нейната същност. Те се отнасят до следното: първо, възприето е в себестойността да се включва и част от стойността на принадлежния продукт. Това например се отнася до начисленията върху работната заплата, до глобите, неустойките и други плащания от този род. Второ, работната заплата, която изцяло се включва в себестойността, не огласява всички средства, предназначени за работната сила. Част от тях трудещите се получават от обществените фондове за лично потребление. Така например извън работната заплата работниците получават безплатно образование и медицинска помощ, безплатно или с намалено заплащане използване на детски домове, на детски ясли и други. По такъв начин част от стойността на необходимия продукт не намира изражение в работната заплата. Трето, пренесената стойност се включва в себестойността по цените на суровините, материалите, използваните машини и инструменти, а те, както е известно, може да не отразяват точно своята стойност; по различни съображения те може да са образувани с известни отклонения. Тези отклонения се пренасят върху себестойността и образуват нейно отклонение от тази част на стойността, която тя отразява. Частичните несъответствия между себестойността и съответните части на стойността, които тя парично изразява, дават възможност себестойността най-широко да се използва за стимулиране на икономии на обществени средства и за повишаване на производителността на труда.

Себестойността има широко приложение в практиката на социалистическото стопанство. Използва се при планирането и отчитането на производството в стопанските организации, при ценообразуването на стоките, при определяне разходите по производството на продуктите и чистия доход. Себестойността е един от обобщаващите показатели за дейността на стопанските организации по производството и реализацията на продукцията. Чрез нея всяка стопанска организация може активно да въздействува за намаление на разходите по производството, да контролира изразходването на труд и материали, да следи за увеличението на чистия доход.

В практиката на социалистическото стопанство се използват, първо, средноотраслова и индивидуална себестойност и, второ, планова и фактическа себестой-

ност. Средноотрасловата себестойност отразява средните нарични разходи по производството на даден продукт в целия отрасъл в страната. Тя съответствува на средните разходи по производството на продукта в преобладаващата част от предприятията, които притежават типични условия на неговото производство. А себестойността на продукцията във всяка отделна производствена единица е индивидуална. В разликата между средноотрасловата и индивидуалната себестойност на продуктите се разкриват добрите или лошите условия за производство в отделните предприятия, а така също и в силни или слаби страни в производствената дейност на техните колективи. Ако индивидуалната себестойност например е по-ниска от средноотрасловата, то работниците на предприятието са добре поставени и то ще постигне икономии. И обратно — ако индивидуалната себестойност превишава средноотрасловата, то в организацията на труда и производството на съответното предприятие има някои недостатъци, които трябва да се отстранят. В някои случаи обаче разликата между индивидуалната и средноотрасловата себестойност се дължи на нееднаквото равнище на техниката, с която предприятията разполагат, или на други, независещи от производствения колектив условия.

Планова е себестойността, която предварително се изчислява на базата на определени показатели за разходите по производството на продукцията. Когато се формира на основата на научнообосновани прогресивни нормативи за отделните разходи, тя се нарича още нормативна себестойност и служи за планиране на производствената дейност на социалистическите стопански организации и за образуване на цените. Фактическа е себестойността, която отразява действителните разходи на производството на дадена продукция. Разликата между плановата и фактическата себестойност на продукцията служи като основа за анализ на производствената дейност на социалистическите стопански организации, за разкриване на недостатъците в тяхната работа и резервите за нейното подобрене.

Състав и структура на себестойността. В практиката себестойността на продукцията се образува от сумата на количествените изражения на нейните съставни елементи, които за отделните продукти

имат известни различия. Основните елементи на себестойността са разходите за суровини и материали, гориво и енергия, амортизация на основните фондове (машини, съоръжения, сгради и др.), работна заплата и начисления върху нея, административно-управленчески разходи и разходи по реализацията.

В зависимост от елементите, които образуват себестойността, тя се дели на два основни вида: производствена (или фабрично-заводска) и пълна (нарича се още трговска) себестойност. Производствената себестойност обхваща разходите по производството на продукцията (за суровини, материали, гориво, енергия, амортизация, работна заплата и други). А пълната себестойност се образува, като към производствената себестойност се прибавят и разходите по реализацията на продукцията, направени от производствената единица. Това са например разходите по опазването на вече готовата продукция в складовете на предприятието, по нейното транспортиране и други.

В зависимост от характера на производството и равнището на производителността на труда относителният дял на всеки от елементите, които образуват себестойността, е различен в отделните отрасли на производството. Понякога той е различен даже за отделни предприятия, които произвеждат еднородна продукция, когато например равнището на използваната от тях техника не е еднакво. На тази основа възниква въпросът за структурата на себестойността.

Структурата на себестойността изразява относителния дял на всеки от елементите, които я образуват. За отделните продукти той е различен. Докато при производството на електроенергия например разходите за суровини и спомагателни материали имат незначителен дял, то при машиностроителната и металообработващата промишленост те заемат повече от половината на себестойността.

Изучаването на структурата на себестойността на продукцията във всеки отрасъл и стопанска организация е важно, за да се разкрият основните пътища за нейното намаляване. Естествено борбата трябва да бъде насочена към намаляване преди всичко на онези разходи, които имат най-голям относителен дял в себестойността на съответната продукция. Така например при

производството на електроенергия и топлоенергия основните усилия трябва да се насочат към икономия на гориво и по-рационалното използване на средствата на труда. А в машиностроителната и металообработващата промишленост — към пестене на суровини и основни материали и към повишаване на производителността на труда.

Структурата на себестойността на продукцията не е неизменна. Напротив, под влиянието на техническия прогрес, икономите на суровини и материали и промените в цените на средствата за производство тя постоянно се изменя. Особено голямо е отражението, което техническият прогрес оказва върху нея. На негова база относителният дял на изразходваните средства за производство в себестойността на единица продукция може да се увеличи за сметка на намалението на дела на работната заплата. Заедно с това обаче, за да бъде икономически ефективно внедряването на новата техника, трябва да настъпи и общо намаление на себестойността на единица продукция. Тази тенденция е закономерна за социалистическото производство и е много положителна за развитието на стопанството. Тя отразява постоянното повишаване на производителността на труда.

Фактори за намаление на себестойността

Намалението на себестойността на продукцията има голямо значение за развитието на народното стопанство. То обикновено отразява намалението на стойността и е основа за намаление на цените на стоките или за повишение на номиналната работна заплата на трудещите се. При далени цени намалението на себестойността увеличава онази част от доходите на стопанските организации, която остава в тяхно разпореждане. Със спестените средства от намалението на себестойността на продукцията може допълнително да се разшири производството и да се получи повече продукция и повече доходи за народното стопанство.

Основните фактори за намаление на себестойността, които имат отношение почти към всички по-важни отрасли на стопанството, са: първо, повишение производителността на живия труд и, второ, икономия на предметите на труда (суровини, материали и други). Първият фактор има по-голямо значение преди всичко за онези

отрасли на производството, в които делът на работната заплата в себестойността на продукцията е относително голям и в които равнището на техниката е все още на по-ниско стъпало. А икономията на предмети на труда има по-голямо значение преди всичко за онези предприятия, в които относителният дял на суровините и материалите е по-голям. В някои отрасли, например при производството на електроенергия и топлоенергия, където амортизацията на основните фондове има голям относителен дял в себестойността на продукцията, важен фактор за нейното намаление е *рационалното използване на машините и съоръженията.*

~~При повишение~~ на производителността на труда в рамките на едно и също работно време се изработва по-голямо количество продукция. В резултат на това се намаляват преди всичко разходите за работна заплата, необходима за производството на единица продукция. Но за да се постигне такова намаление, е необходимо производителността на труда в отрасъла и в стопанската организация да расте по-бързо, отколкото расте средната работна заплата. Затова осигуряването на по-висок темп на растежа на производителността на труда е важна задача на ръководството на всяко предприятие. Освен това повишаването на производителността на труда води до намаляване на амортизацията, на разходите за гориво и на някои общи разходи в единица продукция.

Повишение на производителността на труда се постига преди всичко чрез *технически прогрес.* Пътят на техническият прогрес е пътят на механизацията и автоматизацията на производството. При изграждането на развитото социалистическо общество следва да се механизират основните ръчни и трудоемки операции, а така също и много спомагателни операции в промишлеността, строителството и селското стопанство. На тази основа се създават предпоставки да се върви към комплексна механизация и автоматизация на производствените процеси и да се увеличава производителността на труда.

Друг важен фактор за повишение на производителността на труда и с това за намаление на себестойността на продукцията е правилната *организация на труда*, въвеждането на поточност в производството, не-

прекъснатост при движението на произвежданата продукция от един цех в друг и т. н.

Основен резерв за намаление на себестойността в стопанските организации, където преобладават разходите за суровини и материали, е тяхната икономия. Тя, от една страна, намалява разходите при изработването на продукцията и, от друга страна, дава възможност със спестените материали да се произведе повече продукция.

Особена форма на икономия е *подобрене качеството на произвежданата продукция*. Икономията тук се изразява в повишаване потребителските свойства на продукцията и намаляване разходите по нейното поддържане и възстановяване, в намаляване на бракуваното производство и свързаните с него загуби и разходи за неговата преработка.

Важни фактори от по-общо естество, които водят до рационализация на производството и намаляване на себестойността на продукцията, са *специализацията и кооперирането на производството*, както и *правилното разположение на производителните сили*. Чрез специализацията на производството се създава еднородност на произвежданата продукция в отделни предприятия или в производствените им звена, което дава възможност за рационализиране на производството, за въвеждането на нови механизми и за най-правилна организация на труда. А правилното разположение на производителните сили води до икономията на обществени средства от намаляването на разходите по излишно транспортиране на продукцията и нейното опазване.

В нашата страна непрекъснато се води борба за намаляване на себестойността на произвежданата продукция. В резултат на това всяка година се постигат много икономии на пари и средства за производство, които се използват за още по-голямото разширяване на производството.

По своята същност себестойността на селскостопанската продукция не се различава от себестойността на продукцията в промишлеността. Тя обаче има някои особености, свързани с характера на собствеността в кооперативния сектор на селскостопанското производство.

Особености
на себестойността
в кооперативното
селско стопанство

Основната особеност на себестойността на селскостопанската продукция е предизвикана от начина, по който се формира възнаграждението на труда на кооператорите. То, както бе посочено, зависи от доходите на стопанството. Различните стопанства обаче нямат еднакви доходи, поради което и възнаграждението за една и съща работа във всяко от тях не е еднакво. Понякога различното възнаграждение на труда на кооператорите е предизвикано не само от нееднаквите общи доходи на стопанството, но и от различната част от общия доход, която се отделя за заплащане на труда в отделните стопанства. На тази основа индивидуалната фактическа себестойност на една и съща продукция в отделните стопанства може да бъде различна въпреки еднаквите условия на производство в тях. По такъв начин равнището на себестойността на продукцията, произведена в кооперативните селски стопанства, не винаги може правилно да характеризира състоянието на тези стопанства. Тя не може да служи за сравнение на организацията на труда и производството между отделните стопанства.

За да се избегне това различие в образуването на себестойността, както и за нейното използване при ценообразуването на селскостопанските продукти, в практиката при изчисляването на себестойността се изхожда не от възнаграждението, получено от кооператорите, а от извършената от тях работа, приведена към една норма на заплащане. Обикновено за тази цел се използват нормите за заплащане на труда в ДЗС. Тези норми обаче не отразяват действителното състояние на работите в кооперативните стопанства, затова така установената себестойност не отразява действителните отношения и резултати от производството в кооперативните стопанства.

С прогресивните промени в заплащането на труда в кооперативните селски стопанства, както и с постепенното изравняване условията на производството в тях, различията в заплащането на труда на кооператорите ще отпаднат, а с това ще изчезнат и особеностите в образуването на себестойността на продукцията в кооперативните селски стопанства.

2. Чист доход на обществото

Същност на чистия доход на обществото *Чистият доход на обществото в своята основа е паричен израз на стойността на принадлежния продукт, създадена в социалистическото производство. Той се формира като разлика между пълната себестойност и цената на продукцията. При социализма чистият доход принадлежи на обществото и служи за разширяване и техническо усъвършенствуване на производството, за образуване на резерви, за развитие на науката, културата и изкуството, за поддържане на държавния апарат и за укрепване отбраната на страната.*

В практиката е възприето чистият доход да се отклонява от стойността на принадлежния продукт. В чистия доход например се включват и някои средства, предназначени за обществените фондове за лично потребление, с които се задоволяват известни потребности на хората, като образование, здравеопазване и други. Част от тях обаче, когато са предназначени за работниците от материалното производство, по същината си са израз не на стойността на принадлежния, а на стойността на необходимия продукт и следователно не би следвало да се включват в чистия доход. От друга страна, такива нарични средства, представляващи част от стойността на принадлежния продукт, като неустойки, социални осигуровки и други, които предприятията плащат, в практиката фигурират не като разходи от техния чист доход, а се включват в себестойността на продукцията. Освен това известни отклонения възникват и поради несъвпаденето на цената със стойността на стоката. Отклоненията на чистия доход на обществото от стойността на принадлежния продукт служат за неговото по-правилно използване с оглед да се насърчават икономите и да се повишава производителността на труда.

Чистият доход при социализма се създава, разпределя и използва планомерно. Това е едно от най-големите преимущества на социалистическото общество при използването на принадлежния продукт. То дава възможност чистият доход най-пълноценно да служи за развитието на общественото производство и за задоволяване потребностите на хората.

Чистият доход при социализма непрекъснато расте.

Основни фактори за неговия растеж са намалението на себестойността и подобренieto на качеството на производената продукция. Това значи, че чистият доход зависи от производителността на живия труд, от икономията на предмети на труда, от рационалното използване на основните фондове и от всички останали фактори за намаляване себестойността на продукцията.

Основната част от чистия доход на обществото се създава в производствените организации. Тук неговите форми имат някои различия, които произтичат от общонародния или кооперативния характер на производството. Една част от чистия доход на обществото се създава в търговията (тя ще бъде разгледана в глава двадесет и осма).

Основните форми на чистия доход в държавните стопански организации са две: чист доход на организацията, който се нарича още печалба, и централизиран чист доход на обществото, който в практиката съществува под формата на данъци и др. Основание за това деление на чистия доход е общонародната собственост върху средствата за производство в държавните стопански организации. Държавата е собственик на тези организации и изема част от създадения в тях чист доход, за да го преразпредели в други отрасли и предприятия, съобразно с нуждите за развитието на общественото производство, а също така и за да посреща разходите по управлението на държавата, по отбраната на страната и т. н.

Чистият доход на стопанската организация, или нейната печалба, е тази част от чистия доход на обществото, която остава във владение на организацията. В нея намират синтезиран израз дейността на стопанската организация, нейните успехи и слабости. При намаляването на себестойността на продукцията чистият доход на стопанската организация се увеличава. Това създава у ръководителите на предприятията и у производствените колективни материални стимули за развитие на производството и за намаление на себестойността на продукцията.

Чистият доход на стопанската организация, или нейната печалба, се разпределя на няколко основни части: за разширяване на производството и неговото техничес-

ко усъвършенствуване, за задоволяване някои нужди на колектива от работници и служещи в стопанската организация и част, която допълнително се превръща в централизиран чист доход на държавата. Тази част, която е предназначена за стопанската организация, се използва за увеличение на основните и оборотните ѝ фондове, за усъвършенствуване процесите на производството и на организацията на труда. Другата част от чистия доход на стопанската организация е предназначена за задоволяване на някои индивидуални и колективни потребности на работниците и служещите. С нея се допълва работната заплата на работниците, строят се и се поддържат детски домове, физкултурни площадки, купуват се съоръжения за тях, строят се почивни станции и други.

Централизираният чист доход в нашата сегашна практика се изема под формата на данък върху оборота, данък върху производствените фондове, данък върху печалбата и др. Централизираният чист доход е основен източник на бюджета на държавата и се използва за разширение на производството и за създаване на нови отрасли, предприятия и производства и за развитие на науката, културата и изкуството в страната, за управление на стопанството и държавата и др. Неговото събиране дава възможност да се установява действителен икономически контрол върху производствената дейност на социалистическите стопански организации.

Роля на печалбата
в социалистическото
общество

Чистият доход на стопанската организация, или печалбата, се използва, от една страна, като показател за дейността на социалистичес-

ката стопанска организация и, от друга страна, за стимулиране на неговата производствена дейност. Тези две функции на печалбата тясно се съчетават.

В печалбата се отразява икономическият ефект от използването на средствата за производство и на работната сила. Колкото са по-големи икономите от предмети на труда и по-рационално се използват средствата на труда в процеса на производството, толкова съответно по-висока ще бъде печалбата. Освен това чистият доход на стопанската организация разкрива доколко има съответствие между индивидуалните разходи на организацията и общественонеобходимите. Ако стопанска-

та организация е произвела продукцията, която не е нужна на обществото, не е от необходимото качество или от търсения асортимент, тя няма да се продаде, а стопанската организация няма да възстанови разходите по нейното производство и да реализира необходимата печалба. А когато стопанската организация повишава производителността на труда, прави икономии и увеличава обема на произвежданата продукция, то заедно с това повишава и своя чист доход. По такъв начин печалбата силно ирано отразява основните страни на стопанската дейност на стопанската организация — обема и качеството на произведената и реализираната продукция, намаляването на нейната себестойност, повишението на производителността на труда, икономията на производствени ресурси, подобренито на организацията на производството и т. н.

Освен като показател за дейността на социалистическото предприятие печалбата съдействува за широко материално стимулиране на производствения колектив. Социалистическата собственост създава най-добри условия за разпитие на материалната заинтересованост на производителите от резултатите на общественото производство. Но за да се превърне тази възможност в действителност, е необходимо правилно да се използват стойностните категории. В това число особено важно е използването на печалбата. Формите на нейното разпределение в производственото предприятие са основа за създаване на необходимото единство между интересите на стопанската организация и общонародните интереси. Осмият конгрес на партията и последвалият го Майски пленум на ЦК (1963 г.) поставиха като основна задача на стопанството по-широкото използване на чистия доход за материално стимулиране на стопанските организации и производствените колективи. Тази задача се реши с новата система за ръководство на народното стопанство.

Особено важен за материалното стимулиране на стопанските организации е въпросът за разпределението на тяхната печалба. Колкото по-добре е поставена производствено-стопанската дейност на социалистическата стопанска организация, толкова по-големи следва да бъдат доходите, които ще се използват за усъвършенствование на производството и за подобрене на материално-

то и културното положение на трудещите се в нея. Тези много важни принципи в разпределението на печалбата на социалистическата стопанска организация са поставени в основата на икономическия механизъм за ръководство на народното стопанство, който днес се прилага.

Разпределение на чистия доход

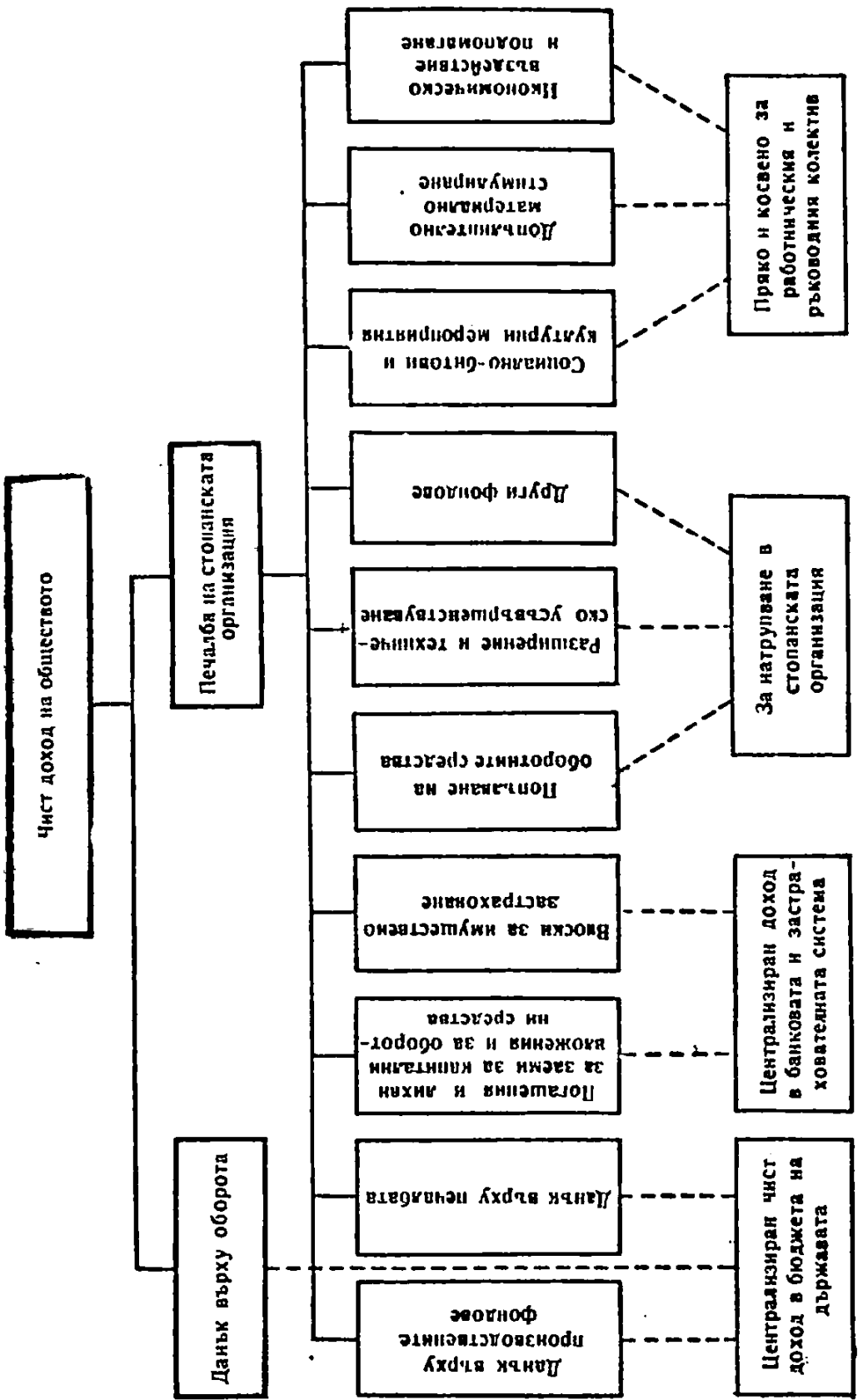
Една от основните задачи на системата на ръководство на народното стопанство е да увеличи обществените и личните материални стимули за развитие и усъвършенстване на производството. За тази цел в нея се предвижда такова разпределение на чистия доход, което не само ще увеличи материалната заинтересованост на стопанската организация, но заедно с това ще създаде условия за съчетаване интересите на организацията и нейния колектив с интересите на обществото.

Основната част от централизирания чист доход се образува от данъка върху оборота на производствените единици. Той се формира съобразно с конкретните условия на производството, реализацията и рентабилността. Предназначението му е да попълва нуждите на бюджета.

Когато от общите постъпления на промишлената стопанска организация, в които резултира цялата негова дейност, се приспадат разходите по производството и реализацията на продукцията, т. е. неговата пълна себестойност и изплатеният данък върху оборота, се получава печалбата от стопанската дейност на организацията.

— Разпределението на печалбата се извършва в следните основни форми, които имат известни своеобразности в отделните отрасли (виж схемата на стр. 503):

- фонд социално-битови и културни мероприятия;
- фонд допълнително материално стимулиране;
- фонд икономическо въздействие и подпомагане;
- данък върху печалбата;
- погашения и лихви по заеми за капитални вложения и за оборотни средства;
- вноски за имуществено застраховане;
- попълване на собствени оборотни средства;
- други фондове и отчисления, в това число за издръжка на централното управление, за разширяване и техническо усъвършенстване и други.

По предназначението си разпределението на печалбата може да се групира в следните основни направления:

Първо, част, която се централизира в бюджета на държавата. В нея се включва данъкът върху производствените фондове и данъкът върху печалбата.

Второ, част, която се централизира в банковата система и в застрахователния институт. В нея се включват погашенията и лихвите по заемите за капитални вложения и за оборотни средства и вноските за имущественото застраховане.

Трето, част, която остава в стопанската организация и служи за натрупване или, което е същото, за разширение и техническо усъвършенстване на производството. В нея се включва фондът, предназначен за попълване на собствените оборотни средства, и фондът за разширяване и техническо усъвършенстване на производството.

Четвърто, част, която под различни форми е предназначена за пряко или косвено използване от производствения и ръководния колектив на стопанската организация. В нея се включват фондовете за материално-битови и културни мероприятия, за допълнително материално стимулиране и за икономическо въздействие и подпомагане.

Смисълът и предназначението на основните форми при разпределението на печалбата са следните:

Данъкът върху производствените фондове има за задача да стимулира внедряването и използването на технически усъвършенствувани основни фондове, както и рационалното и най-пълното използване на тези фондове. Той се установява в процент към стойността на производствените фондове, в резултат на което колкото по-рационално се използват средствата на труда, толкова относителната величина на данъка в стойността на единицата произведен продукт ще бъде по-малка. По такъв начин се поощрява намаляването на себестойността на продукта, което пък води до съответно увеличаване на печалбата на стопанската организация.

Данъкът върху печалбата се установява с помощта на единна таблица за прогресивно облагане. Той е предназначен да регулира размера на печалбата, която остава за собствени натрупвания на стопанската органи-

зация. Задачата е да се създадат приблизително еднакви условия за натрупване във всички стопански организации независимо от отрасъла, в който те се намират.

Показването на заемите за капитални вложения, както и плащането на лихвите от печалбата на стопанската организация, има за задача да стимулира тяхното разумно използване и своевременно връщане. Освен това използването на кредити за капитални вложения и за оборотни средства днес се очертава като основна форма за натрупвания в стопанската организация, която следва да бъде пряко свързана с нейната печалба.

От печалбата на стопанската организация се формират и най-важните фондове за стимулиране трудещите се в стопанската организация: за допълнително материално стимулиране, за социално-битови и културни мероприятия, за разширение и техническо усъвършенстване и други. Полямо значение има фондът за допълнително материално стимулиране. Този фонд е поставен в пряка зависимост от икономията на жив и овеществен труд, които прави стопанската организация. Колкото повече е намалена себестойността на продукцията, толкова по-голям става този фонд и толкова съответно се увеличава общият фонд на работната заплата, който се формира в стопанската организация и се разпределя между членовете на колектива според количеството и качеството на вложения от тях труд. Чрез този фонд интересите на работниците се съчетават с интересите на стопанската организация, а оттук и с интересите на обществото.

Фондът за попълване на собствените оборотни средства, както и фондове за развитие и техническо усъвършенстване служат за разширяване на натрупванията в стопанската организация от собствените ѝ доходи. Те допълват натрупванията, които се правят чрез кредитите за капитални вложения. Чрез тези фондове се създават материални стимули за усъвършенстване производствената и техническата дейност на стопанските организации. Те заедно с това увеличават и отговорността на организациите за собственото им развитие и за усъвършенстване на производството.

Фондът за социално-битови и културни мероприятия е обществен фонд за потребление в рамките на стопанската организация. Предназначен е за строителството и

поддържането на културни, социални и битови фондове. Той създава материална заинтересованост у колектива на предприятието да усъвършенствува процесите на производството и реализацията на продукцията.

Рентабилност и норма на рентабилността: Рентабилността на стопанската организация изразява нейната доходност, икономическия резултат от нейната дейност, отразен в получавания чист доход. Рентабилна е оная стопанска организация, която получава чист доход от своята производствено-стопанска дейност. Рентабилността на стопанската организация зависи от някои обективни за нея предпоставки, като цените на произвежданата продукция. Но при равни обективни условия тя се определя единствено от работата на стопанската организация, от повишаването на обществената производителност на труда в нея. Рентабилността на стопанската организация е един от основните признаци, а заедно с това и условие за стопанската сметка.

Степента на рентабилността на стопанската организация се изразява чрез нейната норма. Нормата на рентабилността се образува от отношението на печалбата на стопанската организация към авансираните производствени фондове, към пълната себестойност или към друг елемент от производствените разходи. В миналото нормата на рентабилността в нашата практика се установяваше единствено като отношение на печалбата към себестойността на продукцията. Сега се предпочита отношението на печалбата към авансираните производствени фондове. В този случай се разкрива икономическият ефект, който има народното стопанство, отрасълът или стопанската организация от авансираните в производството средства за производствени фондове. Така например, ако печалбата на стопанската организация за определен период е 3000 лв., а авансираните за производството фондове за същия период са 600 хил. лв., то нормата на рентабилността ще бъде $\frac{3000}{600000} \cdot 100 = 0,5\%$.

Това значи, че на всеки 100 лева авансирани производствени фондове стопанската организация получава 0,5 лв. печалба. Нормата на рентабилността синтезирано изразява резултатите от дейността на стопанската организация. Тя е един от най-важните показатели за нейната дейност. Колкото резултатите от производствено-ико-

номическата дейност на стопанската организация са по-добри, толкова нормата на рентабилността ще бъде по-висока, както и обратното.

Нормата на рентабилността бива два вида: планова и фактическа. *Плановата* се определя предварително на основата на ~~на~~ ~~плановите~~ ~~показатели~~ на производствената и стопанската дейност на предприятията. А *фактическата* норма на рентабилността се образува на основата на печалбата, получена от предприятието след реализирането на продукцията. Когато дейността на стопанската организация е добра, фактическата норма на рентабилността обикновено е по-висока от планово определената.

Чист доход в
кооперативното
селско стопанство

Особеностите на кооперативното селско стопанство предизвикват някои специфични форми на чистия доход, създаван в него. И тук, както

в държавните предприятия, една част от чистия доход отива в държавния бюджет като централизиран чист доход, а другата част се използва от кооперативното стопанство. Частта, която се отправя за държавата, отразява участието на кооперираниите селяни в общото строителство на социалистическото общество. То освен това е и форма на изземване от държавата на създаваната в селското стопанство диференциална рента.

Изземването на чист доход от кооперативното селско стопанство в държавния бюджет се извършва пряко чрез данъка върху общия доход и косвено чрез цените на продуктите, застраховките, лихвите и др. Данъкът върху общия доход, както сочи самото наименование, е в зависимост от доходите, които стопанството реализира от своята производствена дейност. А изземването на чист доход чрез механизма на цените на стоките става по пътя на изкупуването на част от продукцията на кооперативните стопанства от държавата по определени, по-ниски от предполагаемата стойност цени.

С останалата част от чистия доход след приспадане на данъците и другите форми на неговата централизация се разпореждат кооперативните стопанства. На практика тя се определя от кооперативните стопанства, а и бъдеше от аграрно-промишлените комплекси, които установяват величината на различните фондове от чистия доход. Това са преди всичко средствата за натрупване

в които се включват отчисленията за основни фондове и за разширение на оборотните средства. Близко до тях са и средствата за попълване резервните фондове на стопанствата. Форма на чист доход са и средствата за създаване на обществени фондове за потребление като резерви за случай на неплодородие, културния фонд, фондовете за старци, болни и др. Правилното попълване на тези фондове е от голямо значение за развитието на производството и на кооперативния строй в селското стопанство.

3. Цени и ценообразуване при социализма

Същност, особености и използване на цената

Цената, както бе посочено още в първия раздел, е паричен израз на стойността на стоката. Ролята и значението на стойността в общественото стопанство на практика се изпълнява от цената. Чрез цената се изразява общественонеобходимият труд, изразходван в производството на съответната стока, чрез нея се сравнява разходът на труд при производството на отделните стоки, осъществява се размяната и т. н.

Образуването на цените при социализма е дело на обществото (респективно държавата), което изучава и съзнателно се съобразява с изискванията на закона за стойността, като използва цените за активно въздействие върху стопанския живот. Във връзка с това следва да се посочи, че е възможно, а често е и наложително известно отклонение на цената от величината на стойността, т. е. цената да бъде по-висока или по-ниска от съответната стойност на стоката. Но обществото допуска това с цел да съдействува за строителството на социализма и комунизма. Отклонението на цената от стойността не може да става своеволно и необмислено, то не може също така да става в неограничени размери. В мащаба на цялото народно стопанство като тенденция трябва да се създаде равенство между сумата на стойностите и сумата на цените за всички стоки, т. е. отклоненията на цените на отделните стоки под и над стойността трябва взаимно да се компенсират между всички стоки, произведени в народното стопанство.

Като икономическа категория цената отразява про-

изводствените отношения на социалистическото общество. Цената е икономическо средство, което обществото използва в стронтелството на социализма и комунизма.

Характерна особеност на цената в социалистическото стопанство, която я отличава от цената при капитализма, е нейното планомерно образуване. Както целият стопански живот на социалистическото общество протича планомерно, така също и цените на отделните стоки се планират. Това в повечето от социалистическите страни става на базата на нормативно определените разходи по производството на продукцията и изчисляването на полагаемия се чист доход. Установените за определен период цени на стоките имат задължителен и устойчив характер. Известно изключение правят само цените на кооперативния пазар, които се образуват по свободен път. На определени периоди обаче цените на стоките трябва да се изменят, за да се привежда в съответствие с промените в производството и реализацията, т. е. с промените в стойността на съответните стоки. Генералната линия на партията в областта на ценообразуването е системното, икономически обосноващо намаляване на цените или повишаване на работните заплати върху основата на растежа на производителността на труда и намаляването на себестойността на продукцията. Но то, разбира се, трябва да създава възможност стопанските организации да възстановяват разходите по производството и реализират необходимата печалба.

Цената при социализма има съществена роля в икономическия живот. Тя пронизва всички звена на производството и реализацията на стоките и се използва за активно въздействие върху производствения процес, за преразпределение на националния доход и подобряване жизненото равнище на хората. Тя освен това служи за планиране и контролиране на икономическия живот. Чрез нея например се установяват необходимите за стопанството пропорции, тя се използва още за изразяване равнището на производителността на труда, за изчисляване икономическата ефективност на капиталните вложения, за действителен контрол върху движението на стоките и парите. Въобще цената при социализма е активно средство за стимулиране икономическото развитие на народното стопанство.

Принципи на
ценообразуването

Образуването на основната част от цените при социализма, както бе посочено, става съзнателно, планомерно, от специално натоварени за целта органи. В нашата страна ценообразуването на значителна част от стоките е съсредоточено в ръцете на правителството. В негова помощ са Комитетът по цените и органите по цените в някои ведомства и в народните съвети. Цените на дребно на основните продукти за потребление, на повечето от средствата за производство, както и изкупните цени на селскостопанските произведения се утвърждават от правителството. Образуването на цените на дребно за стоките, които нямат решаващо значение за жизненото равнище на народа, е предоставено на народните съвети. А цените на еднократните поръчки, както и на известна част други, определени от правителството стоки, се договарят между предприятията и се определят от съответните ведомства.

В своята ценова политика правителството се ръководи от социалистическите принципи на ценообразуване. Основен е принципът цената да отразява стойността на стоката. Връзката между категориите цена и стойност може да се постигне, като цените се образуват на базата на общественонеобходимите, т. е. на средните за отрасъла (среднопретеглени за даден вид стока в отрасъла), разходи по тяхното производство. Изключения трябва да се допуска само там, където производството е зависимо от естествените сили на природата, както например в добивната промишленост и селското стопанство.

В практиката като основа за формирането на цените се използват нормативната себестойност на продукта, нормативната рентабилност и външотърговските цени. Нормативната себестойност се установява, като се използват прогресивни норми за разходите по отделните елементи на себестойността. А нормативната рентабилност се определя като средна за отрасъла или подотрасъла и представлява норма на отношението на печалбата към производствените фондове. На нейна основа се определя вторият основен елемент на цената след себестойността — печалбата.

Отклонение на цената от стойността за отделна стока се налага преди всичко, когато има несъответствие

между производството на дадена продукция и потребностите от нея, т. е. когато производството не е достатъчно, за да удовлетвори потребностите, както и обратното. Разбира се, най-добре е в такъв случай да се увеличи или намали производството, но това не винаги може да стане или най-малкото — то не винаги може да се осъществи незабавно. В такъв случай, за да се създаде съответствие между търсенето и предлагането на стоките, се налага да се определят цени, които за известен период да са по-високи или по-ниски от стойността си.

Отклонение на цената от стойността се налага също така и за поощрение на техническия прогрес. В такъв случай цената се определя по-ниско от нейната стойност, за да се стимулира купуването и внедряването, примерно на нова машина, или по-високо, когато трябва да се стимулира производството на нова машина. По същия начин се постъпва и за да се стимулира продажбата на едни суровини и материали и се ограничи на други, за да се внедрят заместители в производството, за да се поощри рационалното използване на основните и оборотните средства в предприятията, за да се спази необходимият асортимент в производството, за да се намалят транспортните разноски и т. н. В някои случаи за постигането на посочените цели се използва и системата от временни надбавки и отбивки от определената цена.

Чрез ценнообразуването се стимулира внедряването на нови производства, повишаване качеството на произвежданата продукция и увеличаване трайността на изделията. За тази цел на новите по-висококачествени изделия се определя по-висока цена и съответно по-висока печалба, а на остарелите и нетърсени стоки — по-ниска. За отделните стоки, съобразно техния асортимент, качество и трайност, също така се определят различни цени.

Несъответствие на цената със стойността може да се допусне и от съображения на преразпределение на националния доход между различните сектори на стопанството, както и между потреблението и натрупването. В период например на индустриализация на страната са необходими повече средства, които може в известни граници да бъдат доставени чрез преразпределение на доходите при използване механизма на цените. По такъв

начин може да се мобилизират и част от доходите на трудещите се. Или обратно, когато трябва да се поощрява развитието на кооперативния строй чрез определянето на водходящи по-високи изкупни цени на селскостопанските продукти или пък чрез по-ниски цени на селскостопанските машини, може да се мобилизират средства, създадени в други отрасли, които по такъв начин да се пренатрат за подпомагане развитието на селското стопанство.

Днес цените се използват още и за преразпределение на националния доход сред отделните категории трудещи се. Това става, като се определят например относително по-ниски цени на продуктите за масово потребление и на детската конфекция за сметка на относително по-високи цени за стоки от луксозен характер или за стоки от по-особен модел, асортимент и др. По такъв начин националният доход се преразпределя в полза на трудещите се с по-малки доходи или с по-големи семейства, където, разбира се, и нуждите са по-големи.

Важен е принципът за съответствие между цените на еднородни стоки или на стоки с еднакво предназначение. В някои случаи обаче се допуска за едни и същи стоки да съществуват и различни цени. В Съветския съюз например това се прилага много широко чрез така наречените поясни цени. При този случай едни и същи стоки имат различни цени в отделните райони на страната, защото и разходите по тяхното производство и транспортране не са еднакви.

При определяне на цените не може да се изхожда само от един или друг фактор. Винаги трябва да се имат предвид всички фактори, като внимателно се преценява отражението, което всеки един от тях трябва да окаже. ~~При това тук не може да има закостенялост, цените трябва да се изменят винаги, когато настъпват промени във факторите, които са ги обусловили.~~

Съвременната буржоазна критика на социализма насочи своето острие срещу принципите на образуването на цените и преди всичко срещу принципа за планомерното им формиране. Критиката е свързана с по-общата постановка за планирането на социалистическото производство. Според буржоазните икономисти ръководството на социалистическото стопанство трябвало да се изрази в съставянето на прогнози за икономическото

развитие, които да служат само като най-общ ориентир. А регулирането на стопанството трябва да се предостави на пазара и на механизма на свободното образувание на цените. Всяка друга форма на ръководство, според тях, сковавала народното стопанство, внасяла субективизъм, бюрократизъм, административност и възпирала обществения прогрес. Свободното движение на цените съобразно с конюнктурата на пазара бил единственият фактор, който можел да определя насоките на развитието и обективне-необходимите пропорции в стопанството. Тази концепция се разпространява като „теория за пазарния социализъм“. Целта ѝ е да се насочат социалистическите страни към отказ от планирането на стопанството и използването на един от основните икономически механизми при неговото ръководство — цените. Цели се още да се постигне някаква видима близост между формите на управлението на капиталистическото и социалистическото стопанство, за да се обоснове тезата за тяхното „сближение“ с интимната задача да се заблуди работническата класа в капиталистическите страни и се пречупи нейното революционно жилие.

Цени на едро   Цените на едро обслужват икономическия оборот между социалистическите стопански организации.

Към тях се отнасят фабрично-заводските цени на промишлената продукция, цените на едро на вносител, цените и сметните норми в строителството, изкупущите цени и цените на заготовител на селскостопански произведения.

Фабрично-заводската цена се използва в промишлеността. Тя се образува от нормативната пълна себестойност на продукцията плюс нормативната печалба.

Теоретически формирането на печалбата във фабрично-заводските цени може да стане по няколко начина, във връзка с което възникват и няколко типа (модела) цени. Когато печалбата се образува в процент към себестойността на продукцията, се получава така нареченият тип на осреднената стойност. Друг тип е производствената цена. При нея печалбата се формира на базата на средна за цялото стопанство норма на рентабилността като отношение на печалбата към авансираните фондове за производството на съответната про-

дукция. Когато печалбата се формира в съотношение към работната заплата, възниква цената от стойностен тип. Предполага се, че тя е най-близо до стойността, тъй като работната заплата обикновено съответствува на вложения от работниците труд, който представлява съдържанието на новосъздадената стойност. Повечето от социалистическите страни се ориентират към такъв начин на формирането на цените, при които се съчетават положителните страни на различните модели на образуването на цените в промишлеността. У нас, както бе посочено, печалбата като елемент на фабрично-заводската цена се формира на базата на отраслова норма на рентабилността, като отношение на печалбата към производствените фондове.

Цените на едро на вносител се отнасят до внасяните от чужбина стоки, които са предназначени за реализация от стопанските организации. Те обхващат както промишлените, така и селскостопанските произведения. Формират се на основата на външнотърговските цени.

Цщите и сметните норми в строителството се отнасят до строителните и монтажните работи и до всички свързани с тях дейности.

Изкупните цени на селскостопански произведения имат важно значение за развитието на селското стопанство.

Социалните и производствените особености на селското стопанство при социализма предизвикват някои специфични черти на ценообразуването и на цените в този отрасъл.

Цената на селскостопанските продукти в основни линии трябва да възстановява разходите по тяхното производство, да осигурява необходимата рентабилност за нуждите на разширеното възпроизводство на кооперативните стопанства и за попълването на обществените фондове за потребление. Много важна особеност на тази цена произтича от природната обусловеност на производството в селското стопанство, която налага при нейното образуване да се има предвид различното плодородие на отделните участъци земя. Обективна основа на цената на селскостопанските стоки е стойността на продукцията, произведена в относително по-неблагоприятните участъци земя, използването на която е необходимо за задоволяване на обществените

потребности. Това обаче не е единственият принцип на ценообразуването на селскостопанската продукция. Тук трябва да се има предвид и необходимостта да се поощрява специализацията на производството в съответствие с природно-климатическите условия. Цената освен това се използва като средство и за изземване на част от диференциалната рента, създавана в селското стопанство. В този случай тя се установява относително-по-ниско от своята стойност. Цените на селскостопанските продукти трябва да стимулират подобренето на качеството на произвежданата продукция. Освен това те са свързани и с формите на изкупуването на селскостопанската продукция, които също така имат някои особености.

Основните изкупни цени на селскостопанските произведения са единни и имат задължителен характер. Те се определят от правителството и се отнасят до продуктите от селскостопански произход, изкупувани от държавните и кооперативните организации по предварително сключени договори.

Единните изкупни цени на селскостопанската продукция у нас бяха въведени през 1959 г. Дотогава във формите на закупуването на селскостопанската продукция и в образуването на цените имаше голямо разнообразие и бяха допуснати значителни грешки, които се отразиха неблагоприятно на развитието на селското стопанство и на кооперативния строй в нашата страна. Началото на ликвидацията на тези грешки и на изправянето на политиката на цените в селското стопанство се сложи с решенията на Априлския пленум на ЦК от 1956 г.

Преди въвеждането на единните изкупни цени на селскостопанската продукция голяма част от нея се изкупуваше по цените на задължителните държавни доставки. Тези цени в началото бяха значително по-ниски от разходите по тяхното производство, т. е. при тяхната продажба кооперативните стопанства губеха. Това се отразяваше неблагоприятно на развитието на селското стопанство. В тази насока действуваше и наличието на няколко различни цени за едни и същи продукти.

След Априлския пленум започна постепенно повишаване на цените на селскостопанските продукти, което продължи до 1958 г. включително. Но това бе недостатъчно за цялостното изпълнение на решенията на пленума.

Нужно бе не само да се повишат изкупните цени, но и да се реформира самата система на цените в селското стопанство. За тази цел през 1959 г. вместо различните видове цени, които се използваха в селското стопанство, се въведоха единни изкупни цени. С това се сложи началото на нов етап в областта на ценообразуването в селското стопанство. В системата и равнището на цените на селскостопанските произведения бе внесена стабилизация. Тя още повече се утвърди с неколкочкратното повишение на изкупните цени на някои стоки.

През 1962 г. бяха коригирани и цените на средствата за производство, изкупувани от кооперативните предприятия. Дотогава те неоснователно се продаваха на по-високи цени, отколкото на държавните предприятия. Това пречеше на техническия прогрес в селското стопанство и увеличаваше разходите по производството на продукцията. С тяхното коригиране тези пречки бяха отстранени.

Продажните цени на изкупвателните организации (наричат се цени на заготовител) се отнасят до продукцията, изкупена от тях и приготвена за продажба на промишлените стопански организации или фирмите за износ. В тях се съдържа известна надбавка за покриване на разходите на търговските организации, които се занимават с изкупуването, а понякога и с частичното преработване на тази продукция, и тяхната печалба.

Цени на дребно В тях се включват цените на стоки-те за непосредствения консуматор на предметите за потребление, тарифите и наемите, цените на услугите и ремонтите на предмети за потребление и цените на входните билети за битови и културни институти.

Основна е цената на дребно на предметите за потребление. Тя е цена, по която стоките се реализират на пазара, при тяхното купуване от гражданите. За основните стоки тази цена се определя от правителството и е задължителна. В нея е отразена политиката на партията в изпълнение на основната задача, която стои пред обществото — повишаване благосъстоянието на народа.

Освен цените на дребно в организираната търговия съществуват и цени на свободния кооперативен пазар. Това са цени, които се образуват свободно, в съответствие с търсенето и предлагането на стоките. Те се от-

насяг само до селскостопански произведения, годни за непосредствена консумация. Върху тези цени държавата оказва икономическо въздействие чрез цените на организирания пазар, но то може да бъде действено, ако на организирания пазар по установените от правителството цени се изнасят стоки в достатъчно количество, добро качество и пълен асортимент.

Икономическият ефект от намалението на стойността на стоките може да се използва, първо, за намаление на цените и, второ, за повишение на работните заплати. У нас в началото се прилагаше само първият. По този начин обаче икономическият ефект от намалението на цените бе голям за онези, които имаха по-високи доходи, и обратно — по-малък за тези, които бяха с по-малки доходи. На тази неправилна политика в областта на цените на дребно се сложи край след Априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 г., когато се тръгна и по пътя на повишението на работните заплати.

В цените на дребно след Априлския пленум бе внесена и друга корекция, свързана с грешките по ценообразуването в селското стопанство. Цените на дребно на много от селскостопанските продукти се базираха на господстващите до 1956 г. ниски изкупни цени. Но с тяхното коригиране настъпи голямо несъответствие между изкупните цени и цените на дребно, което значително увеличаваше загубите на държавата от продажбата на тези продукти. За много от тях държавата трябваше да ~~дава подпомагане (помощи) на съответните~~ предприятия. Това не можеше да се отрази благоприятно на развитието на народното стопанство и бе коригирано чрез частично увеличение на цените на дребно на някои продукти предимно от животински характер.

Политиката в областта на цените на дребно на стоките за лично потребление занапред ще върви по линията на тяхното стабилизиране и намаление, разбира се, в съответствие с увеличението на производителността на труда, намалението на стойността на продукцията и задачите в строителството на развитото социалистическо общество в нашата страна.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И ШЕСТА

ПОЗЕМЛЕНА РЕНТА ПРИ СОЦИАЛИЗМА

1. Поземлената рента в кооперативните стопанства в преходния период

В страни, където след победата на пролетарската революция се запази дребната частна собственост върху земята, селяните, влизайки в кооперативните стопанства, в повечето случаи получават доход за внесената от тях земя. Този доход е *нов тип частнособственическа поземлена рента*. Материална основа на тази рента е част от чистия доход, произведен в кооперативното стопанство. Нейният източник е принадлежният продукт, създаван от труда на кооператорите, които участвуват в процеса на производството.

Причината за превръщането на част от чистия доход в поземлена рента е, че земята в кооперативните стопанства като обект на собственост е частна, а като обект на стопанисване — кооперативна. Селяните в ТКЗС, до превръщането на земята в обществена собственост, са представители едновременно на два различни типа собственост. Те обединяват в себе си две социални фигури — частния собственик на земята и кооперативния собственик на останалите средства за производство. Тук се проявява едно вътрешно неантагонистично противоречие в стопанството, което временно се преодолява посредством рентните отношения, т. е. чрез икономическата реализация на частната поземлена собственост. Тази рента обаче не бива да се отъждествява с рентите при капитализма или при феодализма. Тя има нова, социално-икономическа природа. Чрез нея икономически се реализира не *едрата* капиталистическа частна собственост върху земята, а *дребната* поземлена собственост на кооперираниите селяни. При това тя не е *експлоататорска*, а *трудова* частна собственост върху земята, която вече се обработва колективно.

Поземлената рента в ТКЗС отразява нов тип производствени отношения. Това са отношения между кооперативните стопанства и кооператорите в тях и между самите кооператори. В кооперативните стопанства всички участвуват колективно в създаването на материалните

блага, но една част от чистия доход те разпределят според частната собственост върху земята. Това е изгодно и за по-имотните, и за малоимотните, тъй като приобщава усилията на всички трудещи се селяни за развитието на кооперативното производство. То неизбежно поражда известни прогнворечия между тях, които обаче нямат антагонистичен характер, не отменят социалистическия характер на кооперативните стопанства и не спъват развитието на производителните сили в този отрасъл.

Рентата, получена за земята в ТКЗС, е *нетрудов доход*, понеже чрез нея разпределението е не според количеството и качеството на труда на кооператорите, а в съответствие с частната собственост на земята. Не бива обаче да се отъждествява нетрудовият доход на земевладелеца с нетрудовия доход на кооператорите в ТКЗС. И в двата случая основа на този доход е принадлежният продукт, но земевладелците по начало не участвуват в неговото създаване, а кооператорите сами го произвеждат. Рентата в ТКЗС е доход, който принадлежи на кооператорите и се разпределя между тях. Тя не изменя социалистическия характер на кооперативното стопанство.

Поземлената рента в ТКЗС в преходния период, макар и да е нетрудов доход, не изразява експлоататорски отношения. Тук членовете на стопанствата не са отделени от средствата за производство, а са колективни собственици на постройките, инвентара, добитъка и някои други средства за производство. Освен това организацията на труда в ТКЗС има социалистически характер и се осъществява под ръководството на самия колектив, при непосредствената помощ на комунистическата партия и социалистическата държава. Рентата в ТКЗС като правило не представлява основен доход за кооператорите, а има спомагателно значение.

Поземлената рента в ТКЗС съдействува за развитието и укрепването на социалистическия обществен строй в селското стопанство. С нейното допускане обществото прави известна отстъпка на трудовото селячество, като се отказва от една част от чистия доход с цел по-силно да го заинтересова от влизането му в кооперативните стопанства и то по-бързо да изживее своята привързаност към частната собственост. От друга страна, селяните, влизайки в ТКЗС, обективно съдействуват за изграждането на социалистическите форми

на стопанство в селото, за развитие на производителните сили и за повишаване на обществената производителност на труда. Ето защо „рентата, която съществува в рамките на ТКЗС, е нова икономическа категория и не изразява отношения на експлоатация. Тя представлява само известна неголяма част от дохода на ТКЗС, разпределен не по количеството на труда, а по количеството на внесената от кооператорите земя. В нея икономически се реализира частната трудовъ собственост на членовете на ТКЗС върху земята.“¹

В периода на масовото уедряване на кооперативните стопанства (1958—1959 г.) селяните у нас повсеместно се отказаха от рентата, получавана за внесената от тях земя в ТКЗС.

2. Диференциална поземлена рента при социализма

Допълнителен чист доход при социализма

И при социализма в кооперативното селско стопанство се образува допълнителен чист доход, който приема формата на диференциална поземлена рента. Необходимо е обаче да се разграничат *условията*, които обуславят образуването на допълнителния чист доход в селското стопанство, от *причините*, които го превръщат в диференциална рента.

Условията за образуването на допълнителния чист доход са *естествени и общественно-икономически*. Естествените условия са ограничеността на обработваемите земи и техните различия по плодородие на почвата и местоположението на участъците земя. Въпреки че социалистическият строй дава големи възможности за най-рационално използване на земята, той не е в състояние да преодолее тези обективни обстоятелства, поради което обществото е принудено да използва и земите при средни и неблагоприятни естествени условия. Това особено се отнася за страните, където обработваемата земя е ограничена.

В България например обработваемата земя е относително малко и възможностите за нейното разширява-

¹ Т. Живков. Отчетен доклад на ЦК на БКП пред VII конгрес на партията, Изд. на БКП, 1958 г., стр. 136.

не са крайно оскъдни. Почти една трета част от страната е заета с гори. Само около 47% от цялата територия е обработваема земя. При това през последните години иригационното, промишленото и транспортното строителство отнеха големи площи плодородна земя. Наред с това, макар и малка, нашата страна се сгличава със значително разнообразие в почвено-климатическите условия, което неизбежно води до голяма диференциация в добивите на отделните участъци. У нас например се наброяват 6 типа почви и редица подтипове към всеки от тях. Те се отличават по своето съдържание, структура, водопроницаемост и т. н. На тази основа страната е разделена на 15 почвени района. Освен това в България има значително разнообразие в климата (температура, влажност, срок на снежната покривка). Ето защо едни и същи селскостопански култури се отглеждат при различни природни условия. В резултат на това добивите в отделните райони са доста различни. Така например през 1970 г. най-високият добив на пшеницата по окръзи е 3,10 пъти по-голям, отколкото най-ниският; на царевичата — 3,71 пъти; на слънчогледа — 2,30; на доматиите — 3,20; на ориенталски тютюн — 2,70 и т. н.

Обществено-икономическите условия за съществуването на допълнителен чист доход при социализма са, от една страна, стоковото производство, и от друга — монополът на стопанисване земята от отделните кооперативни стопанства.

Обществената стойност на селскостопанските продукти, за разлика от стойността на продуктите в промишлеността, се определя от средните (нормални) разходи на труд при относително най-неблагоприятни естествени условия на производството на продукцията, която е необходима за обществото.¹ Това е обективна необходимост и за социалистическото кооперативно селско стопанство главно по две причини. Първо, всички нормално работещи стопанства² трябва да имат възможност сами да осигуряват необходимите им натрупвания за

¹ Трябва да се прави разлика между добри, средни и лоши естествени условия и добри, средни и лоши стопанства. И при добрите естествени условия може да има лоши стопанства, така както и при лошите естествени условия — добри стопанства.

² Имат се предвид стопанствата със средна механизация и средна организация на труда и производството.

разширено възпроизводство. *Второ*, разпределението според труда и материалната заинтересованост на трудещите се от резултатите на производството изискват да се обезпечи за равен труд равно възнаграждение на всички кооператори. Това напълно се отнася както за стопанствата, работещи при благоприятни естествени условия, така и за тези, които работят при неблагоприятни условия, но произвеждат необходима за обществото продукция.

Особеностите на обществената стойност на продуктите в селското стопанство обуславят образуването на допълнителен чист доход в стопанствата, работещи при средни и добри условия. Величината на този доход представлява разликата между обществената стойност и индивидуалната стойност на продуктите, произведени в добрите и средните по плодородие и местоположение земи. Обикновено той се изчислява върху единица площ (10 дека).

Кооперативните стопанства имат *монопол върху стопанисването* на определени парцели земя. По тази причина допълнителният чист доход, получен при по-добрите и при средните естествени условия, се утвърждава като постоянно явление за съответните стопанства. Този доход обаче не е свързан с по-голямото количество или по-доброто качество на работата на производствения колектив на дадено стопанство, а с по-високата производителност на труда, която е резултат на по-високото плодородие и по-благоприятното местоположение на земята. С изграждането на АПК диференциацията на допълнителния чист доход ще се намали, но не може да изчезне.

Източникът на допълнителния чист доход е по-производителният труд при добрите и средните естествени условия на производство. Тъй като обществената стойност се определя от относително по-неблагоприятните естествени условия, то трудът, изразходван при по-добри условия, за единица време създава не само повече продукти, но същевременно и по-голяма стойност.

Допълнителният чист доход в социалистическото селско стопанство е само *предпоставка*, но не и *причина* за съществуването на диференциална, поземлена рента. Не всеки допълнителен чист доход е основа за възникване-

Превръщане
на допълнителния
чист доход в
диференциална рента

то на рента. Причина за превръщането на допълнителния чист доход в селското стопанство в рента е собствеността върху земята. Собствеността върху земята няма отношение към образуването на допълнителния чист доход, но тя има непосредствено отношение към неговото превръщане в диференциална рента. Когато разглежда добавъчната печалба като материална основа на диференциалната рента при капитализма, К. Маркс подчертава, че „поземлената собственост е причина не за създаването на тази добавъчна печалба, а за нейното превръщане във формата на поземлената рента“¹.

Причината за превръщането на допълнителния чист доход в диференциална рента е обстоятелството, че земята като обект на собственост е в едни ръце, а като обект на стопанисване — в други ръце. При социализма (имаме предвид главно СССР, първата страна на победения социализъм) земята като обект на собственост е в ръцете на обществото (държавата), като обект на стопанисване — в ръцете на колхозите.

Общонародната собственост изразява равни, еднакви отношения между всички членове на обществото по повод на средствата за производство. Това се отнася и до земята като основно средство за производство в селското стопанство. Ако допълнителният чист доход, създаден при по-благоприятните естествени условия, остава в колхозите, не всички членове на обществото ще се ползват от облагите на земята като общонародна собственост. Кооперирани селяни, които обработват средните и добрите участъци земя например, ще бъдат облагодетелствувани. Техните стопанства ще получават по-големи доходи, ще имат възможност да отделят повече средства за натрупване и възнаграждение на труда, без това да бъде тяхна заслуга. Обратно, кооперираните селяни, които обработват лошите земи, както и работническата класа и народната интелигенция, които също са собственици на земята заедно с всички членове на обществото, няма да се ползват от резултатите на производството при благоприятните естествени условия. Общонародната собственост изисква допълнителният чист доход да принадлежи на обществото. На тази основа още в процеса на производството възникват рентните

¹ К. Маркс, „Капиталът“, т. III, 1953 г., стр. 670.

отношения между обществото като собственик на земята и колхозните селяни, които стопанисват средните и добрите участъци земя. Това обстоятелство превръща допълнителния чист доход в диференциална поземлена рента, като икономическа реализация на общонародната поземлена собственост. Допълнителният чист доход се превръща в диференциална поземлена рента не защото държавата го изземва, а обратно — държавата го изземва, защото той се е превърнал в рента още в процеса на неговото създаване.

Допълнителният чист доход не се превръща в диференциална поземлена рента, ако собствеността върху земята не е отделна от тези, които я стопанисват. Такъв е случаят с държавните земеделски стопанства и стопанските организации в добиващата промишленост. Там земята и като обект на собственост, и като обект на стопанисване е в ръцете на държавата, отношенията между собственика и владелеца не са изградени върху базата на двете форми на социалистическата собственост. Допълнителният чист доход, въпреки че се изземва от държавата, не се превръща в диференциална рента и не изразява рентни отношения.

В тази връзка трябва да се разглежда и историческата тенденция за отмирането на диференциалната поземлена рента като специфична икономическа категория. В. И. Ленин подчертаваше, че рентата ще изчезне, когато „не само собствеността върху земята, но и самата земя като обект на стопанисване“ се предаде „в ръцете на цялото общество“¹.

Отличителни черти на диференциалната рента при социализма По своето социално-икономическо съдържание диференциалната рента при социализма коренно се отличава от рентата при капитализма. При социализма тя е икономическа реализация на общонародната собственост върху земята и отразява производствени отношения между обществото и кооперираните селяни по повод производството и разпределението на допълнителния чист доход, създаван в селското стопанство. Икономическата реализация на социалистическата общонародна собственост върху земята е в интерес на цялото общество, а не на отделна класа или

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 10, стр. 178.

прослойка. Чрез нея се осигурява за всички членове на обществото равно отношение към земята.

Диференциалната поземлена рента при социализма *не представлява аренда (наем) за земята*, както това е при капитализма. Като обект на стопанисване земята при социализма се ползва безплатно от страна на кооперираните селяни. За това говори фактът, че от стопанствата, работещи при неблагоприятни естествени условия, държавата не изземва никаква рента.

Диференциалната рента при социализма отразява отношения не между частни собственици на средства за производство, а между обществени собственици. Тези отношения почиват не на експлоатация на наемния труд, а на взаимното сътрудничество между членовете на обществото на базата на свободния колективен труд. Това са социалистически производствени отношения.

В условията на капитализма диференциалната рента се образува и разпределя стихийно. При социализма обществото съзнателно организира изземването на допълнителния чист доход от селското стопанство. Диференциалната рента II при капитализма пречи на развитието на селското стопанство. В условията на социализма тази рента вече не ограничава дългосрочните вложения, а, напротив, ги стимулира, тъй като част от нея се използва за интензификацията на земеделието и животновъдството.

Диференциалната поземлена рента е *историческа категория*. При единната общонародна комунистическа собственост тя няма да съществува. Условията за това ще се подготвят през етапа на развитото социалистическо общество — най-високия и завършващ етап на първата фаза.

3. Форми на диференциалната рента при социализма

Диференциална рента I

И в условията на социализма съществуват две основни форми на диференциална рента — диференциална рента I и диференциална рента II. Те се обуславят от различните условия, при които се образува допълнителният чист доход в селското стопанство.

Допълнителният чист доход, получен от труда в относително по-благоприятните естествени условия, е материална основа на диференциална рента I. Тази рента от своя страна също се дели на две: по плодородие и по местоположение. Следващата схема дава представа как се образуват диференциалната рента I по плодородие при една условна зърнена култура със следните разходи: $c = 65$ лв., $v = 65$ лв. Приемаме, че масата на $m = 50$ лв

Участък по плодородие	Разход на 10 дка лв.		Стойност на прил. прод.	Пронзв. на 10 дка	Индивидуал. на стойност лв.		Обществена стойност лв.		Диференциална рента I
	c	v			100 кг	всичко	100 кг	всичко	
I. Лоши	65	65	50	1 500	12	180	12	180	—
II. Средни	65	65	50	1 800	10	180	12	216	36
III. Добри	65	65	50	2 250	8	180	12	270	90

Между диференциална рента I по плодородие и по местоположение, както е известно, няма принципна разлика. Колкото по-близо се намира даден участък до пазара или до изкупвателните пунктове, толкова по-малки ще бъдат индивидуалните разходи за единица продукция и толкова по-голям допълнителният чист доход.

При социалистическото планово стопанство има големи възможности селскостопанските култури съзнателно да бъдат разположени по-близо до потребителните центрове. За тази цел например се правят специални зеленчукови и овощни пояси около големите промишлени градове, с което по-добре да се задоволяват нуждите на градското население и същевременно да се намаляват транспортните разходи. Тези разходи се намаляват и когато предприятията на консервната промишленост например се изграждат в районите, където се намират източниците на техните суровини.

У нас допълнителният чист доход, който се образу-

ва от местоположението на стопанството, не остава в него, тъй като продуктите се изкупуват от населеното място на производителя. Независимо от това стопанствата, чиито работни участъци се намират близо до населеното място и до свободните кооперативни пазари, имат възможност да реализират макар и малък допълнителен чист доход.

Диференциална рента II

За социализма е присъщо постоянно задълбочаване на интензификацията както в земеделието, така и

в животновъдството. Допълнителните разходи на единица площ за внедряването на нова агротехника води до образуване на нов допълнителен чист доход, който се превръща в диференциална рента II.

Предпоставка за образуването на диференциална рента II е също така разликата в плодородието на обработваемите земи. И тук, както и при диференциална рента I, става дума за образуване на допълнителен чист доход от единица площ в зависимост от различието в плодородието. Разликата се състои в това, че при диференциалната рента I плодородието е естествено, а при диференциалната рента II то е създадено изкуствено. Но същество обаче диференциална рента II е само видоизменена диференциална рента I. К. Маркс посочва, че диференциална рента I е историческа и логическа предпоставка за съществуването на диференциална рента II.

При социализма няма социални ограничения, които да пречат за влагането на допълнителни капитални вложения върху единица площ и получаването на все по-голямо количество продукция от нея, ако обективните условия позволяват това. Обществената собственост върху земята съдейства за разширяване интензификацията на производството чрез подобряване обработката на почвата, увеличаване на наторяването и осъществяването на всевъзможни иригационни и мелниоративни работи, които водят до увеличаване на изкуственото плодородие на земята.

В нашата практика засега все още е трудно да се отдели диференциална рента I от диференциална рента II, тъй като не разполагаме с достатъчно усъвършенствувани методи. Това обаче е необходимо, тъй като има голямо теоретическо и практическо значение за стимулиране развитието и интензификацията на селското стопанство.

4. Разпределение на диференциалната рента при социализма

Основни принципи при разпределението на диференциалната рента

Като допълнителен чист доход, създаден върху основата на общонародната собственост върху земята, диференциалната поземлена рента принадлежи *изцяло* на държавата.

На практика обаче тя се разпределя между нея и отделните колхози в СССР, а у нас — кооперативни стопанства, съобразно с конкретните задачи в дадения период от тяхното развитие. Това е възможно и необходимо, защото крайните интереси на държавата и стопанствата съвпадат.

При разпределението на диференциалната рента в условията на социализма се изхожда от няколко *основни принципа*. Преди всичко диференциалната рента се използва за засилване на *материалната заинтересованост* в кооперативните стопанства. Така например, за да се поощри по-пълното използване на по-добрите участъци земя, е полезно част от рентата да се оставя на стопанствата. Освен това разпределението на диференциалната рента следва да се използва и за *създаване на равни икономически условия* в кооперативните стопанства, намиращи се при различни природни условия. Чрез нея могат да се намалят големите и необосновани различия в доходите на отделните кооперативни стопанства и техните членове, предизвикани от обективни фактори. Това изравняване има значение за осигуряване на нормални условия за разширеното възпроизводство в тях. Целенасоченото разпределение на диференциалната рента може да *съдействува и за по-правилната и по-бърза специализация и концентрация* на селскостопанското производство.

При разпределението на диференциалната рента трябва да се отчитат и особеностите на нейните две форми. Както бе посочено, диференциалната рента I се образува, без да са необходими за това допълнителни вложения от кооперативните стопанства. Резултатите от по-високата производителност на труда, които са получени само от по-добрите естествени условия, трябва да се изземват от обществото. Това налага като правило диференциална рента I да се съсредоточава изцяло в ръцете на държавата.

Диференциална рента II, макар и да е свързана с естественото плодородие на земята, се получава само при допълнителни разходи на средства, които се правят и от кооперативните стопанства, и от социалистическата държава. Кооперативните стопанства трябва да бъдат материално насърчавани да правят повече и по-рационални разходи върху единица площ, като се оставя една част от създадения допълнителен чист доход в тях. Диференциалната рента II следва по-активно да се ползва за стимулиране интензификацията в селското стопанство.

За да може правилно да се използва разпределението на диференциалната рента като инструмент за съществено стимулиране на селското стопанство, има голямо значение точното установяване обема на диференциалната рента по видове. За тази цел е необходимо да се установи научно обособено икономическо райониране на културите в растениевъдството. На тази основа следва да се разработи и подробна икономическа оценка на земята.

Изземване на
диференциалната
рента от
кооперативните
стопанства

Основните канали, по които държавата изземва диференциалната рента, са *изкупните цени и подоходният данък*. Освен тях по-рано част от рентата се изземваше и посредством диференцираното натурално

заплащане на работите, извършени от машинно-тракторните станции.

До 1958 г. у нас съществуваха три вида цени за изкупуване на селскостопанската продукция: *цените на задължителните държавни доставки, цените на договорно изкупуваната продукция и цените за закупуване на свободните излишъци*. Цените на задължителните държавни доставки бяха много ниски. На практика чрез тях в много случаи държавата изземваше не само диференциалната рента, но и основния чист доход, създаван в ТКЗС. Освен това количествата на изкупуваната продукция бяха диференцирани съобразно естествените условия, което също така съдействуваше за изземване на диференциалната рента от държавата. Договорните цени и цените за свободните излишъци бяха значително по-високи от цените на задължителните държавни доставки. По такъв начин една част от диференциалната

рента оставаше в кооперативните стопанства. Разбира се, тук трябва да се има предвид масата на продукцията, която се изкупуваше по различните видове цени, за да се определи действителното разпределение на диференциалната рента между дадено стопанство и държавата.

Диференцираните ставки за натурално заплащане работите, извършени от МТС, се определяха в зависимост от добивите и даваха възможност да се централизира в държавата една част от допълнителния чист доход, създаван в ТКЗС.

От 1959 г. у нас се въведоха *единни изкупни цени* за всички видове селскостопански продукти. Единните цени ограничават възможността за диференцирано изземване на поземлената рента, напротив, те дават възможност една част от нея да остане в кооперативните стопанства, работещи при средни и добри условия. Но засега при различните култури равнището на тези цени е различно, поради което в различно съотношение се извършва разпределението на диференциалната рента между държавата и отделните стопанства.

В Съветския съюз съществуват *зонални цени*, чрез които се изземва значителна част от диференциалната рента. Тези цени се установяват съобразно обществените разходи в дадена зона. В по-малките страни, каквато е и нашата, не е целесъобразно обособяването на диференцирани цени, защото тук всяка култура би трябвало да има свои самостоятелни райони. Едно и също стопанство в такъв случай за всяка култура би се отнасяло към различен район, въпреки че то ще се издължава към държавата в един и същ изкупвателен пункт и ще реализира своята свободна продукция на един и същ пазар. Въпреки това у нас подобно е положението с добавките, които се дават върху цените на някои продукти в полупланинските и планинските райони.

С въвеждането на единните изкупни цени у нас по-голямата част от диференциалната поземлена рента се изземва чрез *подходния данък*. Новата система на планово ръководство на народното стопанство предвижда да се усъвършенствува подходното облагане, за да се осигури по-правилно изземване на диференциалната рента. Практически това се осъществява с мерките, провеждани след Юлския пленум на ЦК на БКП през

1968 г., и чрез системата на икономическия механизъм за 1971—1975 г.

Разпределението на диференциалната рента между кооперативните стопанства и държавата при социализма съдействува за по-нататъшното развитие на селското стопанство през етапа на изграждането на развито социалистическо общество.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И СЕДМА

СТОПАНСКА СМЕТКА

1. Стопанската сметка — метод за стопанисване и планово ръководство на социалистическите стопански организации

Същност и характер на стопанската сметка

Социалистическата стопанска организация е специфична форма на организация на общественото производство, основача на обществената

собственост върху средствата за производство. Стопанските организации са два вида: държавни и кооперативни. Първите са изградени върху общонародната собственост, а вторите — върху кооперативната собственост.

При всеки обществен строй характерът на производствените отношения и действащите икономически закони определят естеството на организацията на общественото производство. Последната се осъществява въз основа на определени принципи и методи за стопанисване и ръководство. Стопанската сметка е специфичен метод за стопанисване и планово ръководство на социалистическите стопански организации. Чрез нея се обезпечава най-грижливо и най-рационално използване на работната сила, средствата за производство и паричните ресурси. Тя се използва във всички отрасли на народното стопанство: промишленост, селско стопанство, транспорт, строителство и др. В кооперативните предприятия стопанската сметка има известни особености, които се обуславят от кооперативната форма на собственост.

Още В. И. Ленин подчертаваше изключително голямото значение, което има да играе стопанската сметка.

Той писа: „Привеждането на държавните предприятия на така наречената стопанска сметка е неизбежно и неразделно свързано с новата икономическа политика и в най-близко бъдеще този тип предприятия неминуемо ще стане преобладаващ, ако не изключителен.“¹

Стопанската сметка отразява социалистически производствени отношения. Това са отношения между държавата и стопанските организации, между отделните стопански организации и между трудещите се в тях. Отношенията в стопанската организация са израз на другарско сътрудничество и взаимна помощ между членовете на социалистическото общество.

Стопанската сметка се изгражда в съответствие с изискванията на икономическите закони на социализма. Особено значение има законът за планомерното развитие и законът за непрекъснатото повишаване на производителността на труда. Стопанската сметка се осъществява в стоково-парична форма, свързана с действието на закона за стойността и неговите категории: парите, цените, кредита, лихвения процент и др.

Чрез тези категории се съпоставят приходите и разходите на стопанската организация, съставят се kalkulациите за изчисляване на себестойността на продукцията, определя се рентабилността на стопанската организация, изплащането на работната заплата и т. н. Задълбоченото изучаване на обективно действащите закони при социализма, в това число и на закона за стойността, дава възможност все повече да се усъвършенствува стопанската сметка.

Стопанската сметка има да играе извънредно важна роля на всички етапи от развитието на социализма и постепенния преход към комунизма. В Програмата на КПСС се казва: „Необходимо е всемерно да се засилва стопанската сметка, да се проявява стремеж към най-строга икономия и пестеливост, към намаляване на загубите, снижаване на себестойността и увеличаване рентабилността на производството.“²

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 33, стр. 176.

² Материали на XXII конгрес на КПСС, Изд. на БКП, 1962 г., стр. 629.

Основни принципи
на стопанската
сметка

Основни принципи на стопанската сметка са: оперативно-стопанска самостоятелност, самоиздръжка, материална отговорност и матери-

ална заинтересованост.

Оперативно-стопанската самостоятелност намира израз в това, че производствените стопански организации разполагат с необходимите за производствено-стопанската дейност основни и оборотни средства, имат свой производствен план, свой счетоводен баланс и своя сметка в банката. Наред с това те представляват самостоятелни юридически личности, което им дава право да влизат в договорни отношения помежду си.

По силата на тези обстоятелства стопанските организации сами осигуряват необходимите им средства за производство и наемат работна сила, сами организират производството и реализацията на готовата продукция. Оперативно-стопанската самостоятелност обаче е относителна. Чрез нея се създават най-големи възможности за съчетаване на *централизираното ръководство със самоинициатива* на производствените колективи.

Стопанската сметка изисква производствените стопански организации да бъдат на *самоиздръжка* и да са *рентабилни*. Това означава, че със средствата си те трябва да изпълняват своите планове и с паричните приходи от реализираната продукция да покриват производствените разходи и същевременно да получават печалба. Принциплът на *самоиздръжката* изисква най-икономично да се използват материалите, трудовите и паричните ресурси в стопанската организация, така че с минимални средства да се постигат максимални резултати.

Материалната отговорност представлява характерен принцип на стопанска сметка. Производствените стопански организации са отговорни за опазването и рационалното използване на всички производствени фондове, а така също и за изпълнението на производствените планове. Те са отговорни за несвоевременното внасяне на съответните данъци в държавния бюджет. Пред банките те отговарят за несрочното връщане на получените заеми.

Стопанските организации са материално отговорни и помежду си въз основа на договорните ангажменти, и

въобще по линията на кооперацията на производството. Те са отговорни и към своите производствени колективи за ненавременното изплащане на възнаграждението за труда и недобрата организация на производствения процес. Общонародните стопански организации отговарят непосредствено пред държавата, а кооперативните — пред общите събрания на кооператорите.

Материалната отговорност носи личен характер, започвайки от ръководителите на стопанската организация, нейните клонове и подразделения, стигайки до отделния работник. Всеки отговаря за изпълнението на поверените му задачи. Това ни най-малко не пречи за използване на колективния метод в ръководството на производствените единици и за разширяване на демократическия централизъм.

Материалната отговорност предполага системна проверка на изпълнението както от ръководството на самите стопански организации, така и от вишестоящите организации. Този принцип се осъществява посредством ежедневни наблюдения, периодични отчети, ревизии, инвентаризации и т. н. Стопанската сметка изисква най-строг отчет и контрол за цялостната дейност на стопанската организация и висока финансова дисциплина. Особено място тук заема контролът чрез парите.

Един от най-важните принципи на стопанската сметка е *материалната заинтересованост* на стопанските единици, на производствените колективи и отделните членове в тях. Ленин подчертаваше, че привличането на милиони хора в социалистическото строителство е възможно само на базата на личната материална заинтересованост при помощта на ентузиазма, роден от социалистическата революция.

Колкото по-добре работи една стопанска организация, толкова по-голяма печалба трябва да получи. Основната част от тази печалба то следва само да използва за усъвършенстване и разширяване на производството, за подобряване културно-битовите условия в стопанската организация. От това е заинтересована и стопанската организация като цяло, и всички трудещи се в нея. При изпълнението на производствените планове работниците и ръководителите получават по-висока работна заплата. Това се постига както чрез разценоките при сделката система, така и чрез премията. Осо-

бено значение имат премията във връзка с крайните резултати от производствената дейност на предприятията.

Материалната заинтересованост в стопанските организации мобилизира целия трудов колектив за редовното и ритмичното изпълнение и преизпълнение на производствените планове. Заедно с използването и на моралните стимули широко се разгръща социалистическото съревнование.

Основните принципи на стопанската сметка са свързани помежду си и взаимно се обуславят един друг. Не може да се говори за самоиздръжка на една стопанска организация, ако тя няма оперативно-стопанска самостоятелност. Оперативно-стопанската самостоятелност от своя страна получава завършен вид само при условие, че стопанската организация е на самоиздръжка. Самоиздръжката от своя страна е най-тясно свързана с материалната отговорност.

Когато има самостоятелност и отговорност в работата на самоиздържащата се стопанска организация, го особено голямо значение придобива материалната заинтересованост.

Особености
на вътрешната
стопанска сметка

Вътре в производствената стопанска организация може да има обособени по-малки поделения — клонове, цехове, участъци или бригади, ферми, звена и т. н. Тяхната дейност се осъществява въз основа на вътрешната стопанска сметка, която се основава на същите принципи, както стопанската сметка на стопанската организация. По същество това е по-нататъшно разширяване и задълбочаване на метода на стопанската сметка.

Всяко поделение в производствената стопанска организация, която е обособена на вътрешна стопанска сметка, получава определена задача (пряко или по договор), необходимите за нейното изпълнение средства и съответна относителна самостоятелност в решаването ѝ. Едновременно с това тя е материално отговорна пред другите поделения за неизпълнението или материално заинтересована от ерочното и качествено изпълнение на своите задължения.

Вътрешната стопанска сметка на отделните поделения повече или по-малко прилича или се отличава от

стопанската сметка на самите стопански организации в зависимост от степента на тяхното обособяване. Колкото по-обособено е дадено поделение, толкова по-малка е разликата между стопанската сметка и вътрешната стопанска сметка.

Главните особености на вътрешната стопанска сметка се състоят в следните няколко момента. Поделенията (цехът, бригадата и т. н.), отделени на стопанска сметка, не представляват самостоятелни юридически личности и не могат да влизат в договорни отношения с други стопански организации или с техни поделения. Те нямат своя сметка в банката. Планът на тези поделения се разработва въз основа на общия план на стопанската организация.

Самонздръжката в поделението има особено проявление. Тя се състои в това, че то трябва да покрие производствените разходи със средствата, предвидени в нормативната или плановата себестойност, и да реализира икономии. Това дава възможност да се реализира повече чист доход както за поделението, така и за стопанската организация.

Отделното поделение носи материална отговорност за причинените загуби на другите поделения. То трябва от своите икономии да покрие щетите на другото поделение, когато ненавременен, непълно или некачествен изпълнява поетите задължения.

Вътрешната стопанска сметка засилва материалната отговорност и заинтересованост на работническия колектив и допринася за срочното и най-ефективно изпълнение и изпълнение на производствените планове. „За тази цел следва да се преодолее формализмът при прилагането на вътрешностопанската сметка, да се поставят връзките между цеховете върху принципите на материалната отговорност и материалния интерес; по-широко да се използва системата на премните вътре в цеха.“¹

При внедряването на вътрешната стопанска сметка значително се разширяват възможностите за подобряване организацията на работа и за усъвършенствуване на техниката, за рационалното изразходване на материа-

---

¹ Решение на пленума на ЦК на БКП, състоял се на 24, 25 и 26 юли 1968 г., стр. 17.

лите и по-пълното използване на производствените мощности. Тя съдействува за увеличаване обема на продукцията и подобряване на нейното качество, за увеличаване производителността на труда и намаляване на себестойността на продуктите.

2. Стопанската сметка и усъвършенствуване ръководството на народното стопанство

„Последователното прилагане на новата система на ръководство — се казва в решението на Юлския пленум на ЦК на БКП от 1968 г. — изисква да се доведе докрай изграждането на икономическата организация на производството, като дейността на всички стопански организации се постави върху принципа на действителната стопанска сметка.“¹ Основните принципи на стопанската сметка при новата система на ръководство значително се усъвършенствуват съобразно съвременните потребности и необходимостта да се получат значително по-добри резултати от досегашните. По такъв начин се разкрива простор за по-нататъшното развитие на производителните сили в етапа на изграждането на развитото социалистическо общество.

Оперативно-стопанската самостоятелност на производствените стопански организации през различните етапи бива различна. Новата система значително разширява тази самостоятелност на стопанската организация, без с това да се пренебрегва ролята на централното ръководство. Стопанските организации получават вече право по своя преценка да купуват, продават или дават под наем отделни основни фондове с оглед на тяхното най-рационално използване. При създаването и разширяването на тези фондове се въвежда вместо безвъзмездното бюджетно финансиране банковото кредитиране.

Предоставена е по-голяма самостоятелност на стопанските организации при планирането на производст-

¹ Решение на пленума на ЦК на БКП на 24, 25 и 26 юли 1968 г., стр. 12.

вото. Централно определяните показатели и нормативи са намалени. Повишава се ролята на договорните отношения между отделните стопански единици, без да се накърняват основните пропорции в единния народностопански план.

Новата система на планиране и ръководство на народното стопанство е насочена към утвърждаване *самоиздръжката* на стопанските организации. Сега голяма част от печалбата остава в стопанската организация. Осигурява се възможност тя сама да поеме грижата за разширяване и усъвършенствуване на производството.

При новата система за ръководство на народното стопанство стопанските организации *чувствуват задълженията да носят материална отговорност* за недостатъците в своята работа, без това да засяга бюджета. Договорните отношения сега се установяват, преди още да се състави общият народностопански план, и след това органически се включват в него. По такъв начин ролята на материалната отговорност между отделните договориращи се стопански организации значително се засилва.

Наред с това, доколкото възнаграждението на труда е свързано с крайните резултати от стопанската дейност, то и производствените колективи са непосредствено заинтересовани стопанските организации да работят добре и да не плащат материални щети. Особено внимание се отделя на личната материална отговорност както на ръководителите, така и на отделните работници за изпълнението на техните производствени задачи.

Утвърждава се и *материалната заинтересованост* на стопанските организации. Новата система изменя начина за разпределение на печалбата и същевременно дава дългосрочни норми, които определят съотношението между отделните нейни части. Въвежда се „*Данък върху производствените фондове*“.

В стопанската организация освен това са учредени редица фондове: фонд „Разширяване и техническо усъвършенствуване на производството“ (РТУ), фонд „Социално-битови и културни мероприятия“ и др. Стопанските организации са заинтересовани да увеличават печалбата, за да могат по такъв начин да увеличат и фондовете, които те сами използват за разширяване на капиталните вложения и оборотните средства. Те знаят, че

по-доброто използване на производствените фондове ще доведе по-голяма печалба и по-голям доход за разпределение, който ще остане в стопанската организация. Новата система на ръководство на народното стопанство поставя заплащането на труда в известна зависимост от реализацията на продукцията. По такъв начин личната материална заинтересованост придобива ново качествено съдържание. Доходите на трудещите се зависят и от цялостната работа на стопанската организация и нейните подразделения. Така „... се осигурява еднопосочност на интересите на цялото общество, на производствените единици и на отделните работници за ефективно водене на стопанството, като се засили материалното и моралното поощрение на творческата инициатива на колективите и предприятията“.¹

Материалната заинтересованост в подразделенията, обособени на вътрешностопанска сметка, е изградена на базата на изчисленията от материали, гориво, електроенергия и др., които се определят в зависимост от приетите планове или нормативни разходи.

Усъвършенстване
на основната
стопанска единица

Научно-техническата революция постоянно изменя условията на общественото производство и заедно с това налага системно да се усъвър-

шенствува управлението на народното стопанство. В съответствие с новите условия Програмата на БКП и Директивите за шестата петилетка поставят задачата всеобхватно да се усъвършенствува организацията на общественото производство, в т. ч. размерът и характерът на производствените единици. Досега главна производствена единица у нас беше отделното предприятие (фабриката, заводът). Това производствено звено обаче се оказва доста ограничено. Предприятията не можеха да решават големите въпроси на стратегията в производството, на техническия прогрес и прогнозирането. Ето защо развитието на производителните сили подсказва друга по-висша форма — държавните стопански обединения (ДСО).

Стопанските организации у нас са два вида — тези, които обхващат редица клонове (фабрики, заводи, ком-

¹ Решение на пленума на ЦК на БКП, състоял се на 24, 25 и 26 юли 1968 г., стр. 15—16.

бинати), се наричат държавни стопански обединения, а тези, които нямат клонове, се наричат предприятия. Стопанските обединения дават облика на държавния сектор и играят водеща роля. Някои от тях обхващат цели отрасли и подотрасли. Новото в този тип производствени единици се състои в следното: ДСО вече решават главните проблеми в развитието на производството и на техническия прогрес, въпросите на инвестиционния кредит и т. н.; предприятията, включени в тях, престават да бъдат самостоятелни юридически лица, а действуват от името на стопанското обединение, като негови клонове; стопанската сметка се издига на равнището на стопанското обединение, а клоновете в тях (т. е. бившите самостоятелни предприятия) минават на вътрешна стопанска сметка; печалбата се отчита като краен резултат на ДСО, а не на отделния клон в него и др. Клоновете в обединенията у нас нямат преки отношения с бюджета. Те получават от обединението задачи за обема и структурата на производството, показатели за качеството, нормативна себестойност на продукцията, в която специално се отделя фонд „Работна заплата“. Стимулирането на клоновете става главно за сметка на спестените материали и фонд „Работна заплата“. Направените икономии остават в клона за премиране на работниците. Ето защо трудовият колектив е заинтересован пестеливо да използва всички суровини и да се освобождава от излишната работна ръка. Това е в интерес както на самия клон, така и на стопанското обединение и на обществото.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И ОСМА

СТОКОВО ОБРЪЩЕНИЕ

1. Същност на социалистическото стоково обръщение

Стоковото обръщение при социализма Възпроизводството е единство на производство, разпределение, обмяна и потребление на материалните блага. Обмяната на резултатите от производствената дейност на хората е звено, от една страна, между

производството и разпределението и, от друга страна, между производството и потреблението. При условията на стоковото производство обмяната се извършва преимуществено като размяна на стоки посредством паритета. Запазването на стоковото производство при социализма обуславя необходимостта от съществуването и на стоково обръщение.

Стоковото обръщение има подчинена роля и зависи от характера и хода на производството. Но от своя страна то е важно условие за нормалното протичане на производствения процес, защото без своевременното реализиране на произведените стоки не могат да се възстановят средствата за производството, необходими, за да се осъществява постоянно производственият процес.

С развитието и задълбочаването на общественото разделение на труда функциите на стоковото обръщение стават предмет на особена дейност, обособяват се в специален отрасъл от народното стопанство, наречен *търговия*. *Търговията* като форма на стоковото обръщение е обособен отрасъл на стопанската дейност, който извършва придвижването на стоките от производителите до потребителите посредством покупко-продажба.

Чрез широката мрежа от предприятия и органи *търговията* осигурява бързо реализиране на стоките и с това съдействува за високи темпове на възпроизводствения процес, тя спестява на обществото материални средства и работно време. *Търговията* осигурява непрекъснатост на производството и ускорява обръщаемостта на фондовете на стопанските организации. Тя обезпечавя по-бързо обслужване на потребителите с необходимите им стоки. Освен това в *търговията* се извършва и известна производствена дейност, като транспортиране, опаковка, сортировка и съхранение на стоките.

В сферата на *търговията* като форма на стоково обръщение най-пълно функционират основните елементи на пазарния механизъм, които в условията на новата система на ръководство на народното стопанство се използват за повишаване ефективността на общественото производство. Оттук произтичат големите задачи на *търговията* през етапа на изграждането на развито социалистическо общество в нашата страна. *Търговията* следва да бъде фактор за повишаване ефективността на народното стопанство, като оказва активно въздействие

върху производството, осигурява съвременното обслужване на населението с необходимите му стоки, увеличава стокооборота и повишава културата на обслужването.

Стоковото обръщение при социализма изразява нов тип производствени отношения и се основава на нови икономически закони.

Чрез *социалистическата търговия* се извършва обръщение на стоки, произведени с обществени средства за производство, и се осъществява от обществени предприятия. При социализма е премахната социално-икономическата основа за спекула, която е присъща на капиталистическата търговия. Целта на социалистическата търговия е обслужването на предприятията и населението с необходимите им стоки, обезпечаването на все по-пълно задоволяване на постоянно растящите потребности на народа.

Стоковото обръщение при социализма е планомерно. Социалистическата държава непосредствено ръководи и планира обема на стокооборота, равнището на цените, търговската мрежа и пр. Плановият характер на стоковото обръщение при социализма позволява търговската дейност да се осъществява с най-малко разход на средства при най-бързо придвижване на стоките.

Непрекъснатото и бързото нарастване на стокооборота е друга характерна черта на социалистическото стоково обръщение. У нас например за периода 1952—1970 г. стокооборотът на дребно бе увеличен 6,3 пъти. През годините на шестата петилетка той ще се увеличи с още 38—40%. Основните фактори за растежа на стокооборота при социализма са, от една страна, високите темпове на нарастването на общественото производство, а, от друга страна, непрекъснатото разширяване на потребностите и платежоспособното търсене на населението. Планомерното и бързото развитие на производството обуславя широко търсене и потребление на средства за производство, а непрекъснатото нарастване на паричните доходи на населението обуславя увеличеното търсене на предмети за потребление.

Заедно с изграждането на социалистическото общество и развитието на икономиката се повишава и материално-техническата база на социалистическата търговия, която е основа за още по-широко разгръщане

на стоковото обръщение в страната. Разширява се из-
лата от магазини и складове, подобрява се обслужва-
нето им с по-съвършени средства и съоръжения. Основ-
ните фондове в търговията например от 128 млн. лв. през
1952 г. се увеличиха на 649 млн. лв. през 1969 г. Заед-
но с това непрекъснато се е увеличавала и работната
сила, заета в стоковото обръщение, която от 161 хил.
през 1960 г. е нараснала на 227 хил. през 1970 г.

Видове
стоково обръщение
при социализма

В зависимост от отделни признаци
на стоковото обръщение при социа-
лизма то се групира в няколко
вида.

Според обекта си стоковото обръщение може да бъ-
де обособено в две основни групи: стоково обръщение
на средства за производство и на предмети за лично по-
требление. Първият вид обхваща стоковото обръщение
между производствените предприятия и има за зада-
ча да обезпечи производителното потребление в стра-
ната. Вторият вид се отнася до стоковото обръщение
между производствените предприятия и населението и
има задачата да обезпечи снабдяването на населението
с предмети за лично потребление.

В зависимост от организацията и мащабите на сто-
ковото обръщение в търговията се обособяват две гру-
пи: *търговия на едро* и *търговия на дребно*. Първият
вид ~~обхваща обръщението предимно~~ на големи парти-
ди от стоки, което се извършва между социалистически-
те производствени и търговски предприятия, а вторият
вид осъществява покупко-продажбите на единични сто-
ки за населението.

Стоковото обръщение при социализма в преоблада-
ващата си част е *организирано* и подчинено на единно-
то планово ръководство на народното стопанство, но
заедно с това в ограничени размери и в определени
рамки съществува и *неорганизирано* стоково обръщение
в т. нар. кооперативен пазар, където ТКЗС и коопера-
торите реализират селскостопански продукти по сво-
бодни цени.

Организираното стоково обръщение се осъществява
от държавни и кооперативни предприятия и от тази
гледна точка търговията бива *държавна и коопера-
тивна*.

На основата на международното разделение на тру-

да възниква необходимостта и от *международно стоко-*
во обръщение, чиято форма е външната търговия.

Външната търговия е важно средство за развитие
на производителните сили и обезпечаване населението
с необходимите му стоки за потребление. При социализма тя е монопол на държавата, развива се планомерно, при равноправни и взаимноизгодни за търгуващите страни начала. Външната търговия между социалистическите страни е важна форма за икономическо сътрудничество и взаимна помощ. А търговията с капиталистическите страни съдействува за мирното съвместно съществуване и икономическото съревнование между социалистическите и капиталистическите страни.

Външната търговия на социалистическите държави непрекъснато нараства. Докато през 1939 г. България търгуваше само с 13 страни в света, през 1970 г. тя има външнотърговски взаимоотношения със 104 страни от различните краища на света, а нейният външнотърговски стокооборот нарасна за този период в съпоставими цени 7 пъти. Външната търговия на България естествено е насочена главно към социалистическите страни, които през 1970 г. заемат 79% от външнотърговския ни стокооборот, и особено към СССР, който заема над 50% от стокооборота ни. България активно търгува и с развитите капиталистически държави, а също така с бързи темпове се разширява търговията и с развиващите се страни. През шестата петилетка външнотърговският ни стокообмен ще се увеличи с 60—65%, като 82% от него ще се осъществява със социалистическите страни и предимно със Съветския съюз.

Нарасването на външнотърговския стокообмен поставя остро проблемата за повишаване ефективността на външната ни търговия чрез подобряване качеството и конкурентноспособността на износните стоки, намаляване разходите по тяхното производство, подобряване структурата на стокообмена и увеличаване относителния дял на високоэффективните стоки в обема на износа усъвършенствуване на организацията на външнотърговската дейност и др.

2. Стоково обръщение на средствата за производство

Роля на стоковото обръщение на средствата за производство

Чрез стоковото обръщение на средствата за производство при социализма се осъществява необходимата икономическа връзка между социалистическите предприятия и между отделните отрасли на народното стопанство. То има особено значение за икономическите връзки между промишлеността и селското стопанство. Като обезпечаваше снабдяването на предприятията с необходимите им средства за производство, този вид стоково обръщение става важно условие за нормалното протичане на социалистическото възпроизводство.

Една част от стоковото обръщение на средствата за производство се извършва непосредствено между производителите и потребителите, а друга част се опосредствува от специални стопански организации, чиято дейност е търговска. Това са органите на материално-техническото снабдяване и органите за изкупуване на селскостопанските продукти. Търговията със средствата за производство обикновено е държавна търговия с изключение само на някои видове, които се реализират посредством кооперативната търговия. Тя освен това в повечето случаи е търговия на едро, при която има обръщение на големи партии от стоки.

Материално-техническо снабдяване

Основна форма на търговия със средства за производство е материално-техническото снабдяване на предприятията. Органите на материално-техническото снабдяване изпълняват двойка роля. От една страна, те планират средствата за производство, които са нужни за потребителите, и ги разпределят между тях съобразно с производствената им програма. От друга страна, те извършват посреднически функции, като изкупуват известни средства за производство и ги продават на предприятията-потребители, т. е. извършват търговска дейност. Чрез материално-техническото снабдяване се обезпечават с машини, съоръжения, суровини и други материали социалистическите предприятия. То е форма за реализация на произведените средства за производство. Особеността на тази форма се състои в това, за

движението на стоките се извършва въз основа на предварително съставен план за материално-техническо снабдяване на предприятията.

Държавният план за материално-техническото снабдяване се изработва от съответните органи, като се изхожда, от една страна, от нуждите на предприятията, обусловени от тяхната производствена програма, а, от друга страна, от възможностите на отраслите, които произвеждат средства за производство. Този план е важна съставна част от държавния народностопански план. Органите на материално-техническото снабдяване са длъжни да обезпечават неговото изпълнение и да организират придвижването на средствата за производство от предприятията-производители към предприятията-потребители. Движението на произведените средства за производство се извършва чрез покупко-продажба при посредничеството на органите на материално-техническото снабдяване.

Правилната организация на материално-техническото снабдяване е от голямо значение за нормалната работа на предприятията, за осигуряване непрекъснатост на производството и ритмично изпълнение на производствените планове, за модернизация на производството и за технически прогрес. Чрез нея се създава възможност за по-рационално използване на средствата за производство и намаляване размера на запасите от суровини и материали. Партията и държавата в нашата страна полагат системни грижи за непрекъснато подобряване на материално-техническото снабдяване на предприятията. През последните години в съответствие с принципите на новата система на ръководство на народното стопанство се извърши преустройство в системата на материално-техническото снабдяване. Създаде се по-голямо единство в неговата организация. Подобриха се и се усъвършенствуваха методите на материално-техническото снабдяване. По решение на Юлския пленум на ЦК на партията се създаде специално Министерство на снабдяването и държавните резерви, което да провежда единна държавна политика в насочването, движението и използването на материалните ресурси на страната, да координира и контролира дейността на различните снабдително-пласментни организации и звена, независимо в чие подчинение се намират.

Решенията на Десетия конгрес на БКП за по-нататъшна концентрация на производството и разгръщане на научно-техническия прогрес изискват да се усъвършенствува системата на снабдяването на предприятията със средства за производство. Изхождайки от това, Българската комунистическа партия в своята Програма за изграждането на развито социалистическо общество посочва: „Ще се подобри коренно материално-техническото снабдяване по пътя на внедряване на съвременна система за регулиране движението на суровините и материалите, изграждане на модерно складово и хладилно стопанство за съхраняване на материалните ценности и развитие на съвременни форми на търговска дейност.“¹

**Изкупуване на
селскостопански
продукти**

Обръщението на произведените в селското стопанство стоки, които в преобладаващата си част служат като средство за производство, се

осъществява под формата на изкупуване от специално създадените за тази цел държавни органи. Задачата на тази търговия е да изкупи от ТКЗС, ДЗС и личните стопанства на кооператорите стоковата селскостопанска продукция и да обезпечи снабдяването на предприятията на преработвателната промишленост със суровини, външготърговските предприятия със селскостопански стоки за износ, търговските предприятия на дребно с хранителни стоки за продажба на населението, а също така и за попълване на държавния резерв.

Изкупуването на селскостопанските суровини играе важна роля за укрепване икономическите връзки между града и селото и на съюза между работническата класа и селяните. Планово организираното изкупуване от социалистическата държава на селскостопанските продукти при твърдо установени цени гарантира своевременната реализация на кооперативната продукция и обезпечават доходите на селяните. От друга страна, то осигурява промишлеността с необходимите ѝ селскостопански суровини и населението с продоволствие. По този начин се съчетават интересите на трудещите се от града и селото.

¹ Десети конгрес на Българската комунистическа партия. Стенографски протокол, стр. 729.

С разширяването на селскостопанското производство в нашата страна непрекъснато се увеличава и размерът на изкупуваната от държавата продукция.

Формите на изкупуване селскостопанската продукция непрекъснато се изменят в зависимост от етапите в развитието на селското стопанство и конкретните условия и задачи на социалистическото строителство. У нас в първите години на народната власт изкупуването на селскостопански продукти се извършваше посредством така наречената нарядна система. На нейна основа произведената от селските стопани продукция над определеното количество се изземваше от държавата срещу заплащане по определена цена. В онзи период, когато експлоататорските класи упорито се съпротивляваха, а трябваше да се осигури изхранването на населението и да се доставят суровини на промишлеността, нарядната система беше необходима и играеше положителна роля. От 1949 г., след като частният сектор бе ограничен с цел да се създаде материална заинтересованост, нарядната система бе заменена със системата на държавните доставки. Количеството задължително изкупуванa продукция при нея се определяше въз основа на норми според притежаваната земя и в зависимост от почвено-климатическите условия, а за животинските продукти — според броя на притежаваните животни. Освен това за изземване на част от произведената селскостопанска продукция се използваша и формите на натурално заплащане на работата на МТС, контрактуването на някои продукти и свободното изкупуване на излишъците след издължаване на доставките. По-късно, когато се завърши кооперирането на селското стопанство в страната, за да се създаде по-голяма материална заинтересованост за увеличаване на селскостопанската продукция, системата на държавните доставки бе заменена със системата на договорно изкупуване на селскостопанската продукция по единни държавни цени. От 1957 г. частично, а от 1959 г. напълно системата на държавните доставки бе отменена и заменена от договорната система. Тя е основана на взаимното задължение на продавачите и купувачите, дава възможност на кооперативните стопанства да сключват договор за продажба на онези продукти, за които има най-благоприятни условия за производство, създа-

ва материален стимул към специализиране и увеличаване на производството и пр. Тази система постоянно се усъвършенствува, за да отговаря на измененията, извършващи се в селското стопанство, след изграждане на аграрно-промишлените комплекси.

3. Стоково обръщение с предмети за лично потребление

Роля на стоковото обръщение на предметите за лично потребление — Важна сфера на стоковото обръщение е търговията с предметите за лично потребление. При тази търговия в процеса на обръщението стоките чрез покупко-продажба се превръщат от обществена собственост в лична собственост на отделните членове на обществото.

Търговията със стоки за лично потребление осъществява връзката между производството и личното потребление. От една страна, като реализира стоките, тя възстановява разходите на предприятията и осигурява нормалното и непрекъснатото протичане на производствения им процес. От друга страна, търговията, изхождайки от интересите на купувачите, въздейства върху производствените предприятия да произвеждат това и толкова, което и колкото е нужно на потребителите. Търговските предприятия имат непосредствен контакт с потребителите, опознават техните нужди и изисквания и правят своите поръчки и заявки пред производствените предприятия. По този начин те оказват активно въздействие върху производството по отношение обема, асортимента и качеството на стоките. За да изпълняват успешно тази своя роля, в интерес на потребителите, търговските предприятия трябва да извършват системно, всестранино и задълбочено изучаване на потребителското търсене, на изискванията и вкусовете на купувачите. Освен това важен е и контролът на търговските организации върху производствените предприятия. В условията на новия икономически механизъм на ръководство на народното стопанство икономическите взаимоотношения се осъществяват посредством стопански договори. Чрез материалната отговорност, която произтича от сключените договори, търговските органи-

зации въздействуват върху производствените предприятия и ги принуждават да спазват държавния стандарт за качеството на стоките, да изпълняват договорните си задължения за срочното и ритмично доставяне на стоките и пр.

Като свързващо звено между производството и личното потребление търговията се използва за *въздействие и върху потреблението* на населението. Важен момент в тази насока е системата на *търговските цени*. За да се установи съответствие между наличното количество предлагани на пазара стоки и тяхното търсене тогава, когато не е възможно да се измени производството, се определя по-висока цена, която да ограничи потреблението на едни стоки, и обратно, по-ниска цена, която да стимулира потреблението на други стоки, които се намират в достатъчно количество. Друго важно средство за стимулиране потреблението на дадени стоки е *търговската реклама*. Социалистическата реклама има за задача да информира правдиво купувачите за положителните качества и свойства на дадена стока и по този начин да стимулира нейното потребление. Тя играе важна роля и за естетическото възпитание на народа.

В търговията с предметите за лично потребление се довършва процесът на социалистическото *разпределение* на материалните блага според труда. Трудещите се, както е известно, първоначално получават определени парични доходи в зависимост от количеството и качеството на вложения от тях труд. Но конкретните предмети за потребление, от които всеки се нуждае, се получават чрез размяната на паричните доходи срещу стоки. Колкото по-добре е организирана търговията с предметите за потребление, толкова по-добре се извършва разпределението според труда и по-голяма е материалната заинтересованост у трудещите се. В тази връзка голяма роля има движението за повишаване културата на търговското обслужване — за бързо, внимателно и честно обслужване на купувачите.

Голямо значение за социалистическата търговия с предмети за потребление има установяването на *правилно съотношение между производството и платежоспособното търсене на тези предмети*. Платежоспособното търсене зависи от размера на паричните доходи

на населението и от равнището на цените на стоките. То, както е известно, непрекъснато се увеличава, което свидетелствува за растежа на жизненото равнище на трудещите се. Съотношението между производството и платежоспособното търсене на стоки за лично потребление трябва да създава условия производството постоянно да изпреварва търсенето. В противен случай ще се получи недостиг на стоки и трудности в снабдяването на населението. Разбира се, това изпреварване не бива да надвишава определени граници, които да гарантират наличието на един нормален запас от всеки вид стоки. Стоковият запас е условие за непрекъснатост в стоковото обръщение и снабдяването на населението със стоки. Неговият размер зависи от бързината на стоковото обръщение, от характера и трайността на стоките, от отдалечеността на мястото за потребление от мястото за тяхното производство и др. С подобряване планирането и работата на търговските предприятия необходимият размер от стокови запаси се намалява, а това ускорява темповете на общественото възпроизводство.

Растежът на стокооборота на дребно е израз на повишение благосъстоянието на трудещите се. За годините 1960—1970 на човек от населението у нас бяха продадени в повече 6,6 кг месо и месни произведения, 13,9 кг захар и захарни изделия, 19,5 л мляко, 0,98 м памучни тъкани, 0,39 м вълнени тъкани, 0,79 ч. обувки и пр. Сериозни изменения настъпиха в структурата на стокооборота, като се увеличила продажбите на нехранителни стоки от 54,1%, от стокооборота на дребно през 1960 г. на 59,4% през 1970 година. От хранителните стоки се увеличи относителният дял на продажбите на висококачествените стоки, а от нехранителните най-бързо се увеличаваха продажбите на стоки за културни и битови нужди — радиоапарати, телевизори, хладилници, мебели и др.

Изхождайки от голямото значение и роля на търговията с предмети за лично потребление при социализма, партията и правителството в нашата страна полагат системни грижи за нейното развитие и подобряване. Непрекъснато се разширява търговската мрежа и се подобрява обслужването на населението с необходимите му стоки. За периода 1952—1970 г. търговски-

те предприятия на дребно се увеличиха от 20 880 на 32 705, като броят на търговските заведения, падащи се средно на 10 хил. души, се увеличи за същия период от 29 на близо 39. Същевременно се извършваше и процес на уедряване средния размер на търговските заведения. Увеличи се значително и броят на заетата работна сила в търговското обслужване на населението. От 139 на 10 хил. души население в страната през 1960 г. този брой се увеличи на 197 през 1970 година. В Директивите на X конгрес на партията за шестата петилетка се предвижда да се разшири и модернизира материално-техническата база на търговията в страната и се подобри чувствително търговското обслужване на населението, като въз основа на все-странно изучаване на потребителското търсене се осигури във всички магазини задължителен асортимент от минимум стоки и особено стоки за масовия купувач. Броят на търговските работници ще се увеличи с 60 хил., като към 1975 г. на 10 хил. души население се осигурят 245 търговски работника. Всичко това ще съдействува за по-доброто обслужване на населението.

Форми на търговията с предмети за потребление

Сложният и дълъг път на обръщение на предметите за лично потребление изисква то да се осъществява от два вида търговски предприятия — на едро и на дребно. Първите придвижват стоките от производствените предприятия до търговските предприятия на дребно, а последните извършват продажбата на стоките на потребителите.

Стоковото обръщение на предметите за лично потребление се осъществява чрез широка мрежа от държавни и кооперативни предприятия, а също така и чрез кооперативно-пазарна търговия.

Държавната търговия обхваща по-голямата част от предприятията в търговската мрежа и играе ръководна роля в търговията със стоки за лично потребление. Делът на държавния сектор в стокооборота на дребно в нашата страна съставлява около 60%. Държавната търговия изразява най-високата степен на обобществяване на стоковото обръщение при социализма. Чрез нея се обслужва населението главно в градовете и промишлените центрове.

Кооперативната търговия е търговията, извършвана

от потребителните кооперации (селкооп и наркооп), обединени и ръководени от централен кооперативен съюз. Тя се основава на кооперативна собственост върху средствата за търговия, създадени от вноските на членовете на кооперацията. Държавата активно подпомага потребителните кооперации с кредити. Дейността на потребителната кооперация се изгражда въз основа на утвърден устав и се ръководи от избран от общото събрание на кооператорите управителен съвет, който се отчита за своята дейност пред общото събрание. Срещу своите вноски всеки член на потребителната кооперация има право да получава дивиденд, който представлява част от чистия доход на кооперацията. Кооперативната форма на търговия е съсредоточена главно в селата. Това се обуславя от господството в селото на кооперативна форма на производство и от сложността в снабдяването на селското население с предмети за лично потребление. Кооперативната търговия мобилизира инициативата на самите потребители в организирането на търговската дейност.

Освен придвижването на стоките за лично потребление и организирането на заведения за обществено хранене кооперативната търговия осъществява снабдяването на ТКЗС и кооператорите с някои средства за производство, като дребен земеделски инвентар, препарати и др. Наред с това държавата възлага на потребителните кооперации да изкупуват и някои селскостопански произведения като яйца, плодове, зеленчуци, вълна и др. Потребителните кооперации в селата извършват също така и някои производствени дейности и дейност по битовото обслужване на населението, като организиране на фурни, бани, перални и пр.

Кооперативната търговия заема по-малък дял в общия стокооборот и играе подчинена роля. В своята дейност потребителната кооперация се ръководи от държавния план за търговията. Тя търгува по единни държавни цени.

У нас кооперативната търговия има дълбоки традиции още от миналото. В навечерието на 9. IX. 1944 г. в нашата страна съществуваше широка мрежа от потребителни кооперации, много от които успешно защитаваха интересите на селското население от частните бакали и търговци. През годините на народната власт

потребителната кооперация се превърна в социалистическо търговско предприятие. А освен това нарасна извънредно много и мрежата на потребителните кооперации в страната. Почти във всяко село е създадена потребителна кооперация, която успешно обслужва селското население.

Особен вид държавна и кооперативна търговия със стоки за лично потребление е *общественото хранене*. То обхваща търговията с хранителни продукти в този консумативен вид, извършвана от столовете, ресторантите, бюфетите и др. Развитието на общественото хранене има голямо значение в социалистическото общество, тъй като освобождава жената от домакинството, заменя непроеизводителния труд в индивидуалното домакинство с високопроизводителен труд при общественото приготвяне на храната, позволява по-икономично да се използват продуктите и да се приготвя по-вкусна и питателна храна.

Мрежата на общественото хранене в нашата страна бързо се разрасна особено през последните години. Общият брой на заведенията за общественото хранене в страната от 8827 през 1952 г. се увеличи на 19775 през 1970 г. А броят само на столовете към предприятията и учрежденията за този период се увеличи от 1056 на 4231. Средният брой на заведенията за обществено хранене на 10 хил. души се увеличи от 12 на 24. Те все още са недостатъчни, за да задоволят напълно нуждите, но бързият им растеж свидетелствува за все по-разширяващото се обслужване на населението. Стокооборотът в общественото хранене за периода 1960—1970 г. се увеличи над 2,5 пъти.

В Директивите на X конгрес на партията за шестата петилетка се отделя голямо внимание на по-нататъшното разширяване и модернизиране на мрежата от заведения за обществено хранене и особено на работническите и ученическите столове и бюфети, кулинарните магазини за продажба на полуфабрикати и готови храни. Предвижда се да се усъвършенствуват формите и организацията на обслужването в заведенията за обществено хранене, за да се намали загубата на време при храненето на трудещите се.

При социализма се използва и *търговията на неорганизирания кооперативен пазар*. В нея се продават из-

лишъците на кооперативните стопанства и на кооператорите по свободно образувани цени. Този форма на търговия има относително малка роля. У нас тя заема едва 0,07% от общия стокооборот на дребно. Но по отношение на някои селскостопански продукти като пресни зеленчуци, плодове, картофи и др. тя е важен допълнителен източник за снабдяването на градското население.

Въпреки че при кооперативно-пазарната търговия се допуска свободно определяне на цените от продавачите, държавата има възможност по икономически път да им въздейства, като осигурява достатъчно количество висококачествени стоки чрез организираната търговия.

В бъдеще с разширяването на организираната търговия, която все по-пълно ще задоволява нуждите на населението от селскостопански произведения, ролята на кооперативно-пазарната търговия ще се намалява.

4. Разходи по стокото обръщение

Същност на разходите по обръщението.	Разходите по обръщението на търгуващите организации са два вида
Видове	в съответствие с двата вида различни по своята икономическа същност дейност при стокото обръщение.

Първият вид е дейността по транспортирането, опаковката, сортировката и съхраняването на стоката. Тази дейност е продължение на производството, но в сферата на обръщението. Свързаните с тази дейност разходи се наричат *допълнителни разходи по обръщението*. По своя характер те са производителни и заетият в тази дейност труд е също така производителен труд. Въпреки че не изменя веществената форма на продуктите, посочената дейност на търговските служещи има производителен характер, защото една стока не е още потребителна стойност за купувачите, ако тя не е транспортирана до мястото на нейната продажба, ако не е съответно онакована, сортирана и съхранявана от външно влияние. Затова в рамките на определен общественопонеобходим размер разходите по тази дейност участват в образуване на стойността на стоката.

Вторият вид дейност е реализацията на стойността на стоката, превръщането на стоката форма на стойността в парична и обратно, което става чрез покупко-продажба. Търговските предприятия правят различни разходи по реализацията, свързани със счетоводството, касовите операции, заплатите на закупчици и продавачи в магазините, разходите за реклама и пр. По своя характер дейността по реализацията на стоките е производителна дейност, въпреки че е общественонеобходима. Свързаните с нея разходи се наричат *чисти разходи по обръщението*. Те не участвуват в образуването на стойността на стоката. В редица случаи едни и същи хора изпълняват и производителните, и производителните функции, поради което трудно се разграничават двата вида разходи.

При социализма разходите по обръщението са насочени към бързо придвижване на стоките до потребителите и задоволяване на техните потребности. В тях преобладават допълнителни разходи по обръщението. Плановият характер на социалистическата търговия обуславя относително нисък дял на разходите по обръщението в общата стойност на стокооборота.

Допълнителните разходи по обръщението се възстановяват чрез реализацията на стойността, която те са прибавили към стоката. А чистите разходи по обръщението се възстановяват с част от стойността на създадения в производството принадлеен продукт, който се реализира чрез продажбата на стоката, т. е. с част от чистия доход на обществото. На практика възстановяването на разходите по обръщението се извършва от средствата, получени от търговската надбавка към промишлената цена на едро на стоките.

Търговската надбавка представлява разликата между продажната цена и промишлената цена на едро на дадена стока. Чрез нея, от една страна, се осигуряват средства за покриване разходите по обръщението, направени от търговските организации, и, от друга страна, се обезпечава чист доход за търговските предприятия. Както всички социалистически предприятия, така и търговските предприятия работят по принципите на стопанската сметка и трябва да бъдат рентабилни, да реализират известен чист доход. Източник на чистия доход на търговските предприятия е принадлежният про-

дукт, създаден в производството. Една част от него остава в производствените предприятия, а друга част се отстъпва и се реализира като чист доход на търговските предприятия. Тя именно се включва като елемент в търговската надбавка.

Основните пътища за повишаване рентабилността в търговията са увеличаване обема на стокооборота и намаляване разходите по обръщението. Рентабилността на търговските предприятия в нашата страна непрекъснато се повишава. Част от реализирания чист доход в търговията отива в бюджета на държавата, а другата остава и се използва за разширяване дейността на търговските предприятия.

Пътища за намаляване на разходите по обръщението

Плановата система на търговия и нейният социалистически характер обуславят систематическо намаляване на разходите по обръщението.

Разбира се, заедно с нарастването на стокооборота абсолютният размер на тези разходи също расте, но тяхното относително равнище, изразено като отношение на разходите към общата сума на реализирания стокооборот, непрекъснато трябва да се намалява. Разходите по обръщението у нас например през 1952 г. съставляваха 12,7% от реализирания стокооборот, през 1956 г. те намаляха на 10,76%, а през 1970 г. — на 8,55%. Намаляването на разходите по обръщението е важен източник за социалистическо натрупване, за прехвърляне на средства от сферата на обръщението в сферата на производството, за увеличаване и поевтиняване на произвежданата продукция, за намаляване на цените на стоките и т. н.

В борбата за намаляване разходите по обръщението трябва да се изхожда от тяхната структура, като вниманието се насочва към намаляване главно на тези разходи, които заемат най-голям относителен дял. У нас например през 1970 г. най-голям дял в търговията на дребно заемаха разходите за заплата на търговските работници — около 41%, и транспортните разходи — 20%. Значителен е също дялът на разходите за поддържане помещенията, за търговския инвентар и пр.

Основните пътища за намаляване разходите по обръщението са: повишаване производителността на труда на търговските работници чрез разширяване меха-

низацията на обслужването и неговата организация, повишаване квалификацията на търговския персонал, въвеждане прогресивни форми на търговия като самообслужването и продажбата на пакетирани стоки, висока култура на обслужването и др.; рационално използване на транспортните средства, механизация на товароразтоварителните работи и правилна организация на транспортната дейност; икономия на материали и амбалаж при опаковката на стоките; правилно съхраняване на стоките и намаляване загубите им от фирми и повреждане; опростяване и поевтиняване на търговския апарат; рационално използване на помещенията и търговския инвентар и пр. Важна предпоставка за намаляване разходите по обръщението е увеличаване обема на стокооборота. По този начин се намалява делът на постоянните разходи по обръщението, които се падат на единица реализиран продукт.

В нашата търговия има все още големи възможности за съкращаване разходите по обръщението. Ето защо важна задача на търговските работници е да разкриват и най-пълно да използват всички резерви за поевтиняване на стоковото обръщение в страната.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ И ДЕВЕТА

ФИНАНСИ, КРЕДИТ И ПАРИЧНО ОБРЪЩЕНИЕ

1. Финансите на социалистическото общество

Същност и функции
на социалистическите
финанси

Съществуването на финансите при социализма е свързано със стоковото производство и парите. Когато при построенията комунистическо общество

отпадат стоките и парите, ще отпадне и необходимостта от финанси.

Всяка социалистическа стопанска организация заедно с производството и обръщението на продукцията извършва и съответно парично обръщение. Тя продава своята продукция, срещу което получава пари, купува с тях суровини, заплаща работна заплата на работниците,

създава парични резерви, за да посвеща някои допълнителни свои разходи, и т. н. Така във всяка стопанска организация се образуват парични фондове, които са предназначени за нуждите на възпроизводството в нейните рамки.

От своята дейност стопанските организации реализират чист доход. Една част от него остава в организацията, а друга се отправя в бюджета на държавата като централизиран чист доход. Държавата използва централизираните парични фондове за ново капитално строителство, за разширяване на възпроизводството и за задоволяване на общите, неспадаци към производството потребности на обществото. По такъв начин държавата планомерно организира образуването на централизираните парични фондове, създадени в материалното производство, и тяхното разпределение в съответствие със задачите пред стопанството. За тази цел се използват и свободните парични фондове от застрахователните институти и спестовните каси, средствата от държавни кредити и данъчните постъпления от населението.

В процеса на образуването, разпределението и използването на паричните фондове в социалистическото общество възникват икономически отношения между стопанските организации, държавните институти, гражданите и т. н. Тези отношения образуват финансовите отношения на социалистическото общество. *Финансите на социализма следователно представляват система от икономически отношения, които възникват при планомерното образуване, разпределение и използване на паричните средства в общественото стопанство с цел непрекъснато да се увеличава народното богатство и се задоволяват растящите материални и културни потребности на народа.* Социалистическите финанси обхващат движението на паричните средства в обособените предприятия, стопанските обединения и в държавата. Финансовите отношения при социализма изразяват другарско сътрудничество и взаимопомощ между стопанските организации, между тях и държавата, а така също между държавата и гражданите в социалистическото общество. Те са форма на социалистическите производствени отношения. Съществено за социалистическите финанси е, че в основната си част са свързани с образуването и използването на парични фондове в материалното про-

изводство и отразяват движението на парите преди всичко в процеса на производството и обръщението на материалните блага. От своя страна разпределението на паричните средства в основата си е насочено пак към производството, към неговото усъвършенствуване и разширяване.

~~Задача на финансите на социалистическото общество е да се организират паричните фондове в държавата, стопанските обединения и предприятията така, че да се осъществи разширено развитие на производството.~~ За тази цел една част от паричните фондове остава в предприятието и стопанското обединение, за да обслужва кръгооборота на производствените фондове и формирането на работните заплати, а друга, в съответствие с плановете нужди, се отправя в различните отрасли на стопанството за разширяване на производството. Централизираните в държавата парични фондове се разпределят още и за посрещане на общите потребности на обществото като поддържането на държавния апарат, отбраната на страната, здравеопазването на хората, образованието и т. н. По такъв начин социалистическите финанси служат за разпределение на образуваните в стопанските организации и държавата парични фондове в съответствие с нуждите на общественото производство и потребление. В това се изразява *разпределителната функция* на финансите.

~~Друга функция на социалистическите финанси е контролната.~~ Обикновено при организацията на разпределението и използването на паричните фондове ясно се разкрива паричното и производственото състояние на всяко едно от звената на социалистическото стопанство, проличават успехите и неуспехите в работата на държавните и кооперативните стопански организации. Ако някоя стопанска организация например не заплати на време планираните към държавата парични задължения като данъка върху оборота, данъка върху производствените фондове или върху печалбите и други, то това вече показва, че в нея има някои неуспехи. Формирането и движението на паричните фондове създава възможност ръководителите на предприятията и организациите на държавата систематично да следят за състоянието на работите в различните стопански звена и своевременно да въздействуват за тяхното усъвършенствуване

и най-правилно развитие. Така при набирването и разпределението на паричните фондове се контролира състоянието на производството и финансите на социалистическите предприятия.

Звена на
социалистическите
финанси

Основните звена на социалистическите финанси са финансите на стопанските организации и финансите на държавата. Но доколкото голяма част от стопанските организации са държавни, то техните финанси заедно с централизираните държавни финанси образуват общодържавните финанси.

Финансите на социалистическите стопански организации изразяват съвкупността от икономически отношения, които възникват при образуването, разпределението и използването на паричните средства в стопанските организации или по-точно — в стопанските обединения и аграрно-промишлените комплекси, между тях и подразделенията им, в самите подразделения, а също и във всички останали предприятия. Финансите на социалистическите стопански организации включват финансите както на държавните, така и на кооперативните предприятия. Наистина в паричните отношения, които възникват в тези два типа социалистически предприятия има известни различия. Но включването на финансите на кооперативните предприятия в системата на финансите на социалистическите стопански организации е обусловено не от тяхното различие с държавните предприятия, а от онова, което ги обединява. Това е, че и двата вида предприятия при социализма са еднотипни, обществени. Различията във финансовите отношения на държавните и кооперативните предприятия постепенно ще намаляват в съответствие с процеса на сближенето на двете форми на собственост, което съпътствува строителството на развитото социалистическо общество.

Финансите на социалистическите предприятия са изходно звено в общите финанси на социалистическото общество, защото предприятията са основен източник на паричните средства, които планомерно се образуват, разпределят и използват в съответствие с целите на социалистическото общество. Успешното изпълнение на производствените и финансовите планове на социалистическите предприятия осигурява паричните ресурси на държавата, а с това и изпълнението на нейните задачи

по тяхното разпределение за разширяване на производството и задоволяване на обществените потребности.

Финансите на държавните стопански организации са свързани с паричните средства, получени от реализацията на продукцията, и с разходите за производството на нова продукция в държавните стопански организации. Тук се включват отношенията, които възникват при използването на фондовете от паричните средства за придобиване на нови средства за производство, за работна заплата на ръководителите и работниците, а така също и отношенията, свързани с продажбата на продукцията и получаваните в този процес парични средства. Финансите на държавните стопански организации освен това са свързани с чистия доход, който се реализира в тях. Част от него под формата на данъци служи за образуването на централизираните държавни фондове от парични средства. Към тях се отнасят и социалните осигуровки, и други плащания на предприятията.

Финансите на кооперативните предприятия отразяват отношенията при образуването, разпределението и използването на паричните средства в кооперативните предприятия. Те са свързани с производството и реализацията на онази част от продукцията на кооперативните предприятия, която приема парична форма. Изключва се само частта от общата продукция, която в натурална форма остава за възпроизводство в самото стопанство във вид на семенен, фуражен и други фондове. Тенденцията в развитието на кооперативните предприятия очертава все по-голямо разширение на техните финанси в съответствие с увеличението на производството и на отказа от непосредствено разпределение на продукти, произведени в стопанството, сред кооператорите. Финансите на кооперативните предприятия поради специфичния характер на тяхната собственост имат значително по-голяма обособеност и самостоятелност в сравнение с финансите на държавните предприятия. Финансовите отношения с държавата се осъществяват посредством данъка върху общия доход, който кооперативните предприятия плащат на държавата, и чрез някои частни плащания към бюджета, като социалните осигуровки и други.

Ръководна роля в развитието на финансите на социалистическите стопански организации играят финан-

сите на държавните организации, тъй като в тях са съсредоточени преобладаващите и най-важни средства за производство. Те са и основен източник на централизираните парични ресурси. Но със сближението на двете форми на собственост ролята на кооперативните финанси все повече ще се разширява и приближава до ролята на финансите на държавните стопански организации. Този процес вече започва да се проявява в аграрно-промишлените комплекси и особено в тези от тях, които включват и държавни земеделски стопанства.

Държавните финанси обхващат отношенията при образуването, разпределението и използването на фондовете от парични средства на държавата, народните съвети и държавното обществено осигуряване.

Общодържавните финанси обхващат образуването, разпределението и използването на централизираните парични фондове на обществото. Към тях се включват и финансите на държавните стопански организации. Общодържавните финанси отразяват паричните отношения, които възникват между държавата и стопанските организации, а така също между държавата и населението. Общодържавните финанси са обединени от общонародната собственост върху средствата за производство, на основата на която се образуват паричните фондове.

Финансова система
при социализма

Във финансовата система се включват: държавният бюджет, бюджетът на държавното обществено осигуряване (като съставна част от държавния бюджет), финансовите планове на стопанските организации, държавното застраховане и държавният кредит. Всички те са обединени от *сводния финансов план* на страната.

Основно звено в държавните финанси е бюджетът на държавата.

Държавният бюджет е основен финансов план за образуване и използване на паричните средства, които се съсредоточават в държавата. В този план се посочва кой са основните парични източници на държавните приходи и конкретните насоки на тяхното използване. Държавният бюджет служи за централизиране на паричните средства, получени от материалното производство и другите приходоизточници, и тяхното разпределение за изпълнение на народностопанските планове, за

управлението на държавата и удовлетворяване на обществените потребности на населението. Заедно с това държавният бюджет се използва и за икономически контрол над целия стопански живот на страната в процеса на набирането на централизираните парични фондове и тяхното използване.

Държавният бюджет отразява социалистическите производствени отношения. Характерно за бюджета е неговата връзка с всички звена на народното стопанство както в приходната, така и в разходната му част. Това много спомага за изпълнението на неговите функции по набирането и разпределението на паричните средства и контрола върху тяхното движение.

Всеки бюджет съдържа две основни страни: приходна и разходна. Характерно за приходите на социалистическия бюджет е тяхната изключителна устойчивост и непрекъснат растеж. Основа на тази особеност е неразривната им връзка с материалното производство, което също така непрекъснато расте. Докато в 1952 г. приходите на държавния бюджет у нас бяха 1596 млн. лева, то за 1972 г. те вече достигнаха 6526 млн. лв., като за този период те се увеличиха над четири пъти.

Основен източник на приходите в бюджета са постъпленията от народното стопанство. В 1972 г. за нашата страна те съставляваха над 76% от общите приходи. В тях се включват преди всичко постъпленията от държавните стопански организации и от кооперациите. Данъците от населението образуват съвършено малка част от приходите в държавния бюджет на страната. Друг приходен източник в бюджета със също такъв малък относителен дял са вноските по държавното обществено осигуряване. Останалите приходи имат незначителен дял. Те са от такси, глоби, лихви, заеми и др.

Характерно за разходите в бюджета на държавата е тяхната връзка с развитието на народното стопанство и с подобренieto на материалното и културното положение на народа.

Най-голямата част от разходите в бюджета е предназначена за народното стопанство. През 1972 г. близо 50% от разходите в нашия държавен бюджет се отправят за стопанството. По такъв начин 65% от приходите, получени от народното стопанство, наново, но вече преразпределени според задачите, поставени в народ-

ностопанските планове, се връщат пак в народното стопанство.

На второ място по относителния си дял в разходната част на държавния бюджет идват разходите за социално-културни мероприятия. В нашия бюджет за 1972 г. те представляват около 32% от общите разходи. Тази част от общите разходи е предназначена за задоволяване на културните и социалните нужди на населението, като развитието на просветата, науката, културата, здравеопазването и др. Само една част от разходите, които са предназначени за населението, се покрива от данъците, които то внася в държавния бюджет, което означава, че чрез бюджета, под формата на различни социални и културни придобивки, населението не само че получава обратно внесените от него средства, но получава значително повече. Смыслът от съществуването на данъци, плащани от населението, е част от средствата за основните социални и културни мероприятия, нужни за развитието на социалистическото общество, да се поемат от населението, но в съответствие с доходите на отделните категории трудещи се. В разходите по бюджета на държавата за социални и културни мероприятия се включва и образуването на основните обществени фондове, с част от които безплатно се задоволяват някои от потребностите на населението. Тяхното значение за развитието на социалистическото общество е голямо.

Част от средствата в бюджета се изразходват за издръжката на държавния апарат и за отбраната на страната. Относителният дял на тези разходи в социалистическия бюджет е малък. Делът на разходите за отбраната на страната в бюджета на държавата е също така малък. Обществото води борба за тяхното още по-голямо намаляване, което обаче зависи много от отношението на капиталистическия свят към проблемите на мира и войната. Тези разходи не произтичат от вътрешните нужди на социалистическото общество, те са наложени от заплахата, която империализмът създава за война и агресия.

Държавното застраховане е предназначено да възстановява загубите, причинени от стихийни бедствия и нещастни случаи. Чрез него се осигурява нормално възпроизводство на обществения продукт и нормално функ-

циониране на социалистическите стопански организации. Паричните средства за държавното осигуряване се набират от стопанските организации и другите институти, които могат да ги ползват при нужда.

Държавното осигуряване служи и за обезщетяване на гражданите при нещастни случаи и при нетрудоспособност. За тази цел от общодържавните средства се образува специален фонд. Особено е голяма частта в него, която се отделя за пенсии.

Финансовите планове обхващат движението на паричните средства на социалистическите стопански организации. Те придобиват особено голямо значение със сега прилагания икономически механизъм на ръководство на народното стопанство, при който активно се използват финансовите показатели и категории, като печалба, данъци и други, за материално стимулиране на предприятията.

Държавният кредит обхваща отношенията, свързани с привличане от държавата на временно свободни парични средства на населението, които впоследствие се връщат. Средствата се събират по желание на гражданите и срещу тях се получават лихви. Паричните средства от държавния кредит се използват преди всичко за производствените нужди на обществото.

Спестяванията на трудещите се са временно свободни парични средства, повечето от които се концентрират в Държавната спестовна каса. Спестовното дело намира широко приложение в социалистическите страни. То е резултат на систематичното подобрене на материалното положение на трудещите се.

2. Кредитът при социализма

Необходимост и същност на кредита при социализма

Кредитът е свързан със стоковото производство и парите. Една от функциите на парите, както бе посочено, е да служат като платежно средство. Тази функция сама по себе си вече предполага и кредита. Парите встъпват в качеството на платежно средство преди всичко там, където има продажба на стоки, плащането на които става не веднага, а след известно време. А това вече е продажба на кредит.

която предполага и възникването на кредитни отношения. Такъв род кредитни отношения при социализма се срещат по-рядко. По често в стопанските организации се натрупват временно свободни парични средства, които чрез банката могат да се дадат на друга организация за временно ползване. Тогава възникват също така кредитни отношения, които са много характерни за социалистическата икономика.

Кредитните отношения при социализма са система от парични отношения, при която временно свободните парични средства в народното стопанство чрез банковата система се мобилизират срещу заплащане на лихва, за да бъдат планомерно разпределени за нуждите на стопанството, като след определен срок те се връщат отново на собственици ит. При кредита следователно има заем на пари, които в повечето случаи се използват производително и след изтичане на определения срок се връщат, при което се заплаща и лихва. Смицълът на неговото съществуване при социализма е временно свободните пари да не стоят неизползвани, а чрез кредита да се включват в производството и да служат като източник на материални блага и национален доход.

Временно свободни парични средства в народното стопанство — по-точно в отделните държавни и кооперативни стопански организации, в държавния бюджет и другаде, винаги има. Това се обуславя от самия характер на производството. Обикновено парите, които са необходими на предприятието за неговото нормално функциониране, в определени периоди на кръгооборота на неговите производствени средства се оказват временно ненужни. Така например машината на предприятието възстановява своята стойност в продължителен период, през което време, до натрупването на пари за купуване на нова машина, възстановените части на стойността остават свободни. Временно свободни остават също така и парите, предназначени за работна заплата, до момента, когато тя бъде дадена на работниците — примерно след петнадесет дена или месец. Значително повече свободни средства се натрупват в определени периоди в стопанските организации със сезонна работа, каквито са почти венчките фабрики и заводи за преработка на селскостопански суровини. При тях

са необходими много средства, за да се закупи суровината. Но след нейната преработка и продажбата на новата продукция стойността на суровините се възстановява, а на предприятието тя е необходима едва за следващия сезон. В този случай тя може да се използва за кредитиране на други предприятия или обратно – за част от своите оборотни средства предприятието да ползва кредити. Аналогични процеси се наблюдават и в селскостопанските предприятия. Свободни парични средства се натрупват и в бюджета на държавата, тъй като при него не винаги времето на постъпването на приходите съвпада с времето на тяхното изразходване. А освен това в повечето случаи приходите в бюджета на социалистическата държава надвишават разходите, при което се образуват трайни парични резерви.

От друга страна, много стопански организации в страната, както бе посочено, за кратко време се нуждаят от допълнителни парични средства за закупуване на суровини или други материали, които бързо се извършват и след това за дълго време не им са необходими. Ясно е, че с една правилна организация на паричните средства в народното стопанство, при което и да се мобилизира там, където са свободни, и се разпределят за онези сектори, където те са временно необходими, биха се спестили много парични средства. А това е от голямо значение за организирането на правилно парично обръщение в страната. Привличането и разпределението на временно свободните парични средства в народното стопанство се извършват чрез кредита.

Мобилизацията на паричните средства не може да се извършва пряко, без използването на кредитните отношения, защото социалистическите стопански организации са относително обособени и самостоятелни и тяхната дейност се развива на основата на стопанската сметка. На всяка една от организациите държавата предоставя достатъчно парични средства, за да може те нормално да функционират като производствена и стопанска единица. Следователно, ако от гледна точка на интересите на народното стопанство е целесъобразно свободните средства на стопанските организации да се мобилизират за други сектори на стопанството, това може да стане само при зачитане на тяхната самостоятелност и относителната независимост. Значи това не

же да стане не чрез пряко изземване на парите от стопанските организации, а само под формата на заеми. Както и обратното. Ако на стопанските организации временно са нужни допълнителни средства, то най-добре е те да ги получат чрез кредити, отколкото да бъдат финансирани. Това с още по-голяма сила се отнася до кооперативните предприятия, които по начало са напълно обособени от държавата.

Кредитът в социалистическото общество съдейства за най-пълно и целесъобразно използване на свободните парични средства за строителството на социализма и комунизма. Функциите по кредитирането при социализма са съсредоточени в банките. Това дава възможност чрез тях държавата да оказва контрол върху производствената дейност на социалистическите стопански звена и въздействие за нейното правилно развитие.

Характерна особеност на кредита при социализма е неговата *плановост*. Връщането на заемите пари в точно определен срок е присъщо въобще на кредита, но при социализма движението на кредитираните пари става и пряка връзка с производствените и финансовите планове на социалистическите стопански организации и кръгооборота на техните производствени фондове. Именно затова кредитът се отпуска за точно определена цел, отразена в плановете на стопанските организации, т. е. кредитът при социализма е *целеви*. Друга особеност на социалистическия кредит е неговата *обезпеченост* с материални ценности на предприятието или държавата. Кредитът се взема за материалното производство и при неговото използване се създават потребителни стойности, с които се увеличават доходите на стопанството. Заемите пари се превръщат в суровини, материали, инструменти, въобще в материални ценности. За разлика от капитализма при социализма кредитът не създава фиктивен капитал, а отразява наличието на реални материални ценности. В този смисъл той е материално обезпечен. Зад движението на кредитираните парични средства се разкрива движение на материални ценности, с които се развива общественото производство.

При съвременния икономически механизъм за ръководство на народното стопанство ролята на кредита силно се разшири. Кредитът широко се използва и за

инвестиране разширението на производството. Близко половината от оборотните средства и около една трета от инвестициите се попълват чрез кредитната система. Освен това погасяването на кредитите, както и плащането на лихвите, става от печалбата на стопанските организации, което тясно свързва кредитните инвестиции с икономическите резултати от дейността на съответните организации и значително разширява материалните стимули в стопанските звена.

Лихвата при
социалистически
кредит

Лихвата е сумата, която се заплаща срещу използван кредит. Тя е парично изразена част от стойността на принадлежния продукт. При

социализма лихвата е форма на разпределение на част от националния доход, която принадлежи на обществото и служи за стимулиране на общественото производство. По това тя се различава от лихвата при капитализма, където лихвеният процент е цена на заемания капитал и е израз на експлоатацията на работническата класа.

Лихвата се плаща от печалбата на стопанската организация. Колкото лихвата е по-голяма, толкова съответно по-малък ще бъде доходът, който ще остава в организацията и от който ще се формират нейните фондове. Лихвата поощрява стопанските организации навреме да връщат кредита. За тази цел обикновено лихвеният процент се определя в зависимост от срока и размера на ползвания кредит. При просрочване връщането на кредита лихвеният процент значително се увеличава. Така се поощрява срочното връщане на кредита.

За самите кредитни учреждения лихвата има голямо значение. Те, от една страна, плащат лихва на стопанските организации, от които вземат кредити, и, от друга страна, получават лихва от организациите, на които предоставят кредити. Разликата между тези лихви служи за издръжка на кредитните институти. По такъв начин се поощрява инициативата на кредитните учреждения да привличат свободните парични средства в народното стопанство и най-рационално да ги отдават в кредит на нуждаещите се стопански организации.

Видове кредит

При социализма кредитът има две основни форми: кредит на оборотни средства и кредит за капитални вложения. Основата

на това деление са особеностите на кръгооборота на производствените фондове на социалистическите стопански организации. Както бе посочено, предприятията имат два вида производствени фондове — основни и оборотни. Средствата, необходими за попълване на оборотните фондове по пътя на кредитирането, са нужни най-много за един производствен цикъл, затова те по-бързо се възвръщат. Кредитите, отпускани за тях, в по-печето случаи са краткосрочни. Основните средства, към които са насочени капиталните вложения, възстановяват стойността по-бавно, в продължение на няколко производствени цикъла, ето защо и кредитите, необходими за тях, са дългосрочни.

Доскоро дългосрочното кредитиране бе насочено преди всичко към кооперативните предприятия. Държавните предприятия в по-печето случаи се финансираха от бюджета на държавата. Това обаче не създаваше в тях достатъчна заинтересованост да се борят за най-ефективно разширяване и обновяване на основните фондове. Ето защо, за да се повишат интересът и отговорността на стопанската организация и нейния колектив при използването на производствените фондове, с новата система на ръководство на народното стопанство се предвидиха кредити и за капитални вложения в държавните стопански организации. В този случай организацията се задължава да връща заетите средства за капитални вложения и да плаща лихви за тях. На тази основа тя ще се стреми да внедрява техника или да разширява производството само когато ще получи по-ниска себестойност и по-големи доходи. Това ще съдействува за ускоряване на техническия прогрес, за внедряването на по-производителна техника, за по-добро използване на основните фондове и за извършването на по-ефективно строителство.

От икономическа гледна точка кредитът при социализма се дели на кредит на производствени фондове и кредит на пари. *Кредит на производствени фондове* има тогава, когато заетите средства се използват за разширяване на производството или неговото рационализиране. Производителното използване на този кредит създава допълнителни доходи на стопанската организация и на народното стопанство. *Кредит на пари* има при случаите, когато заемът се използва за попъл-

ване фондовете на обръщение или за други непродуцируващи нужди в стопанството. При използването на този кредит не се създават допълнителни доходи за народното стопанство. Затова стопанската организация е заинтересована бързо да възстановява тези заеми, за да не се намаляват доходите, които остават за нея от производствената ѝ дейност.

Банките при социализма ~~Банките при социализма са организаторски функции, които обслужват паричното обръщение и кредитните отношения~~

~~в народното стопанство.~~ При изпълнението на тези си функции те осъществяват действителен контрол върху производствените и финансовите дела на социалистическите предприятия.

Банките при социализма са организатори на общо-държавния отчет при производството и разпределението на продуктите, те осъществяват икономически контрол върху производството (чрез така наречения контрол на лева), следят за изпълнението на плановете на всички стопански звена в страната, организират и контролират финансирането на народното стопанство и т. н.

Банките при социализма са органи на държавата за изпълнение на някои от нейните основни стопански организаторски и контролни функции. Като стопански органи те са относително обособени и имат юридическа и икономическа относителна самостоятелност. Своята дейност те осъществяват на базата на стопанската сметка. Приходите на банките са от лихвите, които получават при кредитните операции.

Основните функции на банките при социализма са кредитната, разплащателната и емисионната. Чрез кредитната функция банките при социализма се очертават като основни организатори на плановете за преразпределение на паричните средства в народното стопанство с цел те да бъдат производствено и най-целесъобразно използвани. При разплащателната функция банката става център на всички плащания, свързани с приходите и разходите по бюджета на държавата, с извършването на безличните плащания между стопанските организации, с разплащателните операции с други държави и въобще с уреждане на всички валутни отношения. Разплащателната функция на банката е

основа за нейното превръщане в център на общонародния отчет и контрол в народното стопанство. Чрез емисионната функция банката под прякото ръководство на правителството регулира паричното обръщение на страната и златното и стоковото покритие на парите.

Основна банка при социализма е Държавната (у нас Българска народна) банка, която играе ролята на централна и ръководеща банка. Заедно с изпълнението на основните си функции тя има и ролята на организатор и ръководител на цялата банкова система в стопанството. Наред с Държавната банка могат да съществуват и отраслови банки за кредитиране производствената дейност в основните отрасли на стопанството и осъществяването на контрол върху използването на кредитните средства.

Основните функции на Държавната (Народна) банка са следните: да ръководи и контролира дейността на цялата банкова система по мобилизирането на временно свободните парични средства в народното стопанство по пътя на кредитните отношения; да извършва безналичните плащания между социалистическите предприятия; да обслужва касово държавните и кооперативните стопански организации, т. е. да извършва плащанията за тяхна сметка; да осъществява касовото обслужване на държавния бюджет (да приема приходите и да плаща според плана за разходите); да урежда финансовите отношения на бюджетните предприятия (които не са на стопанска сметка); да прави парични емисии и т. н. Само изброяването на тези много важни стопански функции на Държавната банка в социалистическото общество показва колко е важна нейната роля в икономиката на страната. В плановете на Държавната банка, както и в нейните отчетни книжа като в огледало се отразяват дейността на всички стопански организации и изпълнението на техните производствени и финансови планове. В банката са съсредоточени най-важните лосове за икономическо въздействие върху стопанските звена. При социализма Държавната банка действително се превръща в обществен счетоводител и контролор върху цялото народно стопанство. Няма дейност на социалистическите производствени и търговски стопански организации, която да не е отразена в банките по пътя на касовото обслужване на ежедневната им стопанска

дейност, на уреждане на техните безналични плащания, на тяхното кредитиране, на отчитане извършването на капиталните ремонти и т. н.

Външнотърговската банка е банка за международни плащания и валутни операции на външнотърговските предприятия. Нейното изграждане като относително самостоятелна банка в системата на Държавната банка се наложи от силното нарастване на външната търговия, туризма и валутните операции в стопанството. Обособяването на Външнотърговската банка у нас съвпадна с организирането на първата по рода си в световната социалистическа система Международна банка за икономическо сътрудничество към СИВ.

В развитието на банковото дело в нашата страна партията и правителството винаги са се ръководили от марксистко-ленинското разбиране за нейното място и роля в стопанския живот на страната. Затова още в началото на нашата социалистическа революция държавата съсредоточи своите усилия в обхващането на делата на банката и тяхното насочване в интерес на обществено-икономическото ни развитие. През декември 1947 г. всички частни банки в страната бяха национализирани. Кредитното и банковото дело се поставиха на здрави основи, съответстващи на тяхната роля в стопанския живот. Създаден бе освен това специален институт по влогонабирането — Българска спестовна каса. В банковото дело се създадоха пълно единство и централизираност, които са задължително условие за успешното изпълнение на неговите основни цели

За да осъществява своите задачи на контрол и въздействие върху народното стопанство, банковата система се концентрира, като съсредоточи всички функции в Българската народна банка и в относително обособената, но под пряко нейно ръководство Българска външнотърговска банка. Сега действащият икономически механизъм за ръководство на народното стопанство утвърди на банките много важни функции по кредитиране на оборотни средства, капитални вложения и основен ремонт за стопанските организации, по финансиране и контрол на капиталните вложения, по контролиране набирането и изразходването на средствата по фондовете на стопанските организации, по контрола на изразходването на фонда за работна заплата и др.

3. Паричното обръщение при социализма

Закон за паричното обръщение

В изпълнение на различните свои функции парите постоянно се намират в обръщение. С една част от тях се заплаща работната заплата на работниците и служителите, с друга се закупуват стоки, трета служи за заплащане на стари дългове и т. н. За изпълнението на всички тези разностранни функции не е необходимо в обръщението постоянно да влизат нови парични знаци. Когато работникът например получи своята работна заплата, той я използва за закупуване на стоки. От търговската организация парите се отправят в банката и оттам те наново влизат в обръщение, като служат за заплащане на работната заплата или за покриване нуждите от пари на социалистическите стопански организации. По такъв начин едни и същи парични знаци постоянно извършват обръщение, като последователно изпълняват различни задачи. Ето защо в обръщение трябва да има значително по-малко парични знаци, отколкото са операциите, които се извършват с тях. Тук действа законът за паричното обръщение, който определя количеството парични знаци, които са необходими за нормалното стокообръщение и осъществяването на всички функции на парите.

За да се разкрие количеството пари, необходимо за стопанството, трябва да се изходи от основните фактори, които го обуславят. На първо място е количеството на стоките, които трябва да се продават за определен период от време, и техните цени. Естествено е, че колкото повече стоки се изнасят на пазара, толкова повече пари ще са необходими за тяхната реализация. Тук от голямо значение са и цените, по които тези стоки ще се продават. Ако те са по-ниски, ще са необходими съответно по-малко пари и обратно — ако цените са по-високи, то, разбира се, и парите, необходими за реализацията на стоките, ще са повече. Но с това още не се разкриват всички фактори на паричното обръщение, защото, както вече бе посочено, с едни и същи пари се осъществяват няколко операции в зависимост от това, колко оборота извършват те. Така че трети основен фактор за количеството на парите, които трябва да има в стопанството, е скоростта на обръщението на са-

ните парични знаци. Колкото по-бързо става тяхното обръщане, толкова съответно по-малко пари ще са необходими. И обратно — при по-бавно обръщане на парите е необходимо по-голямо количество от тях. Това явление е от голямо значение за определяне нуждите от пари за правилното функциониране на народното стопанство. Към тези основни фактори на паричното обръщане може да се прибави още и влиянието на безналичните плащания, погасяването на кредитите, както и продажбата на стоки на кредит. При безналичните плащания, както е известно, не е необходимо да има парични знаци в наличност, тъй като плащанията се уреждат по сметки. Аналогично е положението при продажбата на кредит. Но когато предстои да се погасява стар заем, то, обратно на посочените случаи, ще са необходими допълнителни парични знаци.

Като се изходи от тези основни фактори, може да се определи същността на закона за паричното обръщане. Той гласи, че количеството пари, необходими за обръщането, зависи право пропорционално от количеството на стоките и техните цени и обратно пропорционално от броя на оборотите, които парите правят за определен период. Към това трябва да се имат предвид безналичните плащания и кредитната продажба на стоки (които да се извадят от сумата на цените на стоките) и погасяването на заемите (които да се прибавят към сумата на цените на стоките). По този начин приблизително точно се определя количеството пари, необходимо за обръщането на стоките и осъществяването на редовен стопански живот на страната. Разбира се, трудно е да се определи това количество с пълна точност, защото тук понякога оказват влияние и случайни фактори, например спестяванията на трудещите се, направени обаче не в спестовните каси, с което част от парите временно се отклонява от паричното обръщане.

Във формула законът за паричното обръщане ще има следния вид:

$$K_{п} = \frac{\Sigma C_{ц} + \Sigma Z - \Sigma B - \Sigma C_{к}}{0} \cdot$$

където: $K_{п}$ е количеството парични знаци в обръщане за определен период, Σ — знак, който означава сума, C — стоки, $Ц$ — цени, Z — заем, който се връ-

ща, Б — безналичните плащания, Ск — стоки, продадени на кредит (по съответни цени).

Законът за паричното обръщение е присъщ на парите и еднакво важен както за капитализма, така и за социализма. Но докато в капиталистическото общество процесът на паричното обръщение се осъществява стихийно, защото и факторите, които го обуславят, също така действуват стихийно, то при социализма той се планира и регулира. Тук обществото само определя количеството стоки, които ще се произведат, техните цени, организира продажбата на тези стоки, планира също така безналичните плащания и всички останали фактори на паричното обръщение. По този начин обществото може да установи с приблизителна точност количеството пари, които са необходими за нормалното функциониране на народното стопанство. Към всичко това трябва да се прибави, че и правото на емисия на парите, както и определянето на техния мащаб, също се намира в ръцете на държавата, с което още повече се утвърждават възможността и необходимостта от планиране на паричното обръщение.

Законът за паричното обръщение при социализма не играе ролята на пасивен фактор, чрез който само да се изчисли количеството на парите, влизащи в обръщение. Държавата много активно използва този закон, за да планира паричното обръщение и за да използва парите за въздействие върху развитието на народното стопанство и контрол върху производствената и стопанската работа в различните звена на икономиката.

Планиране и регулиране на паричното обръщение

Да се планира паричното обръщение означава да се определи количеството пари, необходимо за стопанството в различните годишни периоди и в различните райони, а така също и скоростта на тяхното обръщение. А да се регулира паричното обръщение, значи да се използват стопанските лостове, съсредоточени в държавата, за да се въздействува върху паричното обръщение така, че то да съответствува на развитието на социалистическото общество и на плановете за неговото развитие.

Планирането на паричното обръщение се основава на плановете за производството и обръщението на стоковата продукция, на плановете за кредитите, които трябва

да се отпуснат на стопанските организации, на плановете за заплащането на работните заплати и т. н. Основни лостове за планиране и регулиране на паричното обръщение са балансите за паричните приходи и разходи на населението, касовият и кредитният план на Държавната банка.

Балансите за паричните приходи и разходи на населението е сметка-баланс, в едната част на който са отразени всички парични приходи, които населението предстои да получи. Тук се вземат предвид работните заплати, заплащането на труда на кооперираните селяни в пари, както и другите доходи на населението. Да се направи това изчисление не е трудно, защото основните доходи на населението са отразени в плановете на стопанските организации. В другата част на баланса са обхванати всички парични разходи, които населението предстои да направи. Тук на първо място се включват стоките, които то ще закупи, плащанията за битови и културни услуги, задълженията към държавата като данъци, такси и други. Изчислението на разходите на населението също е възможно, защото държавата разполага с данни за количеството на стоките, които ще пусне на пазара, и техните цени, както и за повечето от останалите разходи на населението.

Между двете страни на баланса, т. е. между паричните приходи и разходи на населението, трябва да има равенство. В противен случай ще се наруши равновесието в паричното обръщение. Ако например приходите са повече, ще се появи по-голямо търсене на стоки, откълкого е тяхното предлагане, и по такъв начин ще възникне тенденция на повишаване цените в кооперативния пазар, а понякога и разстройство на нормалното стокообръщение. Ако, обратно — сумите, необходими за закупуване на стоки и заплащане на услугите, надвишават приходите на населението, тогава произведените стоки не ще могат да се продадат. Равновесието между двете страни на баланса се създава чрез регулиране на производството на стоки, чрез промяна на техните цени, чрез изменение на работните заплати и т. н. Балансите на приходите и разходите на населението служи за активно въздействие върху развитието на народното стопанство и за регулиране на паричното обръщение.

За ежедневно регулиране на паричното обръщение от много голямо значение е *кредитният план*, изработван в Държавната (Народна) банка. В него са отразени необходимите на стопанството кредити за изпълнение на производствените и търговските планове, както и източниците на средства за банката, от които ще се дадат тези кредити. Този план има голямо значение за определяне на количеството пари, които са необходими за обръщението. Както бе посочено, продажбите на кредит не се нуждаят от налични пари, с което количеството пари в обръщение се намалява, както и обратното — погасяването на кредитите от своя страна изисква допълнителни пари. Кредитният план служи като допълнително средство за регулиране на паричното обръщение в социалистическото стопанство.

Към регулирането на паричното обръщение има непосредствено отношение *касовият план на Държавната (Народна) банка*. В него са отразени ежедневните нужди от пари за народното стопанство. От голямо значение за действената роля на касовия план е съсредоточаването на паричните операции на цялото народно стопанство в банката. Така например всички стопански организации са задължени да уреждат своите сметки чрез банката и да внасят своите пари по сметка в банката. Те нямат право да задържат в себе си пари за по-продължително време. Всички търговски заведения внасят парите, получени от дневния стокооборот, в банката. Това се отнася и до всички останали предприятия, които имат парични приходи. По такъв начин в банката се съсредоточават всеки ден пари и чрез нея те се разпределят за задоволяване нуждите от пари в различните сектори на стопанството. Така на базата на производствените и търговските планове на стопанските организации банката може да планира ежедневното движение на парите, които ще минават през нея. Това е отразено в нейния касов план и той като всички останали планове не е регистратор на движението на парите, а лост, чрез който се оказва активно въздействие не само на паричното обръщение, но и на цялата стопанска дейност на социалистическите стопански организации. Чрез касовия план се планира обръщението на наличните пари и се наблюдава тяхното движение. Касовият план е баланс на приходите и разходите на Държавна-

та (Народна) банка. Между двете страни на този баланс, разбира се, трябва да има равновесие. Когато то е нарушено и разходите надвишават очакваните приходи, трябва да бъдат пуснати нови парични знаци в обръщение, или — ако приходите са повече от разходите — трябва да се намалят паричните знаци, пуснати в обръщение.

Системата на паричното обръщение при социализма има огромни преимущества пред капиталистическата. Обществената собственост върху средствата за производство създава условия паричното обръщение при социализма да отрази плановото производство и обръщение на стоките. То следователно служи за развитието на социалистическото производство и задоволяването на постоянно растящите потребности на обществото. Регулираното от държавата парично обръщение при социализма е лост за активно въздействие върху развитието на народното стопанство.

Българската комунистическа партия и народната власт в нашата страна активно използват възможността обръщението на парите да се планира и чрез него да се оказва въздействие и контрол върху развитието на стопанството. Първите нейни прояви в тази област са още с вземането на властта.

За правилното развитие на паричното обръщение в страната правителството прибегна към двукратно изменение на мащаба на цените. Първото бе извършено през 1952 г. То имаше за задача да прибере излишните пари от обръщение, и то по начин, който да заеегне преди всичко остатъците на капиталистическата класа у нас, които саботираха развитието на народното стопанство. За тази цел мащабът на цените бе изменен средно 100:1, обаче за детските и работническите спестявания, за ученическите и други влогове бе направена диференциация, като до определена величина парите бяха обменени в съотношение 100:4 или 100:3. По такъв начин реформата бе използвана за покровителствуване спестяванията на трудещите се и за отнемане икономическата сила на капиталистите. Чрез реформата левът укрепна, придоби свое здраво златно покритие и стана основа за по-нататъшното систематично увеличение на покупателната му сила.

Второто изменение на мащаба на парите у нас бе извършено през 1962 г. То вече стана при пълна победа на социалистическите производствени отношения в нашето стопанство и имаше за задача да приведе мащаба на цените в съответствие с промените, които настъпиха в народното стопанство. С него се целеше да се увеличи покупателната сила на парите, да се поощри пестеливостта на народа, да се разшири отговорността на стопанските ръководители при ползване на парите и се засили грижата на обществото към народното имущество. Промяната в мащаба на парите целеше още да се опрости техниката на платежите и сметките, да се съкратят разходите на държавата по тяхното водене, да се опрости отчетността, да продължи усъвършенствуването на паричната система и растежът на покупателната сила на парите. Промяната на мащаба на парите бе извършена в съотношение 10:1, като в същото съотношение бяха изменени и цените на стоките. По такъв начин от промяната на мащаба на парите не бяха оцетени нито държавата, нито народът.

ГЛАВА ТРИДЕСЕТА

СОЦИАЛИСТИЧЕСКО РАЗШИРЕНО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО

1. Същност и характерни черти на социалистическото разширено възпроизводство

Същност на социалистическото възпроизводство

Социалистическото възпроизводство съществено се отличава от капиталистическото. При него се създават неограничени възможности

да се използва високоразвита техника и да се прилага широка механизация и автоматизация на производствените процеси. Социализмът създава условия за облекчаване на труда при използване на техниката в производството.

При социалистическите производствени отношения средствата за производство, които са вече обществена

собственост, не са капитал. Работната сила на освободения от експлоатация работник не е вече предмет на покупко-продажба, тя престава да бъде стока. Средствата за нейното възобновяване не са вече променлив капитал

Социалистическото възпроизводство е, от една страна, процес на непрекъснато възпроизводство на обективните фактори, т. е. на вложените материални средства за производство, като социалистическа собственост и от друга — възпроизводство на субективния фактор, т. е. на работната сила на освободения от експлоатация работник, на средствата за негово материално и културно благосъстояние. *Социалистическото възпроизводство следователно е, от една страна, процес на възпроизвеждане на производителните сили на социалистическото общество, и от друга — процес за възпроизводство на социалистическите производствени отношения.*

Социалистическото възпроизводство може да се разглежда в рамките на отделните стопански организации и в обществен мащаб. Възпроизводственият процес в отделните стопански организации е възпроизводство в тесен смисъл. Отделната стопанска организация обаче не може да съществува без връзка с другите стопански организации. От тях тя получава суровини и материали, на тях предоставя своята продукция.

Обединяването на единичните възпроизводствени процеси в отделните стопански организации в един общ процес образува общественото възпроизводство. За разлика от капитализма общественото възпроизводство при социализма протича като единен планово организиран възпроизводствен процес на всички социалистически предприятия.

В обществен мащаб възпроизводството включва не само непосредствения процес на производството, но и обръщението, в което се реализират произведената продукция, разпределението и потреблението. Разпределението, осъществявано на основага на икономическите закони на социализма, определя дела от обществения продукт на всеки член на обществото. Заключителният момент на производството е потреблението на произведените блага. Без потреблението непрекъснатият характер на производството се нарушава. Общественият

възпроизводствен процес следователно представлява единство на четирите момента — производство, разпределяне, обръщение и потребление.

Развитието на социалистическите форми на стопанство се базира върху процеса на ускорено нарастване на производителните сили. В производството се внедрява нова техника, извършва се реконструкция на съществуващите производствени предприятия и рязко се повишава производителността на труда. Това води до непрекъснато разширяване мащабите на производството. За социализма е характерно разширеното възпроизводство.

Особености
на социалистическото
разширено
възпроизводство

Разширеното възпроизводство в социалистическото общество се извършва на основата на обществената собственост върху средствата за производство и изискванията на икономическите закони на социализма. То има за цел да се произведат повече материални блага, които се използват за неговото разширение и за задоволяване растящите материални и културни потребности на населението.

Една от важните отличителни особености на социалистическото възпроизводство е неговият *планомерен характер*.

Планомерността на социалистическото стопанство осигурява непрекъснато нарастване на реалните доходи на населението, а заедно с това и нормално движение на произведените продукти от производството до потреблението. *Социалистическото разширено възпроизводство се развива безкризисно, при планомерен процес на нарастване и реализация.*

Важна особеност на социалистическото възпроизводство е неговият *интензивен* характер. Интензивното разширено възпроизводство се развива на основата на влагане на все по-прогресивна техника в производството, използване на все по-добра технология, подобряване качеството на суровините, повишаване квалификацията на работниците, подобряване структурата на общественото производство и др., т. е. чрез използване на т. нар. интензивни фактори и повишаване производителността на труда.

Важна особеност на социалистическото възпроизводство е неговият *интензивен* характер. Интензивното разширено възпроизводство се развива на основата на влагане на все по-прогресивна техника в производството, използване на все по-добра технология, подобряване качеството на суровините, повишаване квалификацията на работниците, подобряване структурата на общественото производство и др., т. е. чрез използване на т. нар. интензивни фактори и повишаване производителността на труда.

В началните етапи на социалистическото строителство обикновено преобладава екстензивното разширено възпроизводство. На по-висока степен на икономическото развитие, след известни количествени натрупвания в икономиката и значително нарастване на производството, интензивното разширено възпроизводство се налага като господстващо и определящо.

В социалистическото общество екстензивното разширено възпроизводство се съчетава с интензивното разширено възпроизводство и се запазва в известна степен с оглед по-целесъобразно да се използват трудовите ресурси, отработеното работно време, да се въведат смени и пр.

Социалистическото общество осигурява *високи, недостъпни за капитализма темпове на нарастване на производството*. Високите темпове на възпроизводството най-ярко разкриват силата и жизнеността на социалистическия обществен строй, неговото превъзходство пред капитализма.

2. Съвкупен обществен продукт и национално богатство

Същност, форми и състав на съвкупния обществен продукт

Съвкупността от благата, създадени през определен период от време, представлява общественият продукт на дадена страна или дадено общество. В практиката за единица време или период обикновено се взема една година, а съвкупният обществен продукт се отъждествява с произведения годишен продукт. Не всякога обаче една година е достатъчна за производство на даден продукт. В такъв случай само част от продукта в качеството на незавършено производство се включва в годишния обществен продукт на страната.

Съвкупният обществен продукт е общата (брuto) продукция, която се произвежда във всички отрасли на материалното производство — промишленост, строителство, селско стопанство, горско стопанство, лов и риболов, транспорт и търговия. В обществения продукт се включват както продуктите, които се получават непосредствено от природата (при добивната промишле-

ност — мини, рудници), така и продуктите, които са резултат от по-нататъшно въздействие на човешкия труд (в обработвателната промишленост). От строителството в обществения продукт се включват заводските постройки, жилищните сгради, пътищата, мостовете, жп линиите, огподнителните канали, мелiorативните съоръжения в селското стопанство и пр. А в селското стопанство — произведената годишна продукция в ДЗС, ТКЗС и личните стопанства на кооператорите.

Съвкупният обществен продукт се изразява в две форми — стойностна и натурална. Натурално произведените продукти са машини, суровини, гориво (нефт, въглища), селскостопански продукти и пр. А стойностно общественият продукт се изразява в стойността на машините, суровините, горивото и пр. Стойностното изражение служи за съпоставяне и съизмерване на отделните продукти. Поради общественото разделение на труда в отделните отрасли се произвеждат различни по количество и качество продукти и с различна посока на движение. Продуктите на промишлеността се обменят със селскостопански продукти, осъществява се обмен вътре в отделните отрасли или между държавните и кооперативните предприятия и населението. Стойностният измерител следователно е свързан с движението и обмяната на произведените продукти.

Общественият продукт, изразен в стойностна и натурална форма, и при социализма има различен състав:

а) натурално произведеният годишен продукт се състои от два вида продукти: 1) продукти, които в производствения процес се използват в качеството на средства за производство, и 2) продукти, които се използват като предмети за потребление. Това деление на обществения продукт е свързано с разделянето на общественото производство на две подразделения; I подразделение — за производство на средства за производство, и II подразделение — за производство на предмети за потребление. Делението на обществения продукт на основата на натуралната му форма има основно значение за социалистическото разширено възпроизводство. То дава възможност правилно да се планира производството и реализацията на отделните части на съвкупния обществен продукт:

б) стойностно общественият продукт се изразява

чрез елементите: с, р и т. При социализма за разлика от капиталистическото общество те не са съставни части на капитала и не изразяват отношение на експлоатация. От тези съставни части се състои и продукцията на двете подразделения, взети поотделно.

От гледна точка на своето създаване стойността на свкупния обществен продукт и при социализма се състои от две части: стара и нова стойност. Стара, или пренесена, стойност е стойността на машините, суровините, горивото, която е съществувала преди производствения процес и сега само е пренесена в обществения продукт. Това е стойността на материалните разходи на производството, които се представляват от елемента „с“. Нова, или новосъздадена, стойност е стойността, която работникът или кооператорът създава в текущия производствен процес. Тя се представлява от елементите: р и т, или стойността на необходимия продукт и стойността на принадлежния продукт.

Общественият продукт в социалистическото общество непрекъснато расте. *Главни фактори за неговото нарастване са увеличението броя на работниците в сферата на материалното производство и повишаването на производителността на труда.* Особено значение има повишаването на производителността на труда, тъй като при нея натурално общественият продукт нараства много по-бързо, отколкото при неговата стойностна форма. В резултат на това стойността на единица продукт намалява. *Свкупният обществен продукт у нас расте много бързо. През 1969 г. например неговият размер бе 9 пъти по-голям в сравнение с довоенната 1939 г.*

Национално богатство при социализма Обществото не консумира изцяло произведения обществен продукт. Една част от него ежегодно остава и увеличава огромната маса от натрупани материални блага, свкупността на които образува национално богатство на обществото. *Национално богатство следовително представляват всички материални блага в дадена страна, които се намират на разположение на обществото и в които е вълътен натрупан труд на хората за целия предшествуващ период на развитие.* В него се включват: машинният парк, продукцията от суровини и предмети за потребление, произведена в държавните и кооперативните предприятия, земята като средство за

производство, разработените залежи от полезни изкопавани, използваните води и гори в страната, жилищният фонд, обществените и производствените сгради, имуществото на населението, съоръженията, трайните насаждения, добитъкът в селското стопанство и др. Неоткритите и неексплоатирани още полезни изкопавани са само потенциално богатство на обществото.

Националното богатство е резултат на социалистическото възпроизводство и е негово главно условие. То определя и структурата на обществения продукт. Ако в страната например са малко промишлените предприятия и промишленият машинен парк, преобладаваща може да се окаже частта от обществения продукт, създавана в селското стопанство. Ако страната се индустриализира и се увеличат промишлените предприятия и техниката в тях, ще се измени и структурата на обществения продукт. У нас през 1939 г. частта на промишлената продукция в съвкупния обществен продукт бе 27,1%, а на селскостопанската — 53,1%. През 1969 г. относителният дял на промишлената продукция нарасна на 65%. Тези данни свидетелствуват за изменението в структурата на съвкупния обществен продукт, свързани с промените в структурата на националното богатство.

Националното богатство се състои от три главни части: 1) производствени фондове, 2) фондове за потребление, 3) държавни и кооперативни резерви.

Производствените фондове включват: а) действащите основни производствени фондове на държавните и кооперативните предприятия — машини, съоръжения, оборудване, производствени сгради, транспортни средства, работен добитък, трайни насаждения и др., и б) оборотните фондове на предприятията.

Фондовете на потреблението са: а) непроизводствените основни фондове — жилищен фонд, обществени постройки, кина, театри, училища, болници и др., б) предметите за потребление в населението и стоковите запаси от предметите за потребление в обръщението и в) личното имущество на населението — облекло, мебели, радиоапарати, телевизори и други домашни предмети.

Държавните резерви са — материални (средства за производство и предмети за потребление), златни и ва-

лутни. Материалните държавни резерви се използват за отстраняване на възникнали диспропорции в общественото възпроизводство и осигуряват непрекъснатост и развитието на социалистическия възпроизводствен процес. А застрахователните запаси (средства за производство и предмети за потребление) обезпечават страната от неплодородие и други стопански бедствия.

Националното богатство на социалистическото общество непрекъснато расте. За това свидетелствува нарастването на производствените и непроизводствените фондове в обществото. У нас например за периода 1952—1966 г. производствените фондове общо в народното стопанство нараснаха 4,4 пъти, а непроизводствените — 1,8 пъти. През петата петилетка — 1966—1970 г., основните производствени фондове се увеличиха с 69%.

3. Разпределение и възпроизводство на съвкупния обществен продукт

Разпределение на съвкупния обществен продукт	Класическа форма за разпределение на съвкупния обществен продукт при социализма дава К. Маркс в своето произведение „Критика на Готската програма“. Тази форма служи за основа при разпределението на обществения продукт у нас и в страните от световната социалистическа система.

Разпределението на обществения продукт се определя от неговия състав и структура. Един от елементите в състава на обществения продукт е частта, която се образува от изразходваните материални средства — „с“. При разпределението на съвкупния обществен продукт тази част в стойностна и натурална форма образува *фонда за възстановяване на изразходваните средства за производство*. Останалата част от обществения продукт се създава от живия труд, функциониращ в текущия производствен процес. Неговата стойност е нова или *новосъздадена*.

Една част от принадлежния продукт образува „фонда на натрупването“ и се използва за разширяване на социалистическото възпроизводство. Друга част допълва държавния резерв и застрахователния фонд. Трета част

от принадлежания продукт образува фондовете за административно управление, наука, просвета и здравеопазване, фондовете за социално обезпечение и за народната габрана. Разпределението на обществения продукт осигурява неговата реализация и възпроизводство.

**Условия и
предпоставки
на разширеното
възпроизводство**

Възпроизводството на обществения продукт зависи от две главни условия. а) възстановяване на изразходваните средства за производство и б) възпроизвеждане работната

сила на заетите работници и кооператори в материалното производство. Възстановяването на изразходваните средства за производство е възстановяване, първо, на средствата на труда — машини, оборудване, съоръжения, производствени сгради и т. н. Както бе посочено, те възстановяват своята стойност на части, които ежегодно се натрупват и образуват амортизационен фонд. И, второ, възстановяване на предметите на труда — суровини, материали, гориво и т. н. За тяхното възпроизводство е необходимо да се задели определена част от произведения обществен продукт както в стойностна, така и в натурална форма. Ето защо обществото ежегодно по план предвижда производство на продукти, които възстановяват изразходваните предмети на труда. Ако обществената производителност на труда се повишава, то за възпроизводството на изразходваните средства за производство е нужна по-малка стойност при запазване на същата потребителна стойност или при нейното подобрение.

Възпроизводството на работната сила се осъществява чрез личното потребление на работниците и кооператорите. Личното потребление, независимо от формата, в която се извършва, е необходим момент в социалистическия възпроизводствен процес. За разлика от капиталистическото общество, при което ежегодно към работника се стича произведеният от него продукт за потребление само в рамките на стойността на работната сила, социалистическото общество определя фонда за личната консумация на работника и неговото семейство, като се ръководи от целта да задоволява постоянно нарастващите им потребности. Възпроизводството на работната сила при социализма не се ограничава само във възстановяване и разширяване работоспособността

на работника, на неговия опит, знания, квалификация и т. н., което е предпоставка за повишаване производителността на труда и нарастване на обществения продукт. То освен това е свързано със задоволяване на непрекъснатото нарастващите материални и духовни потребности на човека в социалистическото общество.

Възпроизводството на работната сила включва още: а) подготовката на млади специалисти чрез различните системи на обучение (във висшите учебни заведения, техникуми и др.) и повишаване квалификацията на заетите работници и кооператори чрез организиране на курсове и др.; б) осигуряване правилно разпределение и разместване на работната сила в зависимост от измененията в структурата, а следователно и в потребностите на народното стопанство от нова или квалифицирана работна сила.

Социалистическото разширено възпроизводство означава непрекъснато нарастване на обществения продукт и осигуряване обществото с повече средства за производство и предмети за потребление. Нито в едно общество производствените отношения не осигуряват такова бурно развитие на производителните сили, както при социализма.

Важна предпоставка за разширеното социалистическо възпроизводство е натрупването на произведени материални блага, главно на средства за производство. Разширеното възпроизводство изисква строителство на повече заводи, електроцентрали, разработване и експлоатиране на нови мини и рудници, увеличаване мрежата от шосейни и железни пътища, строителството на язовири и отводнителни канали, откриването на залежи от полезни изкопаеми, увеличаване площите на горите и др. Разширеното възпроизводство изисква също така наличието на запаси от предмети за потребление.

Предпоставка на социалистическото разширено възпроизводство са подобренията в потребителната стойност на обществения продукт и особено на средствата на труда. „Помощта, която машината оказва например на трима работници, зависи не от стойността ѝ, а от нейната потребителна стойност като машина.“¹

Социалистическото възпроизводство зависи в значи-

---

¹ К. Маркс, Капиталът, т. III, С., 1953 г., стр. 89.

телна степен и от *развитието на науката*; от ефективно-то разширяване на мрежата от научноизследователски институти, средни и висши учебни заведения, от *подготовката на квалифицирани кадри* за различните отрасли на материалното производство; от развитието на геоложките проучвания, от общото състояние на битя, културата, здравеопазването на хората. А тези представки много зависят от размера и структурата на разпределението на частта от съвкупния обществен продукт, която се отделя за задоволяване потребностите в непроизводствената сфера. В социалистическото общество непрекъснато се увеличават средствата за подготовка на добри специалисти; увеличават се също така и научните институти, които косвено подпомагат процеса на разширеното възпроизводство.

В страни, в които основните производствени фондове обхващат значителна част от стойността на наличното материално богатство, условие за разширяване на възпроизводствения процес е и т. нар. амортизационен фонд. В тези страни годишният амортизационен фонд, предназначен за заместване на износените средства на труда при повишаване на производителността на труда, се оказва по-голяма величина от стойността на действително излезлите от употребление средства на труда. Разликата в такъв случай се използва за разширяване мащабите на производството.

Главно условие за разширеното възпроизводство е социалистическото натрупване, т. е. използване на значителни части от принадлежащия продукт за нови средства за производство и добавъчна работна сила.

В социалистическото общество движението на отделните части на общественния продукт, неговата реализация и обмяната между двете подразделения отразява както общите положения за всяко разширено възпроизводство,¹ така и някои специфични особености, които определят социално-икономическото съдържание на разширеното възпроизводство.

Социално-икономическото съдържание на социалистическото възпроизводство се характеризира със следните моменти:

---

¹ Вж. схемите на разширеното възпроизводство, разгледави в глава единадесета.

1. Целият обществен продукт и неговите елементи се създават на основата на обществената социалистическа собственост върху средствата за производство и с цел да се разширяват мащабите на производството и да се задоволяват материалните и културните потребности на трудещите се.

2. Обменният процес вътре в отделните подразделения, а така също и между тях се извършва не от частни производители — капиталисти, а от социалистически обособени производители — държавните и кооперативните стопански организации, както и между тях и трудещите се в социалистическото общество.

3. Обемните връзки и тук се осъществяват с помощта на паричното обръщение, но парите при този процес не са капитал и не обслужват движение на капитали, а изразяват специфичните отношения между социалистически обособените производители.

Пропорции на
разширеното
социалистическо
възпроизводство

Простото възпроизводство изисква между двете подразделения на общественото производство и техните елементи (*c*, *v* и *m*) да бъдат спазени определени съотношения. Разширеното възпроизводство изисква освен тях да бъдат спазени определени съотношения и при разпределението на фонда за натрупване. Тези отношения К. Маркс разкри при анализа на капиталистическото възпроизводство, но те запазват своето значение и при социалистическото възпроизводство. В. И. Ленин посочи, че даже и при „чистия комунизъм“ (т. е. при висшата фаза на комунизма — б. а.) запазва своето значение „отношението I (*v* + *m*) към II *c*... и натрупването“¹. За разлика от капиталистическото общество при социализма отношенията между елементите на обществения продукт в двете подразделения на общественото възпроизводство изразяват икономически връзки между социалистическите стопански организации, между тях и работниците и кооператорите или трудещите се извън сферата на материалното производство. Тези отношения са основани на обществената собственост върху средствата за производство.

За образуването на правилни съотношения между

¹ Ленинский сборник, т. XI, стр. 349.

елементите на съвкупния обществен продукт и неговите две подразделения при общественото възпроизводство е необходимо спазването на следните важни условия:¹

Първо, сумата от стойността на необходимия и принадлежния продукт, от първото подразделение трябва да бъде по-голяма величина от основните и оборотните производствени фондове на второто подразделение, или $I(v + m) > IIc$. В противен случай второто подразделение на общественото производство не може да се разширява.

Второ, за да има натрупване, а следователно и разширено възпроизводство, в първото подразделение трябва да се произведе продукция, която да е повече от сумата на основните и оборотните производствени фондове в първото и второто подразделение, или $I(c + v + m) > I c + II c$.

Трето, производството на предмети за потребление, т. е. продукцията на второто подразделение, трябва да бъде величина по-малка от сумата на необходимия и принадлежния продукт в двете подразделения, или $II(c + v + m) < I(v + m) + II(m + v)$. По такъв начин и в двете подразделения остава част от принадлежния продукт, която може да се превърне в средства за производство, необходими за разширяване на производството.

Предимствено
развитие на първото
подразделение

В процеса на икономическото развитие общественият продукт не само нараства, но изменя и своята структура, а заедно с това и структурата на цялото обществено производство. В миналото например България бе аграрна страна с недостатъчно развитие на промишлеността и селското стопанство; у нас почти нямаше машиностроително производство, то се създаде при условията на народнодемократичната власт и след Априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 г. значително увеличи своя дял в промишлеността, взета като цяло. Измени се, но в обратна посока, и пропорцията между хранително-вкусовата и текстилната промишленост, от една страна, и промишлеността като цяло, от друга страна.

¹ Тези условия важат както за социалистическото, тъй и за капиталистическото възпроизводство.

Промените в структурата на производството са свързани с развитието на техниката и заместването на ръчния труд с машинен, с въвеждането на механизация и автоматизация на производството. Този процес създава обстановка, при която производството на средства за производство расте по-бързо от производството на предмети за потребление. Изпреварването или предимственото нарастване на първото подразделение, в което се произвеждат средства за производство, в сравнение с нарастването на второто подразделение, произвеждаше предмети за потребление, е *икономически закон, който действа както при капитализма, така и при социализма.*

Предимственото нарастване на първото подразделение пред второто в социалистическото общество се характеризира с високи темпове, системност и непрекъснатост на този процес.

Този закон действа с пълна сила и у нас. Така например в сравнение с 1939 г. продукцията на група А през 1969 г. се увеличи 82 пъти, а продукцията на група Б — 19 пъти. Отношението между група А и Б през 1939 г. бе 22,6 към 77,4 в полза на група Б, а през 1969 г. — 53,4 : 46,6 в полза на група А.

Основният израз на икономическия закон за предимственото развитие на първото подразделение пред второто се състои в нарастване производството на т. нар. „истински средства за производство“ — желязо, въглища, машини, т. е. на средствата, които се използват за производство на средства за производство. Това са средствата на труда, или основните фондове на машиностроителната, добивната и металургичната промишленост, на електропроизводството и др. На второ място в процеса на социалистическото разширено възпроизводство нараства частта от средствата за производство, която се използва за производството на предмети за потребление. А на трето място идва нарастването на предметите за потребление. У нас например за периода 1939—1969 г. най-бързо нарасна производството на машиностроителната и металообработващата промишленост — 364 пъти, докато в другите отрасли продукцията нарасна значително по-малко: строителната промишленост — 79 пъти, текстилната — 22 пъти, а хранителната — 14 пъти.

Действието на икономическия закон за предимственото развитие на средствата за производство дава отражение и върху развитието на останалите отрасли. На негова основа се изменя съотношението между промишлеността и селското стопанство, между промишлеността и транспорта, между добивната и обработващата промишленост и т. н. Нарастването на средствата за производство в социалистическото общество води и до нарастване на общото производство, а заедно с това и до увеличение на потреблението на грудещите се.

Някои икономисти не разбраха правилно икономическия закон за предимственото развитие на средствата за производство в социалистическото общество. Появиха се „възгледи“, че този закон е характерен само за капиталистическото общество, в което се развива тенденцията за непрекъснато обедняване на трудещите се, а в социалистическото общество той има сила само в периода на индустриализацията. Основният икономически закон на социализма според тях изисквал еднакви темпове в нарастването на производството на средства за производство и предмети за потребление, а даже предимствено развитие на производството на предметите за потребление, т. е. на второто подразделение. Комунистическите партии в социалистическите страни отхвърлиха тези антимарксистки „възгледи“, които произтичат от вулгаризаторско разбиране същността на основния икономически закон на социализма. Тези неправилни възгледи намериха практическо приложение и у нас в периода на култа към личността. В резултат на това през втората петилетка бяха намалени темповете в развитието на промишлеността и по-специално на машиностроенето. Докато през първата петилетка делът на машиностроенето и металообработването в общото промишлено производство се увеличи с 2,7 пункта, през втората той нарасна едва с 1,5 пункта. Априлският пленум на ЦК на партията през 1956 г. изправи тези грешки и набеляза линия на ускорено развитие на общото промишлено производство и главно на машиностроителното производство. На тази основа през периода 1956—1965 г. делът на машиностроенето се увеличи с 5 пункта, а през 1969 г. в сравнение с 1956 г. — с 8,1 пункта. Относителният дял на машиностроенето в общата промишлена продукция ще се увеличи от 11,9% през 1960 г. на 24% през 1975 г.

Ще бъде неправилно обаче икономическият закон за предимственото развитие на средствата за производство да се разглежда опростено и механически. На дадена по-висока степен от развитието на производството и техническия прогрес получаването на същия или по-голям икономически ефект от производството, а следователно и нарастването на последното може да се окаже възможно в отделни интервали от време и при по-бързо нарастване на производството на предмети за потребление, отколкото производството на средства за производство. Подобна тенденция в резултат на постигнатото високо икономическо развитие, ефективността на производството и техническия прогрес се очертава през последните години в СССР. Такива тенденции ще се породят и у нас в перспектива.

Сближаването на темповете или изпреварващото нарастване на производството на предметите за потребление през отделни години не отменя действието на обективния икономически закон за предимственото развитие на първото подразделение, т. е. на производството на средства за производство.

4. Национален доход в социалистическото общество

Същност на
националния доход

От Марксовата теория за социалистическото възпроизводство е известно, че в производствения процес средствата за производство и работната сила имат различно отношение към стойността на произведения продукт. Стойността на средствата за производство се пренася в продукта, а работната сила, или живият труд, при своето функциониране създава новата стойност, която се дели на две части — стойност на необходимия продукт и стойност на принадения продукт. Националният доход е новосъздадената стойност в производството, или стойността, която се създава от изрично жив човешки труд. Ако изходим за илюстрация от схемите на разширеното възпроизводство, националният доход представлява съвкупността от елементите I ($v + m$) + II ($v + m$), т. е. стойността на необходимия и принадения продукт в двете подразделения.

В натуралната форма националният доход е тази част от съвкупния обществен продукт, която остава след заместване на изразходваните средства за производство в производствения процес.

При простото възпроизводство националният доход се състои от предметите за потребление, т. е. от продукцията на второто подразделение на общественото производство. При разширеното възпроизводство националният доход включва и частта от средствата за производство от първото подразделение, която се използва за натрупване и разширение на материалното производство.

При определяне същността на националния доход трябва да се имат предвид и понятията обща (валова или бруто) продукция, чиста продукция и чист доход. Общата (валова) продукция е цялата произведена продукция през определен период от време в стопанските организации. Чистата продукция се получава, като от общата (валовата) продукция се приспадат изразходваните средства за производство. Чистата продукция образува общия (брутен) доход и се състои от елементите $v + m$. Ако от брутният доход се приспадне стойността на необходимия продукт, получава се чистият доход на обществото, или стойността на продукта за обществото. Националният доход е понятие по-широко от понятието чист доход на обществото. Той се равнява на брутният доход или на стойността на чистата продукция на цялото общество.

При социализма националният доход се създава от освободените от експлоатация работници и кооператори и се използва за задоволяване на техните лични потребности и за обществени нужди. Производството и разпределението на националния доход се осъществява върху основата на обществената собственост на средствата за производство, която осигурява планомерно развитие и високи темпове на нарастване. Средногодишният темп на нарастване на националния доход у нас през годините 1965—1970 е 8,5%. През същия период в СССР той е 6,8%, в ГДР — 4,8%, в Полша — 7%, в Румъния — 7,6%, в Чехословакия — 7,3%, в Унгария — 8,1%.

Производителният
труд — създателя на
националния доход

Общата дейност на хората се извършва в две основни сфери: производствена и непроизводствена. Производствената сфера се нарича

още сфера на материалното производство. В сферата на материалното производство човек въздейства на природата и произвежда материални блага. Характерна черта на този процес е целесъобразната и съзнателна дейност на човека, при която се осъществява обмяна на веществата между него и природата, видоизменят се материално-веществените елементи във форма, която способствува за задоволяването на личните или производителните потребности на хората в обществото. Този процес се извършва в предприятията и стопанските обекти, които са обществена социалистическа собственост.

В по-широк смисъл *всеки труд, който въздейства върху природата и преобразява нейните веществени елементи, е производителен труд. Производителен труд в социалистическото общество е трудът на заетите в сферата на материалното производство работници и кооператори, които въздействуват върху природата и произвеждат материални блага.* Производителен е и трудът по непосредственото ръководство и организация на производствения процес, в социалистическите стопански организации — трудът на инженера, цеховия майстор, ръководителя и организатора на производството. Национален доход следователно в социалистическото общество се създава от производителния труд на работниците и кооператорите, заети в сферата на материалното производство

В непроизводствената сфера, която обхваща дейности извън материалното производство, не се извършва процес на непосредствена обработка, добиване или преобразуване на предмети в природата. Наистина и в тази сфера се изразходва човешки труд и се развива определена дейност, например дейността на художника, музиканта, поета, учителя, лекаря. При тази дейност се оказват налице — художествена картина, музикално изпълнение, стихове, възпитание и обучение на ученици и пр. Но във всички тези случаи нямаме изпълнение на идеи, развиване на духовна дейност, при която не се създава национален доход. Трудът, изразходван в тази

сфера от гледна точка на производството на материални блага и създаване на национален доход, е непроизводителен.

Между производителната и непроизводителната сфера съществува една несамостоятелна сфера — сферата на услугите, в която национален доход се създава само при материалните услуги, свързани с производството на материални блага. Услугите в непроизводствената сфера не създават национален доход.

В сферата на материалното производство се включват два вида отрасли: 1) отрасли, в които се създават материални блага, 2) отрасли, в които се извършват допълнителни производствени операции върху произведените предмети. Към първата група се отнасят: промишлеността, селското стопанство, горското стопанство и строителството. Към втората — транспортът, търговията, материално-техническото снабдяване и закупуването на селскостопанските продукти. В отраслите от първата група трудът е производителен и създава национален доход. При тях човешкият труд се материализира в предмети, част от които представляват чистата продукция на обществото. В отраслите от втората група има известно своеобразие. При тях не се произвеждат нови предмети, а се извършват производствени операции върху произведени вече продукти. Тази дейност по същество представлява производство и услуги, при които се довършва процесът на производството на материални блага. Тези услуги са производствени и трудът, свързан с тях, създава национален доход. Така стои въпросът със съобщенията — телеграфни, телефонни и писмени (кореспонденцията). Действията и материалните разходи, които обслужват връзките със социалистическите производствени предприятия, се отнасят към сферата на материалното производство. При тях се създава национален доход. Пощенските услуги, които обслужват населението, са непроизводителни операции, те не са свързани с материалното производство и не създават национален доход.

В търговията също се изразходва два вида труд: 1) труд, свързан с реализацията на продукта, който променя само формата на стойността — от стокова в парична и от парична в стокова, и 2) труд, който представлява продължение на производствения процес в сфера-

та на обръщението. Разходите, които са свързани с купуването и продаването на стоките, Маркс нарича чисти разходи на обръщението. Трудът, използван при тези операции, е общественополезен, но той не е труд в сферата на материалното производство и не създава национален доход. Трудът по запазването, сортировката и опаковката на стоките обаче е производителен и създава национален доход. Национален доход създават всички операции в търговията, които представляват дообработване на продуктите, например в сладкарниците, общественото хранене и др.

Производствени операции в сферата на обръщението има също така и при материално-техническото снабдяване и закупуването на селскостопански продукти. Трудът, изразходван при тези операции (съхранение, смазване на машините, транспортиране, почистване на семена, сортиране и пр.), е също производителен и създава национален доход.

Непроизводителната сфера включва: непроизводителните услуги на населението; държавното и местното управление; дейността на финансовите учреждения и научните институти; отбраната на страната; обслужването на държавния жилищен фонд; различните видове дейности по комуналното обслужване на населението като бани, перални, бръснарници; услуги от обществените учреждения — училища, болници, кина, театри и др.

Изчисление
величината на
националния доход

Изяснението на същността и мястото на създаване на националния доход в социалистическото общество дава възможност да се раз-

реши и въпросът за неговото изчисляване. Изчислението на националния доход при социализма става по два метода: 1) реален, или производителен метод, и 2) личен метод. При *производителния метод* се изхожда от паричния израз на стойността на съвкупния обществен продукт, като се приспада частта на извършените разходи за средства за производство — суровини, материали, гориво, амортизация. Националният доход се явява като сума от общия доход (чистата продукция) от всички отрасли на материалното производство. Той може да се изрази в текущи и в неизменни цени. Изчислението му в неизменни цени дава възможност да се разкрие динамиката на неговия физически обем.

По *личния метод* националният доход се изчислява като сума от първични (новосъздадени) доходи в обществото — печалба, данък върху оборота, фонд „Работна заплата“ в материалното производство и др. Личният метод на изчисляване на националния доход при социализма се отличава съществено от личния метод в капиталистическото общество. Според буржоазните икономисти създател на националния доход е всяко лице, предприятие или учреждение, което получава и изразходва доход. Националният доход следователно се създава и от капиталиста, банкера, лекаря, адвоката, религиозните служители, полицая, войника и пр. А изчисляването на националния доход според тези схващания се извършва чрез сумиране личните доходи на всичките членове на обществото. Порочността на този метод се състои в това, че при него се сумират и доходите, които се образуват по пътя на преразпределението, и се получава изкуствено увеличение на неговата величина.

Основни фактори за нарастване на националния доход са: 1) повишаване производителността на труда, 2) увеличаване броя на работниците, заети в материалното производство, и 3) икономия на материални средства.

Повишаването на производителността на труда има най-важно значение сред факторите, които съдействуват за увеличението на националния доход. При повишаване на производителността на труда се увеличава масата на произведения обществен продукт, а следователно и физическият обем на националния доход. При този процес частта на живия и овеществения труд в единица продукт намалява. Това означава икономия на машини, суровини, материали и работна сила, които се използват за нарастване на националния доход в социалистическото общество.

Увеличаването на броя на заетите работници в сферата на материалното производство разширява производителния труд в обществото, а с това и националния доход. Социализмът има неизмерими преимущества пред капитализма в привличането на работната сила в сферата на материалното производство и нейното най-пълно използване. При социализма няма безработица, не съществуват трудности за най-пълно използване на

производствените мощности, няма анархия и конкуренция, които отвлечат работната сила от производството. У нас броят на работниците в народното стопанство от 100 през 1948 г. се увеличава на 459 през 1969 г.

Националният доход се увеличава и когато се уплътнява работното време и се реализира икономия на материали и работна сила. Икономия на суровини и материали се постига не само от повишаване производителността на труда, но също така и при пестеливо изразходване на тези елементи в производството, при използването на суровини от по-добро качество и полагане грижи за машините и съоръженията. Решаващ фактор за нарастване на националния доход обаче е повишаването на производителността на труда.

Разпределение на националния доход

В социалистическото общество се осъществяват два вида разпределение на националния доход: а) първично разпределение и б) вторично разпределение, или преразпределение.

Първичното разпределение на националния доход се извършва в мястото на неговото създаване. Първоначално във всяка производствена стопанска организация и при производствените операции в транспорта, съобщенията, търговията и материално-техническото снабдяване националният доход се създава във формата на необходим и принадлеен продукт. Голяма част от необходимия продукт в социалистическите държавни стопански организации образува фонда на работната заплата, от който всеки участник при неговото създаване получава своя дял в зависимост от количеството и качеството на вложения от него труд. Разпределението на фонда за работна заплата в социалистическите държавни стопански организации следователно е първично разпределение. В ТКЗС по-голямата част от необходимия продукт се разпределя за лично потребление от кооператорите според броя на изработените от тях трудов дни. Разпределението според трудовите дни е също първично разпределение на част от националния доход в селското стопанство.

Първично се разпределя и частта от националния доход, която в социалистическите държавни и кооперативни предприятия изразява принадлежния продукт. В своята основа тази част образува чистия доход на социали-

стическите стопански организации. Чистият доход се разпределя на няколко части: една част от него остава в социалистическото предприятие; друга част се прелива в бюджета на социалистическата държава и от третата се образуват отчисления за социални застраховки, които се внасят в общонационалния застрахователен фонд.

Чистият доход, който се създава от труда на кооператорите в ТКЗС, също се разпределя в няколко форми: а) част от увеличаване на натрупванията; б) част за социално обезпечаване и подпомагане на нетрудоспособни и за културен фонд; в) част във форма на данък върху общия доход се отправя за държавния бюджет и г) част за платежи по кредитната система.

Първичното разпределение на националния доход не е окончателно. Повечето от образуваните фондове представляват парично разпределение на националния доход, без съответно да е разпределена продукцията, която той изразява. В този случай паричното разпределение на националния доход не се покрива с натуралното му разпределение. Преливането на данък оборота и отчисленията от печалбите в бюджета на държавата например не означава, че в бюджета се натрупват и самите предмети, които са израз на националния доход. За да се извърши разпределение и на продуктите, трябва паричните средства от бюджета да се окажат в ръцете на лицата или предприятията, които ще използват тези продукти. А това изисква ново разпределение на паричните средства от социалистическия бюджет на държавата, което е форма на *преразпределение* на националния доход, или вторично разпределение. Вторичното разпределение се налага за образуване доходите на тази част от населението, която е заета в непроизводствената сфера, а така също и за образуване доходите на организациите и учрежденията в същата сфера.

Преразпределението на националния доход в социалистическото общество става в няколко форми. Основна форма е преразпределението чрез бюджета на държавата. От държавния бюджет се отделят парични средства: а) за изплащане заплатите на служителите в управлението; б) за народната отбрана; в) за социално-културни мероприятия — издръжка на училища, научноизследователски институти, осигуряване здравеопаз-

ването на населението, за пенсии, стипендии и др.; г) за народното стопанство — финансиране на капиталните вложения. В бюджета на държавата за 1972 г. разходите за развитие на народното стопанство възлизат на 3224 млн. лева, а за социални и културни мероприятия — на 2064 млн. лева.

Втора форма на преразпределение на националния доход е чрез покупката и продажбата на непроеизводствени услуги — ползване на бани, театри, кина, съдебни услуги, хигиенни услуги и др.

Други форми са преразпределението на чистия доход (печалбата) на социалистическите предприятия и чистия доход на ТКЗС — за натрупване и разширяване на производството, за социални и културни мероприятия и други фондове.

Преразпределението на националния доход довършва образуването на доходите на населението, на социалистическите стопански организации и учреждения. Съвкупността от окончателните доходи и фондове, образувани при разпределението и преразпределението на националния доход, дава неговия размер в стадия на използването му. В този случай националният доход се представя в натурално-веществена форма като средства за производство и предмети за потребление.

Използване на националния доход

По своето икономическо предназначение в стадия на крайното използване националният доход се разделя на два фонда — *фонд за натрупване и фонд за потребление*. Фондът за натрупване представлява тази част от националния доход в социалистическото общество, която се използва: а) за разширяване мащабите на производството чрез строителството на нови заводи, фабрики, електростанции, язовири, строителство на нови жп линии, горски и шосейни пътища и т. н.; б) за капитално строителство в непроеизводствената сфера — строеж на жилища, училища, болници, кина, театри, обществени учреждения и др.; в) за образуване на държавни резерви от суровини, гориво и продоволствие.

Фондът за потребление се образува изцяло от продукта за себе си и част от продукта за обществото. Основната част от фонда за потребление се използва за задоволяване на личните потребности на трудещите се в града и селото, като делът на всеки потребител се

определя от количеството и качеството на неговия труд. Значителна част от фонда за потребление се използва във формата на обществено потребление — ползване учреждения за образование, здравеопазване, култура, почивните домове, домовете за нетрудоспособни, обществените средства, които се отпускат за стипендии, за социално обезпечаване, а също така и за развитие на науката. Част от фонда за потребление се използва за административното управление и за народната отбрана.

Разпределението на националния доход във фазите на неговото крайно използване може да се представи схематично в следния вид:

Голямо значение за развитието на социалистическото общество има тази част от националния доход, която е предназначена за натрупване. Социалистическото натрупване е основа за растежа на националното богатство и повишаване на материалното и културното равнище на народа.

Отношението на частта от националния доход, предназначена за натрупване, към целия национален доход образува нормата на натрупване. Нормата на натрупването зависи от икономическата ефективност на капиталните вложения и повишаването на обществената производителност на труда.

ГЛАВА ТРИДЕСЕТ И ПЪРВА

ИКОНОМИЧЕСКИ ЗАКОНОМЕРНОСТИ НА ПРЕРАСТВАНЕ НА СОЦИАЛИЗМА В КОМУНИЗЪМ

Постепенният преход от социализма към комунизма е обективна закономерност, еднакво задължителна за всички страни. Обществото не може да премине непосредствено от капитализма към висшата фаза на комунистическото общество. „От капитализма човечеството може да премине непосредствено само към социализма, т. е. към общо владение на средства за производство и разпределението на продуктите според работата на всеки.“¹ Социализмът като низша фаза в развитието на комунистическото общество подготвя както материалните, така и духовните предпоставки за преминаването към висшата фаза — комунизма.

Движението на обществото към комунизма е постепенно и непрекъснато. Комунизмът е пряко продължение на социализма. Между социализма и комунизма няма преграда, която да ги разделя. Още при социализма възникват и се развиват кълновете на комунизма, които стават все по-осезаеми и видими в процеса на строителството на висшата фаза на комунистическото общество. Комунизмът възниква в резултат на пълното развитие и съзряване на социализма във всички области на обществения живот. Наред с това строителството на комунизма предполага постепенно отпадане на някои исторически преходни черти на социализма и утвърждаване на новите, раждащи се в живота черти на комунизма.

---

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 24, стр. 70.

Преходът от социализма към комунизма се осъществява планомерно и организирано, в резултат на съзнателната и целенасочена дейност на народните маси, ръководени от марксистко-ленинска партия.

Преобразуването на социализма в комунизъм става без социална революция, тъй като тук няма експлоататорски класи и социални групи, които да противостоят на прогресивното развитие на обществото. Възходящото развитие на обществото отговаря на интересите на всеки негов член и се осъществява при здрав съюз между работниците, селяните и интелигенцията, които са кръвно заинтересовани от изграждането на комунизма и съзнателно се трудят за него.

Комунизмът се строи съобразно със съзряването на материалните и духовните предпоставки. Животът опроверга тезата на „левите“ ревизионисти, които, разглеждайки комунистическото общество от догматически позиции, допускат възможността за непосредствен преход от капитализма към висшата фаза на комунизма и по същество отричат социализма като необходима фаза в развитието на обществото. Подобна реакционно-утопическа теза е теоретическа основа на авантюризмът в практиката, което не ускорява, а задържа движението на обществото към комунизма. Социализмът, както показва практиката, е не само необходима, но и относително продължителна фаза в развитието на обществото към комунизма.

Постепенното прерастване на социализма в комунизъм обхваща всички страни от живота на обществото. В съответствие с това в прехода към комунизма се решават три главни задачи: първо, създаване на материално-техническата база на комунизма; второ, формиране на комунистическите обществени отношения и, трето, възпитаване на новия човек. Тези задачи отразяват различни страни на единния процес на преобразуването на социализма в комунизъм, те са взаимно свързани и се осъществяват едновременно.

1. Изграждане на материално-техническата база на комунизма

Особености на материално-техническата база на комунизма

Преходът от социализма към комунизма изисква преди всичко мощно развитие на производителните сили, изграждане на материално-техническата база на обществото.

Да се построи комунизмът в икономическата област означава да се изгради неговата материално-техническа база.

В. И. Ленин научно обоснова необходимостта от високоразвита материално-техническа база за победата на новия обществен строй. Той заяви, че „ние ценим комунизма само догава, когато той е обоснован икономически“.¹ Програмата на КПСС определи изграждането на материално-техническата база като главна икономическа задача на партията и съветския народ през прехода към комунизма. XXIV конгрес на КПСС направи извода, че на сегашния етап в Съветския съюз е направена нова, голяма крачка напред в създаването на материално-техническата база на комунизма.

Материално-техническата база на комунизма е съвкупността от високоразвити и всестранно усъвършенствувани функциониращи средства за производство, които са общонародна комунистическа собственост. В нейната структура се включват *първо*, цялата съвкупност от най-съвършени автоматически оръдия на труда; *второ*, високоразвити и качествено нови предмети на труда, създадени чрез използването на нови химически продукти и синтетични материали; *трето*, всички източници и видове енергия, включително и новите, като атомната, а в перспектива и термоядрената енергия.

Материално-техническата база на комунизма се различава от съответната база на социализма, но няма рязка граница между процесите на строителството на двете бази. Още с изграждането на материално-техническата база на развития социализъм се създават и предпоставките на материално-техническата база на комунизма. Напълно изградената материално-техническа база на социализма е *основа* на развърнатото изграждане на материално-техническата база на комунизма.

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 29, стр. 183.

В отличие от материално-техническата база на социализма, създаването на която започва върху основата на производителни сили, унаследени от стария обществен строй, материално-техническата база на комунизма се изгражда и развива върху своя собствена основа, т. е. върху основата на високоразвити производителни сили и напълно зрели социалистически производствени отношения.

Основни пътища
за изграждане
на материално-
техническата база
на комунизма

Строителството на материално-техническата база на комунизма е сложен и продължителен процес, който се осъществява при определени исторически условия. В съвременния етап към този процес вече пристъпи Съветският съюз. За него са характерни значително порасналите икономически възможности, които обуславят едновременно с ускореното развитие на материално-техническата база да се решават на широк фронт задачите, свързани с повишаване жизненото равнище на народа.

Редица специфични черти на строителството на материално-техническата база на комунизма в Съветския съюз се определят и от наличието на световната социалистическа система, от тясното сътрудничество и взаимопомощта между социалистическите страни. Разгръщаният се процес на международната социалистическа икономическа интеграция все по-тясно свързва икономиката на Съветския съюз с икономиката на останалите социалистически страни.

Бързоразвиващата се научно-техническа революция определя също важни особености в строителството на материално-техническата база на комунизма. Първо, максималното използване постиженията на съвременната научно-техническа революция ускорява процеса на изграждането на материално-техническата база на комунизма. И, второ, строителството на материално-техническата база на комунизма създава нови икономически условия за решаване сложните проблеми на съвременната научно-техническа революция. XXIV конгрес на КПСС постави като важна историческа задача органически да се съединят постиженията на научно-техническата революция с преимуществата на социалистическата стопанска система.

Създаването на материално-техническата база на комунизма в най-голяма степен се определя от ускореното развитие на тежката индустрия.

Особено важна роля в този процес има съвременното машиностроене, за развитието на което са характерни две тенденции: първо, изпреварващи темпове в производството на машиностроителната продукция в сравнение с темповете на цялата промишлена продукция и повишаване на нейния относителен дял в общата продукция на промишлеността. Второ, прогресивни структурни изменения в машиностроителното производство, предизвикани от разширяване производството на автоматични линии и машини, на средства за автоматика, телемеханика и електроника, на точни уреди и прибори. С ускорени темпове нараства производството на полупроводникови прибори, необходими за създаването на бързодействащи електронни и кибернетични машини.

В областта на електромашиностроенето наред с развитието на мощни електродвигатели все повече се ускорява производството на микродвигатели, необходими за комплексната механизация и автоматизация на производството. С бързи темпове се развиват химическото и селскостопанското машиностроене, за да се решава проблемът за интензификацията на селското стопанство и за химизацията на цялото народно стопанство.

Развитието на машиностроенето ще се насочва към създаването на нови високоспециализирани отрасли, към повишаване качеството на продукцията, която трябва да съответствува на равнището на съвременната световна наука и техника.

През деветата петилетка главното направление в развитието на отраслите на машиностроенето в СССР ще бъде увеличаване производството на машини и съоръжения с голяма мощност, висока икономичност, точност и трайност. Предимно ще се увеличава производството на металорежещи машини с програмно управление, на автоматични и полуавтоматични линии. Особено значение придобива широкото производство на съвременни електронноизчислителни машини. „И напред — се подчертава в Отчетния доклад на ЦК на КПСС пред XXIV конгрес — с бързи темпове ще се развиват електрониката, радиопромишлеността, приборостроенето, т. е. целият комплекс на отраслите, създаващи техническа база

за автоматизация на производството и управлението. Този комплекс с право може да бъде наречен катализатор на научно-техническия прогрес.“¹

Решаващата роля в изграждането на материално-техническата база на комунизма принадлежи на всестранната и пълна електрификация. В. И. Ленин учи, че електрификацията върху основата на новия обществен строй може да обезпечи окончателната победа на комунизма. Известна е Лениновата формула: „Комунизмът е съветска власт плюс електрификация на цялата страна.“ „Електрификацията, която е гръбнакът на строителството на икономиката на комунистическото общество, играе ръководна роля в развитието на всички отрасли на народното стопанство, в осигуряването на целия съвременен технически прогрес.“²

Прогресът в развитието на производителните сили е непосредствено свързан с широкото използване на електрическата енергия. Съвременната енергийна база открива качествено нови перспективи за развитие на техниката и автоматизацията, за усъвършенстване технологията на производството. Електроенергията прониква във всички звена на производството, тя преобразува коренно производствените процеси и усъвършенствува всички техни страни.

Един от основните пътища за всестранна електрификация е осигуряването на изпреварващи темпове на електропроизводство в сравнение с темповете на всички останали отрасли. В новия петгодишен план на Съветския съюз (1970—1975 г.) се предвижда производството на електроенергия да нарасне над 70 на сто и достигне повече от трилион киловатчаса, докато за същия период промишленото производство ще се увеличи с 42—46 на сто. Върху тази основа с високи темпове ще нарасне електровъоръжеността на труда в промишлеността и в селското стопанство. Високите темпове на електропроизводството и на електровъоръжеността на труда се обуславят не само от разширяване обема на производството и внедряване на нова техника и технологии в него, но така също и от качествените изменения

¹ Л. Брежнев, Отчетен доклад на ЦК на КПСС пред XXIV конгрес на партията, стр. 80.

² Програмата на КПСС, стр. 71.

в структурата на промишленото производство, в която все повече се разширява и повишава ролята на електроемките производствени отрасли.

Пълната електрификация е свързана с редица качествени изменения в енергетическата база. Тя предполага значително да се увеличат мощностите на електроцентралите и агрегатите, използването на нови източници на енергия, пряко превръщане на други видове енергия в електрическа и т. н.

Бързото развитие на техническия прогрес е свързано с качествени изменения в средствата на труда, със създаването на система от машини за комплексна механизация и автоматизация на производството. Прогресът в автоматизацията е свързан със създаването на автоматически управлявани кибернетични машини, които ще се използват за преработка на информация, за управление на сложните производствени процеси, както и за създаване на производствени програми. В това отношение огромна е ролята на електронната техника, която ще внесе коренни изменения в системата на управлението, в контрола на механизмите и технологическите процеси.

Ускореното развитие на средствата за автоматика ще създаде условия да се осъществи всеобща автоматизация на общественото производство.

Създаването на автоматическа система от машини е висша степен в развитието на машинната техника. Тя обаче не е нейният краен предел. В перспектива механическата обработка на материята ще се допълва с методите на химическата обработка.

В създаването на материално-техническата база на комунизма голямо значение има химизацията на производството. Ускореното производство на химически материали открива нови възможности за промени в суровинната база на промишлеността, повишаване качеството на изделията и увеличаване производителността на труда. Постиженията на съвременната химия в огромна степен разширяват възможностите за производството на нови, по-съвършени и евтини предмети за потребление. Ускорената химизация на селскостопанското производство води до бързо повишаване на добивите от селскостопанските култури. За тази цел към края на но-

вата петилетка в СССР производството на минерални торове ще достигне 90 млн. тона.

Постоянното усъвършенствуване на технологията във всички отрасли и видове производства, както и широко-то въвеждане на принципно нови технологии, е друго важно направление при изграждането на материално-техническата база на комунизма. Все по-бързо ще се внедряват електротехнологическите, химическите и електрохимическите процеси. Големи перспективи откриват електронната технология, радиоелектрониката, полупроводниците и ултразвукът. Механическата обработка на материята ще се допълва и в отделни случаи ще се замества с химически методи.

Огромни са ролята и значението на науката за създаване материално-техническата база на комунизма и за изграждане на комунистическото общество. „Прогресът на науката и техниката — се подчертава в Отчетния доклад на КПСС пред XXIV конгрес — е главният фактор за създаване на материално-техническата база на комунизма.“¹ Съвременният научно-технически прогрес се характеризира с все по-дълбокото проникване на науката в производството, с превръщането на научните изследвания и експерименти в органическа фаза на производствения процес. Преминаването към нов, висш етап в развитието на техниката закономерно поражда и необходимостта от органическо свързване на науката с производството. В единния комплекс „наука—техника—производство“ решаващата роля принадлежи на науката, която се развива с по-бързи темпове в сравнение с темповете на развитие на техниката и производството.

Една от важните тенденции на съвременния етап от развитието на науката е тясната диференциация при едновременната интеграция. Бързо се развиват такива комплексни науки като: астрофизиката, геофизиката, биофизиката, биохимията, физико-химията, радиоелектрониката, кибернетиката и др. Това от своя страна води до по-задълбочено разкриване закономерностите на природните явления и до по-пълното им използване в практиката.

Тясното свързване на науката с производството, ней-

¹ Л. Брежнев, Отчетен доклад на ЦК на КПСС пред XXIV конгрес на партията, стр. 76.

ното превръщане в непосредствена производителна сила, всеотдайното и непрекъснато развитие на научно-техническия прогрес ще ознаменуват нов етап в научно-техническата революция, която „издига на огромна висота господството на хората над природата, дава им възможност все повече и по-пълно да управляват нейните стихийни сили“.¹

Изграждането на материално-техническата база на комунизма ще създаде необходимите предпоставки за преодоляване на различията между града и селото, между умствения и физическия труд, за превръщане на труда в първа жизнена необходимост, за постигане на изобилни от материални и културни блага и върхът: тази основа за преминаване към комунистически принцип на разпределение според потребностите.

2. Прерастване на социалистическата собственост в комунистическа

Икономическата основа на комунистическото общество е единната общонародна собственост. „Комунизъм е безкласов обществен строй с единна, общонародна собственост върху средствата за производство...“²

Единната общонародна комунистическа собственост се обуславя от високото равнище на производителните сили на комунистическото общество. От своя страна тя дава най-пълно пространство за по-нататъшното развитие на производителните сили.

Преходът към единната комунистическа собственост е процес на развитие и усъвършенстване на социалистическата собственост в нейните две форми. „Занапред селото ще върви към комунизма — се казва в Програмата на КПСС — по пътя на развитието и усъвършенстването на двете форми на социалистическото стопанство, колхозите и совхозите.“³

Държавната социалистическа собственост има решаваща роля в процеса на прерастването на социалистическата собственост в комунистическа. Общонародният

¹ Програма на КПСС, стр. 65.

² Програма на КПСС, стр. 79.

Пак там.

характер на държавната собственост в по-голяма степен я сближава с единната общонародна комунистическа собственост. При социализма обаче тя все още не е комунистическа собственост.

С развитието на производителните сили в прехода към комунизма държавната собственост непрекъснато се развива и усъвършенствува, още повече нараства нейната зрелост и тя постепенно прераства в комунистическа собственост. Този процес протича преди всичко по пътя на бързо и с високи темпове нарастване на основните производствени фондове.

Успоредно с разширяването и укрепването на вещественото съдържание на общонародната собственост се усъвършенствуват и отношенията между хората, създават се условия за по-пълно органическо съчетаване на общонародните, колективните и личните интереси на трудещите се. Укрепват колективизмът, взаимопомощта и другарското сътрудничество в обществото.

Важни насоки в развитието на държавната собственост са по-нататъшното задълбочаване на общественото разделение на труда, бързото развитие на концентрацията, специализацията и кооперирането на производството и създаването на крупни държавни обединения като единни производствени комплекси. Нарастването на производствените мощности на държавните предприятия, както и измененията в тяхната групировка, води до качествени изменения във вътрешната им структура. В хода на комунистическото строителство те се превръщат в големи, специализирани, технически усъвършенствувани комунистически тип предприятия.

Развитието на държавната собственост се осъществява и по пътя на укрепване икономическите връзки между предприятията, отраслите на народното стопанство и икономическите райони на страната, на задълбочаване разделенията на труда, специализацията и кооперацията на производството, усиляването на икономическите връзки между различните икономически единици и звена.

Постепенно се разширява демократизмът в управлението на държавните предприятия. Развива се системата на държавното планиране, в което все по-голямо участие вземат непосредствените производители. По-нататъшното усъвършенствуване на управлението на дър-

жавните предприятия в града и селото и разширяването на демократическите принципи, ще съдействува за преминаването в перспектива към обществено самоуправление на комунистическите предприятия.

С постепенното преодоляване на класовите и социалните различия ще се преодолее и класовият характер на общонародната собственост. А когато при пълната победа на комунизма държавата окончателно отмре, ще отмре и държавната форма на общонародната собственост.

През целия преход към комунизма наред с развитието на държавната собственост всеотрично ще се развива и укрепва и колхозно-кооперативната собственост. Важна характерна черта на прехода към единна комунистическа собственост е постепенното сближаване и сливане на колхозно-кооперативната с общонародната собственост. „Икономическият разцвет на колхозния строй създава условия за постепенно сближаване, а в перспектива и за сливане на колхозната собственост с общонародната в единна комунистическа собственост.“¹

Един от основните пътища за развитие на колхозната собственост и за нейното сближаване с общонародната собственост е непрекъснатото нарастване на неделимите фондове на колхозите и на всички техни „основни производствени фондове, в които преобладаващо място ще заемат модерните технически средства“.² По своя характер и роля в общественото производство неделимите фондове на колхозите са най-зрялата част на колхозната собственост, поради което те са най-близо до общонародните фондове.

В състава на неделимите фондове непрекъснато нараства относителният дял на частта, създавана от колхозниците при активната помощ на държавата. На нея се падат повече от 97 на сто от общата сума на неделимите фондове. Качествено се изменя и структурата на неделимите фондове, в която все повече нараства относителният дял на машинната техника, крупните селскостопански постройки и електростанции. Относителният дял на механическите двигатели в енергетическите мощности на селското стопанство в СССР към началото на

---

¹ Програма на КПСС, стр. 80.

² Пак там.

1970 г. е бил 98,9 на сто. По своята структура и по начина на използване, по общественото си предназначение неделимите фондове на колхозите и всички техни средства за производство обективно се доближават до общонародните фондове на държавните предприятия.

По-нататъшното усъвършенствуване на колхозната собственост се осъществява и по пътя на развитието на общественото стопанство на колхозите и създаване на икономически условия за постепенното изживяване на личното спомагателно стопанство на колхозниците. Когато общественото стопанство на колхозите достигне такова равнище на развитие, че стане възможно с неговите ресурси да се задоволяват изцяло потребностите на колхозниците, тогава те сами ще се убедят, че за тях е неизгодно да развиват своето лично стопанство, и доброволно ще се откажат от него. Това ще бъде важна крачка по пътя на сближаването на колхозната собственост с общонародната собственост.

С развитието на производителните сили непрекъснато се усъвършенствуват и вътрешноколхозните производствено-икономически връзки и взаимоотношения, което намира проявление в по-нататъшното сближаване на организацията и заплащането на труда с равнището и формите на заплащането на труда в държавните предприятия. Нарастват доходите на колхозниците и те постепенно се доближават до доходите на промишлените работници. Заедно с нарастването на държавните и колхозните обществени фондове за потребление постепенно се развива системата на платените отпуски за колхозниците, въвеждането на безплатно обществено хранене за заетите в производството.

Големи са ролята и значението на въвеждането на единна система за пенсиониране на колхозниците и работниците в държавните предприятия.

Друго важно условие за развитие и усъвършенствуване на колхозната собственост е концентрацията на колхозното производство. С нарастване на производителните сили непрекъснато се повишава и степента на обобществяването на общественото стопанство на колхозите, осъществява се процес на обединяване на колхозите и тяхното окрупняване. В резултат на това обединение броят на колхозите в СССР се е намалил от 237 хил. през 1940 г. на 35 хил. през 1969 година.

Към началото на 1970 г. средният размер на един колхоз в сравнение с 1932 г. се е увеличил по броя на колективизираните стопанства почти 6 пъти, по посевните площи — 7,2 пъти, по стойността на основните фондове — повече от 100 пъти. Сега средно на един колхоз се падат 61 140 дка стопанисвана земя и повече от 1225 хил. рубли основни фондове. Концентрацията на общественото стопанство на колхозите способствува за дълбочаване разделението на труда и за специализация на колхозното производство, за разширяване на икономическите връзки на колхозите с държавните предприятия.

Степента на обобществяване на колхозните средства за производство се повишава и чрез разширяване на междуколхозните производствени връзки. „Бързото развитие на селското стопанство води към все по-широкото разпространяване на междуколхозните и държавноколхозните производствени обединения, към създаването на аграрно-промишлени комплекси.“¹ Широко развитие получи в СССР през последните години строителството на междуколхозни предприятия за преработка на селскостопански суровини, ремонтни работилници, предприятия за строителство на напоителни системи и канали, междуколхозни бази за изхранване на добитъка, здравни и културни учреждения. Към началото на 1970 г. в Съветския съюз е имало 4343 междуколхозни обединения и организации. С развитието на междуколхозните предприятия колхозната собственост излиза извън рамките на отделния колхоз. Създава се междуколхозна собственост, която е по-развита форма на колхозно-кооперативна собственост. Заедно с това възникват държавно-кооперативни обединения, като се разширява практиката на съвместно изграждане на електроцентрали, на предприятия за първично преработване, съхраняване и транспортиране на селскостопанските продукти и др. Тези процеси „ще придават постепенно на колхозно-кооперативната собственост общонароден характер“.²

Укрепването на връзките между двете форми на

---

¹ Л. Брежнев, Отчетен доклад на ЦК на КПСС пред XXIV конгрес на партията, с.р. 67.

² Програма на КПСС, стр. 87.

собственост в прехода към комунизма засилва взаимозависимостта между тях. Водещата роля в този процес принадлежи на държавната собственост, която и за в бъдеще активно ще съдействува както за бързото развитие на производителните сили, така и за коренното преобразуване на колхозно-кооперативните производствени отношения. При това колкото повече се сближава колхозната собственост с общонародната, толкова повече ще се развиват и усъвършенствуват и техните взаимоотношения, ще се засилват взаимните връзки между колхозите, совхозите и държавните промишлени предприятия.

Заедно с развитието и сближаването на колхозно-кооперативната собственост с общонародната ще се създават предпоставките за тяхното постепенно сливане. Внедряването на масова комплексна механизация, електрификация и автоматизация на селскостопанското производство ще съдействува на този процес. Ще се създават аграрно-промишлените обединения, „в които селското стопанство ще се съчетава органически с промишлената преработка на неговата продукция, при рационално специализиране и коопериране на селскостопанските и промишлените предприятия“.¹

В Съветския съюз се изграждат аграрно-промишлени обединения, които, както се подчертава в решенията на XXIV конгрес на КПСС, ще придобиват все по-голямо значение за сближаването и сливането на колхозната собственост с общонародната.

Сближаването на двете форми на социалистическа собственост и тяхното сливане в прехода към комунизма ще доведе до заличаване класовите различия между работническата класа и селяните, до пълна социална еднородност на обществото. Заедно с това ще се преодоляват и съществените различия между града и селото. „Политиката на партията — се казва в Отчетния доклад на ЦК на КПСС пред XXIV конгрес на партията — има за цел да съдействува за сближаването на работническата класа, колхозното селячество и интелигенцията, за постепенното преодоляване на съществените различия между града и селото, между умствения и физическия труд. Това е един от главните участъци в изграждане-

¹ Програма на КПСС, стр. 88.

то на безкласовото комунистическо общество.“¹ Осъществяването на тази политика ще бъде най-големият резултат от изграждането на комунистическото общество.

3. Прерастване на социалистическия труд в комунистически

Социаликономическа
същност на
комунистическия труд

За пръв път при социализма човекът се освобождава от експлоатация. Трудът става дело на чест и всеобщо задължение на всеки труженник на обществото. Ликвидира се прогивоположността между физическия и умствения труд. Възникват и се развиват нови стимули към труда.

При социализма обаче трудът е все още само средство за съществуване. Той не се е превърнал в жизнена необходимост, в привычка да се работи в полза на обществото. Все още се запазват различията между умствен и физически труд, между промишлен и селскостопански, между квалифициран и неквалифициран труд. В съзнанието на хората все още има остатъци от старото отношение към труда.

Комунистическият труд има свои характерни черти, които отразяват и неговата социаликономическа същност: първо, той е висококвалифициран и високопроизводителен труд на всестранно развити труженици. Второ, при него има органическо съединяване функциите на физическия с умствения труд. Трето, комунистическият труд има дълбоко творчески характер. Творчеството в трудовата дейност на хората става вътрешна потребност за всеки член на обществото. Четвърто, комунистическият труд се характеризира с висока съзнателност, организираност и дисциплина, основани върху силно развито чувство за обществен дълг. „Трудът и дисциплината няма да бъдат в тежест на човека: трудовата дейност ще престане да бъде средство за живот и ще се превърне в истинско творчество, в източник на радост.“² Пето, „Комунистическият труд е безплатен труд на обществото, труд, който се извършва не за отбиване на определена

¹ Л. Брежнев, Отчетен доклад на ЦК на КПСС пред XXIV конгрес на партията, стр. 97.

² Програма на КПСС, стр. 66.

повишност, не за придобиване право върху известни продукти, не по предварително установени и узаконени норми, а доброволен труд, труд извън нормите, труд, който се извършва без сметка за възнаграждение, без условие за възнаграждение, труд по навик да се трудиш за обща полза и при съзнателно (превърнало се в навик) отношение към необходимостта от труд за обща полза, труд като потребност за здравия организъм.“¹

Превръщането на труда в първа жизнена потребност е сложен и продължителен процес, който ще завърши при пълното изграждане на комунистическото общество. Негова основа е строителството на материално-техническата база на комунизма и особено комплексната механизация и масовата автоматизация на производствените процеси.

Комплексната механизация и автоматизация коренно изменят ролята и мястото в производствения процес на главната производителна сила — човека. Те го освобождават от функцията да насочва и непосредствено да управлява работните машини и инструменти. За него остават функциите на контрола и поддържане работоспособността на машините, усъвършенствуването на производството и проектирането на нови машини. При широкото приложение на електронноизчислителните устройства, самонастройващи се и саморегулиращи се автоматически кибернетични машини работникът, както предвиди К. Маркс, „застава наред с процеса на производството, вместо да бъде негов главен агент“. Автоматизацията на производството коренно изменя съдържанието на труда, усъвършенствува обществените форми на неговата организация и на висока степен повишава производителността на труда. Това от своя страна значително облекчава труда и създава материални предпоставки за превръщането му в жизнена необходимост за хората.

Преодоляване съществени различия между умствения и физическия труд. Увеличаване на свободното време	При социализма се запазват съществени различия между умствения и физическия труд. Една значителна част от трудещите се в сферата на материалното производство извършва само физически труд, докато другата част от тях се занимава само с умствен труд.

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 30, стр. 525.

Утвърждаването на комунистически форми на организация на труда и неговото превръщане в жизнена необходимост за човека изисква да се преодолеят същественият различия между умствения и физическия труд. Главна основа за все по-пълното органическо съединяване на умствения и физическия труд е научно-техническият прогрес. Комплексната механизация и автоматизацията на производството водят до ликвидиране на тежкия и неквалифициран физически труд и същевременно изискват да се повишава културно-техническото равнище на работниците на физическия труд до равнището на хората на умствения труд. Особено значение придобива усъвършенстването на общообразователната система и подготовката на кадри, тясното свързване на висшето и средното образование с производителния труд, както и разширяването на политехническото обучение. С развитието на научно-техническият прогрес относително нараства броят на работниците на умствения труд и съответно се намалява броят на работниците на физическия труд. Общият брой на хората на умствения труд в СССР е нараснал от 2,9 млн през 1926 г. на 28.8 млн. през 1968 г., или 10 пъти. Съществено се изменя и работническата класа, която е основна производителна сила на обществото. Расте нейната обща култура, образование и квалификация. В СССР през 1959 г. на всеки 1000 работника 386 имаха висше и средно образование, а сега те са вече над 550.

Изменя се и характерът на физическия труд, който все повече придобива черти на умствен труд. Заедно с това трудът на всички работници постепенно се превръща във висококвалифициран труд. Все повече се изравнява както съдържанието, така и равнището на производителността на труда на всички членове на обществото.

С утвърждаването на комунистическото разделение на труда и с ликвидирането на остатъците от тесния професионализъм значително се изменя професионалната специализация на грудещите се. Съвременната прогресивна техника изисква от всеки работник разнообразни общи и специални знания. Автоматизацията не води до деквалификация на работниците, а изисква висока и всеобхватна подготовка. В професионалната специализация на работниците се наблюдават две тенден-

ции: от една страна, възникват нови професии и специалности и от друга — разширява се професионалният профил на работника и съвместителството на сродни професии. Старите и тесните професии изчезват, а новите професии се усвояват от хармонично и всестранно развити труженици. Върху тази основа се разширява сферата на трудовата дейност на тружениците на комунистическото общество.

В резултат на ускоряването на научно-техническия прогрес бързо расте броят на интелигенцията. Увеличава се броят на научните работници, инженерите, техниците и агрономите. С особено бързи темпове нараства научно-техническата интелигенция, която изпреварва темповете на растежа на всички други социални групи.

Всички тези фактори обективно водят до преодоляването на различията между умствения и физическия труд, създават условия за тяхното органическо съединяване в производствената дейност на хората. В резултат на това „интелигенцията ще престане да бъде отделен социален слой, работниците на физическия труд по своето културно-техническо равнище ще се издигнат до равнището на хората на умствения труд.“¹ Този процес обаче ще бъде продължителен. В. И. Ленин казва, че интелигенцията като особена прослойка ще остане да съществува дори до най-висшата степен на развитието на комунистическото общество.

Преодоляването на различията между умствения и физическия труд не означава, че физическият труд ще изчезне, в този процес той само коренно изменя своето съдържание. Широката експериментална дейност, монтирането и обслужването на автоматическите системи от машини изискват физическият и умственият труд да съжителствуват. При комунизма всеки трудов процес ще съчетава в себе си едновременно и умствен, и физически труд, т. е. физически усилия и интелектуално творчество. По този повод К. Маркс казва, че както в природата главата и ръката се съединяват в един човешки организъм, така и в производството ще се съединяват умственият и физическият труд.

Внедряването на свършените кибернетични машини не ще измести умствения труд. Представата, че човек

¹ Програма на КПСС, стр. 65.

може да създаде машина, по-умна от своя създател, и че тя изцяло ще замени човешката дейност, противоречи на практиката. Каквато и съвременна машина да създаде човекът, нейните възможности ще бъдат винаги по-ограничени от възможностите на човешкия мозък. Чрез предаването на отделни функции на умствения труд на бързодействащи машини може да се повиши ефективността и производителността на труда, но не и да се замести умствената дейност на човека. Като облекчава труда и му придава ново съдържание, техниката при комунизма не го прави излишен. „Комунистическото общество, основано върху високоорганизирано производство и развита техника, изменя характера на труда, но не освобождава членовете на обществото от труд.“¹ Комунизмът превръща труда в извор на радост за човека, създава условия за пълно проявление на неговите умствени и физически дарования. Човекът разкрива своята същност като властелин над природата само в процеса на труда.

Важно условие за превръщане на труда в жизнена необходимост е намаляването на работния ден и увеличаването на свободното време на трудещите се. К. Маркс подчертава, че при комунизма мерило за богатството на обществото ще бъде не работното време, а свободното време, с което разполага всеки член на обществото.

Върху основата на бързото развитие на производителните сили и на високата производителност на труда Съветският съюз става страна с най-кратък работен ден.

Намаляването на работното време и съответно увеличаването на свободното време създава възможност за всестранното развитие на човека при комунизма, за повишаване неговото културно-техническо равнище и общообразователната му подготовка, за овладяване на нови научни знания и разширяване на неговия културен кръгзор, за всестранно физическо и духовно развитие, както и за участието на всеки член от обществото в общественото комунистическо самоуправление.

---

¹ Програма на КПСС, стр. 66.

**Повишаване
комунистическата
съзнателност
на хората**

Огромно значение за развитие на вътрешната потребност у трудещите се да работят според способностите си има ликвидирането на остатъците от старото отношение

към труда, трудовото възпитание на човека, повишаването на неговата комунистическа съзнателност и развитието на нови морални качества у него. От работника, който обслужва автоматическите машини, се изискват не само големи знания и квалификация, но и висока съзнателност, вътрешна самодисциплина и отговорност пред колектива. Чрез повишаване на комунистическата съзнателност и трудовото възпитание у хората се формира и ново, комунистическо отношение към труда. Възпитанието на трудещите се и особено на младото поколение в дух на комунистически морал и комунистическо отношение към труда е жизнена необходимост за развитието на комунистическото общество.

Когато във всички отрасли бъде въведена комплексна автоматизация на производството, когато органически се съединят умственият и физическият труд, когато човекът се развие всеотранно и се повиши неговата комунистическа съзнателност, трудът ще стане осмислен и привлекателен, разнообразен и творчески, ще се превърне в привичка, в първа жизнена потребност.

Всеобщността на труда е валидна и за висшата фаза на комунистическото общество. Тук обаче ще се измени характерът на тази всеобщност. Ако при социализма трудът е все още само средство за съществуване, при комунизма той ще бъде преди всичко жизнена потребност.

Окончателното формиране на комунистическия труд е сложен и продължителен процес, но неговите кълнове възникват още при социализма. В бъдеще все повече ще се осъществяват думите на Ленин: „... ние ще стигнем до победата на комунистическия труд“.

4. Преходът към комунистическия принцип на разпределение според потребностите

Комунистическият принцип на разпределение изисква предметите за потребление да се разпределят според

разумните потребности на хората. Комунизмът издига най-хуманния лозиз: „Всичко в името на човека“, всичко за благо на човека. Материалните и духовните потребности на хората непрекъснато нарастват и се развиват заедно с нарастването на производството, с развитието на науката и техниката, с повишаването на културата на обществото. Тяхното задоволяване зависи от производството на материални блага, от изобилието на предмети за потребление.

Комунистическият принцип на разпределение утвърждава пълно икономическо равенство между членовете на обществото и изключва всякакви социални различия в характера и формите на разпределение. Той утвърждава равенство в потреблението, но не води до изравняване на потребностите и вкусовете на хората и противоречи на дребнобуржоазното уравнително разпределение. Комунизмът създава условия както за разцвет на способностите и талантите на хората, така и за развитието и задоволяването на техните разнообразни потребности и индивидуални вкусове.

Характерна особеност на комунистическото разпределение е, че то е пряко, непосредствено разпределение без покупко-продажба, без използване на стоково-паричните форми.

Комунистическият принцип на разпределение се утвърждава напълно само тогава, когато се изчерпят докрай възможностите на социалистическите форми на разпределение да стимулират труда.

Най-важно условие, за да се премине към комунистически принцип на разпределение, е изграждането на материално-техническата база на комунизма и на тази основа — *обезпечаване на изобилие от материални и културни блага*. Този процес се осъществява постепенно върху основата на бързото развитие на производството на предмети за потребление.

Преходът към комунистическото разпределение е възможен само след утвърждаването на *единната комунистическа собственост*, след преодоляване на социалните и класовите различия между хората в производството.

Условие за преминаване към комунистическия принцип на разпределение е и *промяната в съзнанието на хората, превръщането на труда в първа жизнена необ-*

ходимост. „... комунизъм наричаме такъв ред, когато хората привикнат на изпълнение на обществените задължения без специални апарати за прилуда, когато безплатната работа за обща полза става всеобщо явление.“¹

Предпоставка за прехода към комунистическите форми на разпределение е и по-нататъшното усъвършенстване на социалистическия принцип на разпределение. Този процес се постига чрез повишаване индивидуалното заплащане на трудещите се, намаляване разликата между високите и сравнително ниските доходи и намаляване различието в заплащане на труда между различните категории трудещи се. Като усъвършенствува социалистическия принцип на разпределение, обществото постепенно се приближава до възможността да премине към комунистически принцип на разпределение.

Условия за преминаване към комунистически принцип на разпределение се създават и по пътя на ускореното нарастване на обществените фондове за потребление. В Съветския съюз тези фондове значително ще нарастат през настоящата петилетка и ще достигнат 90 млрд. рубли през 1975 година. Чрез обществените фондове за потребление все повече ще се разширяват различните форми на безплатно разпределение като въвеждане на безплатно ползване на жилищни и комунални услуги, на комунален транспорт, на някои видове битови услуги; последователно намаляване на таксите и частично безплатно ползване на почивни домове, пансионни и туристически бази; все по-широко осигуряване населението с помощи, привилегии и стипендии. Безплатните форми на разпределение се развиват и по пътя на постепенното преминаване към безплатно хранене на трудещите се.

Обществените фондове за потребление и безплатните форми на разпределение приобщават хората към комунистическите принципи на живот, възпитават колективизъм и комунистическо отношение към труда. Те съдействуват за преодоляване на различията в материалното обезпечаване на трудещите се, за сближаване равнището на възнаграждение на труда в различните отрасли. По такъв начин те спомагат за развитието на комуни-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 30, стр. 283.

стическите отношения както в сферата на производството, така и в сферата на разпределението и бита.

Развитието на обществените фондове за потребление е тясно свързано с използването на стоково-паричните отношения. От една страна, обществените фондове за потребление и различните форми на безплатно разпределение постепенно ще изместват формите на възнаграждение на труда, в резултат на което стоково-паричните отношения относително ще се ограничават. От друга страна обаче, доколкото разпределението според труда ще се запази като основен принцип за целия преход към комунизма, стоково-паричните отношения ще се разширяват. Развитие на стоково-паричните отношения и усъвършенствуването на търговията в прехода към комунизма следователно е важно средство за създаване на строен апарат за разпределение според потребностите.

Кълновете на комунистическия принцип на разпределение възникват още при социализма, но се утвърждават постепенно и последователно при прехода към комунизма. Окончателното утвърждаване на разпределението според потребностите ще ознаменува и пълното изграждане на комунистическото общество.

Главната закономерност на съвременната епоха е преходът от капитализма към социализма и комунизма. Съветският съюз пръв тръгна и върви по този път. „Изграждането на комунизма в СССР ще бъде най-великата победа на човечеството през цялата му многовековна история.“¹

С всяка измината година Съветският съюз печели нови успехи в борбата за комунизъм. Той оказва и все повече ще оказва влияние за пълното изграждане на социализма в страните от световната социалистическа система и за техния постепенен преход към комунизма. Процесът на прехода към комунизма ще придобива все повече характер на хармонично развитие на всички страни и народи. Възниква и все повече ще се утвърждава, както предвиди Ленин, обективната тенденция за създа-

---

¹ Програма на КПСС, стр. 147.

ване в бъдеще на световно комунистическо стопанство, регулирано от победилите трудещи се по единен план.

Като съставна част на световната социалистическа система нашата страна навлезе в етап на изграждане на развито социалистическо общество. С неговото построяване и по-нататъшно развитие у нас ще завърши социалистическата фаза на комунистическата формация.

Но крайната цел на Българската комунистическа партия е „да построи комунистическото общество в България като неразделна част от световната комунистическа система“.¹

Със създаването на по-съвършена комунистическа организация на обществото Съветският съюз и другите социалистически страни внасят своя принос в световния революционен процес, в борбата на народите за мир, демокрация и социализъм. Иденте на комунизма, овладели умовете и сърцата на широките народни маси, все повече ще се превръщат в мощна материална сила. И нови страни и народи, нови стотици милиони хора на земята ще тръгнат по пътя на комунизма. Комунизмът е светло бъдеще на цялото човечество.

ГЛАВА ТРИДЕСЕТ И ВТОРА

СВЕТОВНА СИСТЕМА НА СОЦИАЛИЗМА

1. Основни черти на световната система на социализма

Възникване,
същност и етапи

Победата на Великата октомврийска революция в Русия и създаването на първата социалистическа

държава сложи началото на нова епоха в развитието на света — епохата на прехода от капитализма към социализма. С възникването на Съветския съюз световната система на капитализма бе разкъсана. Впоследствие социалистическите революции в редица страни на Европа и Азия, извършени през 40-те години, станаха основа за появата на световната система на социализма. Нейното възникване е основният резултат от развитието на обще-

¹ Програма на БКП, стр. 120.

ството в нашата епоха, то е най-голямото събитие в световната история след Октомври 1917 г

Възникването на световната система на социализма бе обективна необходимост, обусловена от изострянето на противоречията в световното стопанство на капитализма и от борбата на работническата класа и всички трудещи се против капиталистическата експлоатация в отделните страни. Дълбоките икономически и политически противоречия създадоха условия за разгъване на широко революционно движение под ръководството на работническата класа с нейния политически авангард — комунистическата партия. Победите на Съветския съюз във Втората световна война дадоха гласък на революционното движение в тези страни и създадоха условия за разгрома на реакционната фашизирана капиталистическа върхушка. По такъв начин възникнаха новите социалистически държави, а на тази основа и световната система на социализма.

Ядро във формирането на световната система на социализма бе Съветският съюз. Той по силата на историческите условия, израснал като държава с огромен политически авторитет и с могъща икономика, оказва голяма и безкористна материална помощ за бързото икономическо развитие и на останалите социалистически държави. Силата и авторитетът на Съветския съюз в света помогнаха за запазване независимостта на социалистическите страни и за тяхното свободно развитие по социалистически път.

В Програмата на БКП е казано, че „Съветският съюз е решаващата сила за развитието на социализма като световна система. Той притежава най-могъщата и най-развитата икономика, способна не само да изпълнява самостоятелно задачите на своето собствено по натагъшно развитие, но и най-дейно да подпомага икономическото развитие на социалистическите и новоосвободените страни.“¹

Световната система на социализма е „социална, икономическа и политически общност на свободни, суверенни народи, които вървят по пътя на социализма и комунизма, обединени от общи интереси и цели, от тесните връзки на международната солидарност“². Тя е качест-

¹ Програма на БКП, стр. 25—26.

² Програма на КПСС, стр. 20.

вено нова, висша в сравнение с капитализма, световна система, която изразява нов тип икономически и политически отношения. Страните на световната система на социализма са обединени от еднаквата им икономическа основа — обществената собственост върху средствата за производство, от еднакъв държавен строй — властта на народа начело с работническата класа, от единната идеология, която господствува в тях — марксизма-ленинизма, от еднаквата перспектива в развитието на производствените им отношения — строителството на комунизма, и от единната им цел — задоволяването на растящите материални и културни потребности на народа на основата на развитието на общественото производство. В страните на световната социалистическа система са ликвидирани социално-икономическите възможности за реставриране на капитализма.

Коренната противоположност на капиталистическите и социалистическите производствени отношения е основа и за принципните различия в отношенията между държавите в двете световни системи. Капиталистическата световна система разединява страните, подчинява развитието на по-малките от тях на експлоататорските интереси на големите и силни империалистически държави. Световната система на социализма е стъпало към образуването на единно световно стопанство, което с победата на комунистическото общество в световен мащаб ще премахне всякакви социални и политически различия между народите.

Между страните на новата световна общност се установиха отношения на социалистически интернационализъм, на всестранно другарско сътрудничество, братска взаимопомощ и пълно равноправие. Унищожен е антагонизмът между нациите, обединени в световната социалистическа система.

От деня на възникването си до днес световната система на социализма премина през два основни стапа на своето развитие. Първият етап води началото си от създаването на социалистическите държави под формата на народните демокрации в редица страни на Европа и Азия и появата на новата световна система. През този период бе установена и заздравена диктатурата на пролетариата в отделните страни, възстановено бе в основни линии тяхното стопанство от разрушенията на война-

та и се сложи началото на социалистическото им развитие. В същото време бяха установени и заздрави връзките между социалистическите страни, които ги обединиха в политическо, икономическо и социално отношение.

За всяка една от страните на новата световна система първият етап е етап на усилено социалистическо строителство, на укрепване народното стопанство и ликвидиране на капиталистическия и дребностоковия сектор в него. През този етап — в 1949 г., се създаде и Съветът за икономическа взаимопомощ (СИВ), който положи началото на ширококоординирани връзки между социалистическите страни в областта на търговията и производството.

~~Началото на втория етап от развитието на икономическите взаимоотношения между социалистическите страни е около 1960 г.~~ В това време преустройството на икономиката в отделните страни върху социалистическа основа бе почти завършено и стопанството им напълно заздравило. Повечето от тях преминаха към строителството на развито социалистическо общество с ускорени темпове, а Съветският съюз започна строителството на комунистическото общество. Плановото начало в развитието на икономиката на социалистическите страни имаше вече здрави основи. Премина се към дългосрочно перспективно координиране на икономиката между отделните страни на основата на тесни икономически връзки и международно коопериране на производството.

През втория етап от своето икономическо развитие световната система на социализма се превръща в *решаващ фактор* за развитието на човешкото общество. Въпросите на мира и войната, на развитието на икономиката на отделните страни и въобще на историческия ход на световното развитие вече не се решават едностранно от държавите на капиталистическата система. Решителната дума преминава в социалистическите държави, които, обединени икономически и политически, стават основна сила в развитието на света, главна революционна сила на нашата епоха.

„Днес главното съдържание, главното направление и главните особености на историческото развитие на човечеството се определят от световната социалистическа система, от силите, които се борят за социалистическо

*преустройство на обществото.*¹ Никакви напъни на империализма не могат да спрат настъпилото развитие на историята. Създадени са здрави предпоставки за нови решавачи победи на социализма.

Световната система на социализма днес заема повече от 35 млн. кв. км. което представлява около 26% от земята на света. В нея са заселени повече от един млрд. човека (1150 млн.), които образуват 35,1% от населението на земята. Социалистическите държави са притежатели на значителна част от богатствата на света. В техни ръце са около 50% от разкритите световни запаси на желязна руда, 50% от боксита, повече от 60% от въглищата, 85% от калиевите соли, 30% от мангановите руди и т. н. Световната социалистическа система може да развива самостоятелно своето стопанство, без да изпитва икономическа зависимост от капиталистическите държави. Голяма част от световното промишлено производство днес се пада на социалистическите държави — членки на СИВ — в 1970 г. около 31% от него бе съсредоточено в тях.

Отношения и икономически закони в световната социалистическа система

„Световната система на социализма е нов тип икономически и политически отношения между страни-те.“² В Програмата на БКП се казва, че „Между социалистическите

страни са създадени, развиват се и укрепват отношения от нов, социалистически тип — отношения на другарско сътрудничество и братска взаимопомощ, на истинско равноправие и взаимно зачитане независимостта и суверенитета.“³ Те коренно се различават от отношенията, господстващи в капиталистическата система на стопанство, където една страна подчинява развитието на друга, по-слаба страна, експлоатира нейния народ и присвоява природните ѝ богатства.

Социалистическият характер на производствените отношения в страните на световната социалистическа система създава пълно равноправие в техните взаимоотношения, основани на зачитане националната независимост и държавния им суверенитет. На дело се осъществиха

¹ Програма на БКП, стр. 15.

² Програма на КПСС, стр. 21.

³ Програма на БКП, стр. 15—16.

думите на К. Маркс и Ф. Енгелс, които казаха, че „в същата степен, в каквата ще бъде унищожена експлоатацията на един индивид от друг, ще бъде унищожена и експлоатацията на една нация от друга.

Заедно с антагонизма на класите вътре в нациите ще отпаднат и враждебните отношения между нациите.¹ Интересите на отделните социалистически страни тясно се съчетават с интересите на световната социалистическа общност. Развитието на всяка страна увеличава силата на световната социалистическа система, а силата на цялата система от своя страна е гаранция за бързото и непрекъснато развитие на всяка от социалистическите страни.

„Световната икономическа система на социализма е обединена от общността на социалистическите производствени отношения и се развива въз основа на икономическите закони на социализма.“²

В страните на световната социалистическа система действуват икономическите закони на социализма. Тяхното действие, разбира се, е в зависимост от особеностите в историческото развитие на всяка от тях, от равнището на производителните сили и зрелостта на производствените отношения.

Във всички страни на световната система на социализма се прояви законът за преимуществения растеж на първото подразделение на общественото производство.

Широко действие в социалистическите страни има законът за повишаване производителността на труда — един от най-важните показатели за растящата ефективност на общественото производство и за превъзходството на социалистическия строй. През периода 1966—1970 г. средният прираст на производителността на труда в България е 7 на сто, в ГДР — близо 6 на сто, в Румъния — над 7 на сто, в СССР — около 6 на сто, а средно за европейските страни — членки на СИВ — 5,7%.

За всички социалистически страни са характерни високи темпове на икономическо развитие. През 1969 г. промишлената продукция нарасна в сравнение с равни-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., т. 4, стр. 445.

² Заявление на представители на комунистическите и работническите партии, стр. 18.

щето ѝ през 1965 г.: за България — с 53 на сто, Полша — с 38 на сто, Румъния — с 56 на сто, за СССР — с 38 на сто и т. н.

С разширяването и задълбочаването на икономическите връзки между отделните страни на основата на международното социалистическо разделение на труда действието на специфичните икономически закони на социализма се утвърждава и разширява. Заедно с това действието на някои от тях постепенно прераства в международен мащаб. Така стои например въпросът със закона за планомерното развитие на народното стопанство. В резултат на координирането на производството между социалистическите страни световното социалистическо стопанство като цяло започна да придобива черти на планомерно развитие. Възниква необходимостта от изграждането на единна ценова система в търговията между социалистическите страни, която да отчита действието на закона за стойността не само в националните рамки на отделните страни, но и в международен мащаб. Разбира се, всичко това не става изведнъж, със самото създаване на световната социалистическа система, а постепенно и в съответствие с процеса на нейното изграждане и укрепване, с интернационализацията на производството на основага на обществената собственост върху средствата за производство.

С възникването на световната социалистическа система се появяват и нови закони, които изразяват отношенията между социалистическите страни. Те са диаметрално противоположни на законите на световната капиталистическа система. „Докато в световната система на капитализма действа законът за неравномерното икономическо и политическо развитие, който води до сблъсквания между държавите, то в световната социалистическа система действуват противоположни закономерности, които осигуряват неотклонен планомерен растеж на икономиката на всички влизащи в нея страни.“¹ Един от тях закони се отнася до непрекъснатото развитие и укрепване на икономическото сътрудничество между социалистическите страни. Той изразява една вътрешна необходимост в отношенията между социалистическите държави, която произтича от характера на техния обще-

¹ Програма на КПСС, стр. 22—23.

ствен строй. Други закони се отнасят до тенденцията за изравняване икономическото развитие на социалистическите страни, до необходимостта от координирано и съвместно строителство на материално-техническата база и други.

Критика
на неправилните
разбирания за ролята
на световната система
на социализма

Социалистическите страни играят първостепенна роля в световния революционен процес. Тя се проявява, от една страна, в успешното разрешаване на социалните проблеми в тях, в създаването на ново общество без потисници и експлоататори, в големите успехи на стопанското развитие, които нагледно показват на работниците и селяните в капиталистическия свят кой е пътят, по който трябва да вървят. И, от друга страна, ролята на социалистическите страни в световния революционен процес се проявява в непосредствената борба срещу агресивните контрареволуционни замисли на империализма. Силата на световната социалистическа система сковáva международната реакция и създава благоприятни условия за борбата на трудещите се в капиталистическия свят за икономическо и политическо освобождение.

Съвременният догматизъм подценява решаващата роля на социалистическата общност в развитието на световния революционен процес, подценява ролята на социалистическите страни като основна опора на революционните сили в света. Вместо в борбата между световния социализъм и световния капитализъм да разкриват основното съдържание на нашата епоха, догматиците провъзгласяват националноосвободителното движение за главна сила в борбата против империализма. По такъв начин ролята на световната социалистическа система се свежда само до „опорна база“ за подкрепа на потиснатите нации и народи в света, на нея се отнема не само решаващото, но и самостоятелното място в революционната борба на народите против империализма.

Неправилно е също така разбирането на съвременните догматици за изолираното строителство на социализма. В съвременната епоха на борба между двете световни системи победата на социализма във всяка една от страните е възможна на основата на общото сътрудничество и взаимна помощ между социалистическите стра-

ни. Само по такъв начин може да се отстои националната независимост на всяка социалистическа страна от икономическото и политическото господство на империализма:

Курсът на изолирано, обособено и уповаващо се само на собствени сили строителство на социализма днес е невъзможен. Той противоречи на обективната необходимост от интернационализация на производителните сили, от тясно координиране на икономиката на отделните страни на базата на специализацията и кооперирането на производството. Той освен това е в противовес с обективните възможности на всяка страна поотделно, особено за по-малките по територия и относително по-слаби в своето икономическо развитие страни. Но това важи и за големите по територия страни, в които строителството на социализма ще доведе до голямо икономическо и политическо напрежение.

Изолираното строителство на социализма във всяка страна противоречи на обективните закономерности на социализма и на неговата световна система. В Програмата на КПСС се посочва, че този курс е вреден в икономическо отношение, защото е свързан с разточителство на обществен труд, със забавяне темповете на растежа на общественото производство, с опасността от попадане в икономическа, а оттук и в политическа зависимост от капиталистическия свят. Той е реакционен и опасен в политическо отношение, тъй като не обединява, а разединява народите и ги изправя самостоятелно пред обединения фронт на империалистическите сили. Теорията за уповаване на собствените сили в строителството на социализма е най-питателна храна за развитието на националистически и шовинистически тенденции, коренно противоположни на социалистическата идеология, на пролетарския интернационализъм на трудещите се от целия свят.

Съвременните буржоазни апологети широко разпространяват теорията за „конвергенцията“ на капитализма и социализма, т. е. за синтеза на двете системи. Привържениците на тази „теория“ търсят „сходство“ в икономическата структура на социализма и на капитализма и се стремят да „прокарат мостове“ или да „зарият рововете“, както те се изразяват, между двете социални системи. Целта на тези „теории“ е чрез една на пръв поглед

либерална теза прикрито да подкопават идеологически социалистическата система. С „теорията“ за сингеза на двете системи или на конвергенцията буржоазните апологети се стремят да решат едновременно две задачи: да създадат някаква концепция за развитието на съвременния капитализъм, която да бъде приемлива за дребната буржоазия, а отчасти и за някои слоеве на пролетариата, а заедно с това да отслабят въздействието на социализма върху пролетариата и народите в света. Но капитализмът и социализмът са моренно противоположни системи, едната се основава на обществена собственост и поражда другарство и сътрудничество между производителите, а другата се основава на частната собственост и има задачата да експлоатира пролетариата и изостаналите народи. Сходство и конвергенция между тях няма и не може да има.

2. Международното разделение на труда в световната система на социализма

Същност на
международното
разделение на труда

Разделението на труда в световната социалистическа система надхвърля националните рамки на отделните страни и се превръща в интернационално. При него отделната страна се специализира в някои производства, с които да задоволява не само своите нужди, но и нуждите на други социалистически страни.

Международното разделение на труда е познато и на капиталистическата световна система. Там обаче то е средство за икономическо потисничество на малките и изостанали в своето икономическо развитие страни, има уродлив и неравномерен характер, развива се стихийно и води до задълбочаване на икономическите противоречия, присъщи на капиталистическото производство. Международното разделение на труда в световната социалистическа система отразява социалистическите производствени отношения, установени във всяка от страните, и новия характер на взаимоотношенията между тях. То е средство за издигане икономиката на по-слабо развитите страни и превръщането им в съвременни държави, въоръжени с най-висока техника. Международното со-

циалистическо разделение на труда се основава на планомерното развитие на отделните социалистически страни и на също така планомерните връзки, които се изграждат между тях.

Основните принципи на разделението на труда между страните—членки на СИВ, са: отчитането на обективно-необходимите пропорции на всяка страна и на световната система; достигане висока ефективност от разделението на труда, която да се изрази в бързи темпове на развитие на производството и удовлетворяване потребностите на грудещите се; съчетаване специализацията на производството с комплексното развитие на икономиката на всяка от страните; постепенно преодоляване на различията в икономическото развитие на отделните страни и др. Спазването на тези принципи прави разделението на труда между социалистическите страни изгодно и необходимо за тях и за цялата социалистическа общност.

Международното разделение на труда вече в значителна степен очерта своите контури в световната социалистическа стопанска система. Основните насоки на международната специализация на НРБ са цветната металургия, производството на електротехническо оборудване, подземнотранспортното машиностроене, корабостроенето, селскостопанското машиностроене, химическата, хранителната и леката промишленост. България вече се е специализирала в производството на много изделия на машиностроенето. На тази база е организирано серийното производство на електрокари, електротелфери, акумулатори, стругове, лозарски трактори, самоходни шасита, хладилници и оборудване за консервната промишленост и други.

Международното разделение на труда в развитието на производителните сили и производствените отношения

Чрез международното разделение на труда отделните страни се освобождават от необходимостта да строят в по-широк мащаб малки, нерентабилни и с ниска производителност на труда предприятия, про-

дукцията на които да е предназначена за задоволяване нуждите само на съответната страна. Вместо това те изграждат едри съвременни стопански организации, с голяма серийност и ограничена номенклатура на производството. Това създава условия за висока производителност на труда и ниска стойност на произвежданата продукция.

Международното разделение на труда спомага за най-широко използване на производствените мощности и трудовите ресурси във всяка от страните. В зависимост от наличната работна сила и съществуващите производствени мощности специализацията на производството в отделните страни може да се насочи към по-трудоемки отрасли, или обратното — към отрасли, които изискват по-малко труд. По такъв начин се създава хармония между развитието на производството и трудовите ресурси, с които страните разполагат. Международното разделение на труда освен това съдействува за най-пълно използване на природните богатства. То създава възможност в новоизградените предприятия да се внедрява нова техника и да се въвежда съвременна организация на труда. Така производството поевтинява, а производителните сили на съответната страна бързо растат.

Развитието на производителните сили при международното разделение на труда е предпоставка за усъвършенствването и на производствените отношения. Това преди всичко се отнася до собствеността, която е тяхна основа. Растежът на производителните сили във всяка от социалистическите страни сам по себе си означава разширяване на обекта на социалистическата собственост, т. е. на средствата за производство, с които разполага обществото и по повод на които възникват отношенията на собственост. На тяхна основа социалистическите страни стават икономически по-силни, а народите им по-задоволени. От друга страна, с тясното координиране на икономиката на социалистическите държави и съвместното ползване на природните и други ресурси за производство възникват началните форми на международна социалистическа собственост. Най-ярко това се вижда например при съвместното строителство на предприятия. С развитието на собствеността се разширява международната размяна и се усъвършенствуват нейните форми. Развиват се и валутно-кредитните отношения. Открити са Международна банка за икономическо сътрудничество и Инвестиционна банка в мащабите на СИВ, които създават възможност за многостранно уреждане на сметките между отделните страни и за инвестиране на съвместни и други строежи, свързани с международното разделение на труда. Дейността на международните банки се превръща в израз на все по-широка интернацио-

нализация на производството в световната система на социализма.

Съчетаване
специализацията
на страните
с хармоничността
на тяхното развитие

Международното социалистическо разделение на труда и свързаната с него специализация на производството в отделните страни не означава, че всяка от тях ще развива само определени клонове на произ-

водството. Пълното използване на вътрешните ресурси на страните, а така също и планомерността на тяхното развитие изискват международната специализация на производството тясно да се съчетае с относителната комплексност и хармоничност във вътрешното икономическо развитие на всяка една от тях. Това се диктува както от националните интереси на страните, така и от интернационалните интереси на цялата общност. Само при съчетаване на международната специализация с комплексното развитие на националното стопанство е възможно да се използват най-пълно ресурсите на отделните страни от суровини и работна сила, да се уплътни работното време на производствените мощности, да се спестяват средства от излишни транспортни разходи и като резултат от всичко това — да се постига най-висока икономия на обществен труд. Международното разделение на труда е обективна основа за непрекъснато, планомерно и пропорционално развитие на икономиката на отделните страни.

Международното разделение на труда създава възможност всяка страна да се специализира в онези производства, за които тя има най-благоприятни обективни предпоставки. Но заедно със специализацията в определени области всяка страна следва да развива и другите клонове на стопанството, за да създава необходимата вътрешна хармония в своята икономика. На практика това означава, че всяка страна наред със специализацията в една или друга област развива производството както на средства за производство, така и на предмети за потребление, че заедно със специализацията тя създава определена пропорционалност между развитието на тежката и леката промишленост, че развива такива основни отрасли на стопанството като машиностроенето, строителната промишленост, транспорта и селското стопанство. В противен случай стопанството на отделните

социалистически държави ще се развива едностранчиво, а това от своя страна ще се отрази на икономиката на страната, на растежа на общественото производство, на ръководещия роля на промишлеността пред селското стопанство и т. н.

3. Международна социалистическа икономическа интеграция

Международната социалистическа икономическа интеграция е по-висша форма в развитието на икономическото сътрудничество между социалистическите страни „Задълбочаването и усъвършенствуването на икономическото и научно-техническото сътрудничество и развитието на социалистическата икономическа интеграция на страните — членки на СИВ, представлява един съзнателен и планомерно регулиран от комунистическите и работническите партии и правителствата на страните — членки на СИВ, процес на международно социалистическо разделение на труда, на сближение на техните икономики и формиране на съвременна и високоэффективна структура на националните икономики на постепенно сближаване и усъвършенстване на равнищата на тяхното икономическо развитие, на формиране на дълбоки устойчиви връзки в основните отрасли на икономиката, науката и техниката, на разширяване и укрепване на международния пазар на тези страни, на усъвършенстване на парично-търговските им отношения.“¹

Международната интеграция на икономиката има разнообразни форми и различни степени на развитие. Отначало процесите на интеграция започват от най-низшите форми, свързани главно с международната търговия и кредитните отношения. Впоследствие те се развиват и достигат до сферата на производството. Интеграцията в областта на производството е най-здрава основа за цялостно и ползотворно международно обединение на икономиката.

¹ Комплексна програма за по-нататъшно задълбочаване и усъвършенстване на сътрудничеството и за разчитане на социалистическата икономическа интеграция на страните — членки на СИВ, в. „Работническо дело“ от 7 август 1971 г.

Характерни особености на международната социалистическа интеграция са нейният планомерен характер, стабилността ѝ, както и стабилността на използваните при нея икономически форми и механизми, единството на интересите, при които тя се формира, и съчетаването на тези интереси при нейното развитие.

Развитие на международната социалистическа икономическа интеграция

Развитието на международната социалистическа икономическа интеграция очертава една последователно възходяща линия и процес на непрекъснато утвърждаване. Първите нейни крачки съвпадат със създаването на световната система на социализма и поставяне началото на сътрудничеството между социалистическите страни. С нова сила се развиват интеграционните процеси при създаването на Съвета за икономическа взаимопомощ през 1949 г., който формира икономическите, организационните и правните основи на сътрудничеството между социалистическите страни. Шестдесетте години дават още по-силен тласък на икономическото сътрудничество между социалистическите страни, които преминават към интензификация на своето производство. През 1962 г. се публикуват основните принципи на международното социалистическо разделение на труда, приети от Съвета за икономическа взаимопомощ, които съдействуват за задълбочаването на икономическото сътрудничество между страните — членки на СИВ.

Нов етап в развитието на сътрудничеството и на интеграционните процеси между социалистическите страни — членки на СИВ, настъпва през седемдесетте години. Израз на новите тенденции в неговото развитие е приемането от СИВ и публикуването на комплексната програма за по-нататъшно задълбочаване и усъвършенстване на сътрудничеството и за развитие на социалистическата икономическа интеграция между страните — членки на СИВ, през август 1971 г. Смисълът и съдържанието на този етап е да се създадат условия за широко внедряване постиженията на научно-техническата революция в производството и се разрешат икономическите проблеми за по-бърз икономически растеж на националните икономики на социалистическите страни.

Обективните предпоставки за преминаването към новия етап на международната социалистическа икономи-

ческа интеграция между страните — членки на СИВ, са: значителният възход на националните икономики на страните, изискванията на съвременното производство за комплексна механизация и автоматизация на производствените процеси, необходимостта от широка концентрация и дълбока специализация на общественото производство, структурните промени в производството на отделните страни, които изостриха суровинната и енергийната проблема, и накрая — по-нататъшното развитие на социализма и навлизането на повечето от страните — членки на СИВ, в етапа на изграждане на неговата зрелост.

Целта, която си поставят страните — членки на СИВ, през новия етап от развитието на интеграционните процеси между тях, е да се ускори развитието на производителните сили, да се усъвършенствува структурата на производството и се разширят неговите мащаби, все по-пълно да се задоволяват растящите потребности на народите. Заедно с това развитието на международната социалистическа икономическа интеграция ще съдейства за издигане общото равнище на икономическия потенциал и отбранителната мощ на социалистическата общност в света.

Международната социалистическа икономическа интеграция и изравняването на икономическото развитие на страните

Особено голямо е значението на социалистическата икономическа интеграция за преодоляване различието в равнището на икономическото развитие на социалистическите страни, наследено от капиталистическата система.

Основа за изравняване икономическото развитие на държавите, обединени в световната социалистическа общност, са господстващите в тях социалистически производствени отношения. Всяка една от страните се развива хармонично в съответствие с обществената собственост върху средствата за производство и необходимостта от планомерност в стопанството. Но тази хармоничност при съвременното все повече разширяващо се международно разделение на труда става трудно осъществима, ако всяка страна не се изравни с другите страни в съответствие с мястото, което тя заема в световното стопанство. Интернационализацията на производителните сили изисква икономическо изравняване

между отделните страни. Без това не са възможни взаимно изгодни и равноправни връзки между тях.

Необходимостта от изравняване икономическото развитие на страните се появява още при капитализма. Там обаче поради капиталистическия характер на производствените отношения тя не може да се прояви. Вместо нея там действува законът за неравномерното развитие на капиталистическите държави, при които едни от тях израстват като силни и високоразвити, а други стават слаби и са експлоатирани.

Изравняването в развитието на страните от световната социалистическа система изисква да се създадат *относително еднакви стопански и жизнени условия* в тях. Това означава, че всяка страна трябва да създаде възможност в нейното стопанство непрекъснато да се увеличават производителните сили, да се осъществява преимуществен растеж на производството на средства за производство, да се развива собствена тежка промишленост и селското стопанство, което да задоволява основните нужди на населението ѝ. Изравняването равнището на икономическото развитие на социалистическите страни означава още, че всяка една от тях трябва да има хармонично развито стопанство, което тясно да се съчетава с международното разделение на труда. А създаването на относително еднакви жизнени условия в отделните социалистически страни изисква да се постигне относително равномерно задоволяване на материалните и културните потребности на населението. За тази цел в отделните социалистически страни националният доход следва да има непрекъснат растеж, при което да се увеличава и тази му част, която е предназначена за потребление.

Основен фактор за постепенно сближаване и изравняване равнището на икономическото развитие на страните от социалистическата общност е международното разделение на труда и специализацията на производството. Комплексната програма за развитие на икономическото сътрудничество и интеграция, приета от СИВ през 1971 г., предвижда на по-малко развитите в промишлено-отношение страни да се предоставя възможност за широко участие в специализирането и кооперирането на производството, да им се оказва помощ за научно и техническо развитие, да им се отпускат кредити и др.

Изпълнението на тези решения ще ускори процеса на изравняването.

Особено голямо въздействие върху изравняване равнището на икономическото развитие на социалистическите страни оказва *внедряването на нова техника и строителството на нови предприятия*, изцяло снабдени със съвременно оборудване. Ефективността на производството на тези предприятия е много голяма, а възвръщането на капиталните вложения — бързо. Това дава възможност за ново и още по-голямо разширяване на производството.

Основни показатели за степента на изравняване икономическото развитие на социалистическите страни са *обемът на обществения продукт и националният доход*, а така също и производството на по-важни за развитието на народното стопанство продукти, които се падат на човек от населението. За процеса на изравняване икономическото развитие на социалистическите страни говори също и *структурата на народното стопанство*, отношението между промишлеността и селското стопанство, между производството на средства за производство и предмети за потребление, между тежка и лека промишленост и т. н. Още сега например вече се очертава едно изравняване на относителния дял на промишленото производство и селското стопанство в съвкупния обществен продукт на промишлеността в социалистическите страни.

4. Форми на икономическо сътрудничество между социалистическите страни

Основни форми на икономическото сътрудничество

Задълбочаването на международно-социалистическо разделение на труда и засилването на икономическата интеграция изискват непрекъснато да се разширява и усъвършенствува икономическото и научно-техническото сътрудничество между социалистическите страни. Заедно с това то изисква да се развият и усъвършенствуват и неговите форми. Отначало сътрудничеството се осъществяваше главно в сферата на обръщението, чрез използването на външната търговия и предоставянето на взаимни кредити. По-късно, и особено през новия етап от развитието на световната со-

циалистическа система, социалистическите страни преминаха към по-тясно икономическо сътрудничество вече и в областта на производството.

Икономическото сътрудничество — между социалистическите страни се осъществява както на многостранна, така и на двустранна основа. На многостранна основа то се постига предимно чрез Съвета за икономическа взаимопомощ и съответни междудържавни организации. Широко развитие получи двустранното сътрудничество между социалистическите страни. Създадоха се специални междуправителствени органи за неговото съгласуване и се използват разнообразни и резултатни форми.

Сегашният етап от развитието на икономическите взаимоотношения между социалистическите страни поставя нови задачи и проблеми пред социалистическата общност и особено пред страните от СИВ. Това са проблемите на икономическата интеграция между социалистическите страни, на все по-тясното сближаване и обединяване на тяхната икономика. Успешното решаване на тези проблеми изисква да се усъвършенствува механизмът на икономическите взаимоотношения между социалистическите страни, да се разнообразяват и усъвършенствуват формите на икономическото сътрудничество и се обогатява тяхното съдържание.

На основата на обобщаването на опита, натрупан досега, в Комплексната програма за по-нататъшно задълбочаване и усъвършенствуване на сътрудничеството и за развитие на социалистическата интеграция между страните — членки на СИВ, се набелязват и уточняват пътищата, средствата и формите за по-нататъшното укрепване на международното икономическо и научно-техническо сътрудничество. В Програмата на БКП се подчертават ролята и значението на международната социалистическа икономическа интеграция за изграждането на развито социалистическо общество в България. В нея се посочва необходимостта от по-нататъшно разнообразяване на формите за икономическо и научно-техническо сътрудничество и повишаване на тяхната ефективност. Главните пътища и средства в този процес са: осъществяване на многостранни и двустранни взаимни консултации по основните въпроси на икономическата политика; задълбочаване на сътрудничеството в плановата дейност на страните; разширяване на международната спе-

циализация и коопериране в производството, науката и техниката; създаване и развитие на съвместни стопански, научни и проектантски организации и съвместно строителство на крупни народностопански обекти; развитие и повишаване ефективността на външнотърговските отношения; усъвършенствуване на валутно-финансовите отношения и разширяване на взаимното кредитиране; използване на непосредствените връзки между министерства, ведомства и други стопански, научноизследователски и проектантско-конструкторски органи; усъвършенствуване правните основи на икономическото и научно-техническото сътрудничество, осигуряващи сръчното и точно изпълнение на взаимните задължения.

**Сътрудничество
в плановата дейност
на социалистическите
държави**

Най-важната и най-висшата форма на икономическо сътрудничество, използвана от социалистическите страни, е *съгласуването на народностопанските планове*. Тя е форма

на проявление на закона за планомерното пропорционално развитие в международен мащаб. Икономическата база на действието на този закон в световната социалистическа система е обществената собственост на средствата за производство, която поражда общност на интересите и целите на социалистическите страни. Съвместната планова дейност на социалистическите държави е насочена към установяване на правилни пропорции както в отделните страни, така и в социалистическата система като цяло. Целта е да се постигне най-ефективно международно разделение на труда, да се организира планомерна специализация и тясно коопериране на производството между отделните страни, да се увеличи производителността на труда, да се ускори процесът на изравняване общата линия на икономическото развитие на социалистическите страни и интеграцията на тяхната икономика.

Сега почти всички страни — членки на СИВ, усъвършенствуват планирането и ръководството на народното стопанство, за да постигнат по-голяма ефективност на общественото производство. Това е важна предпоставка за усъвършенствуването на плановата дейност и в междудържавен мащаб, за въвеждането на още по-действени форми и методи в нея.

Главен орган на сътрудничеството в плановата дей-

ност на социалистическите държави е СИВ. В Комплексната програма подробно са очертани насоките на бъдещото сътрудничество в областта на планирането: прогнозиране, координиране на националните народностопански планове, съвместно планиране на отделни отрасли и видове производства и размяна на опит в усъвършенстване на системите за планиране.

Разработването на прогнози в най-важните области на икономиката, науката и техниката, като първоначален етап от общия процес на планирането, е главна предпоставка за съставянето на научнообосновани перспективни народностопански планове във всяка страна. Размяна на опит в областта на прогнозирането, както и на самите прогнози, ще съдействува за по-нататъшното развитие на сътрудничеството между страните.

Главно съдържание на сътрудничеството в плановата дейност на сегашния етап от развитието на световната социалистическа система обаче остава координирането на националните петгодишни и по-дългосрочни перспективни планове за развитието на народното стопанство на отделните страни. При съгласуването на икономическото развитие между страните от социалистическата общност и по-специално между страните от СИВ те доброволно поемат задължението да изпълняват координираните решения, изхождайки от своите национални интереси като самостоятелни и суверенни държави и съобразявайки се същевременно с интернационалните интереси на социалистическата общност.

Координацията на народностопанските планове започна от 1955 г., но по-сериозни усилия бяха направени след 1958 г., когато се сложи началото на съгласуване на перспективните стопански планове до 1965 г. Състояло се през юни 1962 г. съвещание на представителите на комунистическите партии от страните на СИВ, което прие известните „Основни принципи на международното социалистическо разделение на труда“, провъзгласи съгласуването на народностопанските планове за основен метод и главно съдържание на дейността на СИВ. Органите на СИВ извършиха широка работа за съгласуване на плановете за периода 1966—1970 г., а след това и за успешното съгласуване на плановете за периода 1971—1975 г.

Съгласуването на националните народностопански планове отначало се осъществяваше само по отношение на някои показатели за производството и потреблението на отделни и най-важни продукти и имаше повече характер на взаимна информация за задачите и набелязаниите в народностопанските планове мероприятия. Постепенно се създадоха материални, организационни и методически предпоставки за повишаване нивото и разширяване работата по съгласуването на народностопанските планове. Голямо значение имаха извършените реформи на системите на ръководство на народното стопанство в социалистическите страни. С тях се повдигна научното равнище на планирането и се създаде единство в методологията и методиката при съставянето на плановете. От еднократна дейност в началото на плановия период съгласуването на народностопанските планове между страните — членки на СИВ, се превърна в постоянна дейност на съответните органи.

Нова форма на сътрудничество в плановата дейност е съвместното планиране от заинтересованите страни на отделни важни промишлени отрасли и производства с цел да се постигне по пълна пропорционалност в развитието на икономиката и се задоволят взаимните потребности на тези страни.

Голямо значение ще има и размяната на опит в усъвършенствването на системите за планиране и управление на народното стопанство чрез провеждане на взаимни консултации по организацията и методите на разработването на прогнозите и народностопанските планове, размяна на нормативни документи, модели и пр.

Съвместни стопански организации

Необходимостта от засилване центрацията на производството породил една нова и полезна форма на сътрудничество — съвместно строителство на важни народностопански обекти. За да се изградят едри, модерни и високорентабилни предприятия, особено в такива отрасли като добивната промишленост, енергетиката, тежкото машиностроене и др., е необходимо да се направят големи капиталовложения, които имат дълъг срок на откупуване. Това най-добре може да се постигне със съвместните усилия на няколко социалистически страни на базата на взаимна заинтересованост.

Затова през последните години все по-широко започна да се използва тази форма.

Принципите на изграждането на съвместни предприятия и обекти са различни. Едни се строят с участието само на две страни, а други — с участието на няколко страни. Едни се създават като съвместна собственост на две и повече страни чрез дялово участие в капиталните вложения и стават зачатък на бъдещата международна социалистическа собственост. Други се строят като собственост на отделните страни, но с кредити и техническо съдействие на други заинтересовани социалистически държави. Възвръщането на кредитите в тези случаи обикновено става с продукцията, получена от дейността на предприятията.

Съвместното изграждане на стопански обекти от две или повече заинтересовани страни е много ефективна форма на икономическо сътрудничество, която засилва икономическата интеграция между социалистическите страни. Чрез изградените със съвместни усилия нефтопровод „Дружба“ например се пренася нефт от Съветския съюз за Полша, Чехословакия, ГДР и Унгария, като се съкращават три пъти транспортните разходи. Създадената обща енергийна система „Мир“ с участието на страните от СИВ позволява да се осигури правилно разпределение и рационално използване на произвежданата електроенергия. Организираният общ вагонен парк позволява да се подобри използването на товарните вагони по време и мощност и да се улесни външнотърговският оборот на страните от СИВ. Голямо значение за развитието на икономиката на страните — членки на СИВ, има Обединението за обмен на черни метали „Интерметал“, а също така и Организацията за сътрудничество в областта на лагерната промишленост. Положителен е и опитът от създадените на двустранна основа съвместни предприятия между България и Унгария: „Интрансмаш“ за конструиране на съоръжения за вътрешнозаводски транспорт и „Агро-маш“ за разработка на селскостопански машини, към което се присъедини и СССР. В резултат на съвместния дърводобив в Коми — АССР, нашата страна ще получи над 1 млн. куб. м дървен материал.

**Научно-техническо
сътрудничество**

Голямо значение за развитието на икономиката на социалистическите страни има *научно-техническото сътрудничество и взаимопомощ*. Научно-техническото сътрудничество е важен фактор за развитието на производителните сили в социалистическите страни. То позволява бързо и с най-малко разходи на труд и средства да се разгърне научно-техническата революция и съвременно да се внедрят нейните постижения в народното стопанство. То съдействува за по-бързото ликвидиране на техническата изостаналост в някои страни и за осигуряване на общ подем на цялата социалистическа система.

В условията на капитализма, където научно-техническите постижения са монополизирани от крупния финансов капитал, не е възможна действителна взаимопомощ между страните в областта на науката и техниката. Монополите държат в тайна откритията в науката и ги използват като важно оръжие в конкурентната борба и средство за икономическо подчинение на други страни. При социализма, където науката и техниката са обществено достояние, става възможно действително научно-техническо сътрудничество и взаимопомощ между страните.

Научно-техническото сътрудничество между социалистическите страни се осъществява в следните основни насоки: коопериране в научно-техническите изследвания въз основа на договори между съответни институти, ведомства и др.; съвместно създаване на международни научни институти, проектно-конструкторски организации, лаборатории и др.; координиране на научните изследвания на отделните страни, които представляват взаимен интерес; размяна на резултати от научни и технически изследвания и на научно-техническа информация и документация; взаимно обезпечаване на научните институти с апаратура, уреди и съоръжения; взаимна подготовка на научни кадри и квалифицирани специалисти и др.

Сътрудничеството между социалистическите страни в областта на научните и техническите изследвания се налага все повече от сложността и комплексността на проблемите на научно-техническа революция, решаването на които изисква по-висока материална и експериментална база.

ментална база и обединените усилия на голям брой научни, инженерно-технически и други кадри от различни институти. Страните — членки на СИВ, разполагат с мощна материална и експериментална база за научна работа и с около един млн. научни работници, което съставлява една трета от общия брой на научните работници в света. Рационалното използване на този научен потенциал за успешно решаване проблемите и своевременно внедряване постиженията на науката и техниката в практиката изисква да се задълбочава сътрудничеството между социалистическите страни.

Отначало научно-техническото сътрудничество протичаше главно в координация на изследванията на отделните институти и ведомства и в размяна на резултатите от тези изследвания. По-късно широко започна да се прилага кооперирането между научните институти и организации за разработката на важни проблеми и теми от отделните области на науката и техниката.

По-висша форма на научно-техническо сътрудничество между социалистическите страни е създаването на международни научни институти и организации за съвместно изследване на особено важни проблеми. Такива са: Обединеният институт за ядрени изследвания в Дубна, Институтът по стандартизация, лабораторията по силови магнитни полета във Вроцлав, Международният институт по икономика на световната социалистическа система и др.

Все по-голямо значение за развитието на икономиката на социалистическите страни придобива сътрудничеството в областта на размяната на научно-техническата информация и предоставянето на техническа документация. В нея се включва обменът на патенти, лицензи, проекти за капитално строителство на различни обекти, комплекти от чертежи за производството на машини, оборудване и пр. Научно-техническото сътрудничество позволява бързо да се внедряват новите научно-технически постижения и да се обезпечава непрекъснат технически прогрес във всички социалистически страни.

Голямо значение за развитието на икономиката на социалистическите страни има и взаимният обмен на специалисти, които се командироваат за оказване на помощ или за изучаване научно-техническите и производ-

ствени постижения на други страни. И в това отношение най-богата съкровищница на прогресивен опит е съветската страна.

Все по-широко се използва и практиката на *взаимна подготовка на квалифицирани кадри* във висши учебни заведения и в научни институти. Само във висшите учебни заведения на Съветския съюз се обучават ежегодно около 12—13 хил. студенти и аспиранти от социалистическите страни. В социалистическите страни до 1969 г. завършиха образованието си 3635 младежи и девойки от нашата страна.

Външнотърговски
връзки

За разширяването на икономическото сътрудничество между социалистическите страни голямо значение има *външната търговия* между тях.

Появата на световната търговия е свързана с международното разделение на труда. При капитализма и особено в неговия висш и последен етап — империализма, международното разделение на труда и стоково-паричните отношения между държавите значително се разшириха. Възникна световният капиталистически пазар. Световната социалистическа стопанска система обаче установи ново международно разделение на труда. Възникна и се формира и *нов световен пазар*, който обхваща отношенията между социалистическите страни. Световният социалистически пазар се развива на основата на съвършено нови закономерности и съществено се отличава от световния капиталистически пазар.

В световния капиталистически пазар господства остра конкурентна борба между търгуващите страни, стихийност и резки колебания на конюктурата, ожесточена борба за сфери и влияние. За световния социалистически пазар е характерно *планомерно и непрекъснато нарастване на стокооборота*. Външната търговия между социалистическите страни е взаимноизгодна и равноправна. Тя се осъществява в интерес както на отделните социалистически страни, така и на цялата социалистическа система, тя съдейства за развитието на икономическото сътрудничество и обезпечаването на общ подем на всички страни.

Външната търговия при социализма е държавен монопол. Този монопол предпазва страните от икономи-

ческа агресия на империалистическите държави и обезпечават планомерното регулиране на външнотърговския оборот.

Външната търговия между социалистическите страни се осъществява на основата на годишни и няколкогодишни търговски съглашения, сключени чрез взаимно договаряне на равноправни начала. Особено значение за развитието на икономиката на социалистическите страни имат дългосрочните търговски съглашения. Те обезпечават за всяка страна устойчиви доставки на необходимите суровини, машини, оборудване и пр., а също така гарантират реализацията на нейната продукция. Външната търговия обвързва и обезпечават изпълнението на перспективните планове на социалистическите страни. По своята същност търговските съглашения представляват продължение на съгласуването на националните народностопански планове.

За в бъдеще се предвижда да се усъвършенствуват организационните форми на външнотърговските взаимоотношения между страните от СИВ, като освен търговията със стоки, за които са определени количествени и стойностни контингенти, ще се развива и търговията със стоки, невключени в тези контингенти.

Стокооборотът на страните от СИВ бе увеличен през 1950—1970 г. над 7 пъти. Външнотърговският оборот на България от своя страна бе увеличен 17 пъти, което свидетелствува за подема на нейната икономика и е израз на все по-активното включване на страната в международното разделение на труда. Около 70% от външнотърговския стокооборот на социалистическите страни се извършва между самите гях.

Най-голяма роля и най-голям дял в световния социалистически пазар се пада на Съветския съюз, който със своите богати ресурси и бързо развиваща се икономика създава могъща и устойчива база за увеличение на външнотърговския оборот на всички социалистически страни. С помощта на съветски доставки на машини и съоръжения само през 1966—1970 г. са построени над 300 промишлени и други стопански обекти в социалистическите страни. Той е главен доставчик на основни суровинни продукти — нефт, природен газ, желязна руда и други, и същевременно е най-широк пазар за продукцията на другите страни. Търговията със

Съветския съюз през шестата петилетка ще заема 58% от външната търговия на България.

Дълбоките изменения в структурата на народното стопанство на социалистическите страни през годините на тяхната индустриализация предизвикаха значителни изменения в структурата на тяхната външна търговия. Увеличи се относителният дял на експорта на промишлени стоки и особено на машини и оборудване. В България например само за 1960—1970 г. относителният дял на експорта на непреработени селскостопански стоки намаля от 15,6 % на 7,7 %. Заедно с това намаля и делът на експорта на промишлени стоки от селскостопански произход от 59,3 % на 42,4 %. Делът на машините и съоръженията се увеличи от 13,2 % на 29,1 %.

Огромна роля за развитието на външната търговия играе системата на цените. На световния капиталистически пазар цените се формират стихийно в хода на конкурентната борба. Международните монополи диктуват монополни цени с цел да извличат високи печалби. Цените от световния социалистически пазар са единни и стабилни, действуват в течение на по-дълъг период и се установяват чрез взаимно договаряне между социалистическите страни, като се съблюдават взаимните интереси. При установяване цените на стоките в световния социалистически пазар се отчитат и използват цените на световния капиталистически пазар, но се отстраняват монополните, спекулативните и стихийните елементи, характерни за тях. С развитието на специализацията и растежа на производителността на труда и с изравняването на равнището на икономическото развитие на социалистическите страни ще се създадат предпоставки в бъдеще световният социалистически пазар да премине към собствена база на цените.

В търговията между социалистическите страни отначало се прилагаше двустранната, а след това и многостранната клирингова система на разплащане за извършените сделки на основата на взаимно балансиране на вноса и износа, без да са необходими валутни резерви за разплащане.

С развитието на взаимните търговски отношения и всеоткриването икономическо сътрудничество между

страните — членки на СИВ, се създадоха условия за преминаване към още по-съвършена и удобна форма на разплащания. Създадена беше и от началото на 1964 г. започна да действа *Международната банка за икономическо сътрудничество*. Средствата на банката са набрани от вноските на отделните страни, определени пропорционално на участието им във взаимния стокообмен. Тя кредитира външотърговските и други операции и съдейства за разширяване на икономическото сътрудничество, като улеснява разплащанията и валутно-финансовите отношения между страните. Тя все повече се утвърждава не само като разчетен център, но и като авторитетен международен банков институт. Взаимните плащания по стокооборота между страните се извършват посредством тази банка чрез преводни рубли. Преводната рубла е нова колективна валутна единица, която се различава от използваната за вътрешни плащания съветска рубла. Тя е разчетна валутна единица, която се използва за международните плащания на страните от СИВ. Всяка страна използва своите преводни рубли, с които разполага по сметката си в банката за разплащания с другите страни — участнички в СИВ. По такъв начин една страна може да изнася и внася стоки от всички други страни, без да е необходимо да изравнява своя платежен баланс с тях на двустранна основа. Необходимо е само да следи общия си търговски и платежен баланс с всички страни.

Международната банка за икономическо сътрудничество не е затворена организация само за страните от СИВ. Тя дава възможност за включване и на други страни в системата на разплащане с преводни рубли при осъществяване на външотърговския стокооборот.

Кредит между
социалистическите
страны

Голямо значение за развитието на икономиката на социалистическите страни имат *кредитните отношения* между тях. Кредитът е важна форма

на икономическо сътрудничество, която се използва успешно през всички етапи от развитието на световната социалистическа система. По свой характер международният кредит като форма на икономически взаимоотношения в световната социалистическа стопанска система се отличава коренно от международния кредит при капиталистическата система.

Кредитът, който империалистическите държави предоставят на по-слабо развитите капиталистически страни, представлява една от формите на износа на капитал. Той се използва за експлоатация и заробване на тези страни, тъй като се отпуска при неравноправни и тежки условия. Кредитите между социалистическите страни почиват на съвършено други принципи, те се дават преди всичко за закупуване на машини и оборудване, за строителство на различни предприятия или за необходимите за индустрията суровини. Погасяването на задължението се извършва не със злато или чужда валута, а обикновено със стоки от традиционния износ на страната по справедливи и изгодни цени. Нещо повече, в редица случаи погасяването се извършва чрез износ на стоки, произведени от предприятия, построени с помощта на кредита.

Главният кредитор сред социалистическите страни е Съветският съюз, който за годините след Втората световна война отпусна над 10 млрд. рубли кредити на другите социалистически страни. Отпуснатите от страна на Съветския съюз заеми изиграха голяма роля за възстановяването на народното стопанство и за индустриализацията на тези страни. Само нашата страна получи от СССР кредити на стойност 1,8 млрд. рубли, които съставляват около $\frac{1}{4}$ от всички наши капиталовложения в народното стопанство. С помощта на съветски кредити през Шестата петилетка у нас ще се построят нови 150 предприятия и обекта.

За по-нататъшното разширяване на кредитните отношения между социалистическите страни важна роля ще играе Международната инвестиционна банка, създадена с участието на страните от СИВ, която започна да функционира от 1. I. 1971 г. с уставен капитал от 1 млрд. преводни рубли, внесен от страните-членки на банката, според относителния дял на техния износ в общия стокообмен. Банката ще отпуска средносрочни (до 5 години) и дългосрочни (до 15 години) кредити за капитално строителство при изграждането на важни народностопански обекти, с което ще се съдействува за задълбочаване на международното разделение на труда, за разширяване на специализацията и кооперирането и засилване на международната икономическа интеграция.

Разширяването на кредитната помощ, оказвана от по-напредналите в икономическо отношение социалистически страни на по-изостаналите, е важно условие за премахване на все още съществуващите значителни различия в равнището на тяхното икономическо развитие.

С развитието на световната социалистическа система и постепенния преход на социалистическите страни към комунизма още повече ще се разнообразяват и задълбочават формите на икономическото сътрудничество между тях. Още по-силно ще се очертае тенденцията на все по-тясно обличаване на народното стопанство на отделните страни в единно световно стопанство.

ГЛАВА ТРИДЕСЕТ И ТРЕТА

ИКОНОМИЧЕСКО СЪРЕВНОВАНИЕ МЕЖДУ СВЕТОВНИТЕ СИСТЕМИ НА СОЦИАЛИЗМА И КАПИТАЛИЗМА

1. Съвременната епоха и съвместното съществуване на социалистически и капиталистически страни

Взаимотношенията
между социалистиче-
ските и капиталисти-
ческите страни

Социалистическата революция не побеждава едновременно във всички страни, поради което преходът на човечеството от капитализма към социализма обхваща цяла епоха:

Тази епоха започна с Великата октомврийска социалистическа революция в Русия и ще завърши с пълната победа на социализма в целия свят. За продължителен период от време се налага да съществуват заедно на земята и социалистически, и капиталистически държави.

Социалистическите и капиталистическите държави изразяват коренно противоположните интереси и цели на пролетариата и буржоазията, поради което отношенията между тях имат антагонистичен характер. С появата на социалистическите държави класовата борба между пролетариата и буржоазията се превръща и в борба между социалистическите и капиталистическите

държави и особено с империалистическите държави. Където господства монополистическата буржоазия. Както в капиталистическите страни, така и между държавите класовата борба се проявява в различни форми — икономическа, политическа и идеологическа, и се осъществява с различни средства — мирни и не мирни. Отношенията между социалистическите и капиталистическите държави могат да бъдат също така мирни и не мирни, отношения на мирно съвместно съществуване и отношения на военен конфликт, ако империалистическите държави се опитат насилствено да възстановят съборения капиталистически строй в социалистическите страни.

При определени условия, както още на времето изтъкваше Ленин, между държавите с различен обществен строй могат да се установят отношения на мирно съвместно съществуване и класовата борба в между-държавен мащаб да се осъществява с мирни средства. В съвременната епоха, въпреки че империализмът не е изменил своята агресивна природа, войната вече не е фатално неизбежна и се създава възможност за мирно съвместно съществуване. Тази възможност се определя от настъпилото дълбоко изменение в съотношението на силите на международната арена. Социалистическите страни и миролюбивите сили в света сега са достатъчно силни, за да могат да обуздаят агресорите и да принудят империалистите към мирно съжителство. Силата на социалистическите страни е преди всичко в тяхното единство и сплотеност. Подривайки това единство, десни и „леви“ ревизионисти вършат неограничена услуга на империализма и поставят в сериозна опасност завоеванията на социалистическата революция.

Мирното съвместно съществуване между държавите с различен обществен строй означава: отказ от използването на войната като средство за разрешаване на спорните политически, идеологически, икономически и други проблеми между държавите; използване на равноправни преговори при разрешаването на възникналите спорове; зачитане на държавния суверенитет, териториалната цялост и националната независимост на страните; взаимно разбиране и съобразяване с техните интереси; невмешателство във вътрешните работи на отделните страни; уважаване волята на народите да си изби-

рат един или друг път на развитие, правото сами да решават при какъв строй да живеят; развитие на икономическите и културните връзки между държавите на основата на пълно равенство и взаимна изгода.

Политиката на мирно съвместно съществуване е единствено разумната политика днес, която отговаря на интересите на всички народи в света. Тя е в основата на външната политика на социалистическите страни по отношение на капиталистическите държави. В Програмата на БКП се подчертава, че в областта на международните отношения партията „ще осигурява курс на мирно съвместно съществуване в отношенията на нашата страна с капиталистическите държави, на сътрудничество в областта на икономиката, туризма, културните връзки, науката и техниката върху взаимно изгодна основа“.¹

Мирното съвместно съществуване и класовата борба

Мирното съвместно съществуване между социалистическите и капиталистическите държави не означава отказ от класовата борба. Напротив,

то е специфична форма на класова борба, която при съвременната обстановка създава реални възможности за успешно разгръщане на социалистическата революция в света.

Ревизионистите възприемат принципа за мирно съвместно съществуване като прекратяване на класовата борба. Всъщност мирното съвместно съществуване е принцип за взаимоотношения между държави с различен обществен строй, а не между поробени народи и поробители. Марксизмът-ленинизмът винаги е признавал свещеното право на потиснатите и експлоатирани класи и на поробените народи да се борят за освобождение с всички средства, а социалистическите държави винаги активно са подпомагали тази борба.

Догматиците пък въобще отричат възможността от мирно съвместно съществуване между социалистическите и капиталистическите държави. Според тях, докато съществува империализъм, войните са фатално неизбежни и всички мероприятия и предложения, насочени към укрепването на мира, са илюзия и измама. Поради

¹Десети конгрес на Българската комунистическа партия. Стенографски протокол, стр. 761.

това социалистическите страни не трябвало да „отвличат вниманието“ на народите с борбата за мир, а трябвало да използват своята мощ, за да унищожат империализма с една нова световна война и установят социализма върху цялата земя.

Позицията на догматиците е, от една страна, непростим авантюризм, който излага на сериозна опасност делото на социалистическата революция. Една нова световна война при употребата на термоядрено оръжие ще има страшни разрушителни последици за цялото човечество. Комунистическите партии не биха могли в името на такава перспектива да сплотят под своето знаме широките народни маси. От друга страна, предлаганата политика би означавала неверие в силите на работническата класа и трудещите се в капиталистическите страни, в тяхната способност за революционни действия. Марксизмът-ленинизмът е против „износа“ на революцията. Революцията се извършва от самите народи, от работническата класа на дадена страна начело с нейния комунистически авангард при наличието на необходимите обективни условия за това.

Народите, извършили социалистическата революция, имат интернационалното задължение да оказват помощ на останалите народи в борбата им срещу капитала за довеждане докрай победата на социалистическата революция. Но това те ще изпълнят не чрез военна намеса и военно нападение над капиталистическите страни. Като опора за по-нататъшното развитие на социалистическата революция в света страните на социализма са призвани да пресичат опитите на империалистите за „износ на контрареволюция“ и задушаване справедливата борба на народите за своето освобождение и оказват всеобща подкрепа на международното комунистическо и работническо движение и националноосвободителната борба на народите.

Борбата за мир и мирно съвместно съществуване не противоречи на разгръщането на световния революционен процес във всички негови направления. Напротив, създава най-благоприятни условия за неговото развитие.

Икономическите взаимоотношения между социалистическите и капиталистическите държави при обстанов-

ката на мирно съвместно съществуване приемат, от една страна, характера на икономически връзки, а от друга — на икономическо съревнование между тях.

2. Икономически връзки между социалистическите и капиталистическите страни

Необходимост от икономически връзки между двете системи

Противоречията между капиталистическата и социалистическата система не могат да доведат до изолацията на едната от другата. При

мирно съвместно съществуване се поражда не само възможност, но и обективна необходимост от установяването на взаимни връзки между тях. Нещо повече, икономическите и културните връзки на равноправни и взаимноизгодни начала са едно от най-важните изисквания на принципа за мирното съвместно съществуване. Те са важно средство за укрепване на световния мир и разведряване на международната атмосфера.

Създаването на два световни пазара след Втората световна война — социалистически и капиталистически, не означава, че общият световен пазар е престанал да съществува, че между социалистическите и капиталистическите страни се преустановяват всякакви икономически връзки и търговски обмен. Изгодата от международното разделение на труда поражда необходимостта от взаимни икономически връзки и взаимен обмен между всички страни в света, в това число и между социалистическите и капиталистическите страни. Социалистическите страни имат нужда от някои стоки, които при техните географски и икономически условия се произвеждат по-трудно и с по-големи разходи, а капиталистическите страни имат нужда от стоки, за производството на които в социалистическите страни има по-благоприятни условия. Взаимната размяна на такива стоки е изгодна и за едните, и за другите. В годините, когато буржоазните правителства организираха икономическа блокада на Съветския съюз и не желаеха да влязат в икономически взаимоотношения със социализма, В. И. Ленин предупреди: „Има сила по-голяма от желанието, волята и решението на всяко враждебно правителство или класа, тази сила са общите

икономически световни отношения, които ги заставят да тръгнат по тоя път на сношения с нас."¹ Икономическите връзки между страните са обективно обусловени от международното разделение на труда в световен мащаб.

Икономически
връзки между
социалистическите
и развитите
капиталистически
страни

Главна форма на икономически връзки между социалистическите и развитите капиталистически страни е външната търговия между тях.

Основни принципи на тази търговия са зачитане суверенитета на

държавите, равноправие и взаимна изгода между търгуващите страни. Империалистическите държави се стремят да използват външната търговия за ограбване и икономическо и политическо заробване на други страни. Но социалистическите страни, разполагайки със свой собствен широк външен пазар и богати ресурси, икономически принуждават развитите капиталистически страни към равноплавна и взаимноизгодна търговия. При това монополът на социалистическата държава върху външната търговия с капиталистическите страни е важно условие за предпазването на социалистическата икономика от влиянието на стихийното колебание на конюнктурата на капиталистическия пазар.

Социалистическите страни желаят да разширяват своята външна търговия с развитите капиталистически страни. С бурното развитие на икономиката на социалистическите страни се създават благоприятни възможности за широк външнотърговски обмен с капиталистическите страни. Но на разширяването на външната търговия между социалистическите и капиталистическите страни пречат реакционните управляващи кръгове в империалистическите държави, които провеждат дискриминационна политика спрямо социалистическите страни. Най-големи пречки създава правителството на САЩ, което принуждава към това и другите свои партньори от агресивните империалистически блокове. Препятствия за търговията със социалистическите страни се създават и от икономическите съюзи на капиталистическите държави като Европейската икономическа общност. Дискриминацията на империалистическите групировки обаче се обезсилва чрез по-нататъшното за-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 33, стр. 142.

дълбочаване на международното социалистическо разделение на труда, чрез специализация и коопериране на производството и засилване на размяната в световната система на социализма. От своя страна непрекъснатото изостряне на проблема за пазарите в капиталистическите страни принуждава капиталистите сами да търсят пазара на социалистическите страни, който е един сигурен и перспективен пазар поради плановия характер и високите темпове на развитие на социалистическата икономика. На времето Ленин писа: „Най-неотложните насъщни, практически и рязко проявени през последните години интереси на всички капиталистически държави налагат развиване, регулиране и разширяване на търговията с Русия.“¹ По тези причини редица капиталистически държави започнаха напоследък усилено да развиват външотърговските си отношения със социалистическите страни. Някои страни от „Общия пазар“ и особено Франция започнаха да разтварят вратите за стокообмена със страните от социалистическата общност. Стокообменът на България с развитите капиталистически страни се е увеличил за 1960—1970 г. 4 пъти, а неговият относителен дял във външотърговския оборот на страната нарасна от 13% на близо 17%.

Борбата за по-нататъшното разширяване на търговията между социалистическите и капиталистическите страни е форма на класова борба на международната арена. Тя е борба за налагане и утвърждаване на нов тип икономически връзки, основани на равноправие и взаимна изгода, вместо старите експлоататорски и неравноправни икономически взаимоотношения.

Особено място в икономическите взаимоотношения на социалистическите страни заемат връзките с развиващите се страни. Доколкото много от тези страни провеждат антиимпериалистически курс, то между тях и социалистическите страни възникват общи интереси, тъй като главният враг и на двете групи страни е империализмът. На тази основа се създават условия за изграждане на отношения на взаимна поддръжка и сътрудничество.

Икономически връзки
на социалистическите
с развиващите
се страни

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 33, стр. 259.

слаборазвити в миналото и развиващи се сега държави са бившите колониални и зависими от империализма страни, които постигнаха своята политическа независимост и държавна самостоятелност. Тяхната главна задача сега е да развият с бързи темпове своята икономика и преодолее в кратък срок изостаналостта си, да ликвидират едностранчивата колониална структура на своето народно стопанство, като се индустриализират, да повишат на тази основа жизненото равнище на народа и премахнат бедността, мизерията и културната изостаналост на своето население.

В изпълнението на тези задачи огромна роля играе сътрудничеството на развиващите се страни със социалистическите държави. Социалистическите страни оказва безрезервна подкрепа на борбата на колониалните и зависимите народи за извоюване на политическа свобода и национална независимост. А сега тяхната безкористна помощ е един от решаващите фактори за извоюването на икономическа независимост, ликвидиране господството на чуждия монополистически капитал и преминаване на развиващите се страни към некапиталистически път на развитие. Особено място заема помощта на Съветския съюз — главната опора на колониалните и зависимите страни в борбата им срещу империализма. България също винаги е оказвала активна и безкористна помощ на тези страни. В програмата на партията се подчертава, че нашата страна и в бъдеще „ще разширява връзките и сътрудничеството с новоосвободените и развиващите се страни, ще продължава да оказва всеобхватна подкрепа на борбата на народите против колониалното робство за свобода и независимост“¹.

Важна форма на икономически връзки между социалистическите и развиващите се страни е търговията между тях. Тя се осъществява при строго зачитане на държавния суверенитет, истинско равнопоставяне, взаимна изгода и без всякакви военно-политически условия. Тази търговия представлява действителна помощ за развиващите се страни, тъй като социалистическите държави внасят в тях машини, съоръжения и комплектно обо-

---

¹ Десети конгрес на Българската комунистическа партия. Стенографски протокол, стр. 761.

рудване за изграждане на индустриални предприятия срещу стоки от традиционния им износ, което не затруднява техния платежен баланс.

Търговията на социалистическите страни с развиващите се страни непрекъснато се разширява. Само за България тя се е увеличила за 1960—1970 г. 6 пъти, а нейният дял във външнотърговския стокооборот на страната е нараснал от 2,9% на 5,4%.

Важно оръдие за оказване помощ на развиващите се страни са заемите, предоставяни им от Съветския съюз и другите социалистически страни при извънредно изгодни условия — ниска лихва, погасявана в продължителен срок с национална валута или чрез доставка на стоки от традиционния износ на тези страни и без всякакви политически и икономически обвързвания.

Широка е и научно-техническата помощ, оказвана на развиващите се страни от социалистическите държави, предоставянето на специалисти и подготовката на национални кадри за различните отрасли на тяхното народно стопанство. С помощта на социалистическите страни в развиващите се страни са построени или се строят 2500 промишлени и други обекти. Само СССР е построил или строи над 700 обекта, в т. ч. Асуанския хидроенергичен комплекс на р. Нил в арабската република Египет, който произвежда 10 млрд. квтч електроенергия и напоява огромни площи земя. Нашата страна, въпреки че сама до неотдавна беше изостанала икономически, също така оказва според силите си помощ на развиващите се страни. България поддържа икономически връзки с над 50 новоосвободени страни. Тя строи в тях предприятия, напоятелни системи, пътища и др. Около 1400 български специалисти работят в много от тези страни и им оказват квалифицирана помощ. Социалистическите страни оказват неопределима помощ и в подготовката на кадри за младите новоосвободени страни. В учебните заведения на СССР през 1970 г. са се учили над 12 хил. души, а само в Университета на дружбата „Патрис Лумумба“ — над 4 хил. студенти от 85 страни на Азия, Африка и Латинска Америка. В България се учат над 1000 души от развиващите се страни.

Безкористната помощ на социалистическите страни за развиващите се страни оказва въздействие и върху

техните взаимоотношения с развитите империалистиче-ски държави. „Империализмът — се казва в Програ-мата на КПСС — се стреми да задържи бившите ко-лонии и полуколонии в системата на капиталистическо-то стопанство, да закрепил тяхното неравноправно поло-жение в него.“¹ За тази цел под формата на „помощ“, неравноправна търговия, износ на капитал и други средства той се стреми да запази своите икономически и политически позиции в тези страни или най-малкото — да ги въвлече по капиталистически път на развитие. В това отношение най-широка дейност развиват САЩ, които, изтласквайки старите колониални владетели, се стремят с нови средства да държат под империалисти-ческа зависимост развиващите се страни. Монополното влияние на империалистическите държави в тези стра-ни обаче в голяма степен е вече подкопано. Вместо заробващата и военно-политически обвързваща „помощ“ на империалистите тези страни имат възможност да ползват безкористната помощ на социалистическите държави. Това принуждава империалистите да правят отстъпки в икономическите си отношения с развиващите се страни, за да предотвратят в тях влиянието на со-циалистическия лагер и неговата притегателна сила.

Въпросът за помощта и взаимоотношенията на со-циалистическите с развиващите се страни е въпрос на борба между социализма и империализма. Колкото по-голяма и по-действена е помощта на социалистическите държави, толкова по-успешна е борбата на развиващи-те се страни за икономическо освобождение от импе-риализма, което води до отслабване позициите на им-периализма.

3. Икономическото съревнование между социализма и капитализма — обективна закономерност на съвременната епоха

Същност на икономи-ческото съревнование между социализма и капитализма

В условията на мирно съвместно съществуване между държавите с различен обществен строй борбата между тях приема идеологическа и политическа форма и особено фор-

мата на съревнование в мирните области на живота.

¹ Програма на КПСС, стр. 47.

„Като провеждат последователна линия на мирно съвместно съществуване, социалистическите страни се стремят към неотклонно укрепване на позициите на световната социалистическа система в съревнованието ѝ с капитализма.“¹

Съревнованието между социализма и капитализма е обективна историческа закономерност на съвременната епоха. То произтича от противоположността между двата обществени строя. За да се утвърди и победи новият социалистически строй, трябва на практика, в състезание със стария строй да покаже своите предимства и възможности. Бъдещето принадлежи на онези строй, който е способен да осигури по-широк простор за развитието на производителните сили, на материалната и духовната култура на обществото.

Съревнование между социализма и капитализма се осъществява във всички области на живота — икономиката, културата, науката, образователното дело и пр. Но главната негова арена е икономическото развитие на обществото, което е база за развитието на всички други дейности на хората.

Икономическото съревнование е една от основните форми на борбата между социалистическите и капиталистическите държави на международната арена. Характеризирайки на времето икономическите взаимоотношения на Съветския съюз с капиталистическите държави като своеобразна форма на класова борба, В. И. Ленин подчерта: „Това е един вид война, военно състезание на два способа, на две формации, на две стопанства — комунистическото и капиталистическото... Войната с оръдия и танкове се заменя с икономическа война“.²

Тъй като социализмът победи първоначално в общо взето по-изостапали в икономическо отношение страни, задачата беше да се настигнат и задминат напредналите капиталистически страни по основните икономически показатели. Още в навечерието на Октомврийската революция Ленин предупреждаваше: „Или ще загинем, или ще достигнем напредналите страни и ще ги задминем и икономически... Така е поставен

¹ Програма на КПСС, стр. 61.

² В. И. Ленин, Съч., т. 31, стр. 468—470.

въпросът от историята“¹. Същевременно той дълбоко вярваше в неизчерпаемите възможности на новия социалистически строй. „Аз съм уверен — заявяване Ленин, — че съветската власт ще достигне и изпревари капиталистите и че нашата печалба няма да бъде само чисто икономическа.“² Целият досегашен ход на икономическото развитие на социалистическите и капиталистическите държави блестящо потвърди тези Ленинови предвиждания.

Икономическото съревнование се осъществява преди всичко между световната социалистическа система и световната капиталистическа система като цяло, а също така между социалистическите страни, организирани в СИВ, и обединените в „Общия пазар“ европейски капиталистически страни. Освен това отделните социалистически страни си поставят конкретни задачи да надминат една или друга капиталистическа страна. На полето на съревнованието между две отделни страни още по-ярко и конкретно изпъкват предимствата на социалистическия строй.

С най-голямо значение е съревнованието между СССР и САЩ. СССР е първата в историята и най-развитата социалистическа страна, а САЩ са най-напредналата капиталистическа страна.

В историческия двубой на арената на мирното икономическо съревнование, развивайки с бързи темпове своята икономика, дава своя достоен принос и нашата страна. От примера на България се вижда как една изостанала в миналото страна, след като се освободи от империалистическата зависимост и тръгне по пътя на социализма, е способна в кратък период от време да ликвидира своята изостаналост и да постигне сериозни успехи в развитието на своето народно стопанство. България отдавна изпревари своите капиталистически съседки — Гърция и Турция, с които в миналото бе на едно ниво, и сега успешно се съревнооовава с напредналите капиталистически страни в Европа.

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 25, стр. 384.

² В. И. Ленин, Съч., т. 31, стр. 470.

Етапи на икономическото съревнование

Икономическото съревнование между социализма и капитализма премина досега през няколко етапа. Всеки един от тях се характеризира

с нови победи на социализма над капитализма, с дълбоко изменение в съотношението на икономическите сили в полза на социализма, с нарастването на стопанската мощ на социалистическите страни.

Първият етап от съревноването между социализма и капитализма започна с Великата октомврийска социалистическа революция. Задачата на първата социалистическа страна беше да осигури пълната победа на социализма във всички отрасли на народното стопанство, да ликвидира икономическата изостаналост на страната и я превърне в напреднала индустриална държава с модерно високомеханизирано едро селско стопанство. През този етап от съревноването главната цел беше да се докаже, че социализмът е способен да осигури по-високи темпове на икономическо развитие. За много кратък исторически период, развивайки своето стопанство, СССР се превърна от изостанала аграрна страна в напреднала индустриална държава с модерно селско стопанство.

След Втората световна война социалистическата революция обхвана още редица страни от Европа и Азия, а социализмът се превърна в световна система. Това постави началото на *втория етап* в икономическото съревнование, при който то вече прерасна в съревнование между световните системи на социализма и капитализма. Задачата, която се поставяше на този етап, беше да се докажат предимствата на социализма като световна стопанска система, да се изтъкнат преимуществата във взаимоотношенията между социалистическите страни пред взаимоотношенията между капиталистическите страни и да се разкрие тяхната роля за развитието на икономиката.

През 60-те години социалистическите страни навлязоха в период на нов икономически подем. Във всички страни на социалистическия лагер почти завърши строителството на социализма, осигури се бурно развитие на производителните сили. Това означава началото на нов, *трети етап* в икономическото съревнование ~~между социализма и капитализма~~. Той е решаващ етап

на съревнованието между двете системи, тъй като задачата сега е да се осигури превес на социалистическите страни в икономическо отношение.

Етапите в съревнованието между социализма и капитализма съответствуват на етапите в задълбочаването на общата криза на капиталистическата система. Растежът на икономиката на социализма и изменението на съотношението на силите в полза на социализма, на което съответствува отслабване позициите на капитализма, е израз на задълбочаване на неговата обща криза. На съвременния решаващ етап икономическото съревнование между социализма и капитализма придобива още по-широк размах и значение. Борбата става още по-остра, тъй като се поставя въпросът за изпреварването на напредналите капиталистически страни и за осигуряването на превес на силите на социализма.

В хода на икономическото съревнование между социализма и капитализма се проявяват предимствата на новия строй. Те особено силно изпъкват при изграждането на развито социалистическо общество, когато социализмът проявява все по-пълно своите възможности. „На този етап — се казва в Програмата на БКП — най-ярко се разкрива превъзходството на социализма пред капитализма в главните сфери на обществения живот.“¹

4. Главни резултати от икономическото съревнование между социализма и капитализма

Темпове
на развитието

За резултатите от икономическото съревнование между социалистическите и капиталистическите страни може да се съди по редица важни показатели на развитието на стопанството, които разкриват едни или други съществени черти на икономиката на съответните държави. Едни от основните показатели, от които зависи в последна сметка изходът от съревнованието, е показателят за темповете на икономическото развитие.

По-високите темпове на икономическото развитие са едно от главните предимства на социализма в сърев-

¹ Десети конгрес на Българската комунистическа партия, Стенографски протокол, стр. 721.

нованията му с капитализма. За 1951—1970 г. промишлената продукция в социалистическите страни е нараснала 7,2 пъти, а в развитите капиталистически страни — 2,8 пъти. В страните от СИВ средногодишният темп на увеличаване промишлената продукция за 1966—1970 г. е бил 8,3%, а в страните от „Общия пазар“ — 6,5%. Значително по-висок е бил темпът в Съветския съюз, който за 1951—1970 г. е увеличил своята промишлена продукция 6,9 пъти, докато в САЩ това увеличение е 2,3 пъти. Средногодишният темп на увеличаването на селскостопанската продукция в СССР е бил 4,1%, а в САЩ — 1,7%. България през този период е увеличила своята промишлена продукция 11,6 пъти, т. е. далеч повече, отколкото съседните капиталистически страни и напредналите европейски капиталистически държави. СССР изпревари САЩ не само в процент, но и по абсолютен ежегоден прираст на основните видове промишлена продукция.

Буржоазната пропаганда се стреми да омаловажи това важно предимство на социализма, като се опитва да обясни по-високите темпове в социалистическите страни не с характера на обществения строй, а с „особеностите на периода на индустриализацията“, в който те сега се намират. Тя предрича, че след завършването на този период темповете ще спаднат и ще се изравнят с капиталистическите. Буржоазните „теоретици“ обаче замълчават факта, че темповете на капиталистическите страни в периода на тяхната индустриализация бяха далеч по-ниски, отколкото темповете, с които се извършва социалистическата индустриализация (в САЩ на времето те бяха 6%, а в СССР — 15%). Освен това редица социалистически страни, превърнали се вече в напреднали индустриални държави, продължават да се развиват с по-високи темпове, отколкото капиталистическите страни. Очевидно причината трябва да се търси не другаде, а в самата същност на социалистическия строй, в обществената собственост на средствата за производство, в новия тип производствени отношения, в планомерния характер на развитието на социалистическата икономика, в освобождения от експлоатация труд.

В първата половина на 60-те години икономиката на главните капиталистически страни навлезе в перио-

да на цикличен подем и постигна значително повишение на темповете. Но то имаше противоречив, неустойчив и временен характер. Скоро след това темповете в капиталистическия свят отново спаднаха и се появиха кризисни явления. Освен това даже и през годините на този цикличен подем социалистическите страни запазиха своя превес в темповете на икономическото развитие.

Обем на
производството

Друг важен показател, характеризиращ хода на икономическото съревнование, е показателят за обема на производството на съвкупния обществен продукт на промишлената и селскостопанската продукция и на отделни основни видове продукти. Известно е, че колкото по-голям е обемът на производството в дадена страна, толкова по-голяма е нейната икономическа мощ.

По абсолютния обем на произведената промишлена и селскостопанска продукция световната социалистическа система е по-назад от световната система на капитализма, тъй като по начало тя заема по-малък дял от територията и населението на света. Но благодарение на по-бързите темпове на нарастване на производството в социалистическите страни непрекъснато се увеличава обемът на производство в световното социалистическо стопанство и неговият относителен дял в световната промишлена и селскостопанска продукция. Така например, докато през 1950 г. относителният дял на социалистическите страни в световната промишлена продукция възлизаше на 20%, то през 1970 г. той бе повече от 39%. Социалистическите страни произвеждат над 40% от световната селскостопанска продукция. Задачата, която се поставя на сегашния етап от икономическото съревнование, е в световната социалистическа система да се произвежда повече от половината от световната промишлена и селскостопанска продукция. Това ще означава коренно изменение в съотношението на икономическата мощ и превес на силите на социализма над силите на капитализма.

Високите темпове на нарастване на продукцията в Съветския съюз позволиха да се премахне огромната разлика, която съществуваше в миналото по обема на

промишленото и селскостопанското производство в СССР и САЩ. В миналото царска Русия беше на първото място в света по обема на произвежданата промишлена продукция, а сега СССР е на второ място след САЩ. При това, докато през 1918 г. обемът на промишленото производство на СССР съставляваше само 7% от обема на същото производство в САЩ, то през 1950 г. СССР произвеждаше вече 30%, а през 1970 година — 80% от обема на произвежданата в САЩ промишлена продукция. СССР произвежда около 85% от обема на селскостопанската продукция в САЩ. Следователно по обема на производството на промишлена и селскостопанска продукция СССР вече значително се доближи до САЩ и се очертава тенденция в недалечното бъдеще да ги изпревари. Още сега СССР произвежда повече, отколкото САЩ желязна руда, въглища, кокс, отделни машиностроителни продукти, цимент, вълнени тъкани, животинско масло, захар и др. Когато СССР надхвърли равнището на промишленото производство на САЩ, той ще се превърне в най-напредналата в света индустриална държава с модерно развито селско стопанство. Това ще бъде най-голямата победа на социализма в икономическото съревнование с капитализма.

Производство на човек от населението

Особено място в системата на показателите за икономическото съревнование между социализма и капитализма заема показателят за производство на човек от населението. При него се елиминира влиянието на големината на отделните страни. Този показател отразява най-точно действителното икономическо състояние на далена страна и нейните възможности за задоволяване потребностите на населението с отделни видове продукти. Динамиката на показателя за производството на човек от населението зависи, от една страна, от темпа на нарастване на производството и, от друга страна, от темпа на нарастване на населението. Главната задача, която се поставя в хода на съревнованието между капитализма и социализма, е да се изпреварят напредналите капиталистически страни по производство на човек от населението.

Ако се сравни производството на човек от населението в световните системи на социализма и капита-

лизма, то ще се види, че социалистическите страни вече са по-напред. Щом като световната социалистическа система произвежда 39% от световната промишлена продукция, а нейното население съставлява 36% от населението на света, то очевидно е, че на човек от населението там се пада повече промишлена продукция, отколкото в капиталистическата система. В страните от СИВ се пада 2 пъти повече от средното в света производство на зърнена продукция на човек от населението. Задачата обаче е да се настигнат и надминат по производство на човек от населението напредналите капиталистически страни. В това отношение огромни успехи има СССР в съревнованието със САЩ. СССР вече произвежда на човек от населението отделни продукти повече от САЩ: желязна руда, въглища, вълнени тъкани, захар, животинско масло и пр. А по производство на човек от населението на редица други продукти СССР значително се доближи до съответното производство в САЩ. Засега обаче СССР е все още по-назад от САЩ по общото производство на промишлена и селскостопанска продукция на човек от населението. Сериозни успехи в изпълнението на задачата за достигане на напредналите капиталистически страни по производство на човек от населението имат и другите социалистически страни.

Големи успехи постигна и България. Тя изпревари по производство на човек от населението съседните капиталистически страни, с които в миналото беше почти на едно ниво. През 1970 г. например производството на електроенергия на човек от населението в България възлизаше на 2043 квтч, в Гърция — на 907 квтч и в Турция — на 228 квтч; производството на каменни въглища бе съответно 3439, 757 и 264 кг; производството на азотни торове — 33,0, 14,4 и 1,0 кг. През следващите години България си поставя задачата да настигне някоя от европейските капиталистически държави по производство на основни видове промишлена и селскостопанска продукция на човек от населението. Нещо повече, още на сегашния етап България започна да произвежда редица промишлени и особено селскостопански продукти на човек от населението повече, отколкото в напредналите капиталистически страни. Например в България на човек от населението се произвеждат повече каменни въглища, олово, цинк, цимент, азотни торове,

захар, вълсени и памучни тъкани, пшеница, царевича, домати, вълна и др., отколкото в редица от напредналите европейски капиталистически държави. За много продукти голямата разлика, която съществуваше в миналото, сега е силно намалена. Например в 1950 г. Франция е произвеждала 7 пъти повече от България електроенергия на човек от населението, а в 1970 г. — само 1,2 пъти повече, Италия — 5 пъти повече, а сега ние произвеждаме със 7% повече. През 1960 г. Франция е произвеждала 12 пъти повече стомана на човек от населението, отколкото България, а през 1970 г. — 2 пъти. Италия е произвеждала тогава 5,2 пъти повече, а сега само 1,5 пъти. По-високите темпове, които се предвиждат в перспектива, са гаранция, че България може да настигне по производство на човек от населението на редица основни продукти напредналите капиталистически страни.

На сегашния етап от икономическото съревнование борбата се пренася предимно върху *качествените показатели* на икономическото развитие и на преден план все повече изпъкват проблемите на повишаването на производителността на труда, техническия прогрес и ефективността на общественото производство. И в това отношение, особено през последните години, социалистическите страни постигнаха значителни успехи. Докато в царска Русия равнището на производителността на труда в промишлеността е съставлявало само 11% от това в САЩ, сега то е 50%. Социалистическите страни преминаха към решителна интензификация на своята икономика и разгръщане на научно-техническата революция.

На основата на бързото увеличаване на производството и на националния доход в социалистическите страни непрекъснато се подобрява материалното и културното благосъстояние на трудещите се.

5. Икономическото съревнование и перспективите на социалистическата революция

Успехите на социализма в икономическото съревнование с капитализма имат огромно значение и оказват решаващо въздействие върху хода на световна-

та социалистическа революция, която открива пътя на всички народи към светлото комунистическо бъдеще. В И. Ленин през 1921 г. в своята реч при закриването на X Всеруска конференция на РКП (б) посочи „Сега главното свое въздействие върху международната революция ние оказваме със своята стопанска политика. Всички гледат към Съветската руска република, всички трудещи се от всички страни на света без всякакво изключение и без всякакво преувеличение... Върху това поприще е пренесена борбата в световен мащаб. Решим ли тази задача — тогава ние сме спечелили в международен мащаб сигурно и окончателно. Затова въпросите на стопанското строителство придобиват за нас съвсем изключително значение.“¹ Ленин се обяви тогава решително против авантюристичната политика на Троцки за „перманентна“ революция Той добре виждаше, че руският пролетариат ще окаже най-добра помощ на световната социалистическа революция не като хвърли Червената армия във война за събарянето на буржоазните правителства в Европа, а като организира социалистическото строителство и на практика покаже предимствата на социалистическия строй. В условията на мирното съвместно съществуване и икономическото съревнование между двете системи се създават най-благоприятни възможности за широкото разгръщане на световния революционен процес и за победата на социалистическата революция в едни или други райони на света.

В хода на икономическото съревнование се извършва непрекъснато изменение в съотношението на силите на международната арена в полза на социализма, чиято икономическа мощ бързо нараства. Създавайки превес над силите на империализма, световната социалистическа система става здрава и непоклатима опора на международната революция.

Успехите на социализма и нарастването на неговата икономическа мощ са предпоставка за засилване борбата на колониалните и слаборазвитите страни за окончателно освобождение от империализма. Социалистическите страни придобиват възможност да оказват все по-широка подкрепа на тези страни в усилията им за извоюване на икономическа независимост, за индустриализация.

---

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 32, стр. 456.

стриализация и развитие на производителните сили. Примерът на социалистическите страни показва убедително на колониалните или освободилите се от колониално робство народи, че само социалистическият строй дава възможност в кратко време да се ликвидира икономическата изостаналост на техните страни и да се превърнат те в напреднали индустриални държави с чувствително повишено жизнено равнище на тяхното население. По този начин се засилва тенденцията и възможността за некапиталистическо развитие на тези страни, което обективно ще ги изведе на социалистически път.

Успехите на социалистическите страни и помощта, която те оказват на всички нуждаещи се държави, отслябват позициите на империализма, подриват възможностите му да извлеча монополни печалби от слабо развитите страни, засилват неговите вътрешни затруднения и противоречия.

Успехите на социализма в съревнованието с капитализма оказват огромно революционизиращо въздействие върху народните маси в капиталистическите страни, те съдействуват за разширяване предноставките на социалистическата революция в тях. Главният аспект на международното значение на социалистическото строителство в България, изтъкнат в Програмата на БКП, е, че „успехите на нашата страна, нейните исторически завоевания увеличават притегателната сила на комунистическите идеи, на световния социализъм“¹. Като виждат, че социалистическият строй бурно развива икономиката и на тази основа осигурява бързо повишаване на жизненото равнище на населението и създава подобър живот за трудещите се маси, народите в капиталистическите страни все повече се убеждават в неговите предимства и в необходимостта от заменяването на капиталистическия строй със социалистически. Идеите на социализма намират все по-широко разпространение и все повече обхващат умовете и сърцата на трудещите се. Ролята, авторитетът и влиянието на комунистическите партии в капиталистическите страни нарастват, те все повече сплотяват под своите знамена народните

¹ Десети конгрес на Българската комунистическа партия. Стенографски протокол, стр. 703.

маси и ги мобилизират в борбата за извоюване на по-
ния строй.

Мирното икономическо съревнование между двете
световни системи става решаващ фактор за създаване-
то на обективни и субективни предпоставки на социа-
листическата революция в едни или други капиталисти-
чески страни. Става ясно, че социалистическата рево-
люция е напълно възможна, без да е необходимо раз-
палването на война между двете системи. Примерът на
победоносната революция в Куба е ярко потвърждение
на това.

Кога и по какъв начин ще се постигне победата на
революцията в дадена страна и през какви етапи тя
ще мине, зависи от конкретните вътрешни и между-
народни условия в развитието на тази страна. Но в
края на краищата социалистическата революция ще
победи във всички страни и всички народи непремен-
но ще тръгнат по пътя на социализма и комунизма.
„Главният път към социализма е прокаран — се каз-
ва в Програмата на КПСС. — По него вече вървят
много народи, по него рано или късно ще тръгнат
всички народи.“¹

---

¹ Програма на КПСС, Изд. на БКП 1961, стр. 19.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	5
Въведение. Предмет на политическата икономия	8
1. Общественото производство	8
Производството на материални блага — основа на живота на обществото — 8. Две страни на общественото производство. Производителни сили и производствени отношения — 11. Взаимно-отношения между производителните сили и производствените отношения — 14. Икономически закони — 16.	
2. Предмет на политическата икономия	17
Политическата икономия като наука. Определение на предмета на политическата икономия — 17. Класово-партиен характер на политическата икономия. — 19.	
Глава I. Докапиталистически начини на производство	22
Възникване на човешкото общество — 22. Производителни сили и производствени отношения в първобитно-общинния строй — 22. Разложение и гибел на първобитно-общинния строй — 24.	
2. Робовладелски начин на производство	26
Възникване на робовладелския начин на производство — 26. Характерни черти на робовладелския обществен строй — 28. Разложение и гибел на робовладелския строй — 29. Робовладелството у югоизточните славяни — 31.	
3. Феодален начин на производство	32
Възникване на феодализма — 32. Производствени отношения на феодалния обществен строй — 33. Развитие на производителните сили при феодализма — 35. Разложение и гибел на феодализма и възникване на капиталистическите производствени отношения — 36. Феодализмът в България — 37.	

КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ НАЧИН НА ПРОИЗВОДСТВО

Глава II. Стоково производство	40
Стоковото производство — изходен пункт на възникване на капитализма — 40.	
1. Стока	41
Стоката и нейните две страни — 41. Двоукният характер на труда, възплътен в стоката — 44. Частен и обществен характер на труда — 45. Величина на стойността. Обществено необходим труд — 46. Прост и сложен труд — 48.	
2. Развитие на формата на стойността	49
Проста форма на стойността — 49. Пълна или разгънатата форма на стойността — 52. Всеобща форма на стойността — 53. Парична форма на стойността — 54.	
3. Пари	55
Функция на парите — 56. Мярка на стойността — 56. Парите като средство за обръщение — 57. Парите като средство за натрупване, или съкровище — 60. Парите като платажно средство — 60. Световни пари — 61.	
4. Законът за стойността	62
Стоков феишизъм — 63. Критика на буржоазните теории за стойността и парите — 65.	
Глава III. Капитал и принадена стойност	67
1. Превръщането на парите в капитал	67
Обща формула на капитала — 67. Противоречия на общата формула на капитала — 68. Работната сила като стеска — 70. Стойност на стоката работна сила — 72. Потребителна стойност на стоката работна сила — 73.	
2. Производството на принадена стойност	73
Двоукният характер на капиталистическия производствен процес — 73. Основният икономически закон на капитализма — 76. Критика на буржоазното определение на капитала — 77.	
3. Структура на капитала	78
Постоянен и променлив капитал — 78. Норма и маса на принадената стойност — 80.	
4. Абсолютна и относителна принадена стойност	81
Абсолютна принадена стойност — 81. Относителна принадена стойност — 83	
5. Три стадия в развитието на капитализма в промишлеността	85
Проста кооперация — 86. Манифактури — 87. Машинна индуст-	

Глава IV. Работна заплата	89
1. Същност и форма на работната заплата	89
Същност на работната заплата — 89. Основни форми на работната заплата — 90. „Погосмукачни“ системи на заплащане на работната заплата — 93.	
2. Номинална и реална работна заплата	95
Борбата на пролетариата за повишаване работната заплата — 98. Национални различия в работната заплата — 99.	
3. Критика на буржоазните теории за работната заплата	101
Глава V. Натрупване на капитала и обедняване на пролетариата	105
1. Възпроизводство и натрупване на капитала	105
Производство и възпроизводство — 105. Капиталистическо производство — 106. Капиталистическо разширено производство — 108. Фактори, определящи размера на натрупването на капитала — 109.	
2. Процесът на капиталистическото натрупване	110
Органически състав на капитала — 110. Концентрация и централизация на капитала — 111. Промислена резервна армия на труда — 113. Форми на резервната армия на труда — 114. Капиталистически закон за народонаселението — 117. Всеобщ закон на капиталистическото натрупване — 119.	
3. Обедняване на пролетариата	120
Относително и абсолютно обедняване на пролетариата — 120.	
4. Историческа тенденция на капиталистическото натрупване	124
Изостряне на основното противоречие на капитализма — 124.	
Глава VI. Кръгооборот и оборот на капитала	126
1. Кръгооборот на капитала	126
Същност на кръгооборота на капитала — 126. Видове кръгообороти на промишления капитал — 129.	
2. Разходи по обръщението	131
Сферата на обръщане — 131.	
3. Оборот на капитала	133
Основен и оборотен капитал — 133. Време на оборота на капитала — 135. Време на производството — 136. Оборот на променливия капитал — 137.	
Глава VII. Печалба и производствена цена	139
1. Капиталистически производствени разходи и печалба	139

Производствени разходи — 139. Печалба — 141. Норма на печалбата — 141. Фактори, определящи нормата на печалбата — 142.

2. Отраслова стойност и отраслова цена 144

Вътрешноотраслова конкуренция и образуване на отраслова стойност и отраслова норма на печалбата — 144.

3. Средна печалба и производствена цена 146

Междуетраслова конкуренция и образуване на средна норма на печалбата и производствена цена — 146.

4. Тенденция на нормата на печалбата към спадане 150

Противодействащи фактори — 150.

Глава VIII. Търговски капитал и търговска печалба 153

1. Същност на търговския капитал 153

Търговският капитал като обособена част от промишления капитал — 153.

2. Търговска печалба 154

Обособяване на търговската печалба — 154. Експлоатация на търговските работници и служещи — 158.

3. Форми на капиталистическата търговия 159

4. Търговският капитал и капиталистическите противоречия 161

Глава IX. Заеман капитал и лихва. Капиталистически кредит 162

1. Заеман капитал и лихвен процент 162

Заемният капитал като обособена част от промишления капитал — 162. Източници на заемния капитал — 162. Особености на формата на движение на заемния капитал — 163. Заемният капитал като стока — 164. Капитал-собственост и капитал-функция — 164. Предприемачески доход и лихва — 165. Експлоататорска същност на заемния капитал — 166. Лихва — 167.

2. Капиталистически кредит 168

Форми на капиталистическия кредит — 168. Банков капитал и банкова печалба — 169. Роля на кредита за развитието на капиталистическото стопанство — 171.

3. Акционерни дружества, акционерен капитал. Фиктивен капитал 173

Акционерни дружества — 173. Фиктивен капитал — 175.

Глава X. Поземлена рента 176

1. Възникване на капитализма в селското стопанство 176

Два пътя на възникване на капитализма в селското стопанство — 176. Феодална и капиталистическа поземлена рента — 177.

2. Диференциална рента	178
Диференциална рента I — 170. Диференциална рента II — 180.	
3. Абсолютна рента	182
4. Монополна рента	185
Цена на земята — 185.	
5. Развитие на капитализма в селското стопанство	186
Поземлената рента — пречка за развитието на селското стопанство — 189.	
6. Капиталистическата поземлена рента в България	190
Глава XI. Възпроизводство на обществения капитал. Национален доход	194
1. Индивидуален и обществен капитал	194
Съвкупен обществен продукт — 196. Възпроизводство на обществения капитал — 196.	
2. Просто възпроизводство	197
Условия за реализацията при простото възпроизводство — 197.	
3. Разширено възпроизводство	198
Условие за реализацията при разширеното възпроизводство — 198.	
4. Изводи от анализа на възпроизводството	202
Капиталистическото възпроизводство и проблемът за пазарите — 202. Универсалност на Марксовите схеми за възпроизводството — 204.	
5. Национален доход	206
Същност на националния доход — 206. Структура, разпределение и преразпределение на националния доход — 207. Националният доход и капиталистическата държава — 208.	
Глава XII. Икономически кризи	210
1. Същност и причина на икономическите кризи	210
Основа на икономическите кризи — 211. Цикличен характер на капиталистическото възпроизводство — 213. Аграрни кризи — 218.	
2. Икономически кризи и изостряне противоречията на капитализма	220
Буржоазни теории за кризите — 223.	
Глава XIII. Основни икономически признаци на империализма	225

1. Концентрация на производството и възникване на монополите	226
Възникване и същност на монополите — 226. Форми на монополистически обединения — 223. Монопол и конкуренция — 230. Монополно висока печалба — 234. Монополна цена — 236.	
2. Финансов капитал и финансова олигархия	237
Концентрация на банковото дело и възникване на банковите монополи. Новата роля на банките — 237. Образуване на финансовия капитал и финансовата олигархия — 238. Системата на участие като форма на господство на финансовата олигархия — 242.	
3. Износ на капитал	243
Причини и форми на износа на капитал — 243. Износът на капитал — средство за икономическо и политическо господство — 246. Износът на капитал и изострянето на противоречията при империализма — 249.	
4. Икономическата подялба на света между монополистическите съюзи	251
Образуване на международните монополи и икономическата подялба на света — 251. Борбата на монополите за икономическо преразпределение на света и неизбежността от изостряне на противоречията между тях — 253.	
5. Териториална подялба на света. Колониална система на империализма	255
Завършване на териториалното разделение на света между империалистическите държави — 255. Създаване на колониалната система на империализма — 256. Борба за преразпределение на света — 257. Социално-икономическата структура на колониалните страни. Форми на колониална експлоатация — 259.	
Глава XIV. Историческо място на империализма	262
1. Империализмът — монополистически капитализъм	262
Империализмът — загниващ, паразитен капитализъм — 264. Империализмът — умиращ капитализъм, напечерне на социалистическата революция — 269.	
2. Неравномерното развитие на капиталистическите страни при империализма	271
Глава XV. Обща криза на капитализма и нейните етапи	277
1. Същност на общата криза на капитализма. Основни признаци и етапи	277
Същност на общата криза на капитализма — 277. Основни признаци на общата криза на капитализма — 278. Етапи на общата криза на капитализма — 279.	
2. Борбата между двете системи	283
Възникване на социалистическата система и нейното въздействие върху световната система на капитализма — 283. Задълбочаване на общата криза на капитализма — 284. Превръщане на световната социалистическа система в решаващ фактор на общественото развитие — 286.	

3. Криза и разпадане на колониалната система на империализма 288

Криза на колониалната система през първия етап на общата криза — 288. Разпадане на колониалната система на втория етап на общата криза — 289. Пълното крушение на колониалната система и бурбага за икономическа независимост на новоосвободените страни през третия етап на общата криза — 291.

4. Задълбочаване на вътрешните противоречия на капитализма 298

Неспособност на капитализма да използва напълно производителните сили — 298. Милитаризация на икономиката — 299. Държавномонополистически капитализъм — 301. Нервномерното развитие на капитализма и задълбочаване на противоречията между империалистическите държави — 306. Задълбочаване на противоречията между труда и капитала, между монополите и цялата нация — 309.

КОМУНИСТИЧЕСКИ НАЧИН НА ПРОИЗВОДСТВО

Глава XVI. Фази и етапи в развитието на комунистическия начин на производство 313

1. Две фази на комунистическото общество 313

Възникване на комунистическия начин на производство — закономерен исторически процес — 313. Социализмът и комунизмът — фази на комунистическия начин на производство — 314. Общи черти и различия между социализма и комунизма — 316.

2. Преходният период от капитализма към социализма — етап на социалистическото строителство 317

3. Етапи на социализма — низшата фаза на комунизма 319

Етап на изграждане развито социалистическо общество — 319. Етап на преход от социализма към комунизма — 320.

Глава XVII. Икономически закономерности на възникването и победата на социализма 322

1. Необходимост от социалистическа революция и преходен период от капитализма към социализма 322

Историческа неизбежност на социалистическата революция — 322. Общи закономерности на социалистическата революция и своеобразие на тяхното проявление — 324. Отличителни черти на социалистическата революция — 326. Необходимост от преходен период от капитализма към социализма — 327. Некапиталистически път на развитие на освободени от колониализма страни — 328.

2. Същност на преходния период от капитализма към социализма 330

Икономическа и класова структура на обществото в преходния период — 330. Диктатурата на пролетариата — оръдие за построяване на социализма — 333.

3. Социалистическо обобществяване на средствата за производство	336
Социалистическа национализация — 336. Социалистическо коопериране — 340.	
4. Изграждане на материално-техническата база на социализма	345
Същност на материално-техническата база на социализма — 345. Индустриализацията — път към изграждането на материално-техническата база на социализма — 346.	
Глава XVIII. Социалистическа собственост върху средствата на производство	350
1. Социалистическата собственост и нейните форми	350
Социалистическата собственост — 350. Две форми на социалистическа собственост — 351. Общонародната собственост при социализма — 352. Кооперативната собственост при социализма — 353. Два вида социалистически предприятия — 355. Основни насоки в развитието на обществената собственост при изграждане на развито социалистическо общество — 356.	
2. Личната собственост при социализма	358
3. Общественият труд при социализма	359
4. Икономическите закони на социализма	361
Характер на икономическите закони на социализма — 361. Критика на неправилните разширения за действието на икономическите закони при социализма — 363.	
5. Основен икономически закон на социализма	364
Глава XIX. Планомерно развитие на народното стопанство	368
1. Планомерност и пропорционалност в развитието на народното стопанство при социализма	368
Общ закон за пропорционалност в народното стопанство — 368. Закон за планомерното развитие на народното стопанство — 369.	
2. Планиране на социално-икономическото развитие	372
Същност, обхват и предимство на планирането — 372. Видове пропорции — 376. Цели и задачи на плана. Оптимално планиране — 378.	
3. Методи и средства на планирането	380
Балансовият метод на планиране — 380. Други методи и средства на планирането — 383.	
4. Организация на планирането	385
5. Координация на плановете на социалистическите страни	388

6. Материалните и моралните стимули при планираното	391
7. Икономическата роля на социалистическата държава	394
Глава XX. Стоково производство, закон за стойността и пари при социализма	397
1. Стоково производство при социализма	397
Необходимост от стиковото производство при социализма — 397. Социално-икономическа същност на стиковото производство при социализма — 399.	
2. Стоката и нейните свойства при социализма	400
Погребителна стойност и стойност — 400. Двокият характер на труда — 402. Величиня на стойността — 403.	
3. Действието и използването на закона за стойността при социализма	405
Действието на закона за стойността при социализма — 406. Използване на закона за стойността — 407. Стоково-паричните отношения в прехода от социализма към комунизма — 409.	
4. Същност и функции на парите при социализма	410
Глава XX. Процес на социалистическото производство	414
1. Особенности на социалистическото производство	414
Лични и веществени фактори на социалистическото производство — 414. Работен ден при социализма — 416. Необходим и принуден труд — 417. Социалистическа кооперация на труда — 419. Социалистическа организация и дисциплина на труда — 420.	
2. Производителността на труда при социализма	422
Същност на производителността на труда — 422. Непрекъснато нарастване на производителността на труда при социализма — 424. Фактори за нарастване на производителността на труда — 426. Значение на нарастването на производителността на труда — 429.	
3. Научно-техническият прогрес при социализма	431
Същност и социално съдържание на научно-техническия прогрес — 431. Критерий за ефективността на новите машини — 434.	
Глава XXII. Натрупване и потребление при социализма	435
1. Социалистическо натрупване	435
Същност и източници на социалистическото натрупване — 435. Форми на социалистическото натрупване — 436.	
2. Концентрация на социалистическото производство	438
Същност в основни направления на концентрацията — 438. Централизация на производството — 440. Оптимални размери на социалистическата стопанска организация — 441.	

3. Органически строеж на социалистическото производство	442
4. Оптимално съотношение между натрупването и потреблението при социализма. Закон на социалистическото натрупване	445
Глава XXIII. Разпределение според труда. Обществени фондове за потребление	
1. Разпределение според труда	449
Необходимост от разпределение според труда — 449. Същност и значение на разпределението според труда — 451.	
2. Работна заплата при социализма	454
Същност на работната заплата — 454. Форми и системи на работна заплата — 458. Тарифна система и нормирана на труда — 460. Основни насоки на усъвършенстване работната заплата на съвременния етап — 462.	
3. Разпределение според труда в кооперативните селскостопански предприятия	465
Отчитане на труда и разпределение на фонда за заплащане на труда чрез трудодея — 466. Пряко парично отчитане и заплащане на труда — 467. Допълнително възнаграждение за труда — 469.	
4. Обществени фондове за потребление	470
Същност и състав на обществените фондове за потребление — 470. Значение на обществените фондове за потребление — 473.	
5. Реални доходи на трудещите се при социализма	475
Глава XXIV. Кръгооборот и оборот на фондовете на социалистическите стопански организации	
1. Кръгооборот на производствените фондове	477
Стадии на кръгооборота и форми на производствените фондове — 477. Време на кръгооборота на производствените фондове — 480.	
2. Оборот на производствените фондове	480
Оборот на фондовете. Основни и оборотни фондове. — 480. Износване и амортизация на основните фондове — 482. Възпроизводство на основните фондове — 485. Фондове на обръщението. Оборотни средства — 486. Обръщение на оборотните средства — 488.	
Глава XXV. Себестойност, чист доход и цена	
1. Себестойност на продукцията	489
Същност на себестойността — 489. Състав и структура на себестойността — 492. Фактори за намаление на себестойността — 494. Особености на себестойността в кооперативното селско стопанство — 496.	

2. Чист доход на обществото	498
Същност на чистия доход на обществото — 498. Форми на чистия доход в държавните производствени организации у нас — 499. Роля на печалбата в социалистическото общество — 500. Разпределение на чистия доход — 502. Рентабилност и норма на рентабилността — 506. Чист доход в кооперативното селско стопанство — 507.	
3. Цени и ценообразуване при социализма	508
Същност, особености и използване на цената — 508. Принципи на ценообразуването — 510. Цени на едро — 513. Цена на дребно — 516.	
Глава XXVI. Поземлена рента при социализма	518
1. Поземлената рента в кооперативните стопанства в преходния период	518
2. Диференциална поземлена рента при социализма	520
Допълнителен чист доход при социализма — 520. Превръщане на допълнителния чист доход в диференциална рента — 522. Отличителни черти на диференциалната рента при социализма — 524.	
3. Форми на диференциалната рента при социализма	525
Диференциална рента I — 525. Диференциална рента II — 527.	
4. Разпределение на диференциалната рента при социализма	528
Основни принципи при разпределението на диференциалната рента — 528. Изземване на диференциалната рента от кооперативните стопанства — 529.	
Глава XXVII. Стопанска сметка	531
1. Стопанската сметка — метод за стопанисване и плано-во ръководство на социалистическите стопански организации	531
Същност и характер на стопанската сметка — 531. Основни принципи на стопанската сметка — 533. Особености на вътрешната стопанска сметка — 535.	
2. Стопанската сметка и усъвършенствуване ръководството на народното стопанство	537
Стопанската сметка и новата система за ръководство на народното стопанство — 537. Усъвършенствуване на основната стопанска единица — 539.	
Глава XXVIII. Стоково обръщение	540
1. Същност на социалистическото стоково обръщение	540
Стоковото обръщение при социализма — 540. Видове стоково обръщение при социализма — 543.	

2. Стоково обръщение на средствата за производство	545
Роля на стоковото обръщение на средствата за производство — 545. Материално-техническо снабвяване — 545. Изкупуване на селскостопански продукти — 547.	
3. Стоково обръщение с предмети за лично потребление	549
Роля на стоковото обръщение на предметите за лично потребление — 549. Форми на търговията с предмети за потребление — 552.	
4. Разходи по стоковото обръщение	555
Същност на разходите по обръщението. Видове — 555. Пътница за намаляване на разходите по обръщението — 557.	
Глава ХХІХ. Финанси, кредит и парично обръщение	558
1. Финансите на социалистическото общество	558
Същност и функции на социалистическите финанси — 558. Звена на социалистическите финанси — 561. Финансова система при социализма — 563.	
2. Кредитът при социализма	566
Необходимост и същност на кредита при социализма — 566. Лихвата при социалистическия кредит — 570. Видове кредит — 570. Банките при социализма — 572.	
3. Паричното обръщение при социализма	575
Закон за паричното обръщение — 575. Планиране и регулиране на паричното обръщение — 577.	
Глава ХХХ. Социалистическо разширено възпроизводство	581
1. Същност и характерни черти на социалистическото разширено възпроизводство	581
Същност на социалистическото възпроизводство — 581. Особености на социалистическото разширено възпроизводство — 583.	
2. Съвкупен обществен продукт и национално богатство	584
Същност, форми и състав на съвкупния обществен продукт — 584. Национално богатство при социализма — 586.	
3. Разпределение и възпроизводство на съвкупния обществен продукт	588
Разпределение на съвкупния обществен продукт — 588. Условия и предпоставки на разширеното възпроизводство — 589. Пропорции на разширеното социалистическо възпроизводство — 592. Предимствено развитие на първото подразделение — 593.	
4. Национален доход в социалистическото общество	596
Същност на националния доход — 596. Производителният труд — създател на националния доход — 598. Изчисление величината на националния доход — 600. Фактори за растежа на националния доход — 601. Разпределение на националния доход — 602. Използване на националния доход — 604.	

Глава ХХХI. Икономически закономерности на прерастване на социализма в комунизъм	606
1. Изграждане на материално-техническата база на комунизма	608
Особености на материално-техническата база на комунизма — 608. Основни пътища за изграждане на материално-техническата база на комунизма — 609.	
2. Прерастване на социалистическата собственост в комунистическа	614
3. Прерастване на социалистическия труд в комунистически	620
Социалистическа същност на комунистическия труд — 620. Преодоляване съществените различия между умствения и физическия труд. Увеличаване на свободното време — 621. Повишаване комунистическата съзнателност на хората — 625.	
4. Преходът към комунистическия принцип на разпределение според потребностите	625
Глава ХХХII. Световна система на социализма	629
1. Основни черти на световната система на социализма	629
Възникване, същност и етапи — 629. Отношения и икономически закони в световната социалистическа система — 633. Критика на неправилните разбирания за ролята на световната система на социализма — 636.	
2. Международното разделение на труда в световната система на социализма	638
Същност на международното разделение на труда — 638. Международното разделение на труда и развитието на производителните сили и производствените отношения — 639. Съчетаване специализацията на страните с хармоничността на тяхното развитие — 641.	
3. Международна социалистическа икономическа интеграция	642
Развитие на международната социалистическа икономическа интеграция — 643. Международната социалистическа икономическа интеграция и изразяването на икономическото развитие на страните — 644.	
4. Форми на икономическо сътрудничество между социалистическите страни	646
Основни форми на икономическото сътрудничество — 646. Сътрудничество в плановата дейност на социалистическите държави — 648. Съвместни стопански организации — 650. Научно-техническо сътрудничество — 652. Външнотърговски връзки — 654. Кредит между социалистическите страни — 657.	
Глава ХХХIII. Икономическо съревнование между световните системи на социализма и капитализма	659
1. Съвременната епоха и съвместното съществуване на социалистически и капиталистически страни	659

Взаимотношенията между социалистическите и капиталистическите страни — 659. Мирното съвместно съществуване и класовата борба — 661.

2. Икономически връзки между социалистическите и капиталистическите страни 663

Необходимост от икономически връзки между двете системи — 663. Икономически връзки между социалистическите и развитите капиталистически страни — 664. Икономически връзки на социалистическите с развиващите се страни — 665.

3. Икономическото съревнование между социализма и капитализма — обективна закономерност на съвременната епоха 668

Същност на икономическото съревнование между социализма и капитализма — 668. Етапи на икономическото съревнование — 671.

4. Главни резултати от икономическото съревнование между социализма и капитализма 672

Темпове на развитието — 672. Обем на производството — 674. Производство на човек от населението — 675.

5. Икономическото съревнование и перспективите на социалистическата революция 677

ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ

Трето преработено и допълнено издание

Художник Данаил Донков
Художествен редактор Тото Данов
Технически редактор Стефан Христов
Коректор Светла Василева

Литературна група 1, Тематичен № 587, Издателски № 4942.
Дадела за набор на 4. IV, 1972 г. Под. за печат на 1. VI, 1972 г.

Излязла м. юни

Печатни коли 43,50 Изд. коли 33,06

Формат 84×108/32. Тираж 100,000 (51121—57183)

Кн. гяло 1,98 лв.

Цена 2,24 лв.

Издателство на БКП, София, бул. «В. И. Ленин» № 47
ДПК «Д. Благоев», София, бул. «В. И. Ленин» № 47

ЗАБЕЛЯЗАНИ ГРЕШКИ

<i>Стр.</i>	<i>Ред</i>	<i>Напечатано</i>	<i>Да се четe</i>	<i>Допискати от</i>
123	2 отг.	работническата	работническата класа	редактора
125	2—1 отд. (в забел.)	комунистическите	комунистическите и работническите	коректора
165	1 отг.	дале чв	даден	печатницата
199	7 отд.	(= 300)	(= 3000)	коректора
476	17 „	156.	15%.	редактора
592	13 отг.	Обемните	Обменните	коректора